

ספר בגדאד

מבחר שירים, סיפורים, חלומות

2017-2003

אלמוג פֶּהַר

*

בימות מלחמת אמריקה-עיראק השניה ב-2003 הייתי הולך ברחובות ירושלים ומתכנן בראשי ספר שיקרא "החיפוש אחר הרומן העיראקי הגדול" וטווה עלילותיו. תכננתי שכל אחד מפרקיו ילך בעקבות מה שנכתב על בבל, עיראק, בגדאד, החדקל והמעברה, מגן העדן ומגדל בבל, דרך הנביא יחזקאל ומסעות בנימין מטודלה ועד חורחה לואיס בורחס, אמירה הס, סמי מיכאל וסמיר נקאש. לספריה במחשב שבה קיבצתי את הטיוטות קראתי "בגדאד שבספרים", ובה אספתי ציטוטים והתחלות סיפורים.

בסופו של דבר לא כתבתי את הספר ההוא, אך רעיונותיו התגלגלו לנובלה "אמירה בת שלימה", לסיפורים "איכה ישבה בגדאד" ו"אנא מן אל-יהוד", למסה "חלומות באספניה", לרומן "ציחלה וחזקל" ולעוד שירים, סיפורים, מסות וטיטות.

ועתה אני מנסה לשחזר את אותו ספר נחלם ונעלם, מתוך הטיוטות.

בחרתי להתחיל אותו מהשיר שנכתב בלילה הראשון של המלחמה ההיא, מלחמת המפרץ השניה. קבעתי לי את אותו לילה ירושלמי של תחילת המלחמה כלימוד של נבואות הזעם על בבל בתנ"ך ונבואות הנחמה לגולים השבים מבבל, והייתי הולך ברחובות ירושלים ומסכת גז באריזת הקרטון שלה על כתפי. בסוף אותו הלילה כתבתי את השיר "איכה ישבה בגדאד".

*

אלמוג בהר נולד ב-1978. פרסם חמישה ספרים: "[צמאון בארות](#)" (שירים, עם-עובד, 2008); "[אנא מן אל-יהוד](#)" (סיפורים, בבל, 2008); "[חוט מושך מן הלשון](#)" (שירים, עם עובד, 2009); "[ציחלה וחזקל](#)" (רומן, כתר, 2010); "[שירים לאסירי בתי-הסוהר](#)" (שירים, אינדיבוק, 2016). ערך בין השאר את ספר שיריו הראשון של מרואן מחיול בתרגום מערבית לעברית, "[ארץ הפסיפלורה העצובה](#)" (הוצאת קשב, 2012), ויחד עם שותפים את כתב-העת "[לרוחב](#)" (הוצאת גרילה תרבות, 2012, זמין להורדה חינם) ואת האנתולוגיה העברית-ערבית לספרות צעירה ועכשווית "[שתיים / אثنן](#)" (כתר, 2014). הרומן "ציחלה וחזקל" ראה אור [בתרגום לערבית במצרים](#) בתרגומו של נאאל אלטוחי (הוצאת אלכותוב ח'אן, 2016).

החל בדצמבר 2016 בפרויקט מבחרים הזמינים להורדה כקובצי פידיאף באתרו: מבחר השירים הראשון של אלמוג בהר, "משוררים מתים כותבים טוב ממני – 1996-2016" [זמין כעת להורדה חינם בבלוג של אלמוג בהר](#). "ספר בגדאד" הוא האסופה השניה בפרויקט, וכולל בתוכו לא רק שירים אלא גם סיפורים ומסות, [וגם הוא זמין כעת להורדה חינם בבלוג של אלמוג בהר](#).

סדר השירים, הסיפורים והחלומות

עמ' 5

שירים

איכה ישבה בגדאד

בגדאד, שיר לימות שלום

חצר ירושלמית

הערבית שלי אילמת

عربيّتي خرساء

סב וסב

ארץ-ישראל, ה'תשי"ג

שיר ויתור של מהגרים עייפים

החרפת גלות

לפני המצור ואחריו

שערך הכסוף

[אני כותב שירה דו-לשונית]

לארז ביטון, שיר בשני חלקים

חוט מושך מן הלשון

לא לפחד לומר את המילה נוסטלגיה

גלות

שני שירי פריחה

ההיסטוריה שלנו

בבל

קינת מלך על עתיד עירו

[שביתת קול המואזין בשכונתי החדשה]

ציחלה וחזקל, שיר ערש יהודי-בגדאדי

אמל זאת תקווה

أمل هي تَقْوَة

כותאב

שיר לאסירי בתני-הסוהר

זיווגי אותיות

[נסית לסאני]

[نسيت لسانی]

קלת וקאל לי (ונקול)

למרואן מחיל, שיר ידידות

אני לא מכאן

תלויים באוויר

מתוך "שמונה וריאציות לחורחה לואיס בורחס"

ראיתי את סהר הירח / אֶלְחִיבֹז אֶרְזִי
 בגדאד / ניזאר קבאני
 מתוך מחזור שירי דיאלוג עם ניזאר קבאני בכתובים

עמ' 72

סיפורים

הֶלְכָה לְמֹשֶׁה מְסִינִי
 אָנָּה מִן אֶל-יְהוּד
 أَنَا مِنَ الْيَهُود
 אמירה בת סלימה
 איכה ישבה בגדאד
 ניו-יורק – הצעה לפתיחה
 כשרמזי בא – הצעה לפתיחה
 אחד-עשר לילות ואחד-עשר ימים – הצעה לפתיחה
 בית-הכנסת הגדול בבגדאד
 פוסטאט ואל-קאהרה
 ספר
 טֶנְטֵל

עמ' 155

חלומות

חלומות באספניה
 חלומות באל-קאהרה
 חלומות בקיימברידג'
 רוח ג'דידה
 رُوحٌ جَدِيدَةٌ

עמ' 205

אמר חכם עבדאללה

עמ' 211

אמר חזקל

שירים

איכה ישבה בגדאד

בגדאד, משוש תבל, היפה שבקריות העולם, מאטה את קצב זרימת המים בשלישי בנהרות גן-העדן. נערות ונערים עוברים על הגשרים המצפים להפצה ומתעטפים בצעיפי אובדן אבק מדבר מפחד האש המונגולית וטילי השיוט החכמים המתוכננים אנגלית (ומתכסים בשמות עתיקים בני עולמות אחרים, כטומהוק). בבבל החדשה חרבו המגדלים שראשם בשמים, הרקיע זרוע מטוסים חמקנים המבלבלים את מכשירי המכ"ם, ובשווקים אזלו זה מכבר התרופות לילדים. על נהרות ארם-נהרים מתקבצים הבוכים, ונשיאים זרים מגשימים נבואות זעם עתיקות, לא להם, ומנפצים עוללים אל-הסלעים. שוב מהפכת אללה יורדת משמי המטוסים, תזכורת לעצב סדום ועמורה, ואבק-שריפה מוחק שקיעות ומעצים שקיעות. שיפור מכוח שליטתו על בני-האדם הוא מבקש להיות ריבון גם לפוכבים ולמזלות. אור-כשדים כבר ראתה את כל הקרבות וכל המלחמות הקרבות, ונביאי נחמה עירקיים חדשים הולכים יחפים ברחובות בקעת ארץ שנער הבוערים ויודעים לשון: "בנצח אין ניצחונות". הניצחונות ניתנו לכל מי שחולף, לכל מי שזמנו בהיסטוריה קצר כגורל כל הממלכות היהירות. על עפר הארץ יושבת בתולת בת-בבל, ומתחילה לזמר בערבית של קראון, לצלילי עוד וקאנון המנוסים בניגונים של שמחות החיים באצבעות נגנים סומים: "איכה ישבה בגדאד העיר רבתי עם היתה כאלמנה רבתי בגוים".

ירושלים, בנפול הפצצות האמריקאיות

על בגדאד, י"ז באדר ב' ה'תשס"ג,

הלילה שבין ה-20.3.2003 ל-21.3.2003.

בְּגֵדָאד, שִׁיר לַיְמֹת שְׁלוֹם

בְּלִילֹת הַקִּיץ בְּגֵדָאד עוֹלָה לִישׁוֹן עַל הַגְּגוֹת,
 מִתְּפַרְקֵת מִתְּכַשִּׁיטִים כְּבָדִים, וְנִסּוּגָה מִצְנִיעוֹת הַחֲדָרִים
 אֶל פּוֹמְבִיּוֹת הָאוֹוִיר. אֵת הַהִמְתַּנֵּה הָאֵרוּכָה לְשִׁנָּה מִקְלָה
 הַתְּקוּוֹה לְרוּחַ, וְאִישׁ אֶחָד חוֹלֵם לֵהִיּוֹת כְּאֶחָד הַכְּבָסִים
 הַרוֹקְדִים עַל הַחֶבֶל, לְכוֹדִים רַק בְּאֵטֵב עֲשׂוּי עֵץ, וּמְלֵאִים
 אֶלְפֵי מִשְׁבִּים. רַחַשׁ נְשִׁימוֹת כְּבָדוֹת מִשְׁתַּלֵּב בְּלַחִישׁוֹת קִטּוּעוֹת,
 וּבְצִלִּיל מִגַּע הָעוֹר הַנַּחֲשָׁף בְּתוֹךְ שְׁמִיכַת הָאֶפְלָה. עִם הַדְּמִדוּמִים
 הַשְּׁמִיִּים הוֹפְכִים לְנִשְׁמָה כְּבָדָה, שְׁבִיטָנָה הַהֵרָה נוֹגַעַת בְּגֵגוֹת
 הַבְּתִים הַנְּמוּכִים, וּמַחְלִיפָה בְּעִיטוֹת חַיּוֹת בְּתַנּוּמוֹת מִתּוֹקוֹת.
 רַחוּבוֹת נַחֵשׁ מִפְּרִידִים בֵּין בְּנֵינִים הָעֲשׂוּיִים קִירוֹת עֵבִים, קְפִיצוֹת
 מִפְּרִידוֹת בֵּין הַגְּגוֹת הַשְּׁטוּחִים, וְהַחֲלוּמוֹת בֵּין הָאוּהֵבִים.
 כְּבָסִים עַל חֲבָלִים דּוּמִים לְפַעֲמִים לְבְנֵי-אָדָם מְאוּהֵבִים,
 רַגַע נוֹגַעִים, לְכֹאוּרָה בְּהִסָּח דַּעַת, דֶּרֶךְ הַבַּד, וְאַחַר נִפְרָמִים,
 נִפְרָדִים, כְּאִילוֹ בְּהִסָּח דַּעַת, דֶּרֶךְ הָאוֹוִיר, שׁוֹמְרִים עַל צְנִיעוֹת
 יְהוּדִית-מוֹסְלַמִּית: מִסְתִּירִים אֵת הַבָּשָׂר, אֶךְ רוֹמְזִים לוֹ תְּמִיד.

חצר ירושלמית

מתיקותן הלילית של צביטות אהבתה
בבשרי, בחצר ירושלמית, בין אבנים וגפן,
בין צלילי עוד ולאדינו, בין קירות גופי.
בקצה החצר גדר מתכת ישנה, אצלה נדבקה
זקנה בשביסה, נשאבת מן הסימטה
בדרכה הביטה מבית-התפילה, טועמת מן הצלילים,
מדמה לעצמה שלרגע היא שוב בת-מלך,
עוברת בין החצרות. והעוד שהיה שפה אסורה
לאזניי, הותר בחצר מכבלי איסוריו, ואני
שלימדתי עצמי להיות יונק דבש מסלע,
לומד לשתות צוף מפי נערה. עיניי הזקנה צוחקות
מאחורי גבם של הנגנים והזמרת השמנה היפה,
והיא מידמה בעיניי לסבתי, שלפני מותה
חזרה לדבר רק ערבית, בלי עברית.

הערבית שלי אילמת

הערבית שלי אלקמת
 חניקה מן הגרון
 מקללת את עצמה
 בלי להוציא מלה
 ישנה באויר המחניק של מקלטי נפשי
 מסתתרת
 מבני-המשפחה
 מאחורי תריסי העברית.

והערבית שלי גועשת
 מתרוצצת בין החדרים ומרפסות השכנים
 משמיעה קולה ברבים
 מנבאת בואם של אלהים
 ודחפורים
 ואז מתכנסת בסלון
 חושבת את עצמה
 גלויות גלויות על שפת עורה
 כסויות כסויות בין דפי בשרה
 רגע עירמה ורגע לבושה
 היא מצטמצמת בכרסא
 מבקשת את סליחת לבה.

הערבית שלי פוחדת
 מתחזה בשקט לעברית
 ולוחשת לחברים
 עם כל דפיקה בשעריה:
 "אהלן אהלן".
 ומול כל שוטר עובר ברחוב
 שולפת תעודת זהות
 מצביעה על הסעיף המגונן:
 "אנא מן אל-יהוד, אנא מן אל-יהוד".

והערבית שלי חרשת
 לפעמים חרשת מאד.

عربيّتي خرساءُ / المّوج بيهار

من العبرية: ريما أبو جابر

عربيّتي خرساءُ

غاصّة

تسبُّ نفسها

دون أن تتفوّه بكلمة

تنامُ في هواءِ ملاجئِ نفسي الخانق

تختبئُ

من أبناء العائلة

خلف ستار العبريّة.

وعبريتي تهتاجُ

تتراكض بين الغرف وشرف الجيران

تُسمعُ صوتها للجُموع

تتنبأُ بقدمِ الله

وبلدوزراتِ

وعندها تنزوي في الصالون

تفكّرُ في نفسها

ظاهرةٌ ظاهرة على حافة جسدها

مغطّاةً مغطّاةً بين اوراقِ لحمها

لحظة عارية ولحظة مكسوّة

تتكمشُ في الكنبه

تطلبُ معذرة قلبها.

عربيّتي خائفَةٌ

تتنكّر بصمتٍ للعبريّة

وتهمسُ للأصدقاء

مع كلّ طرقةٍ على أبوابها :

«أهلاً أهلاً».

وأمام كل شرطيٍّ يمرُّ في الطريق

تبرزُ هويّةً

تشير إلى البند المدافع :

«أنا من اليهود ، أنا من اليهود».

وعبريّتي صمّاء

أحياناً صمّاء للغاية.

סב וטב**א. יצחק בָּהַר (1917-2002)**

בִּילְדוּתִי

גּוֹף סָבִי

בְּחוּף-יָמָה שֶׁל תֵּל-אָבִיב

הָיָה שׁוֹבֵר-גְּלִים.

וְכָל גּוּפוֹ זְכוֹרוֹנוֹת-קִפְיָה

מֵעַל גֶּשֶׁר בְּבֶרְלִין

אֶל מִי נָהַר קִפּוּא

וְשֹׁבֵר-רֶגֶל שְׁצָפָה

אֶת שֹׁבֵר הַלֵּב וְהַמְשַׁפָּחָה.

וְעֵינֵי בִּילְדוּתִי הָיוּ מִבֵּיטוֹת

הוֹלְכוֹת עִם קוֹ הַחוּף

מֵאַבְנֵי יָפוֹ וְעַד עֶשֶׂן רִידִינג וְשִׁפּוֹד הַיִּרְקוֹן

הַרְבֵּה בְּתֵימִים

לֹא חוֹשְׁבוֹת עֲדִין

עַל כָּל הָעָרִים הָאֲחֵרוֹת

בִּילְדוּתִי.

לֹא נִשְׁבְּרוֹת בְּגְלִים.

ב. עֲזָרָא גַּחְטֹן (1904-1986)

בִּילְדוּתִי

כְּפוֹת-יָדֵי סָבִי

אוֹחֲזוֹת אַחֹר.

וּבְתִמוּנָה עִם אִמִּי

עָתָה בַּחֲדָר שְׁנֵתָה

חֲלִיפַת חֲיִיו

תּוֹפְרֶת אֶת גּוּפוֹ

גַּעְגּוּעֵי פְּלִיט.

שְׁמוֹנִים וְשֵׁתִים שָׁנִים

אַרְבַּּע מִסַּע חֲיִיו

מִן הַדְּקָלִים שֶׁלְּחוּף הַחֲדָקָל

וְעַד לַמְזָרְקָה הַיְשָׁנָה

שֶׁבִּינְתֵימֵינוּ נִהְרָסָה

בְּקִצָּה הַטִּיֵּלֶת הַמּוֹבִילָה
אֶל חוֹף-יָמָה שֶׁל נְתִינָה.

זְכָרוֹן הוּא קָרַע בְּבֶשֶׁר הַהוֹה
וּבִתְמוֹנָה בִּתּוֹ מְחִיכֶת וְנִדְהָ עַל כְּתִפּוֹ
וְהוּא מְרַצֵּין פָּנִים
מֵאַחֲרֵיהֶם הַמְזַרְקָה הַיְשָׁנָה.
וְהָאֶפֶק הוּא גִיגִית הַיָּם-הַתִּיכוֹן
אֲשֶׁר אֵינָה רוֹחֶשֶׁת כְּבוֹד לְנִהְרוֹת.

בְּרַקַּע כַּמָּה דְּקָלִים שֶׁל נוֹף
אוֹתָם שְׁתַּלָּה הָעִירִיָּה
וּבְבִשְׂרוֹ שְׁתַּל זֶרְעֵי שָׂפָם לָבוֹן
וְעֵינֵיהָ שְׁחַרְהָ
מְסַמְּנִים אוֹתוֹ עוֹלָם אַחֵר.
וְעוֹד רַגַע הוּא פּוֹתַח אֶת פִּיו
אוֹמֵר חוֹסֶה-לְאָרֶס
וּמִתְכַּוֵּן לְאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל.

.ג.

וְאֵנִי שְׁנִים מִתְאַמֵּן אַחֲרֵיהֶם
בְּהִלְכָה עִם זְדִים אֲסוּפּוֹת
מֵאַחֲרֵי גֹב
זְקוּף תְּמִיד.
שְׁנִים אֵנִי כֹבֵד מִתְאַמֵּן
לְהִיּוֹת שׁוֹבֵר-גְּלִים
לְנִכְדִי.
שְׁנִים אֵנִי מִתְאַמֵּן
בְּקִלוֹף תְּפוּחִים בְּאוֹלָר
בִּישִׁיבָה עַל סִפְסָלֵי גְנוֹת-צְבוּרִיּוֹת
וְאֶכִּילְתֶּם פְּלָחִים פְּלָחִים.
שְׁנִים אֵנִי מִתְאַמֵּן בְּצִיּוֹר פְּרָחִים
בְּמַלְּים עֵבְרִיּוֹת
מִפְּחַד לְאֶבֶד
אֶת כָּל צְבָעֵי הַשְּׂפּוֹת הָאַחֲרוֹת.

שְׁנִים אֵנִי נִזְכָּר
בְּכָל הָעָרִים הָאַחֲרוֹת
אוֹתָן לֹא זְכַרְתִּי בְּיִלְדוּתִי

מחבר תפלות
וקורם על גופי עור וגידים
של זכרונות
הנשברים בגלים.

ארץ-ישראל, ה'תשי"ג

ירושלים של מעלה, אסורה בחבלי משיח,
 ביקשה להישפך מטה, ובידיה סוכות שלום,
 אל ערבות הבדונים. שם בארץ המעברות
 בין שיני הסלעים, פינג'אן מיהר להתרתח,
 בלי כוונות זדון, על ריצפת הפחון,
 ונשפך על עור ילדותי. ואז התעורר בכי
 משבר קירות, והסתמנו כוויות בזיכרון,
 וירושלים של מעלה התמלאה תשוקות גדולות
 להישפך מטה בחסד גדול, ובידיה רטיות קרות.
 אבל בחדר בכי פרוץ לכל רוח וקול,
 תחת גג שדלף בחורף והתלהט בחום,
 עדיין דלקה אש פתיליה, והתנבאה בזעם
 על עתידנו, ועל הנפילה.
 ירושלים של מעלה, אור געגועינו בין נהרות בבל,
 לא נשפכה משמיה, ולא הביאה פידיה
 מנחות ביכורים של סופות שלום מצלות
 לשר השיכון ולעולים הרבים. עונות רבות התחלפו
 ולא היה מעבר, ותחינות של דורות
 הפכו מאבק תמידי לאוכל, לפרנסה, לשכחה.
 מן הקיץ הבוער לא נמצא מוצא
 ואי-אפשר היה לתפוס בלילות תנומה
 בחסות קרירות הגגות, ואילו הגשם לא היה הבטחה
 במקום בו עבודת האדמה הסתכמה
 בנטיעת יתדות אוהלים בין שיני סלעים.
 הילדים, בכיתה משותפת לבני גילאים רבים
 ובני גלוינות שונות, למדו את שפת המקום
 קודם להוריהם. אבל בלכתם הביתה למשפחותיהם
 הזכירו להם הקולות שהעברית היא בליל שפות
 ואילו הערבית, הפרסית והרומנית, השפות האחיות,
 הן אחת. וגם המבוגרים למדו,
 איש איש בדלות ביתו, שירושלים של התפילות לשנה הבאה
 הפכה בנויה שורות שורות של בדונים ופחונים וקוביות בטון צרות
 ומצרות.

שיר ויתור של מהגרים עייפים

רבי אֶלְעָזָר הַקַּפָּר אומר
 עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל
 שיקבעו בארץ ישראל
 דאמר רב יהודה אמר שמואל
 כל ארצות עִסָּה לארץ ישראל
 וארץ ישראל עיסה לבבל
 רב יהודה היה אומר
 כל העולה מבבל לארץ ישראל
 עובר בעשה.

(בבלי מגילה דף כ"ט עמ' א', שבת מ"א ע"א, קדושין ס"ט ע"ב)

אני מקבל על עצמי לומר שלארץ-ישראל עולים
 מכל ארצות עולים
 לא מהגרים לא בורחים לא נפלטים לא מרומים
 לא באים כתיירים
 לא יורדים
 עולים
 והר ציון מרום הרים
 וירושלים נהרות תורה ואורה
 לכל עמים.

אני מקבל על עצמי לומר שמארץ-ישראל יורדים
 לכל ארצות יורדים
 לא מהגרים לא בורחים לא נפלטים לא מרומים
 לא נוסעים כתיירים
 לא עולים
 יורדים
 והר ציון מרום הרים
 וירושלים נהרות תורה ואורה
 לכל עמים.

אני משביע את שפתי לומר בכל שפות
 כי אל העברית עולין ויורדין בו זמנין
 מכל שפות עולין או יורדין
 ועברית עולין בה ויורדין אליה בו זמנין
 לא מהגריין לא בורחיין לא נפלייין לא מרומיין
 לא נוסעיין כתייריין
 עולין ויורדיין.

אני משביע את שפתי לומר בכל שפות
 עברית יורדת אל ארץ-ישראל
 ועולה ממנה
 ואין מדקדקין בכליה
 כלי-גולה או כלי-שיבה.

שפתי משביעה את שפתי לומר יום אחד פעם בשנה
 לא נכון מה שכותבים בעיתונים
 ובספרי ההיסטוריה השמנים
 לא באנו על כנפי נשרים
 לא עפנו על מרבדי קסמים
 אין עליה המונית ולא היתה
 אין קולטים ולא היתה קליטה
 עד שלא יקבעו בתי הכנסיות ובתי המדרשות של בבל
 בגופה של ארץ ישראל אנחנו נשמה חסרה
 אנחנו גולה.

שפתי משביעה את שפתי לומר יום אחד פעם בשנה
 את כל המילים האחרות בכל השפות האחרות
 שלא למדתי לדבר
 ולהגר פנימה הרחק מארץ-ישראל
 לא לרדת להגר
 ולברוח ולהיות פליט ותייר ומרומה
 ובסוף אותו היום לא לעלות להגר
 להגר חוצה לארץ-ישראל
 ולברוח ולהיות פליט ותייר ומרומה.

והר ציון מרום הרים
 וירושלים נהרות תורה ואורה
 לכל עמים.

החרפת גלות

"אני משורר מרוקאי גולה... גולה מגלותי", מואיז בן-הראש

החלטתי להחריף את גלותי : מהיום לא אקרא עוד
 בספרים שאני אוהב, לא אוכל ממאכלי אמי,
 לא אתגעגע שוב אל הרחוב שגדלתי בו, לא אזכר
 בילדה שחלקה עמי ריקוד ראשון. מעתה אני עומד לגלות
 מחוץ לשפתי ושפת אמי ואבי, מחוץ לביתי, מחוץ
 לפעימות הלב המוכרות לי. אחריף את גלותי
 עד שכצעד אחרון אצעד במחאה החוצה מחוץ לעצמי,
 ואגלה אף מחוץ לגלותי. זה לא שיר מחאה פוליטי,
 בקושי שיר מחאה משפחתי. זה לא שיר
 זה מכתב אחרון של נידון לגלות, מכתב אחרון
 שאכתוב בשפה שאינה שפת הגולים. בשבועות הקרובים
 אלמד את שפת הגולים עד שאוכל סוף סוף לכתוב
 את כל שיירי בשפת הגולים, היא שפת השתיקה.
 עד שגלותי תתחנן לשמוע קול שאינו שתיקה,
 שיר שאינו מכתב אחרון, מחאה שאינה משפחתית.
 עד שגופי יתחנן לגלות חזרה אל תוך גלותי,
 אל תוך גופי, אל תוך שפתי ושפת הורכי, אל תוך זיכרונות הילדות
 והנערות, אל תוך גופה של האישה החולקת עמי את יצוענו.

לפני המצור ואחריו

אחי מחמוד דרויש, לא אויבים מבטן אנחנו
 שנתגושש ונתרוצץ ונאחז איש עקב רעהו
 במאבקים של בכורה וירשה,
 לא אויבים על פי מקום הכוכבים ביום לדתנו
 ומותנו אנו, לא האל שמנו זה מול זה להלחם,
 ובספרי קדשנו אין נבואות על מאבקנו העקש.
 מולדת משתפת לנו מרבת קדשה, רעה מחזרת
 מלאה שמות של חבה, ועלינו להתחלק בקדשתה:
 פלסטין וציון, אל-ח'ליל וחברון, ירושלים ואל-קדס,
 שכם ונאבלוס, עכו ועכא, יפו ויאפא.

ובינתיים המצור צר עלינו, צר צורה בגופנו ובנפשנו,
 וצרה בת מאה שנה צרה מלהכיל את קול כאב שנינו.
 והקאב שלך נוגע בנקדה הכי חרשת שלי,
 והקאב שלי נוגע בנקדה הכי אקמת שלך,
 ואיך נדבר או נשמע?

אחי מחמוד דרויש, איך נמיר את כאב חיינו
 המשתפים? איך נשקיט את רעם הפצצות העקשות,
 איך נקחה את חד שני המנות הקשות, איך נסגר
 את דלתות המלחמה הכבדות, הפתוחות? איך נרד
 משמי המטוסים ונתרחק מרחובות האוטובוסים, כדי
 שנוכל להפגש שוב ולהקשיב?

אחי מחמוד דרויש, יש לנו מלון משתף מימים שמיים עתיקים
 ומן הזמנים הללו. אבראהים אבינו למד אותנו
 שאלהים ואללה הם אחד, ואנו קוראים את תורתו
 מפי משה, ישו ומחמד. אבל עכשו מבטינו הפוכים,
 והשהיד שלך יכול להיות צלצול פעמון
 בתחנת האוטובוס האחרונה של חיי ומותי,
 והרמטכ"ל שלי לא שמע על מקצב פרס
 ועל תוגת אנדלוס, והוא מבקש לכתת
 פנורותינו למסוקים וחלילינו לרובים ולכוונם עליך.
 אחי מחמוד דרויש, מי סכסך את ההיסטוריה שלנו
 והציב אותי זקוף לארץ מגדלי השמירה הגבוהים
 הצופים על שערי עזה הכבדים
 בולש על חלונות בתים דרך פגנות רובים?
 מי הקים בינינו חומות של בטון וברזל ועיני מצלמות

והפריד בינינו ככובשים ונכבשים
 כאשר עלינו להיות אחים?
 אלוהים מבטיב בנו בעינים סגורות, לא רואה
 איך אנחנו מאמנים את ילדינו לראות איש ברעהו
 את סבת אסונים. אבל אנשים אחים אנחנו,
 ולפני פחות מששים שנה דברתי ערבית שוטפת בניב יהודי-עיראקי
 בבתי-התה של בגדאד, ואתה היית בא מן הגליל לבקר,
 כותב שירים על פיפיות החדקל, ומתעצץ עמי בחזורים
 אחר אהובות בבליות. ומאז התגלגלנו פעמים אין-ספר
 במחלות החיים. אני שכחתי, בשל סבות משנות,
 את שפתנו, ואתה למדת לפני את שפתי,
 שפת תפלותי העתיקות ונגעגעי המתעוררים,
 ועתה אני יכול לקרוא את מלותיך רק דרך מסך התרגום.
 אתה נצאת מן הגליל כדי לנדד אחרי מסלול הגלות של עמך,
 ואני שבתי למקום עמי,
 אחרי שהורי והורי הורי עשו נדודים למעני.
 והיום אתה חי ברמאלה, ואני בירושלים.
 אתה היית למשורר המצור, מבירות ועד לכאן,
 ואני רק מתחיל את דרכי בכתיבת השירים.
 אתה כתבת ברמאלה של ינואר 2002 על המצור,
 ואני הייתי רוצה לכתב בירושלים של יוני 2003 על סופו,
 או על טרם היותו. אני מנסה לכתב דיאלוג במונולוג,
 כי לפני שבע קראתי בספרך "מצב מצור" ובקשתי לדבר אליך,
 אבל אתמול חברתי שמעה פיצוץ כשהיתה בחנות בגדים
 ויצאה וראתה גופת אוטובוס מפחם
 מוטל ברחובה הראשי של העיר בלי רוח חיים,
 ונמלטה רואה רק את מסלול בריחתה ואת כף-יד שותפתה לדירה
 ולריצה. ולא נשמה עד שפנתה לסמטה צרה
 כי הפחד שם מצור על ראותיה. ועכשיו אני
 מבטיב בד בעיניים סגורות, ומי יפקח אותן?
 אחי מחמוד דרויש, לפעמים רק העראק
 שומר עלי מפני טינת הרחובות.
 ובינתיים מעל ראשינו שמי המטוסים, ומול עינינו
 רחובות האוטובוסים, וספרי ההיסטוריה החדשים
 הופכים אותנו לאויבים. התניך שלי הוא גם שלך,
 ושירת הגיאיהליה שלך היא גם שלי, ואם נשנן אותם יחד
 אולי נצליח לשים קץ למצור?
 אחי מחמוד דרויש, איך נצליח להפוך את השערים הכבדים
 אשר תחתם עומדים לנו שמשונים מתאבדים

המבקשים להפיל עלי ועליך את כל העמודים והבתים
לשערי שירה?

שערך הכסוף

לזכר סבי עזרא גחטן זיכרונו לברכה

מותך התחיל בנפילה במקלחת
ואחר באו שבועות ארוכים על מיטת בית-החולים.
ואנחנו הנכדים חיכינו למטה, על אי של דשא,
אוכלים צהריים מסירים חמים של אמהות,
לא מורשים לראות את גופך הגווע.
כך למדנו שהמוות מפרק לאט שמונים ושתיים שנות חיים
וראינו כמה עצב יכול לשכון בחיוכי ההורים.

הייתי בן שמונה מול מוות ראשון בעולם
ורק דמיינתי איך גופך האצילי מונח בבטן האדמה
בלי שהותר לי ללכת אחר גופך בדרך האחרונה. ואז שבעה ימים
התמלאה דירת השיכון הקטנה בהמון מבקרים.
ואני ישבתי שקט ורציני, כל כובד העולם
והמיתות המשונות על כתפי, והצטרפתי
אל תפילות הגברים בזמן, מתאים שפתיי
לקצב מלמול האחרים, ותפילתי שקטה ורצינית
ומלאת חובה, חפה מדקדוקים של כוונת הלב.

אחר-כך בחדרי, בעיקר בערבים, הייתי חורג
משפת התפילה הרגילה, ופונה בשפת ילדותי
אל האלוהים דרך חלונות החדר, והוא לא נזקק
לתשובות כדי להיות נוכח.
ומאז לאורך שנים של זיכרון ראיתי כיצד סבתא עליזה,
שאז היתה צעירה ממש ועתה גם לה אין גיל,
היתה מכסה את שער ראשה פעם בשנה כאישה נשואה
ומתפרקת על קברך.

המוות התחיל בנפילה במקלחת
ופיזר את שערך הכסוף.
כמה חוסר ישע באדם כשאוייבו מתגלה
ריצפת חרסינה קרה וטיפות מים לרגלי החלקה.

אני כותב שירה דו-לשונית
 בעברית ובשתיקה
 וקורא במפת העולם טרם השינה
 מתכנן לי מסלולי בריחה.
 אני כותב שירה חוץ לשפה
 בסימנים דמויי אותיות מאירות
 ומשנן במבוכה מתחת לשמיכה
 הוא צל הוא צלם הוא מצלמה
 הוא דם הוא אדם הוא אדמה
 הוא אל הוא צל הוא הצלה.
 אני כותב שירה
 חוץ לעצמי
 ולוחש לאהובתי בעת מעשה האהבה:
 אהיה לך איש ותהיי לי אישה
 כך לא נולדת דת חדשה.
 אני מוחק שירה
 בעברית ובשתיקה
 שורה שורה
 יום יום
 לילה לילה
 וקורא במפת העולם
 טרם השינה
 מחפש לי מולדות חדשות ישנות
 ודרכים לאמונה
 אומר ללבי בשתיקה ארוכה:
 משה לימד תורה מן השברים של הלוחות
 אין לי זמן פנוי ממחשבות.

לארז ביטון, שיר בשני חלקים

א.

מאהבת נשים בטעם תות-שדה
 היית חוזר לפרברים
 ולעברית האחרת
 שהיתה טופחת על פיך עד פקוע חניכיים
 ומביאה עמה ריחות דחויים ואהובים.
 ובערבים היית יוצא
 לומד לאכול גלידה מבדולח בְּבֵת־הַקֶּפֶה
 מלמד את עצמך לדבר במילים נקיות
 בעברית מעודכנת מאוד
 עם הרבה בבקשה, עם הרבה אדוני.
 היית יושב לבדך, לא פונה לאנשים סביבך,
 ולא פעם התפתת לחשוב אולי תרוץ באמצע דיזנגוף
 ותצעק ביהודית מְרוֹקָאִית:
 "אָנָּה מִן אֶלְמַגְרֵב אָנָּה מִן אֶלְמַגְרֵב"
 ואחר-כך תעצור ותשב בְּרוֹן לבלוש עָגָל וְזָרְבָּה.
 אבל אהבת נשים בטעם תות-שדה
 לימדה אותך לשחק בְּחֵתוּל סיימי בתוך סלון ירוק
 הרחק ממשחקי הסנוקר של ילדותך האבודה בקפה מְרָקוּ בְּלוּד
 הרחק מהטעם הצורב של העֶרָאק והריח הצורב של הַזְעֶפְרָן
 שבוי הרחק מכפר הולדתה של אמך
 המתהפך בקירבך עם ריח אדי הַזְעֶתֶר
 העולה מן המרתפים.
 הנה אתה אורז חפצים
 בשעה האפלולית של דיזנגוף
 הרחק מן האנשים
 וחוזר לפרברים
 מרחיק הרחק אל תוך לבך
 מחכה שְׂכּוּלִים יהיו ישנים
 ואז משנן מסות קטנות של בָּאָד
 ביהודית מרוקאית.

ב.

מה זה לְהִיּוֹת אוֹתְנָטִי, אני יושב בשקט
 וכותב שירים לנשים בטעם תות-שדה,
 מספר להן על טעם רווקותו של קפקא

ועל ריח בדידותו של ארז ביטון.
ושניהם מונחים על המדף מעל למיטתי
בכריכות קרטון בלויות.
ערב ערב, לפני השינה, אני לומד את טעם העראק,
עד שאולי אצליח להתרגל, וריח הזעפרן
הוא בשבילי רק ביטוי משיר של ארז ביטון
ולא זיכרון בקצה האף. העברית שלי חסרה
את היהודית המרוקאית ואת הערבית הבגדאדית,
ומעולם לא ידעתי, ולא אדע, אהבת ילדים
בְּזֶרְבִּיּוֹת לבנות. מה זה להיות אותנטי,
אֵין לִי חִיִּים אחרים, ולא שמעתי את זוהרה אֶלְפִּסְיָה
שרה בְּחֶצֶר המלך בְּרֶבֶאט כשחיילים נלחמו בסכינים
לגעת בשולי שמלתה, לנשק את קצות אצבעותיה.
לא מצאתי אותה בְּאֶשְׁקֶלֶן ליד לשכת הסעד,
בין שיְרֵי קופסאות סרדינים לשטיחי מלך מרהיבים
אומרת בקול צרוד: "מוחמד החמישי אֵישׁוֹן עֵינֵינוּ",
ומעולם לא פגשתי בנים של משוררות, גם לא בנות
של משוררים, גם לא את בתך.
לא סיפרתי לבתך שגם אני קצת כותב שירה,
והיא לא התחילה לדבר בך, משורר חשוב בְּאֶרֶץ הזאת.
מה זה להיות אותנטי, לכתוב שירים על ארז ביטון
ולקוות שיום אחד אני ארוץ באמצע דיזנגוף ואצעק:
"אָנָּה מִן בְּגֵדָד, אָנָּה מִן בְּגֵדָד".

חוט מושך מן הלשון

חוט מושך מן הלשון תחתיו בפנים הפה
מכביד את הדיבור מצאת ולמהר לשון צחות
והמילים לאט נגנבות פנימה אל תוך הבטן
פונות אל ריבון העולמים אשר נתן
עולם והיעלם בדיבור אחד
מתחננות.

איני בקי בשבעים לשונות אשר נתת
בין בני-אדם להפרידם ולחברם,
חיתוך לשון מצרים בין מצרים
צר לי, לשון אשדוד שודדת ממני
את סודה, ולשון אשקלון לשון מידה
ומשקל נכון בין שיני הופכת קלשון.
ירושלים לשון שלמה הופכת ירושה כבדה
להשיל מעלי אל ים, וחכמת לשון בגדאד
לשון בגד על בגד הופכת בפי לשון בגידה.
צפת בכל צופיה מצטופפת אל תוך אוזניי,
חפות לשון חיפה יושבת על חופים
אוסרת מעלי כל חופש והופכת חרפה,
ויפו לשון יופי מתרחקת בימים
ושוב אינה עומדת פה עמדי.

שבעים לשון נתת בין בני-אדם
לחברם ולהפרידם, ואני מחובר ומופרד
בין לשוני לחפי, דבק ונתלש.
עולם והיעלם עומדים לפניי וחוט משוך
ביניהם, מן הלשון מעלה בפנים הפה
ואין מחסה. חוט ארוך משוך
ושותי ידי אחוזות בו וסופרות הלשונות
באצבעות, דבקות ונתלשות, דבקות ונתלשות.

לא לפחד לומר את המילה נוסטלגיה

לא לפחד לומר
את המילה נוסטלגיה
לא לפחד
ללחוש געגועים
לא לפחד לומר
יש לי עבר
מונח בתוך קופסא
של זיכרון נעול

לא לפחד
לקנות לי מפתחות
להצמיד עיניים לחורי המנעולים
עד שהכל יפתח
עד שאוכל להגניב מבט
אל פנימי

לא לפחד לומר
אני אדם שוכח
אבל יש לי זיכרון
שלא מוכן לשכוח אותי

גלות

"ורשות ניתנה לאותן נשמות שנתגרשו ממקומן בעקבות הקדוש ברוך הוא והשכינה לקנן בחיבור הזה, שנאמר: "כציפור נודדת מן קינה כן איש נודד ממקומו" (משלי כ"ז, ח'), ואין ציפור אלא שכינה המגורשת ממקומה, זהו שכתוב: "שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך" (דברים כ"ב, ז)"

(ספר תיקוני הזוהר, הקדמה, דף א עמוד ב, תרגום: חביבה פדיה)

ורשות ניתנה לאותן נשמות
 אשר נתגרשו מביתן
 בעקבות אהובי לבן
 לקונן על גלותן
 ולקרוא:
 "כציפור נודדת מן קינה
 כן איש נודד ממקומו
 וכציפור הנעזבת במקומה
 כן איש נעזב על-ידי מקומו.
 ואין מקום אלא בית
 המתרוקן מעתידו
 ואין גלות אלא הליכה
 של אדם נעזב ממקומו.
 ואתה שלח תשלח את האם
 אל שמי גלותה
 ואת הבנים תיקח לך
 ותשים להם ברית מקום
 בקן מקומך
 כי אין בנים אלא שורות שיר
 ושורות חיים
 נעזבות".

ואם האם רובצת על האפרוחים
 לא תקח האם על הבנים
 למען ייטב לך והארכת ימים.
 כי אין גלות אלא הליכה
 הרחק מקן או שירה
 הרחק מאם נעזבה.

יונת רחוקים גולה בתוך עצמה סוערה
 כושלת ולא יכולה להתנער

שואלת בקולו של הלוי דודה
 בשעת נדודה: "למה כאוייב תהיה לה?"
 ופיה אוצר מילה ועוד מילה
 למה כאוייב והיא לא נואשה
 למה והיא לא המירה נפשה
 רק אמרה "לא אזכרה עוד שמו"
 רק חיפשה את שמה האם נמצא עמו
 ושמו בתוך לבה כאש בוערה
 והיא כבדה בשמו והיא צערה
 מבקשת: "יבוא אלוהינו ואל יִחַרְשׁ!"
 ותהי כמחברת רש אל רש.

כציפור נודדת מן קינה
 כן איש נודד ממקומו
 ואין ציפור אלא שכינה
 המגורשת ממקומה
 ורשות ניתנה לאותן נשמות
 אשר נתגרשו ממקומן
 לקַן בתוך חיבור זה
 ומילותיו
 בתוך בית שיר
 עד תשוב השכינה.
 ואין בית אלא מקום
 וקירותיו עומדים עמו
 ואין גולה אלא השתכנות הלב
 מחוץ לעצמו
 ושתיקתו ימים רבים.

שני שירי פריחה

א.

מודעות אבל ברחוב בר-יוחאי בקטמונים
 מספרות כי פריחה מתה אתמול, ודווקא
 לא היתה נשואה לערס, דווקא ליחזקאל
 בעלה. בשורשה היה פרח שמשמעותו שמחה,
 אבל נכדיה ששכחו לדבר ערבית התביישו
 בשמה מחוץ לכותלי הבית. לא רצו
 שיצחקו עליהם, וצדקו. גם כך לנכדותיה
 של פריחה קוראים פריחות בבית-הספר,
 והן לא מסבירות שפריחה זאת שמחה,
 שנכדות צריכות להיות שמחות כשהן נקראות
 בשם סבתן, שפריחה מתה אתמול ולכן
 הן שותקות כששוב קוראים אחריהן פריחות.

ב.

אתמול בבית-הספר הילדים אמרו פריחה
 לזאת וערס לזה. עצרתי את השיעור
 כדי לשאול מי מהם יודע ערבית.
 תלמיד אחד ידע והסביר מה זאת
 פריחה, אבל לא זכר מהו ערס.
 הוצאתי מהארנק דף מצולם ומקופל, עליו
 כתוב שיר אחד של סמי שלום
 שטרית, וביקשתי מאחד הילדים שיקרא: "פריחה
 שם יפה אמרה. פריחה שם יפה".
 קרא והילדים צוחקים. פריחה שם מצחיק.
 אולי מעתה, חשבת, כשישמעו פריחה יחשבו
 על שירה, או על בתיה הלבנים
 של דאר אלפנדא במרוקו. כשיצאתי לרחוב
 שמול בית-הספר ראיתי את מודעות
 האבל לפריחה, ולחשתי לה בלי שישמעו
 האבלים: מי יביא מעט מעפרה של
 דאר אלפנדא להניח עם עפר ארץ-
 ישראל בקברך, פריחה, נכדות רבות לך,
 מי מהן תביא מעט מעפר דאר
 אלפנדא להניח עם עפר ארץ-ישראל.

ההיסטוריה שלנו

למתי שמואלוף, אקטיביסט שירה

אם לא יכתבו ההיסטוריונים את ההיסטוריה
נכתוב אותה אנחנו המשוררים. יחד נלקט
את חרוזי הזמן של אבותינו, נאסוף
את אבני החן של זיכרוננו שהטבענו
בתוך אוקיינוס הבושה, ונציג אותם לראווה.

וההיסטוריה שהיתה מקום ההפסד הגדול
של הורינו, ההיסטוריה ששוב לא היתה שלנו,
ההיסטוריה שנגנבה, שבלעדיה אי-אפשר לכתוב
שירה גדולה, ההיסטוריה שאילצה אותנו לכתוב
אלפי שירים של התנגדות להיסטוריה מול הגנבים ולא
שיר אחד למשפחותינו, תהפוך למקום הניצחון.

נגנוב את המפתחות לחדרים האסורים,
נדבר עם ההורים, ונלחש: "הפצעים
לא הגלדו, רק הצעקות הושתקו,
והאסירים עדיין יושבים ומחכים, אולי
עוד ארבע מאות שנה תיפול החומה".
ולא נלחש, נצעק: "הדיכוי לא הסתיים,
הזעם מבקש לכתוב שיר אנאלפביתי".

אבל קשה לכתוב שירים אנאלפביתיים,
כמו שקשה לאחות שברים שפעם היו
כוס שלמה. קשה להיאבק באלימות המילים
בלי ללמד את עצמך להיות כאחד המתאגרפים.
הנה אתה אנאלפבית המלומד באלף שפות,
שבר נוצץ שדקירתו אינה מפלה אוהבים מאויבים,
מתאגרף המבקש לשים קץ לאלימות המילים.

ניסע יחד אל תוך בטנה של הציונות,
גנבת ההיסטוריה הגדולה, עד שאולי נשים קץ
לשתיקת המשפחה, עד שנלמד את ילדינו לדבר
ערבית.

בבל

"אֲשֶׁר לֹא יִשְׁמְעוּ אִישׁ שְׁפַת רְעֵהוּ", בראשית יא, ז

הִבֵּה נִבְנֶה-לָנוּ עִיר וּמְגִדָּל וְרֵאשׁוּ בְּשָׂמַיִם
 וְנַעֲשֶׂה-לָנוּ שֵׁם
 פֶּן-נִפְוֹץ עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ.
 כִּי כָל-הָאָרֶץ שְׁפוֹת רְבוֹת וּדְבָרִים רַבִּים
 וְאִיפֹה נִמְצָא בְּקֶעֶה בְּאָרֶץ שְׁנַעַר לִשְׁבַת שֵׁם
 אִיפֹה נִשְׂרָפָה שְׂרָפָה עַד הַכְרִיתָנוּ
 עַד אַחֲרִיתָנוּ.
 הִבֵּה נִבְנֶה-לָנוּ מְגִדָּל וְרֵאשׁוּ בְּשָׂמַיִם
 כְּדֵי שִׁירָד אֱלֹהִים
 לְרֵאֶת אֶת-הָעִיר וְאֶת-הַמְּגִדָּל
 אֲשֶׁר בָּנוּ בְּנֵי הָאָדָם
 כְּדֵי שִׁיאֲמַר אֱלֹהִים
 הֵן עָמִים רַבִּים וּשְׁפוֹת רְבוֹת
 וְזֶה הַחֲלָם לַעֲשׂוֹת
 הִבֵּה נִרְדָּה וְנִלְבְּנָה שֵׁם שְׁפָתָם
 עַד אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּ אִישׁ שְׁפַת רְעֵהוּ.
 עַד אֲשֶׁר יִבְנֶה הָאֱלֹהִים עִמָּם הָעִיר וְהַמְּגִדָּל
 עַד לֹא יֵאמְרוּ עוֹד בְּשְׁפוֹת אָנוּשׁ
 הִבֵּה נַעֲלֶה אֶל הָאֱלֹהִים
 וְלֹא יֵאמְרוּ עוֹד בְּשְׁפוֹת אֱלֹהִים
 הִבֵּה נִרְדָּה אֶל בְּנֵי הָאָדָם
 עַד אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּ אִישׁ שְׁפַת רְעֵהוּ.

קינת מלך על עתיד עירו

אָנָה נְבוּכַדְנֶצַּר
 מִלְכָּא לְכָל-עַמְמֵי
 אֲמִיָּא וְלִשְׁנֵי
 דִּי-דִרְיוֹן בְּכָל-אַרְעָא
 שְׁלוֹו הֵייתִי בְּבֵיתִי
 וְרַעֲנָן בְּהִיכְלִי.
 עַד אֲשֶׁר בָּא אֵלַי חִלּוּם בְּשַׁנְתֵּי
 וְהִרְהוּרִין עַל-מִשְׁכְּבִי
 וְחִזְיוֹנוֹת רֵאשִׁי יִבְהַלְנִי.
 וּבִקְצֵה תְּרֵי-עֶשֶׂר יָרַחֲנָן
 שֶׁהִשְׁתַּקְּפוּ בְּמַרְאֵה חוּצָה אֶת עִיר מַלְכוּתִי
 נִהַר גֶּן-הָעֵדֶן פֶּרֶת
 הֵייתִי מִתְהַלֵּךְ עַל גֶּגֶץ
 הֵיכַל מְלָכוּתָא דִּי בָבֶל
 הַקְּרִיָּה הָאֲדִירָה
 וּפִי מִמְלַמֵּל רַבְרַבָּן :
 "הֲלָא דָּא-הִיא בְּבֵל רְבִתָּא
 דִּי-אָנָה בְּנִיתָהּ לְבֵית מְלָכוֹ
 בְּתַקְףָּ חֲסִנֵּי וְלִיקַר הַדְּרִי".
 עוֹד הַמִּילָה בְּפִי
 וְקוֹל מִן-שְׁמַיָּא נִפְלָא
 וְהוֹדִיעַנִי עַל גּוֹרְלִי :
 "מַלְכוּתְךָ נִלְקַחַת מִמֶּךָ
 וּמֵאַנּוּשׁ אֶתָּה מְגוֹרֶשׁ
 אֶל בֵּין חֵיוֹת הַבַּר.
 עֵשֶׂב כְּשׁוֹרִים תֹּאכַל
 וּבָטַל הַשְּׁמַיִים תִּטְבּוֹל גּוֹפְךָ
 עַד אֲשֶׁר שַׁעֲרְךָ יִהְיֶה רַב כְּנוּצוֹת הַנְּשָׂרִין
 וְצַפּוֹרְנִיךָ חֲדוֹת כְּטַפְרֵי הַצְּפָרִיין".
 מֵהִסַּס הֵייתִי לְעִזּוֹב אֶת עִירִי
 וְלַחְצוֹת אֶת שַׁעַר הָאֵל
 אֲךָ לְבַבִּי מֵהֵרָה לְהִשְׁתַּנּוֹת
 וְלֵב חֲדָשׁ שֶׁל חַיָּה נִיתָן בִּי
 וְגוֹפִי לְבֶשׂ צֶלֶם שׁוֹר
 וְלוֹ עֵינַיִים בּוֹעֵרוֹת.
 כִּךָ יֵצְאֵתִי אֶת בֵּיתִי וְאֶת הֵיכְלִי

כחוה וכאדם בשעתם
 מגורש מזיו עירי תפארת גאון כשדים
 צבי ממלכות
 ומשולח להזיל דמעות
 על עשבי השדה
 יחד עם הטל.
 שבעה עדנין חייתי בין העצים לְבָקֶר
 בין שני הנהרות
 ולא ראיתי פני אנוש
 ולא דיברתי מילה אחת בשפת בני-אנוש
 בלשון כשדים
 וכמעט שכחתי את עירי
 ואת שלטוני על ארצות רבות ועצומות
 ולא נשאתי ראשי השמימה
 ולא הגבהתי ראשי מן הארץ.
 ובקצה יוֹמִיָא בעבור עלי שבעה עדנין
 ראיתי כסאות עומדים למשפט בקצה השדה
 ועתיק יומין יושב עליהם
 לבושו כשלג חיוור ושער ראשו כצמר נקי
 כרסו שביבין די-נור גלגליו נור דליק
 ונהר די-נור יוצא את פיו לפניו
 אלף אלפין משמשין אותו
 וְרָבוּ רַבְבָּן קמין כנגדו
 וספרין די-דִינָא נפתחין.
 ואז התקבצו ענני שמיא פְּבַר אֶנְשׁ
 לפני עתיק היומין
 וּגְשָׁמֵי הוֹבֵד
 וּנְקֻטָּלָה החיה שבי
 והפכה ליקדת אשא
 ולעתיק היומין ניתן השלטון ויקר המלכות
 וכל עַמְמִיָא אֶמְיָא וְלִשְׁנִיָא עבדו אותו
 ודעתי שבה אלי
 וברכתי את העליון
 ושבחתי והִדְרתי את חי עֶלְמָא
 ששלטונו שלטון עֶלְם ומלכותו עם דָּר ודָּר.
 וחברתי את הקינה הזאת
 קינת מלך על עתיד עירו
 עבור בני בְּלִשְׁאֲצָר מְלֶכָא
 והשארתי לו מילים ללמדו

וציויתין על עבדי ודניאל בתוכם שישננום לפניו :

”אָנָה נְבוּכַדְנֶצַּר

הייתי מֶלֶכָא לְכָל-עַמְמֵינָא

הייתי הפרי אשר כופף את הענף

וכך המון גויים התכופפו לפני.

הרגזתי הארץ והרעשתי ממלכות

והרחבתי שלטוני גם על חיית הארץ ועוף השמיים

עד שכל ממלכתי התכופפה לפני

עד שהיתה היא קרובה להישבר.

ומלך שְׁמֵינָא שם מדורי עם חיית השדה

ואחר השיב לי מלכותי

והרימה והרבה זיוה והדרה

והוסיף על גדולתה.

ועם שהבטיחני על עתידי עד מותי

גם למדני על חורבן עירי

ועל קריסת מגדלי וניתוץ מקדשי

ושריפת היכלי ונפילת שערי

וגילה אוזני מלך המלכים

עמו אין לבוא במשאים-ומתנים

ומולו אין לצאת למלחמות של כיבושין

כי בני ימלוך אחרון בשושלת אבותיי

ויכנע לפני דְרִינֹש המדי ופּוֹרֶש הפרסי.

וידעתי כי לב אֵל רחוק מאוד מלב אנוש

כמו תהומות שמיים

ואין הוא מבין לכאבי על חורבן עירי

ובכיתי דמעות רבות על חורבן עירי

על סוף כל מעשׂיי-יְדִי

על כי יזכרו אותי ואת עירי

שהיתה קריה אדירה לֵאל ולֵאָדָם

כפי שיציירונו במילים סופרים שיימנו אוייבנו

בלי לבוא בשערי בבל הרחבים

ובלי לעלות בְּמַדְרָגוֹת מקדשיה הגבוהים.

אָנָה נְבוּכַדְנֶצַּר מֶלֶכָא

נולדתי בביתי ואמות בביתי

אך לא אדע עוד שלווה בביתי

כמו חמורבי אבי ונמרוד אבי אבי

לא אראה עוד ברכה בחזיונות ראשי

לא אהיה עוד חי עלמין”.

"וידוע מה שכתב רבינו הגדול הרמב"ם שהשמחה בעבודת השם יתברך ובאהבתו בעשיית מצותיו עבודה גדולה היא, וכל המונע עצמו משמחת מצוה זאת ראוי ליפרע ממנו... ועל זה סמכו גדולי הדורות של עדות המזרח לחבר שירים ופזמונים בלחן של שירי ערבים לשורר ולזמר להשם יתברך במסיבות של חתן ובר מצוה ובמילה, ובשבתות וימים טובים, בשירים המיוסדים על פי לחן של שירים ערביים. ויש להמליץ על זה: על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו"
 ר' עובדיה יוסף

שְׁבִיתת קול המואֶזֶן בְּשִׁכּוֹנְתֵי הַחֲדָשָׁה
 הוֹתִירָה אֶת אוֹזְנִי
 בְּצִיפִיָּה בִלְתִי מִשְׁתַּלְמֵת
 עַד שֶׁהַחֲלֵתִי הוֹלֵךְ יוֹם לְבֵית-הַכִּנְסֵת
 עֶרְבִית, שַׁחֲרִית וּמְנַחָה. לִמָּה לֵנוּ
 רַק שְׁלוֹשׁ תְּפִילוֹת בַּיּוֹם, שְׁאַלְתִּי אֶת הָרֵב,
 לִמָּה אֲנַחְנוּ לֹא קוֹרְאִים בְּעוֹז מִמְּגַדְלִים.
 הוּא סִיפֵר לִי עַל אֲבֵרָהּ בֶּן הָרַמְבַּ"ם
 שֶׁבֵּית-הַכִּנְסֵת שְׁלוֹ הָיוּ מִתְּפַלְלִים עַל שְׁטִיחִים
 בְּכַרְיעָה מוֹסַלְמִית, וְאֲנִי סִיפַרְתִּי לוֹ
 עַל אֶנֶר שְׁאוֹל, שֶׁקָּרָא לַעֲצָמוֹ אֶבֶן אֶל-סַמְּוֶאל,
 בֶּן מְשׁוֹרֵר הַגִּיאֵהָלָה הָעֵרֶב־יְהוּדִי, וְהִסְפִּיד בְּמִסְגַּד
 בְּבִגְדָאֵד אֶת רֹאשׁ-מִמְשַׁלֵּת עִירָאֵק בְּקִצִּיָּה מִפּוֹאֵרֵת.
 עֵרֵב שֶׁבֵּת אֶחָד כִּשְׁשֵׁלִיחַ הַצִּיבוֹר יֵרֵד לִפְנֵי הַתִּיבָה
 וְקָרָא אֶת הַקְּדִישׁ בְּאֶחָד מִסּוֹלְמוֹת הַמִּקְאֵם
 הַצִּלְחָתִי סוֹף סוֹף לְשִׁמוֹעַ שׁוֹב אֶת הַמוֹאֶזֶן
 קוֹרָא לְמֵאֲמִינִים לְעִבּוֹדַת הָאֱלוֹהִים.
 אִם לֹא זִימְרוּ הַלוֹוִיִּים בְּבֵית-הַמִּקְדָּשׁ בִּירוּשָׁלַיִם
 בְּמִוֹאֲלִים עֵרֵבִים בְּעוֹדֵם מִנְצַחִים וּמִרְנָנִים
 בְּנִגְיֹנוֹת, בְּמִזְמוֹרִים, בְּשִׁירִים עַל הַגִּתִּית,
 עַל עֲלָמוֹת שִׁיר, עַל יוֹנֵת אֵלֶם רְחֻקִים,
 וּוְדָאֵי זִימְרוּ בְּהֵם הַמִּתְּפַלְלִים בְּבֵית-הַכִּנְסֵת
 שֶׁל רֵבִי יְהוּדָה הַלּוֹי כִּשְׁהַתְּכוֹנְנוּ
 לְשִׁיר אֶת פִּיּוּטִיו, וּוְדָאֵי נִטְלוּ אֶת הַפְּסוּק
 עַל-עֶרְבִים בְּתוֹכָהּ תְּלִינוּ כְּנֹרוֹתֵינוּ
 וּפִירְקוּ כָל הַבְּרָה לְהַרְבֵּה צִלִּילִים בְּכוֹנָה גְּדוּלָה.

צ'חלה וחזקל, שיר ערש יהודי-בגדאדי

ליצחק אבישור, מאסף שירי עם של יהודי עיראק בערבית-יהודית, שתרגומיו הולידו שיר זה. נהוג לשיר את השיר לילדים בעתות של חמסין וגעגועים, בניגון איטי, כשהם צעירים מכדי להבין את המילים, שלא ידעו איך כמעט ולא נשאו הוריהם, והוא פותח במילים "קלעת עלי פְּעָאֵלִי", עליתי גבוה גבוה.

עליתי בְּסוֹלֶם אל הגג לְהַנִּיחַ את כְּדֵי הַמַּיִם
 להצטנן בְּרוּחַ, באה הַרוּחַ והתפתלה בֵּין יָדַי,
 נפִלְתִּי, נפל הַסּוֹלֶם, נפלו הַכַּדִּים.
 עליתי בְּסוֹלֶם הַעֵץ אל הגג לראות אִם בא הַחֶזְקֶל
 מן המסע, רוכב על סוּסָה יגעה ועמוקת עֵינַיִם,
 לראות מה הביא לי מאוצרות הממלכה,
 שבה הרוח והתפתלה בֵּין עֵינַיִי, נפִלְתִּי,
 נפל הַסּוֹלֶם, נפל מבטי.
 עליתי בְּסוֹלֶם והנהר הרחב כולו היה ערש לְרוּחִי,
 והגשרים הגבוהים היו כריות לְרֵאשִׁי,
 ובחצר שבע מניפות התנופפו בִּידֵי הנערות.
 נרדמתי על הגג בעודי לוחשת לחזקל שלי:
 "אתה יונתי, מצחך הצחור קנה בושם, גבותיך הכהות
 קנה בושם, שושן אדום מן הבוסתן בלחייך, שיניך
 אבני-חן לבנות, אנחנו תאומי-הצורה, ירחם עלינו הרחמן,
 בוא נלך יחדיו אל הצורף ונבקש ממנו שיצרוף לי טבעת
 עליה יחרוט: 'עוד מעט קט שב חזקל מן המסעי'".

עליתי בְּסוֹלֶם אל הגג וחזקל יֵשֵׁן בַּחצֵר,
 שוכב על הערסל וכל הנערות סביבו חושקות בו,
 מבקשות להעניק לו מאוצרות האל.
 באה הרוח והתפתלה סביב חזקל,
 התהפך הערסל, נפל חזקל, צחקו נערותיו.
 לחשתי: "נערותי, אל תקנאו בִּי, אל תעשקו לְאֹהֲבֵי,
 אבקשנו לרדת ולרחוץ בנהר ולבוא רק אֵלַי,
 ויביא לי מי תמרים למלא בהם את הכדים שבידי".
 עליתי בְּסוֹלֶם אל הגג וחזקל יֵשֵׁן בַּחצֵר,
 לחשתי: "אתם ההולכים מבגדאד בְּדֶרֶךְ מוּצוֹל אל סוריה,
 קחו אותי ואת חזקל, קחו אותנו בתוך כפלי משאותיכם,
 הסתירו אותנו מן הנערות, ואם יגמר כספכם בְּדֶרֶךְ
 מכרו אותנו בדמשק, ואעמוד מעל נהר פרפר
 כפי שעומדת אני עתה על החדקל. אבל אם תמכרונו,

מכרו אותנו יחדיו, מכרו רק לעשירי העשירים, לראשי השרים,
 לגדולי הווזירים, לסולטאן, ואבקש מבנות א-שאם
 אשר יבואו במרוצה אחר ידידי, אל תקנאו בי, אל תעשקו לאהובי,
 לכן נערים רבים יפים בדמשק, וחזקל לי יחידיי".

עליתי בסולם אל הגג וחזקל ישן בחצר, כך תמיד,
 חזקל שלי ישן ואני ערה, אני ערה וחזקל שלי יוצא למסע.
 אולי אינו רוצה לחזור, אולי אינו רוצה להתעורר, אולי עטלפים
 פלשו למחשבותיו, אולי שערותיו כבר אינן כחוטי הפנינים
 בלילי הירח. קראתי אל הנערות: "אין אתן זוכרות
 איך היינו בגאווה קוראות: 'נחנה בנאת א-שמס וא-שמס אמנה
 וסהיל אבונה ואל-קמר אבן עמנה'! אנחנו בנות השמש
 והשמש אמנו, כוכב הצפון אבינו והירח בן-דודנו,
 כך היינו צועקות בימים ובלילות". והן צוחקות.
 לחשתי: "אתם ההולכים בדרך להינד, קחו אותי לבדי
 כי כבר מאסתי בהמתנה לידידי, קחו אותי להינד ומצאו לי שם
 חתן. ואם יגמר כספכם בדרך מכרו אותי באמצע המדבר,
 מכרו אותי לעניי העניים, שאכלה ימות חיי באוהלים,
 עד שאצעק לאלוהים, עד שיודיעני אלוהים כי גם ימות חזקל פלים,
 כי עזבוהו כל הנערות וכל המסעות, כי גם הוא עולה בסולמות
 ושוב על גגי כל השעות, נרדם והוגה בי, מחכה בחלומותיו לשובי".

אַמל זאַת תקווה

אַמל זאַת תקווה, חנאטי אלו חיי,
 ובזמן שהם נפגשים
 בין שפתיה של אם פלתיים
 לבין האזנים שלי
 צמאונות רבים פורים בארות
 בלבי.

אַמל הי תְּפוֹה

אַמל הי תְּפוֹה, חַיַּיְי הַי חַיַּי,
 وَعِنْدَمَا تَلْتَقِيَانِ
 بين شفتي أم كلثوم
 وأذنيَّ
 عطش شديد يحفر آبارًا
 في قلبي.

כּוּתָאב

”קטן אביו חייב ללמדו תורה... וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו...
 מי שלא לימדו אביו חייב ללמד את עצמו”
 הרמב”ם, משנה תורה, ספר המדע, הלכות תלמוד תורה, פרק א’

הקמתִי כּוּתָאב קטן עם בני בסלון.
 בבקרים של יום ששי הוא קם עמי מקדם
 ללמד, ואני מזכיר לו כי בחדר אין מורה
 ואין תלמיד, רק תורה לפנינו, ואנחנו משננים יחד
 פסוקים בעברית וארמית וערבית.
 אנחנו נזקרים במלים רבות, ביניהן אלהים
 ואלהה והשמות הרבים, וכשאני רואה כיצד
 ראה קשה מתלבשת בפניו, אני ממתיק לו אותיות
 בדבש, מתכנן עמו כיצד הכותאב
 יתרחב עם אחיו ואחיותיו, ונמתיק גם להם
 את האותיות בדבש, ולא נלעג לנכשלים,
 ונברך יחד לפני ואחרי הפסוקים.
 ואני אומר לו בכל בקר בתם הלמוד,
 אב חביב ללמד לבנו תורה, ואם אינו יכול ללמדו
 חביב לשכר מלמד לבנו מבני עירו ללמדו,
 אבל אתה, בני, עליך לזכר שגם בוא היום
 שתהיה חביב להרגיש כמי שלא למדו אביו,
 ואז תהיה חביב ללמד עצמך כל הפסוקים
 והשמות והאותיות והתגים שלא חלפו בינינו,
 וכל אלו שחלפו בלי שאמרנו מלה אחת
 על מקומם בחיינו.

שיר לאסירי בתי-הסוהר

"בזכרוני מצטטר פחדו של אבא כשִבְנוּ המְשׁוֹרָר נִסַּע אֶל תּוֹף הַאֲפֶק הָרְחוֹק. לא שִׁשְׁנָא שִׁינָה. הוא מֵאֵד אֶהֱב את שְׁאֵגוֹתָיו שֶׁל אֶל-מִתְנַבֵּי וְשִׁמְרֵי אֶת נַפְשׁוֹ מִפְּסוּקֵי הַזְמָה שֶׁל אֲבוּ-גֵּוָאס. לא שִׁנָּא אֶת הַשִּׁירָה אֲבָל לא רָצָה שֶׁבְּנָיו יַעֲסֻקוּ בָּהּ. פְּעָמִים רַבּוֹת, אֲנִי זוֹכֵר, הִנֵּה אֹמֵר לִי: הִנֵּה רוֹפֵא אִם תִּרְצָה אוּלַּם מְשֻׁפְּטִים, בּוֹ. הַשִּׁירָה לֹא תִּנְיַב פֶּת-לְחֵם."

סמיח אל-קאסם, "צילום של הורים שאינם על קיר הבית החדש", תרגום: ששון סומך

כַּתְּבֵנִי שִׁיר עַל אֲסִירֵי בְּתֵי-הַסֹּהַר וְהִרְאֵיתִי אוֹתוֹ לְאֲבִי.

אָמַר: מַה יַעֲזְרוּ הַשִּׁירִים לְאֲסִירִים, וּמַה לָּנוּ

כִּי נִזְלָזל בְּצַדְקַת הַסֹּהַרִים וְהַשׁוֹפְטִים וְהַמְחַוְּקִים?

אָמַרְתִּי: עַל הַמְאָסָר שֶׁלָּנוּ אֲנִי כּוֹתֵב, אֲבָא,

יוֹם-יוֹם אֲנִי חוֹזֵר לְתֵא, מִמֵּתִין לְרַמִּיזָתוֹ שֶׁל סוֹהַר מְרַחֵק,

אִם יִרְצָה אֲכַבֵּל יָדֵי בְּאֲזָקִים, אִם יִבְקֹשׁ

אֶתְחַנֵּן לְפָנָיו לְחַפֵּשׁ בְּמַכּוֹת עַל סוֹרְגֵי הַחֲלוֹן.

אָמַר: חֲלוֹמוֹת הַשִּׁיר מִפִּיךָ מִדְּבָרִים, וְאַתָּה עֲצָמְךָ עוֹמֵד

מִחוּץ לְחוֹמַת הַכְּלָא, אֲנִי לֹא הוֹלֵדְתִי בְּנִים לְמַאָסָר, בּוֹ,

אִם תִּרְצָה אֲשַׁלַּח אוֹתְךָ לְפַקוּלְטָה לְמִשְׁפָּטִים וְאוֹלֵי

תִּהְיֶה שׁוֹפֵט, בְּמִקּוֹם שִׁירִים תִּכְתֹּב גְּזָרֵי-דִין

לְהַקֵּל עַל כְּאֲבֵי הָעוֹלָם. אָמַרְתִּי: אֲבִי, שֶׁאֲנִי בְּנֵךְ,

לֹא הוֹלֵדְתִי לִי הוֹרִים לְפַחַד, וְהַכְּלָא גְדוֹל מְשַׁנֵּינוּ,

סוֹגֵר עַל שְׁנֵינוּ, הִנֵּה מְסַמֵּן לְךָ עֵכָשׁ הַסוֹהַר

שֶׁתִּסְרַב לְהַפִּיר בְּמַאָסָרְךָ, שֶׁתִּבְקֹשׁ לֹא לְצֵאת

אֶת גְּבוּלוֹת הַתֵּא. אָמַר: אִם כֹּן אֲסִירִים כְּלָנוּ

בְּבֵית-כְּלָאוֹ שֶׁל אֱלֹהִים, בְּנִי, כְּלָנוּ עֹבְדֵינוּ, אֵךְ מַה

הַחֲקִים וְהַמְשֻׁפְּטִים, כְּלָם צוֹדְקִים, וְאִין אֶחָד

שֶׁלֹּא יִחְטָא, הֵאֵם שְׁכַחְתָּ? אָמַרְתִּי: אֶת הַכְּלָא הַזֶּה

בְּנֵי אָדָם בְּנוּ, אֲבָא, וְיוֹם-יוֹם אֲנַחְנוּ עוֹזְרִים לָהֶם

לְהַמְשִׁיךְ בְּבִנְיָתוֹ, לְהוֹסִיף אֲגָפִים, לְהַצִּיב מַצְלָמוֹת,

עוֹד מַעֲט כְּבָר אֵינָם זְקוּקִים לְסוֹהַרִים, יִפְטְרוּ אֶת כְּלָם

וְאֲנַחְנוּ נִמְשָׁיֵךְ לְשִׁמְרֵי עַל עֲצָמָנוּ, אֲנִי לֹא אֶלְךָ

לְפַקוּלְטָה לְמִשְׁפָּטִים, אֵךְ כְּבָר הַחֲלֻטְתִי לְהַפְסִיק

לְכַתֵּב שִׁירִים. אָמַר: כִּיצַד הַחֲלֻטְתָּ? הִנֵּה כְּבָר הוֹדַעְתִּי

לְאַרְךָ כֹּל הַמְסַדְרוֹן בְּאֲגָף שֶׁלָּנוּ בְּבֵית-הַסֹּהַר

כִּי הֵבֵן שְׁלֵי כּוֹתֵב שִׁירִים לְיוֹם הַשְּׁחֵרוֹר, כְּבָר לּוֹמְדִים

שֶׁכְּנֵינוּ אֶת הַשִּׁירִים וּמְזַמְרִים. אָמַרְתִּי: אֲנִי שׁוֹמֵעַ, אֲבָא,

אֲבָל לֹא אֶת שִׁירֵי הַסֹּהַרִים, אֲלֵה הֵם שִׁירֵי הַסוֹהַרִים,

מֵהַיּוֹם אֲנִי אֲכַתֵּב גְּזָרֵי-דִין לְהַתְחַרְוֹת בְּגִזְרֵיהֶם,

אֲכַתֵּב פְּסָקֵי-דִין לְהַתְחַרְוֹת בְּפָסוּקֵיהֶם, אֲכַתֵּב לְךָ

וְלֹאֲמָא מְכַתְּבִים מִתְּאֵי בְּהֵם אֲבִשָׁר כִּי הַשְּׁחֵרוֹר

לא יבוא גם לא בימי נְכַדִּיכֶם, המֵאֲבָק אֶרֶץ
מִמָּה שְׂיֻכְלוּ לְתֹאֵר הַשִּׁירִים, כְּשֶׁלוּ כָּל הַשִּׁירִים.

זיווגי אותיות

"לשם יחוד קדשא בריהו הוא ושכינתה, בדחילו ורחימו ורחימו ודחילו, לנחדא שם י"ה בו"ה, בנחדא שלים, בשם כל ישראל, הריני מוכן לומר שנים ועשרים אותיות התורה הקדושה. ויהיה רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי, שתצרף ברחמך הרבים את אותיות אלו לתבות כרצונך, כי רחום אתה ומרבה להטיב, ואנחנו עבדיך, בניך בני בחוניך, כוונתנו לעשות רצונך. ה' נגדך כל תאוותנו, ואנחתנו ממך לא נסתר." רבנו יוסף חיים ("הבן איש חי"), ספר לשון חכמים, חלק שני, סדר לימוד אלפי"א בית"א

שי"ן היא שְׁכָחָה. דָּבָר אַחַר שְׁקָר.
 וְת"ו תוֹרָה תְּמִימָה. לְמָה קָרַב שִׁי"ן
 הַשְּׁקָר לְת"ו הַתְּמִימָה? לְהוֹדִיעַ שֶׁאִם יוֹתֵר
 הַשְּׁקָר וְיַעֲשֶׂה כְּת"ו הַתְּמִימָה, הָרִי הוּא
 שׁוֹכַח לוֹ, אִךְ אִם תִּ"ו נַעֲשִׂית
 שְׁקָרְנִית, אִין שׁוֹכַח לָהּ. וְאַחַר הַתִּ"ו
 אֶל"ף אֶמֶת. וּבִי"ת בְּרָאָה לְהַצְמִיד לְאַמֶּת
 סִימָן. גִּימ"ל דָּבָר גְּלוּת בָּהּ אָמַר
 לָעַם. דָּבָר אַחַר גְּאֻלָּהּ. וּבְדָל"ת פֶּתַח
 לְשִׁתְּיָהּ דְּדָלֶת, כְּוִין אֶחָד גְּלוּת, כְּוִין
 אַחַר גְּאֻלָּהּ, וְאִין יוֹדֵעַ מִי עוֹמֵד
 לְצַד זֶה, וּמִי לְצַד אַחֵר. ה"א
 שָׁמוּ, וְעַל וִי"ו תּוֹלִין כָּל הַשְּׁמוֹת
 וּמְחַכִּין. זִ"ן זֵאת זְמַרָה שְׁהִיו מְלֹאכִים
 מְזַמְרִין לְפָנָיו מִן הָאוֹתִיּוֹת. דָּבָר אַחַר
 אֱלוֹ אֲנָשִׁי אֲמוֹנָה שְׁהִיו זֹעֲכִים אִף
 בְּלַחֲשָׁם. חִי"ת שֶׁנִּבְקַשׁ לְפָנָיו לְמִרוֹת חֲטָאוֹתֵינוּ
 כְּשֶׁאֲנַחְנוּ חַפְזֵי חֲרָטוֹת, כְּשֶׁאֲנַחְנוּ טוֹעֲנֵי טְעָנוֹת,
 כְּשֶׁאֲנַחְנוּ יוֹדְעֵי יְשׁוּעוֹת. בְּכ"ף פָּקַח אוֹתִיּוֹתֵינוּ
 לְנִדְבָה לְבַג־אֶדָם, וְהַצְמִידָה לְלִמ"ד וּלְמ"ם
 לְלַמֵּד אוֹתָנוּ מְלָכוֹת. נו"ן נִפְתּוּלֵי נֶחֱחַ,
 סָמ"ךְ סְחוּפֵי סָפֵק, עִי"ן עֲצוּרֵי עָקֵב,
 פ"ה שָׁאֵם הַפְּנִים פּוֹנוֹת, אֱלִיו צְרִיכוֹת
 לְפָנוֹת, צָד"י צוֹעֲקֵי צָדֵק, דָּבָר אַחַר
 צָרִי צָדִיק, קו"ף קָמִי קָדָם. וְרִי"שׁ
 רֵאשִׁים וְרָשִׁים, וְכָל הַמְּפָרִיד בֵּינֵיהֶם אֶל"ף,
 וְכָל הַמְּפָרִיד בֵּינֵיהֶם רְש"ע, שְׁעִינוּ בְּכָל
 רֵשׁ, וְאִין הוּא שׁוֹעָה לְשׁוֹעֲתָם. שִׁי"ן
 פַּעַם שְׁנֵיהֶם שְׁלוֹם. דָּבָר אַחַר שְׁטוֹן.
 וְת"ו שְׁנֵיהֶם תּוֹלְדוֹת. דָּבָר אַחַר תּוֹכָחוֹת.
 וְזוּוּגֵי אוֹתִיּוֹת אוֹת בְּאוֹת לְמַלִּים רַבּוֹת
 כְּלָן שׁוֹכְנוֹת בְּגִימ"ל גֵּן עֲדָנוּ וְחוֹצוֹת

יום יום עולמות ועוברות דל"תות ומתעברות.

נסית לסאני, אל הנשיה הטלתיה
ולא אערף איך נערפה ממני
בדונ צותה שוב לעצמי לא צותתי
ומע קלבי גם ריחי הלכה אחריה
ובאלחקוק פלאם לא נותר לי ממנה
לפנ אלחיון אנ אחירגי כבן חורג לה
על כן, אחרי ששמעת קלבי אלאגיון
צויתי כי יתקלב קלבי
וכנת ואקוף עם לבי במהפכתו
ימים ארכים, איאם טוילה,
ושנינו משננים : כנפ נסית לסאני,
איך כד אל הנשיה הטלתיה.

* / الموج بيهار

נסית לسانی, אַל הנְשִׁיחַה הטְלִיתִיחַ
 ולא אערף אֵיךְ נְעַרְפָּה מִמֶּנִּי
 بدون סוֹתֵה שׁוֹב לְעֶצְמִי לֹא צוֹתִיתִי
 ومع قلبي גם רוּחִי הִלְכָה אַחֲרֵיהָ
 وبالحقوق קלֹם לֹא נוֹתֵר לִי מִמֶּנֶּחַ
 لكن الخوف ان اخرج כְּבֹן חוֹרֵג לָהּ
 על כֵּן, אַחֲרֵי נִשְׁמַעַתְּ קִלְבִּי הַאֲחוּפִּי
 צוֹיִתִּי כִּי יִתְקַלֵּב קִלְבִּי
 וכנת واقف עם לְבִי בְּמַהֲפֹכְתוֹ
 יָמִים אַרְבָּעִים, אִיָּם טוֹיִלֵה,
 וּשְׁנַיִנוּ מְשֻׁנָּנִים : כִּיִּפ נִסִּית לִסָּנִי,
 אֵיךְ כִּדְ אַל הנְשִׁיחַה הטְלִיתִיחַ.

* / الموج بيهار

نسيت لسانِي, إل هُنْشِيَّة هِطْأَتِيَّة
 ولا اعرف إيخ نِعْرُفَة مِمْنِي
 بدون صوتِه شُوب لِعَصْمِي لُو صُوتْتِي
 ومع قلبي جَم رُوجِي هَلْخَة أَحْرِيَّة
 وبالْحَقُوق كِلام لُو نُوتَر لِي مِمْنَة
 لكن الخوف ان اخرج كِبِن حُورِج لَه
 عَل كِن, أَحْرِي شِسمعت قلبي الاجوف
 صويْتِي كِي يَتَقَلَب قلبي
 وكننت واقف عَم لِيبي بِمَهْخَتُو
 يَمِيم أُرْكِيم, ايام طويْلَة,
 وَشْنِيْنُو مُشْنِيْنِيم : كيف نسيت لسانِي,
 إيخ كَخ إل هُنْشِيَّة هِطْأَتِيَّة.

קִלְתָּ וְקֹאֵל לִי (וְנִקּוּל)**א. קִלְתָּ**

מֵא אֶסְמִי אָבִי הַזְכָּרוֹן
 שְׁמִי אָבִן אֶלְנִסְיָאן
 מֵא אֶסְמִי בֶן הַרוּחַ
 שְׁמִי יִתִּים אֶלְסַמְאָא
 מֵא אֶסְמִי שְׁמִי
 שְׁמִי מֵא אֶסְמִי.

ב. קֹאֵל לִי אֱלֹהִים

לֹא תִכְתֵּב אֶסְמִי בְּקֹלָם
 וְאֵנָּה אֶכְתֵּב אֶסְמִי בְּנִטְפָה וּבְדָם
 לֹא תִכְתֵּב אֶסְמִי בְּקִצְאִיד
 וְאֵנָּה אֶסְמִי בְּלֹא וָזֶן וּבְלֹא קֹאפִיָּה
 וְאֵנָּה הִוּוּ אֶסְמִי בְּלֹא אֶסְמִי בְּלֹא אֶסְמִי
 וְאֶסְמִי הִוּוּ אֵנָּה
 בְּלֹא אֶסְמִי בְּלֹא אֶסְמִי בְּלֹא אֶסְמִי

ג. נִקּוּל

נֹאמֵר : שְׁמֵנוּ אֵינְנוּ עוֹד שְׁמֵנוּ
 אִם זֶה שְׁעָלִיו שְׁמֵנוּ
 שְׁמוֹ אֵינּוּ עוֹד שְׁמוֹ
 וְשְׁמוֹ אֵינּוּ עוֹד שְׁמוֹ
 אִם שְׁמוֹ הִנְקֵרָא עָלֵינוּ
 אֵינְנוּ עוֹד שְׁמֵנוּ.

ד.

מֵא ד'כֵּר לְד'אֶפְרָתִי מִלְּבַד הַשְּׂכָחָה
 מֵא פְּלֹאִים פִּי פְּלֹאִי מִלְּבַד הַשְּׂתִיקָה
 מֵא מַעַד'רָה לְמַעַד'רָתִי מִלְּבַד הַבְּרִיחָה
 מֵא קֶלֶב פִּי קֶלְבִּי מִלְּבַד הַמְּלָה הַכִּי רְחוּקָה
 מֵא חֶק בְּחֻקִּיקָתִי מִלְּבַד הַשִּׁירִים
 מֵא אֶסְם לְאֶסְמִי מִלְּבַד הַשְּׂקָרִים.

ה. אִמֵּר

לֹא תִמְצָא אֶת שְׁמִי בְּשִׁירִים
 אֲלֹא בְּכִי הָרַעֲבִים
 לֹא תִמְצָא אֶת שְׁמִי בְּבִתִּים

אַלֶּא בְּרַחוּבוֹת הַמְּרִים

למרואן מח'ול, שיר ידידות

"זהו מחנה הפליטים 'אל-ניירב', המקום שבו הבנתי שאני כותב על אודות הבעיה הפלסטינית ולא מתוכה"

מרואן מח'ול, "מחנה הפליטים אל-ניירב, בערך", 29.1.2007

ומה נדע על החיים. עשרים וכמה שנים
 אנחנו מתלבטים בין מהדורות החדשות
 ובין תנועות העננים בשמים, נעים בין
 אלקמות העיניים לחרשות הלב. נסעת
 ומצאת לך פתח לעבר בו, דרך כף-ידו של זקן,
 להכנס אל מחנה הפליטים אל-ניירב.
 אולי כשמינות הזקן נאחו אנחנו בפטיש
 ונדפק במקומו במסמךיו שלא החלידו
 כדי להצמיד את סלמו הנצחי אל כתפי
 השמים. אולי נזרק אנחנו את הפטיש
 כמפתחות אל השמים. עשרים וכמה שנים
 ישנו, גדלים על פצעי הורינו כנכרים, מטפחים
 פחדים אמיצי לב שיעטרו את שירתנו, ושתקנו,
 שרים על המלחמה כפי שאל-סמואל שר
 על חרבות המדורה של שבט אהובתו.
 ומה נדע על החיים. עשרים וכמה שנים
 אנחנו מתלבטים, ואין מי שיפתר עבורנו
 את ההתלבטות. נסעת ונכנסת למחנה הפליטים
 מתוך דממת החתונה, מתוך צירי הלדה
 אשר הכריעו אשה, ורצית לחזר לאחור
 ולא לראות את מעט המראות שראית. ואיך
 נתקן את תקרות הפח הקורסות, הגורמות
 לבכי הנערות הזפות? איך נרחיב את הסמטאות
 המונעות את מעבר ארונות הקבורה, לפחות
 עד שנלמד כיצד לצוות על הפנות לחדל?
 ומה יועיל כי נתביש? ואנחנו שנינו כופרים
 וראי שמים, והשירים בפינו רפים, לא
 רק הססמאות. מה נדע מגעגועי האלמנות,
 משירי האלמים, מרצונם של קטועי הרגל לרוץ?
 והשיר שלנו, באזני החרשים, מה הוא נדע
 על אזניהם? עשרים וכמה שנים אנחנו חיים,
 ועדן אנחנו כותבים על אודות החיים,
 עדן לא מתוכם.

אני לא מכאן

א.

אני לא מכאן. ואין לי זכרונות. השמים כאן זרים לי,
 והרחובות, והשמות. וכמה מן הפנים מזכירים
 לי משהו, כמו הד רחוק, אבל הרב זרים.
 אולי בני יהיה מכאן, יהיו לו זכרונות.
 אני יושב כל לילה ושוכח את אבותי, יושב כל יום
 ונזכר בילדי. אם נולדתי לא הרחק מכאן
 זאת רק טעות של גאוגרפים. אם אמות כאן
 ונקימו לי קבר, סוף סוף יהיה לי בית משלי.
 לא אבקר איש, לא אבקש שיבקרו אותי. רק אשב
 ואתבונן במתרחקים, במתקרבים. עד שיהיו לי
 זכרונות, עד שאהיה מכאן, עד שיהיו השמים מכרים,
 והשבילים, והשמות על שאר האבנים.

ב.

אני לא מכאן. אם היו לי זכרונות, שכחתי. השמים הללו
 מכרים אולי לבני, אני עדן רואה שמים אחרים
 ופנים אחרים. הרחובות דומים לרחובות שאני זוכר,
 אבל הם החליפו את שמותיהם ואת דגריהם.
 אפלו הפנסים החלפו. רק הירח הוא אותו ירח. והשמש והכוכבים.
 לא הם, לא הנהר שאין כאן, לא קולות האנשים.
 אני שוכח לילה לילה את אבותי ובני נזכר, אני זוכר יום יום
 את האמהות ובני שוכח. תנו לנו יום שאינו יום ואינו לילה,
 תנו לנו לילה שאינו לילה ואינו יום, ונשוב אל אותו מקום
 שאינו כאן ואינו שם, ונדבר באתה לשון שאינה זאת ואינה אחרת,
 ונזכר בכל מה שראוי לשכח, נשכח את כל מה שראוי לזכר.

ג.

אולי בתו של בני תהיה מכאן, יהיו לה זכרונות.
 אני עוד לא מכאן. כבר לא מכאן. אין לה דור
 שאינו חולף, ואין לה דור שאינו שב. ועמנו חולפות
 האמהות וחולפים האבות. בזמן האטי-מהיר
 בפקקים של הבקר, בזמן המהיר-אטי
 של השיבה לעת לילה.

תלויים באוויר

המטוס של אמירה הס עדין תלוי באוויר מזה כמה דורות,
 בין בנדאד לירושלים, כבר לא ממריא, עדין לא נוחת.
 המונדה של מחמוד דרויש, שאין לארו בה מולדת,
 אך גם אין יותר ממנה לגולה ולפליט, עוברת שוב ושוב
 דרך מכשירי השקוף של הבדוק הבטחוני בשדות התעופה.
 ורחובות איזמיר וסלונקי וירושלים של מיכל הלד
 ממשיכים לדבר ספניולית גם כשאיש לא מבין, מתגעגעים
 לאיזמיר בירושלים ולירושלים באיזמיר.

העתיקות של טהא מחמד עלי עוד עומדות לארץ חנותו
 בפתח השוק בנצרת, נעשות עתיקות יותר ומתלוצצות
 עם הסוחרים על הקונים ועם הקונים על הסוחרים.
 בין דפיו של יהודה עמיחי קהלת ממשיך למחק שורות מספרו,
 ואחרי שיסיים למחק משלו ימחק גם פסוקים מספרים אחרים.
 וחירה של ענת זכריה גורסת את כל ספרי השירה
 וכותבת על הנגר הממחזר שירים חדשים המבעבעים
 בחמיצות הר זבל המעטר פסגתו בפארק ירק.

וכאן בבית ממול אני רואה כיצד פיטנים
 מכונים את קולם וכותבים מחדש פיוטים
 ושירים: "נשמט כל חי".

מתוך "שמונה וריאציות לחוֹרְהָה לואִיס בּוֹרְחָס"

.7

המטאפורות ממלאות את אלף ואחד הלילות והופכות את הקריאה ביניהן למבוך של מראות: אלו חוטי הרקמה הסבוכים שתי וערב בַּמַּרְבַּד, והנהר אשר אינו ים ועל כן הוא מאיץ כל הזמן את מהלכו, והמדבר הַרְיֵק שהוא המבוך האמיתי, והחלום החוזר והמפָּה הבלתי-אפשרית של אותו חבל ארץ בלתי מוגדר אשר לשטחו אין גבול בַּדְּמיוֹן, הזמן. והאהבה אשר נוֹלֶדֶת תמיד מן הדימוי פורחת בין המטאפורות הללו, כמו גם השָׁנָא.

המטאפורה של המפּה הבלתי-אפשרית של הזמן רומזת לאבסורד החבוי בכל ניסיון אנושי למדוד ולסדר את הדברים, למשל את השינוי ההדרגתי בגודל הצלליות לפנות ערב, את הַבְּלִיה המתמדת של השיש ואת קצב חילופי הדורות בַּנְּצַח. ומתוך הניסיון מתארגנים כל הדברים מְשֵׁנִי עברי מתרס כצמדים של ניגודים: קול והד, שיבה ועזיבה, אֵין ואינסוף, נצח ושכחה, זיכרון וסליחה, גבר ואישה, עולמות של כסף לבן ועולמות של זהב אדום ונדודי השינה הארוכים של גרמי השמים.

המטאפורה של המרבד מציגה לראווה תוהו ובוהו של צבעים ושל חוטים ארוכים ומסובכים חסרי אחריות הנשלטים על-ידי תחושה של סחרחורת ויד המקרה. אבל כאשר מתעוררים אל תוך החלום המקביל, שהוא הִיקוּם, מגלים כי סדר נסתר אוּחַז בחוטי הבד, כמו הסֵפֶר של הלילות אשר עשוי כולו צַפְנִים והרְגָלִים: שבעה אחים יוצאים לשבעה מסעות וחוזרים נשואים לשבע אחיות, שלושה דגי זהב מעניקים שלוש משאלות, האוהב הַזֶּר והאהובה בעלת השיער השחור כמו הלילה של הלילות נפגשים שלוש פעמים ונפרדים שלוש פעמים ולבסוף מתאחדים בשלושה חדרים שלושה לילות רצופים, שלושת הוּזִירִים נענשים בשל שלוש עבירות בשלושה עונשים; ומעל לפול הצופן הראשון והאחרון של ריבון העולם, אשר נוכַח ולא נוכַח בלילות – האחד.

המטאפורה של החלום ללא שינה נולדה מן הפרדוקסים של זְיֵנוֹן ומן המנוחה שאחרי שֵׁעֶטֶת קרבות הַפְּרָסִים, כאשר באוהלים מאובקים נולדו בלב הלוחמים הזיות על הבוסתנים המכושפים של המזרח, על תסיסת הענבים, ועל הטרקלינים המוצנעים המלאים נשים הנאבקות בעזרת רעלות בהצטברות האבק על העור האנושי. וכך בחום היום התברר איך חלום יכול להתפרק לתוך חלום אחר, ואז אל תוך חלום נוסף, ושוב לחלומות אחרים, עד שנארגים יחדיו כל מבוכי השוֹאֵה הרבים. וברגע של היסח דעת, כשהתקרב סוף אלף ואחד הלילות, המלכה מתחילה לסַפֵּר למלך

את ההיסטוריה של שניהם, שראשיתה בבגידת הנשים עם העבדים, וקטילת הבתולות, והסיפורים הרבים שנולדו מתוך פחד הלילות; וכך חוזר הסיפור להתחלה, שוב ושוב, אחרי ששניהם כבר שכחו, ופתאום המלך זועם על קנאות פִּילו, ופתאום שניהם נרגשים מאומץ לבה של שֶׁהָרְאָאָד, ופתאום הם ילדים נפעמים מול נְסִי המכשפים, לא זוכרים אִיָּה כס מלכותם ומכמה שעות מורכבת האפלה, וממשיכים בַּעֲרוֹת ושינה מלאַי חלומות, לילה לילה; וכך הספר הנמצא בתוך עצמו מוליד מבוך שאין דרך להגיע אל סופו, על אף שפתרונו ידוע.

המטאפורה של הנהר משחררת מתוך המים הרבים את האבנים הנוצצות של הערבים אשר פוזרו על-ידי מלחים וסוחרים בין כל קצוות האוקיינוסים ובין אלף ואחת השפות. והדימויים שהם קסמי הערבית של טרם-האסלאם מגמישים את גופה של בת המְשִׁנָּה המספרת, ואת גופו של המלך המאזין ואת גופם של גיבורי הסיפורים, וברגע אחד של צלילות מתגלה כי קִמִיעַ כֹּל-יכול אפשר שיהיה בו בזמן גם עֶבֶד: כמו הדמות המסתורית הכלואה בבקבוק נחושת הסגור בחותמו של הסולטן סוּלַיְמָאן; או הידיים הנשטפות בַּאֲפֵר ומתנקות מקמטי השנים; או המסעות של סִינְדִיבָאָד, אותו אוֹדִיָסֵאוּ אשר צימאון הרפתקאותיו דחק אפילו בָּאֵל האחד, הגיבור המסתורי ביותר של כל הספרים; או מנורת הקסמים רגע לפני שהתגלתה; או הקוף שגילה להפתעתו באמצע משחק שחמט כי הוא אדם; או המלך מוֹכָה הצרעת; או הר המגנט אשר כִּוּוֹן את הספינה בים בבטחה במשך שבועות ואז ניפץ אותה אל תוך סלעיו; או השייחי והצבייה; או היקום השופע צורות משוונות כמו עננים, צורות שאין יודע אם הן כפופות לצו הגורל או ליד המקרה, עד שמתגלה לקורא כי שניהם זהים; או הקבצן שיכול היה להיות מלאך והמערה הנפתחת לצליל שמה; או שְׁבוּעַת המלך להסגיר את מלְפָתוֹ לילה לילה לדין החרב.

הערבים אמרו כי אדם אינו יכול לעבור לקרוא בספרים אחרים, אף לא בקוראן, לאחר שהסתיימו הלילות, כי הלילות הם הזמן כולו, ולזמן אין יכולת לישון; ועל כן, קורא יקר, כאשר תפתח מחר, בלילה האלף ושניים, ספר חדש, מיד ימות היום ותיפול עליך שינה והמלכה שֶׁהָרְאָאָד תתייצב עם העלטה לצד מיטתך, מקבלת על עצמה סיכונים עצומים בשם כל בנות המוסלמים; היא תספר לך את ההיסטוריה שלך, ומעט לפני לְכַתֵּה תלחש לך אזהרות מפני פתיחת ספרים נוספים, ותסביר כי מקובל בין הערבים לומר שחסיד הוא אדם אשר אינו מוֹנֶה את המחר בין ימי חייו, מנסה לקנות לעצמה בְּחִיּוּכִים מנוחה ממלאכת סיפור הסיפורים.

ויהיה עליך לומר לה, קורא יקר, מילים של לילה אחרון, כדי שתוכל גם היא לישון: "את יכולה להתרוקן ממחרוזות סיפוריך, שְהָרָאֵאָד, המכשפים את המלך וקונים מחדש את בתוליך לילה אחר לילה; את יכולה להפסיק להתכונן ללילה הבא, ולהשקיט את הלחשים שלמדת בילדותך, עד שתיפול עליהם תרדמה. המלך המאושר, שְהָרָאָר, כבר נמלא שינה, ואחותך, דִּינָאֵאָד הקטנה, כבר הלכה לחדרה, ואלף לילה ועוד לילה חלפו. ועתה, אחרי שאלף ימים תרָתְּ בכל ספריות זיכרוןך אחר סיפורי ההיסטוריה של הערבים והתייעצת עם דִּינָאֵאָד ועם כל הגינים הטובים שבבֶּטְנְךָ על עלילות הח'ליף הארון אֶל-רְשִׁיד ועוזרו גִּיעֶפֶר אֶל-בְּרַמְכִי, הגיע הזמן לכַנֵּס את כל אגדות הערבים בְּסֵפֶר, לא לגרוע ולא להוסיף, ולהתרחק מספריות הספרים החתומים. הגיע הזמן להתרוקן מן הצורך במילים, ולהיכנע לעייפות הכֶּשְׁפִים עד שתבוא עלי ועלייך השינה הטובה המצילה כל אדם מעצמו ומניחה אותו לילה לילה בידי אוהביו, אויביו ואלהיו".

וריאציה זו היא תרגום-עיבוד לשיר "מְטַאפּוֹרָאס דָּה לָאס מִיל אִי אוֹנָה נוֹצִיס" (מטפורות של אלף לילה ולילה), מתוך ספרו האחד-עשרה של בורחס, "אִיסְטוֹרְיָה דָּה לָה נוֹצִיָה" (היסטוריה של הלילה), שיצא לאור בשנת 1977.

ראיתי את סהר הירח / אלק'בז ארזי

ראיתי את סהר הירח ואת פני האהוב והיו פשני ירחים בעיני המתבונן
 ולא הבחנתי בשל בלבולי ביניהם בין ירח הליל ובין ירח האנוש
 ואלמלא ההסמקה בלחיים ושחר השער שהפליאני
 אכן הייתי חושד בירח שהוא האהוב והייתי חושד באהוב שהוא הירח

ראיתُ الهلالَ / الخُبزُ أرزي

ראיתُ الهلالَ ووجهَ الحبيبِ	فكانا هلالينِ عندَ النَّظَرِ
فلم أدِرِ منَ حَيَّرَتِي فيهما	هلالَ الدجى من هلالِ البشرِ
ولولا التورُّدُ في الوجنتينِ	وما راعني من سوادِ الشَّعْرِ
لَكُنْتُ أظنُّ الهلالَ الحبيبَ	وكنْتُ أظنُّ الحبيبَ القمرَ

אלק'בז ארזי, משורר אהבה בן התקופה העבאסית בעיראק, המאה ה-10.

בגדאד / ניזאר קבאני

بغداد / نزار قباني

מְדֵי בִּסְאֻי וּמְלֵאֵי אֶקְוֵאֵי
 וּנְסִי אֶלְעֵבַב־פֶּדְדֵי נְסִיטְ עֵתֵאֵי
 עֵינֵאֵי, יֵא בִּגְדָאד, מִנְדֵי זְפֻוֹלְתֵי
 שְׁמֵסָנֵי נֵאִמְתָּנֵי אֶהְדֵאֵי
 לֹא תִתְכַרֵי וְجَهِي, فَانْتَ حَبِيبَتِي
 וּוְרוּדֵי מֵאִנְתֵי וְכֵאִסֵי שְׁרֵאֵי
 בִּגְדָאד.. جِئْتُكَ كَالسَّفِينَةِ مُتَعَبًا
 אַחְפֵי צְרֵאֵתֵי וְרֵאֵי תֵאֵי
 וּרְמִיטֵי רֵאִסֵי פֻוֹקֵי צִדְרֵי אִמִּירֵתֵי
 וְתֵלַקְתֵי אֶלְשִׁפְתָּנֵי בְעַדֵי גֵאֵיבֵי
 אֵנֵא זֶלֶק־אֶלְבַּחַרֵי יִפְיֻקֵי עִמְרֵהֵי
 פִי אֶלְבַּחַתֵי עֵן חֵבֵי וְעֵן אַחְבָּאֵי
 בִּגְדָאד.. طرقتُ على حبيبٍ عباةٍ
 וְעֵלֵי זְפֵאֵנֵרֵי זֵינֵיבֵי וְרֵבֵאֵיבֵי
 וְהֵיבֻטְתֵי כֵאֶלְעִפְפוֹרֵי יֻقְصִידֵי עִשְׂתֵהֵי
 וְאֶלְفֶגְרֵי עֵרֵסֵי מֵאִדְנֵי וְעֵיבֵאֵיבֵי
 חֲתִי רֵאִינְתֵיכֵי קֻטְעָהֵי מֵן جَوْهَرٍ
 תֵרְתַאֵחֵי בֵינֵי אֶלְנַחְלֵי וְאֶלְעֵנֵאֵיבֵי
 חֵיטֵי אֶלְתֻפְתֵי אֶרִי מֵלֵאֵחֵי מֻוֹטְנֵי
 וְאֶשְׁמֵי פִי זֶהָ אֶלְתֵּרֵאֵיבֵי תֵרֵאֵיבֵי
 לֵמֵ אֶעְתֵּרֵב־אֶבְדָא... فَكُلُّ سَحَابَةٍ
 בֵּיבִضָאֵהֵי, פִּיֵהָ כֵּיבֵרֵאֵיבֵיבֵי سَحَابِي
 אֵן אֶלְנַחְוֵי אֶלְסֵאֶכְנֵאֵתֵי הֵזֵאֵיבֵיכֵם
 זֵאֵתֵי אֶלְנַחְוֵי אֶלְסֵאֶכְנֵאֵתֵי הֵזֵאֵיבֵי
 בִּגְדָאד.. عشتُ الحُسْنَ في ألوانه
 לֶכֶן חֵסְנֵאֵיכֵי לֵמֵ יֵכֶן בַּחְסָאֵיבֵי
 מֵאִדָּא סֵאֶכְתֵּבֵי עֵנֵיכֵי פִי כֵּתֵב אֶהוּי
 פֵהוּאֵיכֵי לֹא יֵכְפֵיֵה אֶלְף־כֵּתֵאֵיבֵי
 יֵעְתָלְנֵי שֵׁעֵרֵי, فَكُلُّ قَصِيدَةٍ
 תֵמְטֻנֵי, תֵמְטֻנֵי זֵיבֵיבֵי שְׁבָאֵיבֵי

פְּרָשֵי אֶת מְרַבְדֵי וּמְלֵאֵי אֶת כּוֹסוֹתֵי
 וְשִׁכְחֵי אֶת הַתּוֹכְחָה וּכְבֹרֵי שְׁכַחְתֵי אֶת תּוֹכְחוֹתֵי
 עֵינֵיךָ, בִּגְדָאד, מֵאִזֵי יְלֻדוֹתֵי
 שְׁתֵי שְׁמִשׁוֹת אֲשֶׁר נְמוֹת בְּרִיסֵי
 לֹא תִתְכַחֲשֵי לְפָנַי, וְאֶת אֶהוּבְתֵי
 וְהַפְּרָחִים שְׁעַל שְׁלַחְנֵי וְכּוֹס יַיִן
 בִּגְדָאד, בְּאֵתֵי אֶלְלֵךְ עֵינֵי כֶסֶפִינָה
 מִחֻבֵיאֵי פְּצָעֵי מֵאֶחֻוֵי בְּגֵדֵי
 וְהַשְׁלַכְתֵי רֵאִשֵי עַל חִזָּה נְסִיכְתֵי
 וְנִפְגְּשׁוּ אֶלְשִׁפְתֵי לְאַחַר אֶלְעֵדְרוֹת
 אֵנֵי יוֹרֵד הַיָּם אֲשֶׁר בְּזֵבֵי אֶת חֵינֵי
 בְּחַפְזֵי אַחַר אֶהֱבָה וְאֶהוּבֵי
 בִּגְדָאד, הַתְּעוֹפְפֵתֵי עַל מִשֵי עֶבְאֵינָה
 וְעַל צֵמּוֹת זֵינֵב וְרֵבֵאֵבָה
 וְנַחְתֵי כְּצִפּוֹר הַשְּׁמָה פְּנֵיֵה אֶל קִנָּה
 וְהַשְׁחַר מִשְׁתַּה חֲתֻנָּה שֶׁל צְרִיחֵי מִסְגָּדִים וְכַפּוֹת
 עַד שְׁרֵאֵתֵי אֹתָךְ, פְּסָה שֶׁל אֶבֶן חוֹן,
 נַחַה בֵּינֵי צִמְרוֹת הַדֶּקֶל לְכַרְמֵי אֶלְעֵנֵיבֵי
 בְּכֹל מְקוֹם שֶׁאֶפְנֵה אֶלְיוֹ מִבְּטֵי אֶרְאָה קֶלְסֵתֵר מוֹלְדֵתֵי
 וְאֶרִיחֵ בְּעֶפְרֵי הַזֶּה אֶת עֶפְרֵי
 לֹא אֶגְרֵתֵי מֵעוֹלָם, וְכֹל עֵינֵי
 לְבָן מִכֵּיל בְּתוֹכּוֹ אֶת גֵּאֻוֹתְנוֹת עֵינֵי
 הַכּוֹכְבִים הַמְתְּגוֹרְרִים בְּתֵלֵיכֶם
 הֵם הַכּוֹכְבִים הַגְּרִים בְּתֵלֵי
 בִּגְדָאד, חֵייתֵי אֶת הַיֵּפֵי בְּכֹל גְּוֹנֵי
 אֶבֶל יִפְגֵד־לֹא עֵלָה עַל דְּעֵתֵי
 מָה אֶכְתֵּב עֵלֶיךָ בְּסִפְרֵי אֶהֱבָה
 וְלֹא אֶהֱבֵתֵךְ לֹא יִסְפִּיקוּ אֶלְפֵי סִפְרֵים
 מִתְּנַקְשׁוֹת בֵּי שִׁירְתֵי, וְכֹל שִׁיר
 סוֹפֵג אֹתֵי, אֶת שְׁמֹן נְעוֹרֵי

הפגיון המזקב שותה מדמי
 ונס לו בבשרי ובגדי
 בגדאד, מהומת האצעדות והעדיים
 את בזאר האורות והבשמים
 לא תקפחי את מיתר הרבאפה בגדי
 והכסופים עצומים מגדי ומכנורי
 לפני הפגישה המתוקה היית אהובתי
 ואהובתי תשארי גם אחרי לכותי

בגדאד, ה-8 במרץ 1962

الخنجرُ الذهبيُّ يشربُ من دمي
 وينامُ في لحمي وفي أعصابي
 بغداد.. يا هزج الخلالِ والحلى
 يا مخزنَ الأضواءِ والأطيابِ
 لا تظلمي وترَّ الرِّبابةِ في يدي
 فالشوقُ أكبرُ من يدي ورَبابي
 قبلَ اللقاءِ الحلوِ كُنتِ حبيبتِي
 وحبيبتِي تَبْقَيْنَ بعدَ ذهابي

בגדאד פי 8 آذار 1962

מתוך מחזור שירי דיאלוג עם ניזאר קבאני בכתובים

א.

אני מתפתה לכתב שיר אשר יכחיש את המציאות
 ויספק לה הזדמנות שניה: אכתב פי
 גו-העדן עדן לא נברא, נחש
 עדן מצפה להופעתה של חנה, קין
 עדן לא קם על הכל להרגו, מגדל בבל
 עדן לא נבנה לפצל שפות אנוש, תורה
 עדן לא נתנה למשה בהר סיני, גילגמש
 עדן מחכה ללמד את סודות גופו, מלכיצדק
 עדן מהלך ברחובות עיר שלם, המלים בהן אני משתמש
 עדן מתחננות להיות נשמעות בפעם הראשונה.

ב.

אמר המשורר: שולח אני אליך שליחי אהבה רבים,
 אבל הם כולם מתאהבים בך, ומחזירים לי
 מסרים שקריים. ואני עונה לו באיחור של אלף שנה:
 אל תרבה שליחים, אמץ את השליחות לעצמך,
 אלמתנבי אמיר השירה. "הלא ינקה דבר אחר דומהו",
 כתבת לנו, ואיך נעז להיות נוהים אחרים? נמים אנחנו,
 אף כי מבטנו פקוח, ולא נתנבא. רק נזכר בשורות שלך
 שתרגם הלוי: היתה עלמה סורית בחיף שבכל פעם
 שהייתם מתייחדים והיית משעשעה על ברכיך, היתה
 משקיעה זמנה בהתבוננות בבבואת תמונתה בעיניך,
 ואז היתה נושקת על שתי עיניך מתעתעת, רק כדי להטעותך,
 והרי היא נושקת לפי האמת את תוארה ואת פיה שלה,
 לא את עיניך. הרבה עלמות סוריות נשקו מאז עיניים,
 ואולי כמה מהן רימו את אהוביהן, אך כפליים ממספרן
 היו המשוררים אשר סיפרו כי הם נושקים לאהובותיהם
 דרך שיריהם, ולפי האמת נשקו לתוארם שלהם, למוצא
 פיהם ממש. אלמתנבי, בקש רחמים עלי שלא אהיה כאותה
 עלמה סורית, כאותם אלף ריבוא משוררים. והלא הגיע הזמן
 להחזיר את אמון הגוף במילה, להשיב את זכר השיר לבשר.

ג.

כשנדדו מדמשק לקורדובה כתבו הערבים
 את שירי הגעגועים המופלאים ביותר לדמשק

וזכרו את גניה ומעיינותיה ודקליה.
אחר-כך, כשגורשו מקורדובה, החלו לכתוב לה
את שירי געגועיהם, וזכרו לה את אַרְמֵנוּתֶיהָ
ותפוזיה, והניחו את געגועיהם לדמשק.

ד.

כשנדדו היהודים מירושלים לבבל, ומבבל
לגרנדה, כתבו שירי געגועים לחורבותיה
והריסותיה ועפרותיה של ירושלים.
אחר-כך, כשגורשו מגרנדה, החלו לכתוב לה
את שירי געגועיהם, וזכרו לה את גדולתה
ויופיה, בלי להניח את האבנים הנופלות
בחומותיה של ירושלים.

ה.

מי זה שֶׁכָּתַב: "מִי שֶׁמֵתְכַבֵּד בְּכָבוֹד מְזַרְחִי,
אֵינּוּ זָקוּק לְשִׁבַח מְעַרְבִי", וְלָמִי כָּתַב?
וְלָמָּה שׁוֹב אֵינְנוּ שׁוֹמְעִים אוֹתוֹ הַיּוֹם?

ו.

מי זה שכתב: "אַנָּא יוֹסֵף, יָא אָבִי"?
למי כתב, זה פשוט, והרי לא עמד לפני
יעקב אבינו, אלא לפני אבינו מלכנו
שבשמיים. אבל מי הוא יוסף החדש,
יָא אָבִי?

ז.

אֲנִי קוֹנֶה לִי רְגָעִים שֶׁל שְׁקֵט
בְּמַחִיר אֵיבַת דּוֹרוֹת
וּמְבַקֵּשׁ לוֹמַר: בְּלַעַם דָּבָר אֵלַי
שְׂבַעְתִּי אֶתוֹנוֹת.

ח.

עֲכָשׁוּ אֲנִי הוֹלֵךְ וּמֵתְרַגֵּם עֲצָמִי לְעַרְבֵית
בְּאֵין רוֹאִין
מֵתְהַפֵּךְ חֲזָרָה בֵּין הַשְּׁפוֹת.
כָּבֵר לֹא חָרַשׁ
מְעַט פְּחוֹת אֵלִים
כָּבֵר יוֹדֵעַ כִּי לֹא רַק בְּרֵאשִׁית בְּרָא

אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ
 אֵלֶּא גַם כִּי אֹל מֵא כֶּלֶק
 אֵלֶּלֶה אֶלְסִמְאוֹת וְאֶלְאַרְצֵי.

.ט.

וַיִּזְאֵר קְבֹאֲנֵי נְשָׂא עֲמוֹ אֶת גְּלוּתוֹ בְּמִזְוֹדוֹת וּבְמַלִּים
 בְּכָל מַסְעוֹתָיו, מִזְכִּיר שְׁהַמְטָרְפִים וְהַמְשׁוֹרְרִים מִיִּטִּיבִים
 לְבִטָּא אֶת גְּלוּיּוֹתֵיהֶם. אֲבָל אֲנַחְנוּ כְּבָר לֹא מִמְתִּינִים
 לְרַבָּת הַיָּמִים, כְּבָר לֹא יוֹשְׁבִים לְיַד הַמִּזְוֹדוֹת, רַק
 שׁוֹכְחִים, וְכוֹתְבִים אֶת גְּלוּתֵנוּ אֶל תּוֹךְ הַשְּׂכַחָה. וְהוּא
 מִזְכִּיר לָנוּ, מְסַפֵּר שְׁבָכֶל יוֹם אוֹ עֶשׂוֹר אוֹ שָׁנָה
 מִתְאַבְּדֵת עִיר עֲרַבִית אַחֲרֵת בְּדֶרֶךְ הַמִּזְוֹדוֹת,
 הַמְשָׁנָה, מְאַבְּדֵת אֶת שְׁמָהּ, מְנַסָּה לְשַׁכַּח אֶת עֲבָרָה
 אוֹ לְזַיֵּף אֶת עֲתִידָהּ. מְגַרְנֶדֶה, וְעַד יֶאֱפֹא, בִּירוֹת
 וּבְגַדָּאד, הָעָרִים הָעֲרַבִיּוֹת מְאַבְּדוֹת עֲצָמָן לְדַעַת,
 מַעֲלוֹת תְּמָרוֹת עֵשׂוֹן שְׁחוֹר מִלֵּב אֲרָמוֹנוֹת הַמוֹשְׁלִים
 אֶל הַשָּׁמַיִם הַמְתָּרוֹקְנִים, וּמְסַמְנֹת אֶת תְּבוּסָתָן
 בְּתֵלֹכוֹת שֶׁל מְנַצְחִים. וַיִּזְאֵר קְבֹאֲנֵי נוֹדָד מְעִיר עֲרַבִית
 אַחַת לְשָׁנָה, נוֹשֵׂא נְאוּמֵי-שִׁירָה, וּמְקַוֶּה כִּי יוֹם אֶחָד
 יַעֲנֶה לוֹ מִיִּשְׁהוּ מְקַהְלוֹ וַיִּבְשֹׂר לוֹ כִּי בְּכָל שְׁבוּעַ,
 אוֹ שְׁעָה אוֹ מְאָה, גַּם נוֹלְדֵת עִיר עֲרַבִית חֲדָשָׁה
 בְּחִלּוֹמוֹת יוֹשְׁבֵיהָ, כְּמוֹ גְּרַנְדָּה, רְמָלָה, רֵאמֵאלֶלֶה וּבִירוֹת,
 וּמְקִימָה בְּלִפְיָהּ מְגַדְלִים גְּבוּהִים לְקַרְיָאוֹת מוֹאֲזִין.
 קְבֹאֲנֵי כְּבָר תִּכְנֵן אֶת תְּשׁוּבָתוֹ, אֵיךְ יֵאמֵר כִּי בְּכָל יוֹם,
 אוֹ שְׁבוּעַ אוֹ עֶשׂוֹר, עִיר עֲרַבִית אַחֲרֵת
 מְבַקֶּשֶׁת לְהִיּוֹת בִּירוֹת כָּל הָעֲרַבִים, יוֹרֶשֶׁת
 לְחֵילִיפוֹת הַמְּפֹאֲרָת, וְשׁוֹקַעַת בְּחִלּוֹמוֹת אֵימְפֵּרְיָאֲלִיִּים
 הַמְשִׁכִּיחִים מִמְּנָה אֶת יוֹשְׁבֵי פְּרוּרִיָה הַמְּרַבִּים.
 כָּל שְׁעָה אוֹ יוֹם אוֹ שְׁבוּעַ אוֹ שָׁנָה אוֹ עֶשׂוֹר אוֹ מְאָה
 קָם מְשׁוֹרֵר עֲרַבִי אַחַר וּמְכָרִיז בְּשַׁעֲרֵי הָעִיר כִּי מֵתָה הַשִּׁירָה
 אוֹ הַשְּׁפָה אוֹ חִלּוֹמוֹתֵיהֶם הַגְּדוֹלִים שֶׁל הָעֲרַבִים אוֹ
 חִלּוֹמוֹתָיו הַקְּטָנִים שְׁלוֹ, וּבְכָל מְאָה אוֹ עֶשׂוֹר אוֹ שָׁנָה
 אוֹ שְׁבוּעַ אוֹ יוֹם אוֹ שְׁעָה מִתְּקַבְּצִים כָּל הָעֲרַבִים בְּכַפְרוֹת הָעָרִים
 אוֹ מוֹל מְקַלְטֵי הַרְדִּיּוֹ וּמְאֲזִינִים בְּמִשְׁדֵּי עֲרַב שְׁלָם
 לְאוֹתוֹ מְשׁוֹרֵר, וּמְנַעֲנְעִים בְּרֵאשָׁם, וּבוֹכִים, וּמְלַטְפִים
 אֶת יְדֵי יְלָדֵיהֶם, וְאַחַר-כֵּן הוֹלְכִים לִישׁוֹן וְקָמִים
 עִם חִלּוֹמוֹתֵיהֶם וּשְׁפָתָם וְשִׁירָתָם.

.י.

שביתת קול המואזין בשכונתי החדשה
 הותירה את אוזני בציפייה בלתי משתלמת
 עד שהתחילו שיני האבן שלי
 נוגסות בבשר השמיים
 מחפשות פיסות שומן
 ללעוס בקול ולירוק בקול
 לומר קדוש קדוש
 לענות אמן אמן
 לדעת שאיני קדוש
 ושאיש לא עונה אחרי אמן
 גם לא אישה.

יא.

ואם אחזור להאזין לקולות המואזינים, האם תחזור אתה
 להאזין לקולות החזנים? במרחק ארצות הושלכנו
 וכוהנים של דת אחרת היו לנו בני-ברית של מנגינה,
 של דיבור אל אלוהים, של תפילה.

יב.

בשעה שאם בְּלִתְיוֹם בעלת הלחיים הגדולות
 שרה על אֶלְאֶטְלָאל, אותם רמצים מן המדורה
 שכבר כובתה ליד המאהל שכבר פורק
 ולקח עמו את אהובתם של המשורר
 אַבְּרָאָהִים נֶאֱגִי והמלחין רִיאֵד אֶלְסֶנְבֶּאֲטִי,
 אני נזכר בבעל התלתלים, הלא הוא אֶבּוֹ נֹאֵס,
 שהבטיח כי דמעותיו אינן נופלות
 בשל שרידי המאהל הנטוש של משפחת אהובתו,
 וגם לא בשל כאב הפירוד מאותה אהובה, שאולי
 אינה קיימת, אלא בשל אותו חֲדִיתִי שאסר על המוסלמים
 לשתות שיכר. ואני, שלא נאסר עלי היין
 לא מדאורייתא ולא מדרבנן, אלא אף צוה,
 בוכה איתך כשאתה יושב בבית-מרזח של יהודים
 באחת משכונות בגדאד, ומתאהב
 באחת מאמהותי היפות. מה יפה השיר שתכתוב
 על אודותיה, אני שותה ובוכה, מה יפה האיסור
 שמביא עמו שירה והתרה. אתה בוכה ונזכר
 בבית-המרזח שפתחה אמך גולבאן, פרח פרס,
 בַּבְּצָרָה, שם עבדת בילדותך כמגיש יין, מגיש ונזכר
 במות אביך שטמן בך צער גדול, שנמשך בך

חיים שלמים. אני בוכה איתך ונזכר בשיכור אחר,
 בזמן אחר, שבכה משמחה בזמן שצעד לקראת הירח
 לחבקו, וצחק מעצב כשנפל אל תוך האגם,
 אל תוך מותו, הירח בחיקו. גם הוא המתיק סודות עם היין
 וידע כמוך כי "רק מתי-מעט נבונים בהיותם מפוכחים",
 גם הוא וודאי היה יודע לומר לחבר: "מה לי חרב
 ומה לי מלחמה? אני נועדתי לעינוגים ולשעשועים.
 אל תבטח בי, כי בעת קרב וצרה אני נמנה עם הפחדנים...
 אך אם תאמר הוללות ומשתים, עם כל עלמה
 מפורכסת בשחורים, וכיבוש יעלת-חן, משפתיה
 ארוה עדנים, שם תמצאני אביר הערבים".

יג.

שְׁקִיקַת-רוּחִי קְרֵאתָ לְבָנוֹת הַכְרָמִים שֶׁתִּסְסוּ
 בְּכוֹסוֹתֶיךָ וְהִלְהִיטוּ אֶת דְּמִיךָ וְצָמְחוּ אֶת הַזִּיּוֹתֶיךָ,
 אַחִיוֹת-נִפְשָׁךְ קְרֵאתָ גַם לַאֲהוּבוֹתֶיךָ הַרְבוֹת,
 מוֹנָא, דְּנָאֲנִיר, עֲבָדָה, קְצָרְיָה, גִּנְאָן, וְאוּלִי
 גַם לְכַמָּה גְּבָרִים. וְכִשְׁיִשְׁבַּת בְּמַסִּיבוֹת הַרְעִים
 וְהַשִּׁירָה, וּמוֹלֵךְ עֵלְמָה עֵדִינָה עֲגָבִיָּה מִלְאִים,
 רְצִיתָ לְמִלְאָ בְּנִשְׁיֶקֶת פֶּה מִלְאָ יַיִן אֶת פִּיהָ
 הַשֵּׁר לֶךְ מִשִּׁירֶיךָ, רְצִיתָ בְּאַצְבָּעוֹת מְרִיחֹת
 מִפִּירוֹת וּפְרָחִים לְגַעַת בְּאַצְבָּעוֹתֶיהָ הַפּוֹרְטוֹת
 עַל מִיתְרֵי הָעוֹד, רְצִיתָ לְעֲצוֹם עֵינָיִם, כְּדִי שֶׁלֹּא
 לְהִסְתַּמָּא מֵאוֹרָה, וְלִדְמִיִּן כִּי כִפִּי שֶׁהִיא מִשְׁאַלְתְּךָ
 עֲכָשִׁיו גַם אֶתָּה מִשְׁאַלְתָּה. וּפְקַחְתָּ עֵינָיִם לְרֵאוֹתָהּ
 הוֹלְכָתָ, וְהֵיִין שְׁקוֹדֵם נִתָּן בְּךָ עוֹז הַשְּׂאִירֶךָ עֵתָה
 לִישׁוֹן בְּרִפּוּיֹן עַל כְּרִיּוֹת, וְרַק הַסְּפָקָת רָגַע
 לִפְנֵי הַשִּׁינָה וְהַחֲלוּמוֹת לְבַקֵּשׁ דָּף עֲלִיו תִּכְתּוֹב,
 וְמָה רְבִים אֵלוֹ שֶׁרְצוּ לְהַבִּיאוֹ לִפְנֶיךָ, כְּדִי
 שֶׁתּוֹכֵל לְכַתּוֹב שִׁיר עַל אוֹתָהּ אַחַת לָהּ תִּקְרָא שׁוֹב
 כְּבִרְאִשׁוֹנָה, אַחֹת-נִפְשִׁי, שְׁקִיקַת-רוּחִי.

יד.

הֵאֵם אֲצֵא כְּמוֹךָ, אֲבוּ-נְאֻס, לְגוֹר בֵּין הַבְּדוּוּיִם
 כְּדִי לְלַמּוֹד אֶת הָעֵרְבִית הַצַּחָה שֶׁל הַמְּדַבֵּר,
 אֶת הַמִּילִים הָעֵתִיקוֹת הַטְּהוֹרוֹת שֶׁשִּׁמְרוּ הַנּוֹוֹדִים,
 אֶת שְׂרִידֵי עֵידֶן הַגִּיאֵהָלִיָּהּ וְהַקְּרָאָן? וְמָה עִם הָעֵרְבִית-
 הַיְּהוּדִית שֶׁלָּנוּ? וְמָה עִם הָעֵבְרִית שֶׁל הַתְּפִילָּה,
 וְאַרְמִיתָהּ? וְמָה עִם הַפְּרָסִית הָאֲהוּבָה שֶׁדִּיבְרָה אֵלֶיךָ

אמך? ומה עם מילות האהבה שלחשת אתה
 לכל אהוביך ואהובותיך בערבית מדוברת ולא שמעו עליהן
 הבדווים? האם נגרש אותן מלשוננו? ממילונינו? משירינו?
 ואם נכתוב בהן, האם יסרבו להזמין אותנו לירידי השירה
 של בגדאד בחצרות הח'ליפים? האם המלומדים יסרבו
 להעתיק את שירינו אל תוך הדינאג'ים הגדולים?

טו.

אני מכיר משוררת
 מרחוב עבדאללה סומך בירושלים
 אשר במקום לכתוב שירה ארוטית
 תולה את מיטב שמלותיה ברוח
 מפרסמת ברבים את כל צבעי חזיותיה
 ואת בדי תחתוניה
 עד שכל שכניה יכירו
 עד שכל שכונת נחלאות תדע
 שהיא משוררת צעירה
 המסרבת לכתוב תרגילי ארוטיקה בסדנאות השירה.

טז.

והיא שומרת לה מאהבים בסדנאות השירה
 ובתחנות האוטובוסים, מסתפקת בתצוגות האופנה הנועזות
 על חבלי הכביסה, תולה לייבוש בגדים רטובים,
 ולצדס תולה הרבה שירים נוטפים של אחרים,
 כולם אחוזים באטבי עץ דקים
 במרפסת הפונה אל הרחוב.

יז.

גם אני שומר לי מאהבות בתחנות האוטובוסים.
 ומתוך שמבטיי אינם נמשכים למילים
 אני מקווה שהן שומרות את תמונותי בבתיהן
 ומוציאות אותן בשולי הימים.
 אני אוסף לי מאהבות במשרדי הדואר.
 ומתוך בקשותי מהן להאיץ את מכתבי
 אל תיבותיהן של אחרות בכל הערים
 אני רואה את חיוכי קנאתן ומקווה
 שהן זוכרות אותי בראשית הלילות.
 אני צובר לי מאהבות בשולחנות המסעדות.
 ומתוך איטיות לעיסותי ומבטי על המנות

האחרות אני יודע שהן מבקשות להחזיר לי מבטים
 ורק בנשיקות לבת זוגי אני רומז להן
 על טבעת הנישואין שבאצבעי.
 אני מלקט לי מאהבות מן הנשים החולפות ברחובות.
 אני רוכש לי מאהבות בין מגישות תוכניות הטלוויזיה.
 אני קונה לי מאהבות בספרי הקודש ובמכתבי ניזאר קבאני.
 אני כותב לי מאהבות בדפים עירומים.

יח.

ומתוך שבקשותי אחר מאהבות שאולות
 של זמן ביניים
 גוברות
 אני מרבה תנועה עם מאהבת אחת
 לא שאולה
 של-זמן-לא-ביניים.

יט.

ואיני בודק אם מאהבותי כתבו בנעוריהן שירה
 אם מאהביהן הקודמים הקריאו להן שירה
 אם קראו להן משירי
 מעט לפני יקיצת מעשה האהבה.

כ.

שבת היום לה', רחובות ירושלים ששביב לי
 מצטופפים בְּבֵתִי הַכְּנִסָּת כְּרַחוּבוֹת נֶהָר הַבְּאִים
 אֵלַי מְצוּלוֹת יָם, אֵד הַפְּסִנְתָּרן הַעֲקֹשׁ שְׁמַעְבָּר
 קִיר חֲדָרֵי מְנַגֵּן כְּבַחַל בְּנִקְיֹשׁוֹת חֲדוֹת, מוֹתַח
 אֶת מִיתְרֵי שְׁפִיּוֹתַי בְּחִזְרוֹתַי. וְאֲנִי קוֹרֵא
 עַל אֶחָד מְאֻבוֹתַי הַבְּגָדָאדִיִּים שֶׁהִכְנִיס אֶת הַשֶּׁבֶת הַיְהוּדִית
 אֶל הַדִּינוֹאן הַגָּדוֹל שֶׁל אֲבוֹ-גֵּאָס, וְכִשְׁזָה בְּקֶשׁ
 לְקִנּוֹת מִמֶּנּוּ יֵין הוֹדִיעוּ בְּפִתַח דְּלֹתוֹ הַנְּעוּלָה:
 "שֶׁבֶת הַיּוֹם, כָּל עֵסְקָה אֶסוּרָה". אֶצֶל אֲבוֹ-גֵּאָס
 סְרוּב הַיְהוּדִי הַפֶּךָ דְּמוּי, אֶבֶל אֲנִי חוֹשֵׁב דְּוָקָא
 עַל אֶסוּר הַעֵסְקָה, שְׁמָא אֶסוּר עָלַי לַעֲשׂוֹת עֵסְקָאוֹת
 עִם לְבִי בַּיּוֹם הַזֶּה, עִם אֶצְבְּעוֹתַי, עִם גְּעֻגוּעֵי
 הַמְּצוּטוֹפְפִים זֶה שְׁנִים בְּתוֹכָן.

כא.

שנתיים לפני הרעש אני עומד
 על ראש הר ומצווה את לבי להביט
 ולרשום כל מה שהוא רואה לפניו.
 שנתיים לפני הרעש
 ועדיין איננו רואים לפנינו
 את הרעש.

כב.

משורר אחד זעק לפני :
 השירים לא יוותרו על עושרם
 עד שהחיים יוותרו על עוניים.
 אחריו קם כלכלן לזעוק :
 העשירים לא יוותרו על עושרם
 שמא יוותרו העניים על עוניים.

כג.

רבותינו אמרו כי מלך
 אין רואין אותו כשהוא מסתפר,
 ולא כשהוא עָרום, ולא
 בבית המרחץ, ולא כשהוא עומד
 לפני רופא, ולא כשהוא צם ומתפלל,
 שתהא אימתו עלינו.
 ואין רוכבין על סוסו, ואין יושבין
 על כסאו, ואין משתמשין בשרביטו, ואף הוא
 אינו רוכב על סוסינו, ולא יושב
 על כסאותינו, ולא משתמש בשרביטינו,
 ולא רואה אותנו כשאנחנו מסתפרים
 ועירומים ומתרחצים ומתרפאים
 וצמים ומתפללים, שתהא אימתנו עליו.

כד.

לא שרתי בשבח המלך, לא תיארתי
 בגדיו וגניו וארמנותיו ונשותיו, ולא שמחתי
 במצעדים החגיגיים שבהם חלף בעיר. רק מניתי
 את הגולגלות שהותיר להתגלגל ברחובות,
 מניתי אלף ורבבה וכשסיימתי למנות
 כבר יבש הדם מעל כולן ונאכל הבשר.

כה.

יהודה הלוי, הוא אֶבּוֹ אֶלְחָסוֹן, כתב:
 "וְלֹא אֶמַל לִי עֵייר אֶלְתֶּשְׁרִיק
 פִּי אֶעְגִּיל מֵה יִמְכַנְנָא", ופירושו:
 "אין תקווה לי אלא לפנות מזרחה
 בהקדם האפשרי". רגע אחד
 אני מזדהה עם דבריו עד לעומקם,
 וחושב כמעט אולי אומר אותם גם אני.
 רגע שני אני מבין כי רק מי שנמצא בסוף המערב
 יכול לבקש לעשות בלבו תֶּשְׁרִיק,
 ואילו אני כבר עומדות רגלי בְּמִזְרַח מִמֶּש,
 ולמה עדיין אני מבקש ללכת מזרחה?
 ואולי המזרח שהוא מקום זריחת השמש
 מתעקש להישאר מזרחה ממני, גם כשאני
 עומד בירושלים, גם כשפני
 אל הר הבית, גם כשקודש הקודשים
 צופה בי מן הסף.

כו.

כשאמר אֶלְ-חֵלְאֵגִי "אֶנָּה אֶלְ-חֵק"
 עמדו מולו אלף חכמי הלכה
 ורבבות פקידים ושופטים ושוטרים
 וכבר הניחו ידיו בשלשלאות
 ונשאו את גופו בחוצות
 שיידע כל העם מה יעשה לכופרים.
 ולא שאלו עצמם מה היו עושים
 אם היה אומר הפך דבריו
 שאינו האל ולא אל אין
 ולו חלק קטן בו.
 והאל הוא היודע אל-נכון.

כז.

אני קורא נסתר במאה המכתבים של נִיזָּאֵר קְבָאֲנִי
 לאהובתו בְּפִירוֹת, אני מצותת מעבר לְדֵלֶת
 שנטרקה ומנסה לפענח את הקולות
 ולדווח לעצמי, מתי אהב אותה
 ומתי נסוג מאהבתו, מתי אהבה
 ומתי ביקשה להתיר הכבלים.
 ואני יודע – כל המילים לא יעוררו
 עד שתחפץ, לא יכבוה עד שתמאס,

ועדיין אנחנו בזבזני מילים,
עד שתחפץ, עד שתמאס.

כח.

הערבים נדדו ממכה לדמשק, ומדמשק לקורדובה,
ומקורדובה לפס, כדי לכתוב שירי געגועים.
והיהודים נדדו מירושלים לבבל, ומבבל לפַחַאר,
ומפַחַאר לאיסטמבול, ומאיסטמבול לברלין,
ומברלין לקונפנהגן ולבוכנוולד ולטרזנשטט
ושוב לקופנהגן, ומקופנהגן למולדת, וממולדת לסרפנד,
ומסרפנד לנתניה, ומנתניה לרעננה,
ומרעננה לירושלים, כדי לכתוב לכולן
שירי געגועים.

כט.

ועכשיו נדדנו מבגדאד לירושלים
ואנחנו זוכרים את בגדאד שלנו ואת חורבן בגדאד עכשיו
שמזכיר לנו את חורבן חיינו ועברנו, חורבן
כל עולמנו, ואנחנו חוזרים בשירים לבגדאד
של החלומות שלפני החורבן. וכל פעם שאנחנו חוזרים
אנחנו זוכרים את החורבן של חיינו ושל בגדאד.

ל.

ואנחנו שומעים את סלימה פאשא ואנחנו שומעים
את אַלְגַזְאֵלִי ואנחנו שומעים את סלים אַל-נור
ואנחנו שומעים את יוסוף אַל-עוואד ואנחנו שומעים
את צאַלח ודאוד אַל-כְּוַיְתִי ואנחנו שומעים
את אַלְהַאם אַל-מַדְפַּעִי ואנחנו שומעים את פַּאדַם אַל-סַאקַר
ואנחנו שומעים ובוכים אתם על בגדאד שלנו
על בגדאד האהובה שנשארה רק חלום צילומי
הפגזות מלוויין.

לא.

אנחנו יושבים ומאזינים לפוג אַל-נַחִיל שוב ושוב
ובוכים, כבר לא מבינים את המילים, עדיין לא מבינים
את המילים, ובוכים, לא יודעים אם בוכים עלינו,
או על בגדאד של חלומותינו, או על בגדאד של היום הזה,
של הטלויזיה והפצצות, אם בוכים אנחנו על מה
ששכחנו, או על מה שעוד לא נזכרנו בו.

ואנחנו גולים ובוכים, בוכים וגולים, ובעקבות
מואיז בן-הראש, אפילו מגלותנו אנחנו גולים.

לב.

אבל עם המוזיקה לבי חוזר להיות גלבי,
לפחות לרגע אחד, אחר-כך קלבי ואלבי,
ושוב גלבי. לבי לבי, למה עזבתני, קלבי קלבי,
למה נטשתני, אלבי אלבי, למה הסתרתני,
גלבי גלבי, למה שבקתני ואיך זכרתני.

לג.

והנה אני נע בין לבי העברי לבין האלבי
של הרדיו המצרי, נד אל הגלבי
של השירים העיראקיים, שב אל הקלבי
של הבית, של סבא וסבתא.
עכשיו גם לבי, גם לבי קלבי.

לד.

ופתאום אלהאם אַלְמַדְפַּעִי שר לי מחדש
וין וין יא גלבי, יא גלב, ואני שומע
את קולם של צאלח ודאוד אל-כַּוּוִּיתִי,
בכה בכה לבי, הם שרים לי, ואני
עונה להם ושר, וין וין יא גלבי, איפה
איפה אתה לבי, איה נעלמת לי שישים שנה.

לה.

ואנחנו חוזרים לכתוב מעט ערבית
בתוך העברית שלנו, ואנחנו זוכרים
הרבה אַשְׁלוּנְכַּ, הרבה צ'אי, אומרים
זה קאנונצ'י, זה אַלְ-עוואד,
זאת פֶּשְׁלָה, זה מְגִינון, וכל אלו
אַלְלָה יוֹסְתוֹר, מברכים אַהֲלֵן בֵּיכּ,
ואני, אני לוחש: אַנָּא מִן אַלְ-יְהוּד,
אַנָּא מִן בְּנֵי־אֲדָמ, מנסה למשוך מעט
מִן הַצַּעֲקָה שֶׁל אֲרִז בִּיטוֹן שְׁקָרָא:
אַנָּא מִן אַלְ-מִגְרָב. והעיקר חסר
מִן אַלְקַלְבּ. מִן אַלְקַלְבּ.

לו.

רבי אֶלְעָזָר הַקָּפָר אומר
 עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל
 שיקבעו בארץ ישראל
 דאמר רב יהודה אמר שמואל
 כל ארצות עיסה לארץ ישראל
 וארץ ישראל עיסה לבבל
 רב יהודה היה אומר
 כל העולה מבבל לארץ ישראל
 עובר בעשה.

לז.

סבתי, לפני מותה, חזרה לדבר
 רק ערבית, בלי עברית. ואני,
 כמה שלא ארחיק, אשוב
 בחודשי חיי האחרונים, לפני מותי,
 לדבר רק עברית, בלי השפות האחרות.

לח.

הערבים אהבו לקרוא לעצמם אֶהֱל אֶלְצִיאָד,
 על שם אותו צליל שהם מבטאים
 ולא קיים באף שפה אחרת בעולם.
 וכל שאר העולם נודע כאֶהֱל נכי-אֶלְצִיאָד.
 ואני נע מאוהל לאוהל,
 ואיני נכנס.

לט.

הערבים אמרו: "אֶלְשַׁעַר דִּינְוָאן אֶלְעָרַב"
 ואם אין אנחנו קוראים את השירה הערבית
 ואם אין אנחנו כותבים שירה בערבית
 שמנו נשכח מִדִּינְוָאן הערבים ומתאריכי הערבים.

מ.

וְאֶנְחֵנוּ שׁוֹמְעִים אֶת שְׁקִשׁוּקֵי הַמְּנַעוּלִים הַיְשָׁנִים
 בְּקוֹרְדוּבָה וּבְגֶרְנֶדָה, בְּרַמְלָה וּבִיאֶפָא, וּבְבִגְדָד.
 וְאֶנְחֵנוּ שׁוֹמְעִים אֶת שְׁקִשׁוּקֵי הַמִּפְתָּחוֹת הַיְשָׁנִים
 שֶׁנֶּשְׂאוּ עִמָּם הַגּוּלִים לְתַטּוּאן וּלְאִיזְמִיר,
 לְגִ'בְּאֶלְיָא וּלְשֶׁאֲתִילָא, לִירוּשָׁלַיִם וּלְאֶלְקָדָס.

מא.

אם לָבֵן מוֹרִישָׁה מִפְּתָחוֹת. אֲב לָבֵת מוֹרִישׁ מִנְּעוּלִים.
 וְאִינָם נִפְגְּשִׁים. אֵלֶּה מְרֻשְׁרָשִׁים בְּמִנְּעוּלִים,
 אֵלֶּה מְרֻשְׁרָשִׁים בְּמִפְּתָחוֹת. אֵלֶּה הַמְּרֻשְׁרָשִׁים בְּמִנְּעוּלִים
 מִחֻכִּים שְׁאֵלֶּה הַמְּרֻשְׁרָשִׁים בְּמִפְּתָחוֹת שְׁכָחוּ,
 מִחֻכִּים שְׁיַחֲלִידוּ הַמִּנְּעוּלִים וַיְהִיֵּה לָהֶם תַּרוּץ
 לְהַחֲלִיף אוֹתָם בְּחֻדָּשִׁים. אֵלֶּה הַמְּרֻשְׁרָשִׁים בְּמִפְּתָחוֹת
 מִחֻכִּים שְׁאֵלֶּה הַמְּרֻשְׁרָשִׁים בְּמִנְּעוּלִים
 וְשָׁכָחוּ לָרַגַע אֶת עֵינָם הַצּוֹפֶה בְּכָל עֵת אֶל הַדְּלָתוֹת,
 שְׂאוּלֵי נִרְדְּמוּ לָרַגַע אַחֲרֵי חֲמֵשׁ מֵאוֹת וְעֶשְׂרִים שָׁנִים,
 שְׂאוּלֵי נִרְדְּמוּ לָרַגַע אַחֲרֵי שְׁשִׁים וְאַרְבַּע שָׁנִים,
 כְּבָר מֵאַחַר לְהַשְׁלִיף הַמִּפְּתָחוֹת הַכְּבֻדִים.

מב.

כשהיהודים גורשו בפעם הראשונה מירושלים
 נשאו עמם המפתחות לבתיהם, וכך כעבור שבעים שנה
 שבו איש עם מפתחו אל דלתו. כשגורשו בפעם השניה
 שוב לקחו עמם לדרך המפתחות, ואז כשגורשו מספרד
 כבד עליהם משא שני המפתחות, והשליכו המפתחות
 הראשונים, של ירושלים, לים-התיכון, וקרבו ללבם
 את המפתחות השניים, של גרנדה, קורדובה, סביליה,
 ולנסייה, טולדו, בִּתְחָאָר וכל הערים האחרות.

מג.

בְּשִׁירוֹת הַפְּלִיטִים בּוֹכִים הַתִּינוּקוֹת.
 וְדָאֵי, בּוֹכִים גַּם הַהוֹרִים,
 בּוֹכוֹת כְּמֶה נְעָרוֹת, בּוֹכִים כְּמֶה נְעָרִים,
 בּוֹכִים גַּם כְּמֶה מְהַזְקָנִים.
 אֶף הַתִּינוּקוֹת תָּמִיד בּוֹכִים.
 אֱלוֹ, שְׁלֵא הִסְפִּיקוּ לְהַכִּיר מְקוֹם
 הֵם הָרֵאשׁוֹנִים לְבִכּוֹת הַקְּרָעוֹתָם מִמְּנוּ.

סיפורים

הַלְכָה לְמֹשֶׁה מְסִינֵי

הַלְכָה לְמֹשֶׁה מְסִינֵי: אֲמַנּוֹן שׁוֹנֵא לְתַמָּר וְשָׂרָה לִישְׁמַעְעָל. שְׁמַעְעָל הֵקְדִיל אֶת דְּבָרֵי הָרֵב שֶׁהָיוּ מִתְגַּלְגְּלִים לְפָנָיו כִּבְרָ שְׁעָה אֲרוּכָה, וַיִּדַע שְׁעוֹד שְׁעָה אֲרוּכָה יִישְׁמַכּוּ, מוֹשְׁכִים אַחֲרֵיהֶם אֶת רַעֲיוֹנָיו. נִיֶּסֶה לְחַשֵּׁב בְּלִבּוֹ דְּבָרֵי אֶהְבּוֹת וְשִׁנְאוֹת שְׁפָגַשׁ, וְתוֹךְ כִּדִּי כִּךְ שִׁיקַע אֶת רֵאשׁוֹ מַעֲט לְפָנָיו וְעָצַם אֶת עֵינָיו בְּמִתִּיקוֹת עֲצָלָה, מִנְחָשׁ כִּי מִבֵּית-הַכִּנְסֵת הַסְּמוּךְ עוֹלִים קוֹלוֹת שִׁירָה רַבִּים וְלֹא אֵינְסַפּוֹר מִיִּלִּים מִתְגוֹדְדוֹת שֶׁל דְּרָשָׁנִים. גּוֹפּוֹ פִּתְאוֹם נִדְמָה עָלָיו כִּבְד מִשְׁהִיָּה, וְנִפְלָה עָלָיו תְּנוּמָה חֲצוּיָה אוֹ מִחוֹלְקֵת לְרַבְעִים, וְהִנְמַנּוֹם שֶׁהִתְחִיל בְּעֵינָיו הַמְּכוּוֹצוֹת מִיֵּלָא אֶת רֵאשׁוֹ עֲרַפֵּל נְעִים, וְאֵילוֹ שֶׁאֵר גּוֹפּוֹ הָיָה רוֹעֵד וְרַעֲדוֹתוֹ מִתְגַּבְּרֵת בְּתִנּוּדוֹת קִטְנוֹת עַד שֶׁהָיָה נוֹפֵל וּמִתְנַגֵּשׁ בְּאֶחָד מִשְׁכְּנָיו לְקַהֵל אוֹ בְּאֶחָד הַדְּרָגָשִׁים לְשִׁים עֲלֵיהֶם סְפָרֵי קְדוּשָׁה, וְאִז הָיָה מִתְעוֹרֵר אֶל תוֹךְ אֶחָד מִמְשַׁפְּטָיו שֶׁל הַחֲכָם, וְהַמִּילִים הָיוּ נִכְנָסוֹת אֶל תוֹךְ מַחֲשָׁבוֹתָיו.

לֹא יָבוֹאוּ עַל גֵּבֶר בְּגַדֵי אִישָׁה וְלֹא תִיֶדְרַשׁ אִישָׁה לְכָלִי גֵבֶר. מִיִּלּוֹתָיו שֶׁל חֲכָם עוֹבְדֵיָה נִמְסָכוּ אֶל תוֹךְ הַרְהוּרָיו וְהִתְפַּתְלוּ בִּינֵיהֶם, וַיִּחְזַקְאֵל נֹזֵכַר אֵיךְ כִּשְׁהִיָּה יֶלֶד הָיָה מִחֲכָה שָׁנָה שְׁלֵמָה שִׁיבּוֹא שׁוֹב פּוֹרִים וְיִלְבַּשׁ בְּגַדֵי אִישָׁה. וְאֵיךְ אִמְרָה לוֹ אִמּוֹ שָׁנָה אֶחָת אוֹלֵי הַפַּעַם תִּתְחַפֵּשׂ לְרַב אוֹ חֲזָן אוֹ קוֹסֵם אוֹ סוֹכֵן בִּיטוּחַ, וְאֵיךְ בָּכָה לָהּ הַרְבֵּה וּבִיקַשׁ שְׁמֵלָה וּפִאָה עִם שְׁעֵרוֹת חֲלָקוֹת וְאֲרוּכוֹת שִׁיֻּכַל לְלַטֵּף, וּבִיקַשׁ אֶת שְׁמִחְתָּה עַל שְׁרָצָה לְהִתְחַפֵּשׂ לָהּ. לְמָה כָּל שָׁנָה אוֹתָה תִּחְפּוֹשֵׁת, שְׂאֵלָה אוֹתוֹ אִמּוֹ וְהִדְמַעוֹת עַל לְחִיָּיו, אִמְרָה אֲפֹשֶׁר לְחַשׁוֹב כָּל הַשָּׁנָה אֶתָּה מִחּוֹפֵשׁ וְרַק בְּפוֹרִים אֶתָּה חוֹזֵר לְמִלְבוּשֵׁיךָ הָאֲמִיתִיִּים. וּמִתוֹךְ שִׁנְתוֹ הַקְּטוּעָה הִתְחַבַּט מִי הָיָה אֲמַנּוֹן וּמִי הִיָּתָה תַמָּר וְלִמָּה שׁוֹנֵא אֲמַנּוֹן לְתַמָּר, וּמֵאֵי-שֵׁם בְּרֵאשׁוֹ זֹמֵן לִימּוּדוֹ אֲצֵל הַחֲכָם רִיחְפָה וּבִאָה תַמָּר הָאֲבֵלָה אֲפָר עַל רֵאשָׁה, לְגוֹפָה כְּתוֹנֵת יוֹסֵף קְרוּעָה, וְהִיא הוֹלְכֵת וְזוֹעֵקֵת וְיוֹשֵׁבֵת שׁוֹמְמָה, וְהוּא נֹזֵכַר בְּסִיפּוֹרָה.

הַתְּאֵבֵל עֵמָה עַל אֶהְבֵּת אֲמַנּוֹן מְקַדֵּם שֶׁהִיָּתָה שְׂנֵאָה, וְהִיָּה שׁוֹנֵא לְאֲמַנּוֹן עִם אֲבִשְׁלוֹם אַחֲיוֹ יִפָּה הַתְּלַתִּלִּים, נִחְרַד כִּי נִפְשׁוֹ מִצּוּוֹה עִיקְשֵׁת לֹא לְהִיּוֹת כְּאֲמִינּוֹן וְיִתֵּר הַגְּבָרִים, לֹא לֹמֵר בּוֹאֵי שְׁכָבֵי עִמִּי אַחֲוֵתִי, לֹא לְהַחֲלִיף שְׂנֵאָה בְּאֶהְבָּה, לֹא לְבַקֵּשׁ שְׁלַחוּ נָא אֶת זֹאת מֵעָלַי, לֹא לְגַעֵת בְּתַמָּר הַבְּתוּלָה וְהִיָּפָה וְלֹא לְהִתְחַלּוֹת. וְהַחֲכָם מְסַבֵּיר: אֲמַנּוֹן שׁוֹנֵא הָיָה לְתַמָּר אַחֲוֵתוֹ כְּטוֹב לְבוֹ בְּלִבֵּיבוֹת יָדִיָּה, וְאֲבִשְׁלוֹם שׁוֹנֵא הָיָה לְאֲמַנּוֹן אַחֲיוֹ כְּטוֹב לְבוֹ בֵּינָן, וְשִׁנְיָהֶם לֹא חֲשָׁבוּ עַל תַּמָּר, חֲשָׁבוּ כְּבוֹד. וְרָצָה הַזְּקָל לְשֹׂאוֹל, וְדוֹד אֲבִיהֶם הָיָה אוֹהֵב לְתַמָּר? וְלֹאֲמַנּוֹן? וְלֹאֲבִשְׁלוֹם? וְלִיהוֹנָתָן? אוֹהֵב גַּם לְמִפִּי-בִשְׁתֵּי בָן-יְהוֹנָתָן בֶּן-שֹׂאוֹל נִכְה רְגֵלִים בֶּן חֲמֵשׁ שָׁנִים? וּמִי הִיָּתָה רְצָפָה בְּתֵּ אֵיָּה שֶׁשְׂמָה נוֹתֵר מֵעֵין אֵיוֹם בְּגוֹרֵל אֵיוֹם?

זוֹ תוֹרָה זוֹה שְׁכָרָה, סִיפֵר הַחֲכָם שְׂאֵלוֹת שֶׁל מְלֹאכִים, וְעֵנָה בְּתִשְׁבָּה מִשְׁלוֹ, תוֹרָה הִיא וְלִלְמוּד אֲנִי צְרִיךְ. לְלִמּוּד אֲנִי צְרִיךְ חֲשָׁב חֲזָקָל, וְנֹזֵכַר בְּכָל שְׁנוֹת לִימּוּדָיו לְאוֹרֵךְ הַשָּׁנִים, אֵיךְ הָיוּ שְׁנֵי הוֹרָיו יוֹשְׁבִים עִמּוֹ בְּבֵיתֶם הַצֵּר בְּאֶחָד הַשִּׁיכּוֹנִים הָאֲרוּכִים מַעֲשֵׂה רִכְבוֹת בְּרַחוּב בֶּר-יּוֹחָאֵי בְּקִטְמוֹן ח' אוֹ ט' וּמִצּוּוִים עָלָיו לְלִמּוּד, בִּימֵים שְׁקוּדֵם לְבֶר-מִצּוּוֹה, וְאֵיךְ אִמְרָה לְמוֹרָה אַחַת שְׁלוֹ, כּוֹרְדִיָּה אֲדוּמֵת שִׁיעַר, כִּשְׁהִיָּה בֶּן אַרְבַּע-עֶשְׂרֵה, הַעֲתִיד שְׁלִי לֹא הִסְתַּדֵּר לִי, אֲנִי כִבְר לֹא אֲלַמֵּד יוֹתֵר, לְמִדְתִּי דִי, מָה תַעֲזוֹר לִי עֲכָשִׁיו תַעֲוֹדֵת בְּגֵרוֹת. וְאֵיךְ אֶהְבֵּ בִילְדוֹתוֹ אֶת בֵּית-הַכִּנְסֵת, הַחֲזִיק בְּשׁוּלֵי טְלִיתוֹ שֶׁל אֲבִיו וְשֵׁר שִׁירִים לְלִיָּהּ הַנְּבִי וְלְבֶר-יּוֹחָאֵי זֶה הַקְּדוּשׁ הַנּוֹרָא שֶׁאֵף-פַּעַם לֹא עָבַר בְּרַחוּב, וּבִאֲמַת הַתּוֹרָה, אֶהְבֵּ אֶת אֲבִיו אֶהְבָּה עֲזָה, וְכִמָּה כֹּאֵב כִּשְׁהוּא מֵת שְׁבוּעִים אַחֲרֵי הַבֶּר-מִצּוּוֹה שְׁלוֹ, אִמְרָה לוֹ עִם כֶּף-יָדוֹ הַכְּבֵדָה עַל רֵאשׁוֹ בְּרוּךְ שְׁפִטְרָנִי מַעֲוִנְשׁוֹ שֶׁל זֶה וְהֵלֶךְ וּנְפִטֵר מִן הָעוֹלָם כָּל-כֶּךְ מֵהָר כֹּאֵילוֹ נְפִטֵר מַעוֹל כְּבֵד וְכִבְר אֵין לוֹ עוֹד תְּפִקִיד בְּעוֹלָם אִז בְּאֲמַת הַתְּפִטֵר מִמֶּנּוּ. וְכִמָּה בָכָה אַחֲרָיו, עַד שֶׁאִמּוֹ

כבר אמרה, די, אני קברתי בעל, אני בִּיכְיָתִי אותו, באמת התורה, הרבה בכיתי, אבל אתה ילד שלי צריך לאכול וצריך ללמוד וצריך לצייר ציורים בהרבה צבעים, די לבכות כל היום, יש לך גם אמא. והוא שתק לה ובלבו גִּלְגַּל: יש לי גם אמא, יש לי גם אמא, יש לי גם אמא.

משה לימד תורה מן השברים של הלוחות, השמיע החכם ורקע ברגליו כאילו ניסה להזכיר ליושבים את קול ניפוץ לוחות הברית ואת בהלת העם החוגגים לעגל. וחזקל חשב, משה לימד תורה מן השברים של הלוחות, ולי אין לי זמן פנוי ממחשבות, וניסה לספור כמה שברים היו לו בחייו, כמה אסף, כמה התפזר, ומצא כי מלאכתו קשה משל משה רבנו. וחשב על רגע אחד, כשהלך ברחוב קינג-ג'ורג' לפני שלוש שנים וראה את השתקפותו בחלונות הראווה, והבין כמה הוא נעשה דומה לאביו עם השנים, למד כי ידיו אסופות מאחורי גבו כמוהו, וכי הילוכו זהיר ואיטי כמוהו, רחוק מאחורי אמו, וכי הוא שותק כבר ארבע שנים כמוהו. וכל פעם כשהיה מתגלח היה משאיר לו שפם כשל אביו, עומד מול המראה כמה דקות ומתבונן ורואה את פני אביו מולידו מביטות בו, ורק כשדמעות מתחילות לצוף בעיניו היה מעביר את התער על השפם ואומר לעצמו בקול אביו: ברוך שפטרנו מעונשו של זה, ברוך שפטרנו, ומניח יד קלה על ראשו, מנסה ולא מצליח להכביד. ואחר בוכה או לא בוכה.

והחכם מקריא רשימות במתינות עצומה: הדסה היא אסתר, יִסְפָּה היא שְׁרָי היא שרה, איוב הוא משה, קהלת הוא שלמה, יעקב הוא ישורון הוא ישראל, אליהו הוא אליהו הוא ינון, ישו הוא אותו האיש, המן הוא היטלר הרשע הוא עמלק, עֶשָׂו הוא רומי ממלכות נוצרים, וישמעאל אלו שבטי ערב והמדבר. וחזקל מושך מעליו את הכיפה הלבנה הגדולה להתבונן בה, נמשך לכסות ראשו כל השעות בכיפה הגדולה, לא רק בבית-הכנסת, אבל אומר לעצמו כשאשלים עוד כך וכך מצוות אמשוך על ראשי כיפה ואעטה על גופי ציצית, בינתיים עדיין אני עובר בכמה איסורים, עולה בכמה ייסורים. חושב אולי כוס תה בנענע ולימון והרבה סוכר תמנע אותו מלהירדם כל-כך, אולי מתיקות מעט אורז בחלב בפיו תשובב רוחו. ומחשבותיו נמשכות אל זֶקֶן הרב, אולי יחדל מן הגילוח היומיומי הפוצע בעורו, ויגְדֵל זֶקֶן כזה המאריך את הפנים ונוסך עליהן שלוות תורה, והוא מחיך אל החכם חיוך הנוגע אל הלב והחכם מזכה אותו בחיוך תשובה ואחריו אומר מילים מלאות בהתכוונות כלפיו. תפילה היא קיר נטוי, מסביר הרב, לפעמים היא מחתרת נגד הצער, לפעמים היא הצער עצמו. וחזקל חושב לעצמו, אולי זאת התפילה, לשאוב מים מן העין. הוא יודע כי גם כשיזקין הרב חכם עובדיה מאוד ויפסיקו תלמידיו, המכנים אותו עתה בחיבה גדולה חכם עֶבְד־אֱלֹה־עֶבֶד-אֲדוֹנָי, לפקוד את דרשותיו, ולא יהיה בו כבר כוח למשוך על עצמו תפילין של יד ותפילין של ראש ושפתותיו ימלמלו את התפילות והפסוקים והדרשות בקול חלוש שאיש כבר לא ישמע מלבד האלוהים, הוא ימשיך לבוא אצלו ויסייע לו בהנחת התפילין ולא ימנע מן החכם את עונג תלמוד התורה, והחכם ימשיך ללמדו עד יומו האחרון, רק אותו, ימשיך ללמד גם כשעיניו של חזקל תהיינה כבדות ונעצמות הרבה מן העבודה בלילות, גם בלילות שבת רחמנא ליצלן, הכיס זקוק לכסף והמעביד לכוח הסבל שבידיו ובגבו. ימשיך החכם ללמד בכל כוח שייוותר בו, ובכל בקיאותו וחריפותו שלא יחלפו גם כשיגלה בחזקל סימנים של קוצר רוח ועייפות, עייף הוא מאוד בַּיָּמִים, והחכם לא יקצץ בתלמודו, רק יאמר בקול רך מילות שִׁכְנוּעִין וכיבושין במתינות איומה: קטן אביו חייב ללמדו תורה, שנאמר וְשִׁנְיָתָם לְבָנָיִךָ וְדַבְרָתְךָ בָּם, ואם אינו יודע ללמדו חייב לשכור לו מלמד מבני עירו ללמדו, ואין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון נאה במעשיו, ואם היה הולך בדרך לא טובה מחזירין אותו למוטב ומנהיגין אותו בדרך ישרה ובודקין אותו ואחר-כך מכניסין אותו לבית-המדרש ומלמדין אותו.

שלוש שנים חזקל פוקד את שיעוריו של החכם. חמש שנים ראשו התמלא ספקות ונאכל מהליכת אביו ולא פקד את בית-הכנסת ולא הכניס בילקוטו ספר, חמש שנים. חמש שנים היה שותק הרבה, ונעלם לאמו מן הבית הצר, ומסתובב ברחובות ירושלים וישן בהם, ולא מחבר מילה של בית למילה של ספר ולא מילה של בית למילה של כנסת. ולא הצליח להיזכר כשניסה האם רק בחמש השנים הללו התחיל חולם להיות סֵפֶר של נשים, או כבר לפני בר-המצווה חלם זאת ואחר-כך עוד נשאר החלום, רק ידע, חלם לא לעבוד בסולל בונה כמו כל המשפחה, חלם על עבודה אחרת. ואז קרה אותו משבר שפקד החכם את ביתם והורה אותו להישאר בבית לשבעה, לבכות את אמו, ולהתנתק מן הרחובות. ונשאר הרב לספר לפני שנים בצעירותו קודם שזקנו הלבין לימד גם את אביו של חזקל, את לַיהוּ נְשֹאֵי כָל זִכְרוֹנוֹ וזִיכְרוֹ בְרַכָּה, והיה ליהו לומד לפניו במאור גדול ומושך מן כוחותיו הגשמיים אל הרוחניים ומתמסר לדברי חכמים. ואחרי שיצא חזקל מן השבעה ואחרי שגילח את זקנו בן שלושים הימים, ביקש מן החכם ללמדו תורה, לסייע לו להכניס אישה לביתו ככל האדם, ולא לִילֵךְ לַצַּבָּא, כי מה עשה צבא זה בשבילו ומה עשו חיים אלו בשבילו, רוצה להתחיל חיים חדשים, של תשובה ולא של מלחמה. והחכם שיעור ראשון הודיע את חזקל הלכה: הרואה ירושלים בחורבנה יקרע קרע בבגדו, ואז יתפור הקרע, שלא יהיו בגדיו עשויים קרעים קרעים. וחזקל שאל את עצמו, איזו ירושלים זאת, הרחובות בהם גדל, סן מרטין ובר-יוחאי עד צומת פת, והרי הוא רואה אותם יום-יום בחורבנם, לא יספיק החוט בביתו לתפור את הקרעים או לחשות הלב. אבל היה זהיר בשאלות החכם ולא ענה מיד, זכר דברי אביו כי לכל דבר פנים שניים, נסתרים, נזכר כי אביו גילה את אוזנו שקיימות אלפי הלכות העומדות עדיין סתורות ונסתרות, אלפי שנים מאז גלותם של ישראל מהר סיני, הלכות אותן אפילו רבי עקיבא הגדול בישראל לא למד מן הכתרים והתגים שנתן האלוהים מעל האותיות שבתורה, ואיך הוא הקטן בישראל יעמוד מול שאלות של הלכה. ורק חשב, והרואה אדם בחורבנו, מה יעשה, מה יעשה הרואה אדם בחורבנו.

נעימה תורה לאוהביה כאיילה לבועלה שרחמה צר. נזכר איך אמר לו החכם אחרי שראה אותו הולך בדרך תלמודו ישר שבעה-עשר ירחים, הנה אני עומד ומשדך לך אישה שתהיה ככל האדם, שתהיה היא כלי מלא דברים טובים וצנועים ונאים, ותרבה בך יראת אלוהים ותקיימו פרו ורבו ומלאו את הארץ, ותהיו שני כלים מתרוקנים ומתמלאים, שלובים. ואחרי אחד-עשר חודשים כשמצא לו כלה הדריכו במילים רכות, אמר בשקט ובקדושה מחר אתה נכנס אל החופה ואני עומד לצדך ומקדש, ואף-על-פי שמצוות תשמיש מיטה מן התורה היא, אין זה נאה להתנאות בה יום-יום, אלא לאורך השבוע לא יפסיק מעבודתו ותפילותיו וחינוך עצמו ומשפחתו, ואת המצווה יקיים בשבתות כשהגוף פנוי והלב פנוי. ולא יקיים המצווה בראשית הלילה של ערב שבת בשעה שיכול אחד משכניו לשמוע מעשיו והוא בִּטְנוֹ מלאה ולבו שבע וחזהו מלא גאוה על סעודה שאכל ועל ביתו שהתמלא אורה לקראת שבת המלכה, ולא יקיימה בבוקר כשאור שופע על אשת חיקו מן החלון והוא מתגאה ביופייה ובטנו ריקה והוא רעב וממהר לתפילה בבית-הכנסת, אלא יקיים המצווה באמצע הלילה, ולכבודה יתעורר אחר חצות כתלמידי החכמים המלקטים ניצוצות בַּשְּׂדוֹת, ויעורר אותה באיטיות ויסתובב סביב לה, ויאמר לה את רעייתי בין הבנות כשושנה בין החוחים, ויפנה אליה בדברי משחק וקילוסין ומילים נאות ונשיקות צנועות כשל פרפר, ולא יקלל אותה ולא יקלל עצמו, ולא ישכח כי הוא עושה מצוות המקום, ובין גבר ואישה בשעת חיבורם נמצאת שכינה.

הלכה: אהבת רחל ליעקב אינה כאהבת יעקב לרחל, ואהבת בועז לרות אינה כאהבת רות לבועז, ושתיהן אינן כאהבת שמשון לשער ראשו ואהבת בלעם לאתונו. וחזקל נזכר בלילה הראשון, איך התעכב לבוא אל כלתו, ואיך היא קרבה אליו במילים של קילוסין והתחילה לסובב דודה

ולנשקו, והוא אמר לה משפטים קטועים, עדיין אני שֶׁבַע מסעודת החתונה, באמצע הלילה כתלמידי החכמים, מנהג בערב שבת לעשות עונג שבת, והתרחק ממנה אומר מצוות המקום עלינו אבל איך אכניס שכינה בינינו, לא לקלל עצמי, לא לקלל עצמך. וגילה כי הוא מתרחק מגופה כהתרחק אמנון מתמר אחרי אותו מעשה, אבל ביניהם לא היה אותו מעשה, והוא לא היה שונא בה רק דחוי מאיבריה ומפוחד, אומר בלחש חלולים חלולים בנה בחוכמה, נְקָבִים נקבים יצר לתאוה, מלך עולם מפליא לעשות. וכל גופו ציטט שמועות שזכר מדברי הרב כדי לאושש גופו להתחזק ולִיקָרֵב אליה: כל לידה בריאה מחודשת בקדמוניות העולם, וראשיתה חושך על פני תהום, ורוח מרחפת על פני מים, ותוהו ובוהו בין ארץ לשמים, ואז נמצא מבדיל בין מים למים, החוקק תוהו ובוהו ורפש וטיט, ועושה ממש את שאינו ממש, וחוצב עמודים גדולים מאוויר שאינו נתפס, ועושה אותם כמעין ערוגה, מציבם כמין חומה, מסוכך עליהם כסוכה, יוצק עליהם מים עד שהם נעשים עפר. והלידה והבריאה בדיבור ובהבדלה ובנתינת שם, ומכאן שמה שאין הפה יכול לדבר, ומה שאין באוזן יכולת לשמוע, אין לגוף בגוף יכולת לברוא. אמר לה, אם אין לי כוח לדבר במעשינו לא תהיה לנו בריאה חדשה, והיה דוחה מעשה האהבה לילה לילה עד שהיא כל גופה התבהלה, חשבה איזה בעל זה שודך לי, אינו ממש, אינו ממש מעשה האירוסין והקידושין בינינו. ואחרי שלושה שבועות וארבעה ימים באמצע הלילה של שבת בחושך לחש באוזנה אמר לנו הרב, מצווה להעמיד בן זכר ובת נקבה, פרו ורבו אמר, אמר גלגל חוזר עובר בעולם, צר צורות ומפרק צורות, והלילה צר. התעוררה לגופו בשמחה, ואחרי ששתל את גופו בגופה התרחק מנשיקותיה ואמר, לא ברעב ולא בשובע, במתינות.

והתבהל כל-כך במעשהו באותו הלילה, שלא חזר עליו חודשיים תמימים, ואז שב ועודד רוחו, והיה חוזר אליה במתינות כל ערב שבת באמצע הלילה באשמורת שנייה, והיה מתפלל לפניה ואחריה תפילה מיוחדת שחיבר יחד עם רבו: שְׁמֵרְנִי אֱלִי פְּאִישׁוֹן בת-עין, הֶצֶל-נָא בְּכַנְפֶיךָ הַרְחַמְנִית עַל מַבְטֵי שְׁלֵא אֶצְטָרֵךְ לְרֵאוֹת דְּבַר, הַחֲדָר-נָא נּוֹצוֹתֶיךָ הַחַנּוּנוֹת אֶל עוֹמֵק אוֹזְנֵי שְׁלֵא יִהְיֶה עֲלֵי לְשִׁמוֹעַ קוֹל, חוֹסֵנָא עַל-פִּי שְׁלֵא אוֹמֵר מִיִּלָּה, וְלֹא אֶתְחַיֵּב בְּדַבֵּר. ובאחרונות נוצותיך אלי הֶעֱמַד-נָא אוֹהֵל מַעַל עֲרוֹתַי בְּרוֹב טוֹבָךָ, שְׁלֵא יִהְיֶה בִּי מִיָּן מִזְכָּר וְעַד נִקְבָּה, שְׁלֵא אוֹלִיד עֲצַמִּי מַחֲדָשׁ גּוֹף אַחֵר בְּלִי זִיכְרוֹן, לְבוֹשׁ רְחִם-אֵם אוֹ מִתְנַנָּה בְּמִצּוֹת הַמִּילָה. והיא היתה שומעת אחריו את בקשתו ונעצבת, מה שידוך שידך לה החכם, למה אין הוא מבקש את אהבתה שכבר מפכה בה, רוֹצֵה לְנִסּוֹת אוֹתוֹ, לְרֵאוֹת בּוֹ, וְהוּא נוֹתֵר לֵה עֲרוֹגַת בְּשָׁמַיִם חֲסוּמָה אוֹ פְּרִי גִנוֹז שְׁמוֹר מִכֵּל מִשְׁמֵר, חֲשָׁבָה בְּסוֹף תְּשִׁים אֶפֶר עַל רֵאשָׁה, תִּשְׁמִיעַ זַעֲקָה, תֹּאמֵר אֲנִי כֹאן מוֹל הַמִּקּוּם אֲנִי שׁוֹמֵמָה.

משה לימד את הקליפה, ואת הפרי שמר גנוז לחכמים. חזקל מצא שגלגולי מחשבותיו הותירו אותו פתאום ער ממש, שומע את דברי החכם בזמן אמירתם. וכשבחן עצמו ואת הזמן החולף חש כי שיעור הרב התארך מרוב חלומותיו, אך ניחש כי הוא קרוב לסופו. ודאי יאמר עכשיו החכם כי כפולה המשמעות במשפטו, אחת שהפרי הגנוז נתון רק לחכמים למצוא אותו, שנייה שרק לפני החכמים גנוז הפרי, ואילו מי שאינו חכם ייטול ויקח. אך במקום זאת המשיל החכם את הכלה לפרי הגנוז, הסביר כי הכלולות הן הגילוי של הפרי הגנוז, ואז חילק לשניים, אחת הודיע שהכלה בבתולה שהיא התורה האמיתית נתונה רק לחכמים למצוא אותה פתחים פתחים ולהפוך לבעליה ובעליה, שנייה הודיע שרק לפני החכמים נותרת הכלה בבתולה ממתינה ולא נושעת ולא נודעת באמיתה, ואילו מי שאינו חכם נוטל ולוקח בתולי כלתו תורת אמת ולומד הסודות כאילו לא היו סודות.

התחיל ממלמל, מי כמוך בְּאֵלִים אֲדוֹנֵי, מי כמוך, אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום יהללוך סְלָה, קדוש קדוש קדוש, מלוא כל הארץ כבודך. עוד רגע החכם מסיים את דרשתו, והוא לא יודע, עוד שלושה חודשים נולד לו ילד, בֵּן אוֹ בַּת, זָכָר וְנִקְבָּה בְּרָא אוֹתָם, וְכִלְתוּ מֵאֵימַת לַפְנוֹת אֵל

הרב, לומר כי השידוך ששידך לה, הבעל שנתן בידה, אינו אוהבה באמת, אולי אוהב הוא לתורה, אולי לאחרים, אבל לא לה. והיא אינה יכולה לעמוד בכך, להיות בלתי-נאהבת, שוממה עמו בתוך ביתם, והוא מכוון לשם שמים, מבקש לו כתר תורה וצאצאים להשביע רצון רב, ולא אותה. והיא מסתובבת עם בטן מלאה, מקיימת בידו מצווה מן התורה לפרות ולרבות אבל אומללה, לא יודעת איך תוכל לעזוב אותו כשהתינוק ממלא את בטנה. וחזקל ניסה להניא אותה מללכת אל החכם, תחילה אמר לה במילים מתוקות, אמר את אהבתי קשה לתאר כמו שקשה לצייר אור, על נייר דהוי יש למשוך צבעים כהים עד מאוד בהרבה כתמי צלליות ושלוליות של שחור, עד שיתגלה ביניהם פתע לעיניים, כאילו היה מונח שם על הדף מאז ומעולם, אור. אחר אמר לה בדמעות מה יאמר החכם אם יגלה, אני כמעט בנו ואיני כלי נאה כפי שאמר לך ולעצמו, איני שלם, ואל תרמזי לו במעשים פסולים.

החליט עם עצמו, יהיה זהיר בחכם, לא יאמר משלו, הביטחון לאדוני, הוא ינהג מתינות, ישמע מה יש לחכם לומר, אולי לא התרגש מדבריה, אולי כבר ידע, אולי לא דיברה עמו עדיין, אם היתה מדברת עמו ודאי היה מרגיש זאת בשיעור, ולא הרגיש. אבל אולי תדבר עמו היום, אולי עוד יצליח לעצור בעדה, אוהב הוא את החכם ואת חוכמותיו. אשתו רומזת אולי היא עוזבת אותו, והוא מפליג במחשבות, כמה רצה ילד ולא רצה, לא יכול היה להוליד בעצמו, לבדו, אז שם את גופו בגופה, ודווקא יש בו אהבה, לא אהבת גופה, אבל הוא מחבב את תנועותיה בעת ההיריון, גם את בחילות הבוקר שלה, ואת ההפרעות בַּשְׁקֵט שהיא מכניסה לחייו, אולי לא יהיה שקט כאביו. נזכר איך לילה אחד לפני שבוע או שבועיים, כשהפרידה הפכה סמוכה כמו הבל פה, ניסה להסביר לה שבילדותו היה הרבה עצב שפוך על סדינים וכריות, וכיסה גופה בנשיקות דודים.

סיים החכם לדרוש את דרשתו ורמז לחזקל באצבעו לגשת אליו. חזקל כבר שם רגליו לפתח וביקש לחמוק מן המקום אבל משלא יכול היה להעמיד פנים שלא ראה בקשת החכם ניגש אליו. חכם עובדיה סימן לו לכופף ראשו לפניו, הניח את ידו הכבדה על שער ראשו אותו גילה מן הכיפה ואמר בלחש ובמתינות גמורה, ברוך שפטרני מעונשו של זה. פירש החכם ואמר עתה עליך כל השבחים והקללות, כל הכללים והשפחות, ובמקום ששכינה באה בין אישה ואיש אין אני בא. גִּלְגַּל חזקל בלבו, ברוך שפטרני מעונשו של זה, ברוך שפטר אותו מעונשי שלי, ברוך.

יצא חֲזָקֵל את בית-הכנסת בְּרִגְלָיִים כבדות, הלך לאט ובמתינות, מנסה לחשוב לְמָה רמז החכם בדבריו שתי פנים, נזכר במות אביו ובידו הכבדה מאוד עליו, ושאל מה מקום האהבה בלבו בכל שנותיו, מה המקום בו היא נכנסת, מה מקום בו היא יוצאת. קרא לעצמו חיבה במבטא אביו חֲסָקֵל חסקל, והתכוון אל ביתו ואל אשתו, תוהה מי ברא הפכים והפגישם, ומי הניח דומים והפרידם. הביט ברחוב הצר, סמוך לרחוב בו גדל, ולא שמע קולות שירה מבתי-הכנסת השוכנים לאורכו. כבר ירד גלגל חמה או עוד רגע הוא קם ועולה, חש כאילו שתי יממות מלאות ישב ושמע דברי הלכה מתוקים, כאילו עבר את הפרגוד ושב. פקפק בכובד רגליו ובכובד המדרכה, ועורר ראשו בעזרת גלגל שירות של בקשות ופיוטים ושפחות לימים טובים ואחרים. חשב הרב יודע, הרב אינו יודע, והחל אוסף אותיות לשמות, עד שהיו השמות מאירים בלבושם כפנסי רחוב, התרגש כל כולו הנה הבוקר בא, והחל מתבלבל בברכות השחר, מודה אני לפְּנִיךָ, החזרְתְּ-בי נשמתי בחמלה, בְּרַכִּי נפשי את אדוֹנִי, עוטה אור פְּשֶׁלְמָה, וְאַרְשֶׁתֶּיךָ לי באמונה, ברוך שעשני עבד לבוראו, ברוך שעשני כרצונו, ברוך.

אֲנֵי מִן אֱלֹ-יְהוָה

.1

בזמן ההוא התהפכה לשוני, ועם שהגיע ראש חודש תמוז נתקע לי בפה, עמוק עמוק בגרון, עמוק מן הגרון, המבטא הערבי. כך כשהייתי באמצע הליכת רחוב חזר אלי המבטא הערבי של סבא אַנוואר עליו השלום, וכמה ניסיתי להוציאו מתוכי ולהשליכו באחד הפחים הציבוריים ככה לא הצלחתי. ניסיתי ניסיתי לרכך את העי"ן לרכך את העי"ן כמו אמא שעשתה זאת בילדותה נוכח המורים ומבטי שאר התלמידים, אבל זרים עוברים רק קיבעו אותי במקומי, ניסיתי לרכך את החי"ת ולעשות אותה כ"ף, ניסיתי להרחיק את הצד"י מן הסמ"ך, ניסיתי לצאת מן הקו"ף העיראקית הזאת, ולא צלח המאמץ. ושוטרים התחילו לעבור מולי ברחובות ירושלים תקיפים, התחילו להצביע עלי ועל זקני השחור באצבעות מאיימות, התחילו להתלחש ביניהם בניידות, התחילו לעצור אותי ולדרוש בשמי ובזהותי. ואני מול כל שוטר עובר ברחוב הייתי מבקש לעמוד מהליכתי ולשלוף את תעודת-הזהות שלי ולהצביע על סעיף הלאום ולומר להם, כאילו אני מסגיר סוד שִׁפְטוֹר אותי מאשמה גדולה: "אֲנֵי מִן אֱלֹ-יְהוָה, אֲנֵי מִן אֱלֹ-יְהוָה".

אבל פתאום התחילה נעלמת לי תעודת-הזהות דווקא כשהייתי נזקק לה מאוד. וכך היו עוצרים אותי השוטרים ערב ערב ובוקר בוקר כשאין בארנקי תעודה אשר תסכים לגונן עלי. אחר-כך בבית הייתי מוצא את תעודת-הזהות מגולגלת בין שני שטרות, או בכיס מחוץ לארנק היה מתגלה לי רישיון הנהיגה, כאילו ככה הוצאתי אותו בשביל איזה דבר-מה, או בתיק הגב בין מסמכים היתה נחבאת תעודת המילואים כאילו שכחתי אותה שם בלי כוונה. אבל כשהשוטרים היו נעצרים מולי לא היתה נמצאת לי ולו תעודה אחת שתספר להם על עברי ועתידי. ואז הייתי מתחיל עושה טלפונים, אומר לשוטר, תראה, רק מאתמול המבטא שלי ערבי ככה, כבד כזה, והוא בכלל לא פֶלְסְטִינִי הוא עיראקי, וגם אתה לא נראה לי דובר יידיש מן הבית, אולי למדת אותה באחד המקומות החיצוניים, ובכלל, אולי גם לסבא שלך היה מבטא כמו שלי, ותשמע, אני מתקשר לחברים, חברים שלי, תשמע איזה מבטא יפה יש להם, עברית כמו שצריך לדבר עברית, בלי שום מבטא, ואם אלו חברי אז מי אני.

אבל החברים האשכנזים שלי פתאום לא היו עונים לי בכלל, לא היו שומעים לתחינת צלצולי, ורק לעת ערב או ביום המחרת היו מתקשרים אלי חזרה, שואלים לרצונותי ומסרבים לזהות את קולי. ואני הייתי נותר לעמוד מול השוטרים לבד, מתחיל להתקשר לחברים החלבים והטריפוליטאים והתוניסאים שלי, אומר, אלה אולי אין להם עברית מושלמת, אינה צחה כל-כך, אינה כפי שעברית צריכה להיות, אבל בכל זאת טובה היא משלי. והם היו עונים מיד, לא מתמהמהים למשמע הצלצולים, ופתאום גם להם נעשה מבטא ערבי כל-כך כבד כל-כך, והם בדיוק היו שומעים ברקע איזה עוד פתלתל או קאנון עיקש, והם היו מברכים אותי "אַהֲלָן בֵּינֵךְ" ומכניס אותי "יֵא חַבִּיבִי" ושואלים אותי "אַשְׁלוּנֵךְ" ונפרדים ממני ב"סִלְמַתְךָ", ומה יכלו השוטרים, איך יכלו להאמין לי, אחרי שכל חברי זנחו אותי כך, שאני בן ישראל ולא בן ישמעאל.

ואז היו בודקים אותי באיטיות, מפשפשים בבגדי, עוברים על פני גופי עם גלאי המתכות, מפשיטים אותי בשתיקתם היסודית ממילים ומחשבות, מחפשים עמוק בשכבות כסויות עורי את טינתי, תרים אחר חגורות נפץ, חגורות נפץ בלבי, ששים לנטרל כל חפץ חשוד. וכשהיו השוטרים

ניצבים עלי בזוגות ונתארכה בדיקתם כמה רגעים, היה אחד אומר לשני תראה הוא נימול, הוא באמת יהודי הערבי הזה, ושני היה אומר, גם ערבי נימול, וחגורות הנפץ אינן מעניין המילה, והיו ממשיכים בחיפושיהם. ובאמת באותו הזמן שהנחתי את גופי להם החלו נולדות חגורות נפץ על לבי, החלו תופחות ומסרבות להיות מנוטרלות, רועמות רועמות. אבל בגלל שלא היו עשויות פלדה או אבק שריפה הצליחו לחמוק מן הגלאים המוכשרים.

ובסוף כשהיו השוטרים עוזבים אותי לנפשי חופשי אך לא חף, הייתי ממשיך בדרכי והולך בדרך מִרְכּוּס הַיּוֹרְדָת לתיאטרון ירושלים מן הבניין היפה של הקונסוליה הבלגית והכיכר שעל רחוב ז'בוטינסקי. הייתי מחכה לראות שם איזה סרט אמריקאי מרובה אוסקרים, אבל פתאום לא היה שם תיאטרון בקצה הרחוב, ופתאום לא היה זה רחוב מרכוס, היה זה רחוב עם שם ערבי, והבתים היו שבים להיות ערביים, גם הקונסוליה הבלגית, וגם האנשים בחצרות, משפחות משפחות, היו ערביים, לא רק גברים צעירים פועלי בניין, לא רק מנקי רחובות ועושי שיפוצים.

.2

והייתי מתחיל להתהלך ברחובות קֶטְמוֹן וברחובות טַלְבֵּיָה וברחובות בֶּקֶעָה, ובמקום לראות את עשירי ירושלים שהתכנסו שם בבתים המרווחים, ובמקום לקרוא שם "כובשי קטמון" ו"יורדי הסירה" בַּשְּׂמוֹת הַרְחוּבוֹת, ראיתי פתאום שוב את עשירי פֶּלְסְטִין, והם היו שם כמו שהיו לפני מלחמת ארבעים ושמונה, כמו לא היתה מלחמת ארבעים ושמונה. אני רואה אותם והם הולכים בחצרות בין עצי הפרי וקוטפים פירות כמו לא סיפרו להם העיתונים כי יקמלו העצים, כי הארץ תִּמְלֵא פְּלִיטִים. והיה כאילו הזמן הלך היסטוריה אחרת, שונה, וזכרתי ששאלתי את אמא למה אנחנו מרבים כל-כך לדבר היסטוריה, די עם ההיסטוריה, די לנו מהיסטוריה, כי ההיסטוריה הזאת כובלת אותי, כובלת אותך, לא משאירה בי דבר, לא משאירה גם לך.

ובאמת נעשינו קבועים כל-כך בהיסטוריה שלנו, גם כבויים, אבל הנה היא הלכה לרגע מהלך אחר. והייתי אני צועד ברחובות עשירי פלסטין, וחשבתי אולי ידברו אלי הם בכבוד, לא כמו השוטרים, קיוויתי אוכל לספר להם כמה קראתי על הסופר והמחנך חִילִיל אל-סַפְאִינִי, וכמה רציתי להתיידד עם נכדיו, והייתי הולך ביניהם, מתקרב לחצרות ואיני מצליח להתערות ביניהם, כי לרשותי עומדת רק העברית במבטאה הערבי, ואילו הערבית שלי, שלא באה לי מן הבית אלא מן הצבא, פתאום הערבית שלי אילמת, חנוקה מן הגרון, מקללת את עצמה בלי להוציא מילה, יִשְׁנָה באוויר המחניק של מקלטי-נפשי, מסתתרת מבני-המשפחה מאחורי תריסי העברית. וכל הזמן כאשר ניסיתי לדבר אליהם ערבית מן הקצת והעילג שידעתי, יצאה לי איזו עברית במבטא ערבי, עד שחשבו כמעט אני לועג עליהם, ואלמלא המבטא שהיה עיראקי כל-כך, אלמלא זה, היו הם בטוחים שאני לועג להם.

אבל ככה עם המבטא התבלבלו, חשבו אולי אני לועג לעיראקים, לסדאם חוסיינים, או אולי אני איזה עיראקי יָשָׁן, שנותר לו מבטאו אבל נשתכחה שפתו. ולא עשיתי שמה חברים למרות רצוני, וזכרתי איך שמעתי פעם דוד אחד שלי אומר על הערבים הללו של השכונות העשירות של ירושלים, אלה אֶפְנָדִים, אלה הולכים בחליפות מערב ותרבושים לראשם, ושמעתי אז את המילה אפנדי במין בוז כזה, למרות שעכשיו אני יכול להיזכר שהוא לא אמר אותה כך, שמעתי בה בוז כאילו הייתי איזה פלמ"חניק בסנדלים ומכנסיים קצרים שלועג לבעלי הקרקעות הערביים ומשבח את

הסוציאליזם הקדוש שלו ושל כל הַסְּהִיּוֹנִים. אלה אפנדים, אמר לי הדוד, והתכוון לומר כבוד, אך נעלמה ממני שפתם והם לא ידעו את שפתי, ונשאר בינינו מרחק המְשֻׁטָּרוֹת והדורות. ובדרכי חזרה הביתה רק נהגי האוטובוסים היו מקבלים היטב את מבטאי, יודעים כי אין לַצְּפוֹת מה מבטאו של נוסע אשר עולה לַאוֹטוּבוּס בירושלים. ולא ידע לבי כי שבתי אל לבי, לא ידע, ולא ידעו פַּחְדִי כי הם כולם שבו עלי, לא ידעו.

.3

וכך התחלף קולי בקול סבי, ופתאום הרחובות האלו שהתרגלו כל-כך למותו והיעלמו והעדרו מהם, פתאום התחילו שוב לשמוע את קולו. ופתאום הקול הזה, היפה, שהיה כלוא בתוך עברי, פתאום הוא היה יוצא ממני ולא כמבקש נדבות ולא כמבקש לזכות בפירוורים, אלא ממש קול שלי קול שלי חזק ורם. ורחובות ירושלים שהתרגלו לשתיקתי, לשתיקתנו, התקשו מאוד מאוד מול הדיבור, והיו משקיטים את הקול, משקיטים אותו לאט לאט אומרים לו זהירות, אומרים לי זהירות, אומרים לו אתה זר, אומרים לי די לך בשתיקתך. ולמרות פַּחְדִי, ולמרות שגם לי היה הקול הזה זר ממרחק שני דורות של שכחה, השמעתי את כל מילותי במבטא ההוא, כי לא יכולתי להתמיד בַּשְּׂתִיקָה, כי היה בי דיבור רוצה לצאת, והמילים היו משתנות לי עת היו יוצאות מעומק הגרון. וזר שלא היה מכיר היה חושב אני נכד נאמן, ולא היה יודע כמה הרביתי אי-זיכרון על זיכרון לאורך השנים, ולא היה מנחש כמה זיכרוני היטשטש וכמה זמנים הרבה הרבה זמנים לא קשרתי את קשר סבי על שפתי.

וכששבתי הביתה מן ההליכה הראשונה ברחובות עם מבטאי החדש וחיפושי השוטרים על גופי, היתה זוגתי מתפלאת על קולי, ותוך כדי דיבורה אלי והמלצתה לי לחדול התחילה נדבקת מְשִׁינֵי וּבְשִׂפְתֵיהָ הִתְקַשְּׂרוּ בערבוביה המבטא התימני של ערבית אביה והמבטא הַאִיִּסְטִמְבּוּלִי של סְפִיָּיִלִית אמה. ואחר כמה ימים החלה חוזרת הביתה מעבודתה מדווחת כמה חוששים בַּמְדוּרִים, כבר מתפשטת מגיפה קטנה בין אנשים במשרדה, יוצאים המבטאים הישנים שְׂמֻקּוֹהָ היה כי נעלמו. וידיעה קטנה בשולי אחד העיתונים החשובים גילתה כי הממונים על הביטחון עוקבים מי נדבק ממי במבטאים האסורים ומקוננים איך מתהפך להם יובל שנים של חינוך מוצלח, והם כבר חוששים כי תִּמְלֵא הארץ ערבים, הרבה הרבה ערבים, על כן החליטו לתגבר את הרדיו בקריינים בעלי עברית כה רהוטה כך שיובטח לנו כי נחוש זרים בדיבורנו.

ועוד מעט, היתה מסבירה לי זוגתי ודיבורה רועד, רגע מצפין אל מְצִרֵי הַבּוֹסְפוֹרוֹס ורגע מדרים אל מִפְּרָץ עֶדֶן, הדיבוק הזה נוגע גם באשכנזים. אצלם תהא הַשְּׂתִנּוֹת איטית יותר, התנבאה, כי השתכנעו ילדיהם שמבטא הוריהם והורי הוריהם היה במקורו אמריקאי, אצלם מועט יותר הזיכרון המוחש של דיבורם הישן. אבל עוד מעט יִשְׁמְעוּ כאן מחדש ברחובות המבטא הפולני וההונגרי והרומני והגרמני והאוקראיני, ומכך חוששים יותר מכל הממונים על ביטחון הציבור, חששם שאז לא יִמְצָאוּ קריינים לשלוח אל צבאות הרדיו, לא יִמְצָאוּ מורים להורות סוד מבטא נכון לילדינו.

ולמרות התנבאויותיה על גל גדול של השתנות, הוֹרִי עמדו עיקשים מולי ומול פְּנֵי המגיפה, זוכרים בכמה שנים של מאמץ קנו להם את מבטאם הנקי, והחלו רומזים לי נחרצות לחדול, מזכירים לי את תוכניותי ללמוד. והיו מבקשים מאוד מה יכולתי לעשות, איך אוכל לכסות על געגועי וגעגועי פתאום בתוך הקול הזה שהוא כל-כך זר לי, ואני מצר ומצטער כי הוא יוצא ממני, אבל גם לא יכול ככה, ככה סתם ברגע אחד לעצור אותו כי אין בו מחסום מתוכו ואין בו מעצור. אם תמשיך

את הדיבור הזה הנמשך ממך תרחק מן המלגות, אמר אבי וצדק מאוד מאוד, אם לא תשוב אל דיבורנו הפשוט מה יהיה עליך, אמרה אמי וצדקה מאוד מאוד, בכל ראיונותי היו כל הפרופסורים והפרופסוריות תמהים נורא על מבטאי, מבקשים למצוא בי דיבור אחר, אוניברסיטאי יותר, חרף שהיו המילים כמעט אותן מילים, אולי מעט יותר שבורות. איך תמשיך אם תדבר כך, אמרו ביקשו הורי מאוד, מה יכולתי לעשות, והם דואגים מאוד את עתידי, ולא שלוות לבי החרבה, ולא אבני לבי השבורות, ולא פינות לבי המחודדות, לא יכלו לעזור להעביר ממני את הגזירה.

אבל אותם ימים של דאגתם לא היו אוזני פקוחות לשמע דיבורם, ונעשתה שפתי חירשת ונעשה לי מבטאם זר ומרוחק, ונהניתי איך חולפים כך וכך הירחים ונבואות זוגתי מתגשמות ומשתנים רחובות ירושלים, רק הורי נשארים לבד עם אי-השתנותם. וגיליתי את אוזני זוגתי, אמרתי לה התחלתי כותב את סיפורי באותיות הערביות, שוב יזדעזעו במדורים החשובים. והיא אחרי מספר ימים חזרה הביתה לספר כי צחקו ראשי המדורים, אמרו, יכתוב כך, יכתוב סיפורים שרק הוא יוכל לקרוא, לא יקראו בו הוריו או ילדיו, וגם ילדינו לא ייפלו בסכנה, ואנחנו נעניק לו, אם יבקש, את כל פרסי ראש-הממשלה לספרות ערבית בלי שנקרא מילה מתוך ספריו.

וצדקו כמובן ראשי המדורים, וזוגתי החלה מתנבאת על המציאות בפתגמים ספניוליים, אומרת לי פתגם זה בו אמי היתה משתמשת, אמנם איני זוכרת איך היתה אומרת בשפתה, אך את מבטאה אני זוכרת. זה הביקור האחרון של הבריאות לפני המוות, לחשה ואז החלה מבארת, אלו פרפורי גוסס ולא תחיית מתים, וכבר יודעים בגבוהים שבמדורים, החליטו כי אפשר להירגע, יתנו את המשרות בדיבור העברי הנכון, ויחשוב כל אחד למקורות פרנסתו וכלכלת ימיו ודוחק משפחתו, ואז תשוב העברית הרגילה כמו לא היתה כאן מגיפה.

.4

ולבי התחיל נותן בקולותי סימנים, אומר זה קולי וזה אינו קולי, זאת לך יוצאת מפי וזאת קו"ף זרה זרה היא ללבי. והייתי מאט את קצב מחשבותי, כדי לחשוב, לחשוב גם על מחשבותי ולא רק את מחשבותי, אבל עת לא היתה לי, והייתי זורה מילים לרוח כמו המלח של הים אשר ודאי איש לא זורה אותו אל תוך הים. והיה סבי מדבר אלי, שואל אותי בקולי האם יש סוף לסיפור הזה, ומה היסטוריה זו שלי מתערבת בשלך, איך באתי להפר חייה, אני דור מדבר ואיך אתה קם לחדש אותי, אתה הדור חיכינו אותו שלא יהיה מבדיל בין עברו לעבר מוריו, כי כבר כאב מאוד עברנו, ונשארתי במדבר למאכל עופות דורסים בשבילך, כדי שלא תזכור אותי, שלא תהיה כואב כמונו, ואיך שיניך נוגסות שוב את מילותי, ואיפה, מחוזות ירושלים אחרים, אין בתי-תה, אין חידקל חוצה את העיר לרחמים, אבל אני לא מצאתי את מותי בירושלים, גם לא בעיר הולדתי, אני מת במדבר שביניהן, הרבה מדבר שתיקה.

בנה אגפים בלבך, נכדי, היה אומר לי, עשה אותו מדורים מדורים, ושפן אותי באחד המדורים הנחבאים, ובשאר המדורים חייה. או עבור למדור השתיקה, כי השינוי אשר חישבת כי מתחולל פשוט מדי, ואם ידובר מבטא אחר מה ישתנה, האם אחיה שוב, האם תחיה אתה את חיי חדשים? די לך מן הרחובות, לך אל הוריק, אותם לא ישכנע מבטאי, הם מכירים אותו וכבר הניפו אלף מרידות. אולי שתיקה תשים בלבם פחד ההווה מן העבר והעתידי. ולמה לא תראה להם את סיפורך, אולי כך יתעוררו, אמר סבי כמעט משביע אותי מן המתים.

והתחלתי מודד את שתיקותי, זאת שתיקת יום, זאת שתיקת שבוע, זאת שתיקת חודש ממוסגרת היטב בתוך קירות הבית, ואין פוצה פה, אין חלון פוצה, ואין אוויר נכנס, ואין תמונות החול מגיעות אבל אין גם קודש, ואין מחסיר, ואין מוסיף. והכול הקול שתיקותי, שתיקותי הרבה מילים הרבה מילים נשתקות, ואין אני הווה, ואין מתהווה, ואין גמר סוף הסיפור, ואין כבר טרם שהיה הסיפור, אין התחלה.

ושתקתי עוד ועוד הרבה זמנים, עד שהורי היו אומרים דָּבָר, אם לא תדבר איך תקבל מלגה איך תמשיך בלימודיך ומה תעשה עם חייך, ואיה חיוכיך, לאן הלכו מקום מסתור, דבר, דבר בכל מבטא כי בא עלינו פחד השתיקה.

.5

אין חידקל חוצה את ירושלים, והמייתו לא משתיקה את הגבולות הקמים עלינו, הגבולים המפרידים ביני לבין עצמי, אני לא שם לא כאן, לא מזרח לא מערב לא מזרח במערב לא מערב במזרח, לא קולי עכשיו ולא קולות עברי, ומה יהיה בסוף. אילם אני הולך ברחובות וגם מעט חירש, הפעם רק חזותי טורדת את השוטרים, רק זקני העבות, ועקשנותי לא להוציא מילה מפי, שוב חודש תמוז הולך גווע בתוכי, ולמרות החום אני מתעטף במעילים לכסות על חגורות הנפץ של לבי. וכך מתוך נאמנות השוטרים למשימתם אני מובא אל בית-המעצר והורי באים אחרי, לראות את בנם ואנה הוא מובל.

אני שותק מול הורי, ואיך יגיבו, אני שותק מול הורי ומוסר להם את כל סיפורי שהסתרת מהם, רומז הנה כאן כתבתי עליך אמא, וכאן עליך אבא. הנה אני כותב שירי התנגדות לעברית בעברית, אני מרבה את רמזי, כי אין לי שפה אחרת לכתוב בה, מרוב בושה לא הורשתם לי דבר. והזמן הזה אוסר עלי שירה בזמן שהם מתגודדים עלי גדודים גדודים, מתגודדים גם עליכם, והשפה שהיתה לשפתי מצווה עלי להשתפף בה, להיות חליל ריק למשביה, עד שנפיק ביחד צליל, נהיה נאי צרוד יחדיו, נתחזה שפה אחרת, נעדרת. וזה באמת אותו סיפור שוב ושוב חוזר, כמה סיפורים יש לי, אמא אבא, כמה סיפורים יש לאדם, אותו סיפור הוא מנסה לספר כל פעם במילים מעט שונות, כל פעם מנסה לפתור מעט אחר את אותו סיפור בלתי-נפתר, והאם אין אתם מזהים כאן גם את סיפורכם, בכל זאת מעט סיפרה לי שתיקתכם. הנה עכשיו ניסיתי לכתוב את הסיפור במבטא הערבי, אך מה עלה מכך, תראו היכן אנחנו נפגשים. קחו, קראו את סיפורי, אמא אבא, קראו את כל סיפורי שכך הסתרתם מכס שנים רבות, הרי גם אתם אותה גלות, אותה שתיקה, אותה זרות בין לב לגוף ובין מחשבה לדיבור, אולי תדעו כיצד תיפתר העלילה.

והורי דיבור ראשון התכחשו, אמר אבא לא זה בנו ולא זה הזקן אותו גידלנו, אמרה אמא ואיפה, לנו אין מבטא הזה, אמרו ביחד לפקידים לא היה לו מאין לרשת מבטא זה, לא מן המשפחה הפנימית, סבא שלו אָנוּוּאר מת טרם לידתו, בן שלנו לא. דיבור שני רמזו, ואם לא תיטיב שְׁאֵת נשוב הביתה ממתקן הכליאה מאוכזבי דורות, ואם תיטיב שְׁאֵת ותעזוב את הסיפורים, את הסיפור הזה, את הדיבור הזה והשתיקה הזאת ותדבר עמנו בשפתנו, נשאר כאן עִמָּךְ עד שתהיה נידון לצאת לחופשי, עד שנהיה כולנו יחד נידונים.

ולא ידעו הורי כי שבתי אל לבם, לא ידעו, ולא ידעו כי פחדיהם כולם שבו עלי, לא ידעו.

أَنَا مِنَ الْيَهُودِ / أَلْمُوجِ بِيَهَر

الْمُتَرْجِمُ مِنَ الْعَبْرِيَّةِ: مُحَمَّدٌ عَبُود

(١)

في تلك الفترة انقلب لساني، وعند حلول شهر تموز التصق بسقف خلقي، ثم راح ينزلق بعيداً على صفحة الخلق حتى وصل إلى النطق العربي. وبينما كنت أسير في الشارع، ارتد إلي النطق العربي الذي كان يتلفظ به جدي أنور رحمة الله عليه، وكم حاولت أن انتزعه من داخلي، وألقي به في واحدة من سلال القمامة العامة لكن دون جدوى. حاولت مخلصاً أن أخفف حرف العين مثل أمي التي فعلت ذلك في صباها حيال المدرسين ونظرات التلاميذ، لكن الغريب المارون في الطريق تثبتوني في مكاني، حاولت أن أخفف حرف الحاء، وأنطقه خاء، حاولت أن أباعد بين الصاد والسين، حاولت الفرار من هذه القاف العراقية، لكن لم تنجح محاولاتي. وبدأ رجال شرطة يكسو الحزم ملامحهم، يمررون أمامي في شوارع القدس، يشيرون إليّ، وإلى لحييتي السوداء بأصابع متوعدة، يتهامسون فيما بينهم داخل سيارات الدورية، وبدعوا يلقون القبض عليّ، ويسألونني عن اسمي، وهويتني. أما أنا فكنت أريد أن استوقف كل شرطي يمر أمامي، وأشهر في وجهه بطاقة الهوية، مشيراً إلى خاتمة القومية، لأقول لهم، وكأني أبوح بسر سيقذفني من تهمة بشعة: «أنا من اليهود، أنا من اليهود».

لكن بطاقة الهوية اختفت فجأة، اختفت في اللحظة التي كنت في أمس الحاجة إليها. فبدأ رجال الشرطة يعقلونني صباحاً ومساءً، ولا يوجد في محفظتي شهادة واحدة ترضى الدفاع عني. في البيت، كنت أجد بطاقة الهوية مطوية بين وصلين، أنظر إلى جيب المحفظة الخارجي فاكتشف أن رخصة القيادة تطل منه وكأني كنت على وشك إخراجها لأمر ما، وفي الحقيبة التي أحملها على ظهري، وجدت شهادة خدمة الاحتياط متوارية بين كومة من الوثائق، وكأني نسيتها هناك دون قصد. لكن عندما تسمر رجال الشرطة أمامي، لم أعتز على شهادة أو ورقة واحدة تخبرهم عن ماضيي ومستقبلي، حينها كنت أشرع في استخدام الهاتف؛ أقول للشرطي، اسمع: أمس فقط تبدلت لكتني وصارت أشبه باللغة العربية، أمسى لساني ثقيلاً، لكنها ليست لكنة فلسطينية، إنها عراقية، وأنت أيضاً، لا يبدو لي أنك تعلمت «اليدشية» في بيتك، ربّما تعلمتها في مكان خارجي، وعموماً ربّما كان جدك يتحدث بلكنة مشابهة للكتني. اسمع، سأصل حالاً بأصدقائي، وستسمع بنفسك طريقة نطقهم الرائعة، أنهم يتحدثون العبرية كما يجب أن تكون، بدون أي لكنة، وإذا كان هؤلاء هم أصدقائي فلك أن تتخيل من أكون.

لكن فجأة أصدقائي الأشكنازيم - اليهود من أصل أوروبي - لم يجيبوني البتة، لم ينجسوا لجرس هاتفي المتوسل، كانوا يعاودون الاتصال بي في المساء، أو صباح اليوم التالي، يسألونني ماذا كنت تريد، ويرفضون تمييز نبرة صوتي. وظللت واقفاً أمام رجال الشرطة وحيداً، وشرعت أتصل بأصدقائي التونسيين والحلبيين والطرابلسيين، وأقول ربّما لا ينطق هؤلاء العبرية الأنقى، ليست العبرية كما يجب أن تكون، لكنها على كل حال أفضل من العبرية التي أنطقها الآن. والحق، أنهم كانوا يجيبونني فوراً، لم يتلكنوا في الاستجابة لجرس هاتفي، لكن فجأة صار نطقهم عربياً ثقيلاً جداً، وفي تلك اللحظة بالذات ترددت ورائهم تقاسيم غود متعيرة، أو ربّما نشاز على القانون. كانوا يحيونني - بالعربية - : «أهلا بك»، وينادونني «يا حبيبي»، ويسألونني «إيش لوتك»، ويودعونني بـ «سلامتك». ماذا يفعل رجال الشرطة، بعد أن أضاعني أصدقائي؟ كيف يصدقون أنني ابن يعقوب، ولست من

أبناء إسماعيل؟!

عندئذ، كانوا يشرعون في تفتيشي ببطء، يفتشون ملايسي، يعبرون على جسدي بكاشف المعادن، يجردوني بصمتهم المطبق من كلماتي وأفكاري. يفتشون تحت طبقات جلدي عن حفدي الدفين، يركضون بأقصى سرعة وراء الأحزمة الناسفة، الأحزمة الناسفة التي في قلبي، ويفرحون كلما أبطلوا مفعول رغبة مشبوهة بداخلي. كان رجال الشرطة يقترّبون مني مني مني، وعندما يطول وقت التفتيش، يقول أحدهم لزميله: انظر إنه مخنون، حقاً يبدو يهودياً هذا العربي، فيرد زميله: العرب أيضاً يختنون، والأحزمة الناسفة ليس لها علاقة بالختان، ثم يواصلون التفتيش. والحقيقة أنني في تلك اللحظة التي أسلمت لهم فيها جسدي، راحت تتكأثر حول قلبي أحزمة ناسفة، أخذت تتورم وتتفخخ، وتأبى أن يبطل مفعولها، وشرعت تزأر وتزأر. لكن لأنها لم تكن مصنوعة من الصلب، أو البارود، أفلحت في التملص من أجهزة كشف المعادن.

أخيراً، عندما كان رجال الشرطة يتركونني وشأني طليقاً، لكن لست بريئاً، كنت أواصل طريقي وأسير في شارع "ماركوس" المؤدي لمسرح القدس مروراً بمبنى القنصلية البلجيكية الفخم، والميدان المطل على شارع جابوتسكي. كنت انتظر هناك لمشاهدة فيلم أمريكي حاصل على عدة جوائز أوسكار، لكن فجأة لم يكن هناك مسرح في نهاية الشارع، وفجأة لم يكن هذا شارع "ماركوس"، كان شارع يحمل اسماً عربياً، وعادت البيوت لتكون عربية، وكذلك القنصلية البلجيكية، والناس في الساحات، والعائلات، حتى العائلات أصبحت عربية، ليسوا مجرد شبان يعملون في المعمار، وليسوا مجرد جامعي قمامة، أو عمال ترميم.

(٢)

ذهبت لأتجول في شوارع حي القطمون وفي شوارع الطالبية والبقة، وبدلاً من أن أرى أثرياء القدس يجلسون في البيوت الرحبة، وبدلاً من أن أقرأ أسماء الشوارع العبرية: "كوفشي هقطمون - غزاة القطمون"، و"يوردي هسيار - مفودي القارب"، رأيت هناك مجدداً أثرياء فلسطين، كانوا هناك مثلما كانوا قبل حرب ٤٨، كما لو أن حرب ٤٨ لم تحدث. أراهم يسيرون في الساحات بين أشجار الفاكهة، يقطفون الثمار، وكان الصُحف لم تحذرهم من التسبب في دبولها، لأن الأرض ستمتلى باللاجئين. وبدا وكأن الزمن سار باتجاه تاريخ مغاير، مختلف، وتذكرت أنني سألت أُمي لماذا نتحدث كثيراً عن التاريخ، كفانا تاريخاً، يكفيننا ما حدث لنا من التاريخ، هذا التاريخ يكبلني ويكبلك، لا يترك في شيئاً، ولا يترك لك شيئاً أيضاً.

حقاً، لقد تجمدنا في تاريخنا، لكن ها هو التاريخ سار للخطوة في اتجاه مختلف. وصرت أتجول في شوارع أثرياء فلسطين، وظننت أنهم ربما يعاملونني باحترام، على عكس رجال الشرطة، وتمنيت أن أحكي لهم كم قرأت عن الأديب والمربي خليل السكاكيني، وكم وددت أن أصادق أحفاده، كنت أسير بينهم، أقرب من الأفنية لكن لم أستطع الاندماج معهم، فكل ما بحوزتي العبرية فقط بلكنة عربية، أما لغتي العربية، التي لم أتعلمها في البيت، بل تعلمتها في الجيش، أصبحت فجأة خرساء، مخنوقة في حلقى، تلعن نفسها دون أن تصدر كلمة، تنام في الهواء الخائبي الذي يجري في ملاذات نفسي، تختبئ عن أنظار أفراد أسرتي خلف ستائر اللغة العبرية. وكلما حاولت أن أتحدث إليهم ببعض الكلمات العربية القليلة، المتلثمثة التي تعلمتها، كانت تخرج من فمي عبرية بلكنة عربية، حتى ظلوا أنني أسخر منهم، ولولا أن لكنتي بدت عراقية جداً، لولا هذا فقط، لتأكدوا أنني استهزأ بهم حقاً.

لكن هذه اللكنة حيرتهم، ظنوا أنني أسخر من العراقيين، والصدام حسينيين، أو ربما أنا عراقي قديم، ضاعت لغته، وبقيت لُكنته. لم اكتسب أصدقاء هناك، رعم رعبتي في ذلك، وتذكرت أنني سمعت عمًا لي يقول ذات مرة إن هولاء

العرب المقيمون في أحياء القدس الموسرة «أفنديّة»، يَرتدون بِدَلاتٍ غربية ويَعْتَمِرُونَ الطُّرُوشَ، وَسَمِعْتُ يَوْمَئِذٍ كلمة «أفندي» بِبَيْرَةِ تَشْبِي بِالْأَحْتِقَارِ، رَعَمَ أَنَّنِي أَسْتَطِيعُ أَنْ أَتَذَكَّرَ جِيداً الْآنَ، أَنَّهُ لَمْ يَقْصِدْ ذَلِكَ، لَكِنِّي سَمِعْتُ فِيهَا نَبْرَةَ أَحْتِقَارٍ، وَكَأَنِّي أَحَدُ جُنُودِ «الْبَالْمَاحِ» يَنْتَعِلُ صَنْدَلًا، وَيَرْتَدِي بِنِطَالًا قَاصِرًا، وَيَسْخَرُ مِنَ الْإِقْطَاعِيِّينَ الْعَرَبِ، وَيَمْتَدِّحُ اشْتِرَاكِيَّتَهُ الْمُقَدَّسَةَ، الَّتِي يَوْمَئِذٍ كَانَتْ بِهَا كُلُّ الصَّهَابِيَّةِ. قَالَ لِي عَمِّي: هُوَ لَاءَ أَفنديَّة، تَعْبِيرًا عَنْ أَحْتِرَامِهِ، لَكِن ضَاعَتْ مِنِّي لُغَتُهُمْ، وَهُمْ لَا يَعْرِفُونَ لُغَتِي، وَفَصَلَّتْ بَيْنَنَا أَنْظَمَةُ الْحُكْمِ، وَتَبَاعَدَ الْأَجْيَالُ. فِي طَرِيقِ عَوْدَتِي لِلْبَيْتِ، لَمْ يَسْتَقْبَلْ لِكُنْتِي جِيداً سِوَى سَائِقِي الْحَافِلَاتِ، فَهَمَّ يُدْرِكُونُ صُعُوبَةَ تَوْفَعِ لَكِنَّا كُلَّ رَاكِبٍ يَصْعَدُ إِلَى الْحَافِلَةِ فِي الْقُدْسِ. وَلَمْ يَدِرْ قَلْبِي أَنَّنِي عَدْتُ إِلَى قَلْبِي، لَمْ يَدِرْ، وَلَمْ تَدِرْ مَخَاوِفِي أَنَّهَا انْقَضَتْ عَلَيَّ، لَمْ تَدِرْ.

(٣)

وَهَكَذَا تَبَدَّلَ صَوْتُ جَدِّي بِصَوْتِي، وَفَجَاءَ بِدَأْتِ الشَّوَارِعِ الَّتِي اعْتَادَتْ مَوْتَهُ وَغِيَابَهُ، تَسْمَعُ صَوْتَهُ مِنْ جَدِيدٍ، وَفَجَاءَ خَرَجَ مِنْ دَاخِلِي هَذَا الصَّوْتِ الْجَمِيلِ، الَّذِي كَانَ مَسْجُوتًا فِي مَاضِيٍّ، خَرَجَ لَا يَتَسَوَّلُ الصَّدَقَاتِ، وَلَا يَسْتَجِدِّي الْفُتَاتِ، إِنَّهُ صَوْتِي، صَوْتُ قَوِيٍّ وَمُرْتَفَعٍ. وَشَوَارِعِ الْقُدْسِ الَّتِي اعْتَادَتْ صَمْتِي، وَصَمْتَنَا، وَجَدْتُ صُعُوبَةَ بَالِغَةً أَمَامَ هَذَا الْحَدِيثِ، وَرَاحَتْ تَكْتُمُ هَذَا الصَّوْتِ، تُسَكِّتُهُ شَيْئًا فَشَيْئًا، وَتَقُولُ لَهُ احْذَرْ، وَتَقُولُ لِي احْذَرْ، تَقُولُ لَهُ أَنْتَ غَرِيبٌ عِنَّا، وَتَقُولُ لِي يَكْفِيكَ صَمْتِكَ. وَبِالرَّعْمِ مِنْ خَوْفِي، وَبِالرَّعْمِ مِنْ أَنَّ هَذَا الصَّوْتِ كَانَ غَرِيبًا عَلَيَّ أَيْضًا، وَدَاهَمَنِي بَعْدَ جِيلَيْنِ مِنَ الْغَفْلَةِ، فَإِنِّي رَدَدْتُ كُلَّ كَلِمَاتِي بِهَذَا الصَّوْتِ، لِأَنَّي لَمْ أَتَمَكَّنْ مِنْ مُوَاصَلَةِ الصَّمْتِ، كَانَ بِدَاخِلِي كَلَامٌ يَرِيدُ أَنْ يَخْرُجَ، وَكَانَتْ كَلِمَاتِي تَتَغَيَّرُ لِحُظَّةِ خُرُوجِهَا مِنَ الْحَنْجَرَةِ. وَظَنَّ الْغُرَبَاءُ الَّذِينَ لَا يَعْرِفُونَنِي أَنَّنِي حَفِيدٌ مُخْلِصٌ، وَلَمْ يُدْرِكُوا كَمْ تَزَوَّدْتُ بِالنِّسْيَانِ، وَتَخَفَّفْتُ مِنَ الذَّاكِرَةِ عَلَى مَرِّ السِّنِينَ، لَمْ يَتَصَوَّرُوا إِلَى أَيِّ مَدَى انْطَمَسَتْ ذَاكِرَتِي، وَكَمْ سَنَةً مَرَّتْ دُونَ أَنْ يَأْتِيَ ذِكْرُ جَدِّي عَلَيَّ لِسَانِي.

عِنْدَمَا رَجَعْتُ إِلَى الْبَيْتِ مِنْ جَوْلَتِي الْأُولَى فِي الشَّوَارِعِ بِطَرِيقَةِ نَطْقِي الْجَدِيدَةِ، وَبَعْدَمَا فَتَشَ رِجَالُ الشَّرْطَةِ جَسَدِي كُلَّهُ، انْدَهَشَتْ زَوْجَتِي مِنْ طَرِيقَةِ نَطْقِي، وَأَثْنَاءَ حَدِيثِهَا مَعِي، وَنَاصِحِهَا بِأَنَّ الْكَفَّ عَنْ ذَلِكَ، بِدَأْتِ تَنْتَقِلُ إِلَيْهَا مَظَاهِرَ الْعُدْوَى، وَظَهَرَ عَلَى شَفْتَيْهَا خَلِيطٌ مِنْ نَطْقِ يَمِينِي تَرَجَعُ أَصُولُهُ لِعَرَبِيَّةِ أَبِيهَا، وَآخِرَ اسْتِطْبُولِي يَرِجُّ لِلْيَهُودِيَّةِ الْإِسبَانِيَّةِ الَّتِي تَحَدَّثْتُهَا أَمَهَا. وَبَعْدَ عِدَّةِ أَيَّامٍ صَارَتْ تُعَوِّدُ مِنْ عَمَلِهَا، وَتَحْكِي عَنِ الْمَخَاوِفِ فِي الْأَقْسَامِ مِنْ انْتِشَارِ وَبَاءِ مُعَدِّ بَيْنَ أَفْرَادِ مَكْتَبِهَا، لَقَدْ بِدَأْتِ طَرِقَ النُّطْقِ الْقَدِيمَةَ تَخْرُجُ لِلنُّورِ، بَعْدَ أَنْ ظَنُّوا كُلَّ الظَّنِّ أَنَّهَا اخْتَفَتْ. غَيْرَ أَنَّ خَبْرًا صَغِيرًا فِي زَاوِيَةِ مُهْمَلَةٍ بِأَحَدِي الصُّحُفِ الْكُبْرَى كَشَفَ أَنَّ مَسْنُولِي الْأَمْنِ يَتَحَرَّوْنَ مِنَ الَّذِي نَقَلَ عَدُوِّي طَرِقَ النُّطْقِ الْمَحْظُورَةَ، وَتَعَالَى النُّوَاخُ عَلَى ضِيَاعِ مَجْهُودِ خَمْسِينَ عَامًا مِنَ التَّعْلِيمِ النَّاجِحِ، وَتَزَايَدَتْ الْمَخَاوِفُ مِنْ امْتِلَاءِ الْبِلَادِ بِالْعَرَبِ، الْكَثِيرِ وَالْكَثِيرِ مِنَ الْعَرَبِ، لِذَلِكَ قَرَّرُوا أَنْ يُزَوِّدُوا الْإِذَاعَةَ بِقُرَاءَةِ نَشْرَةِ يَنْطِقُونَ لُغَةَ عِبْرِيَّةَ سَلِيمَةٍ وَمُنْمَقَةٍ، حَتَّى يَضْمِنُوا أَنْ نَشْعُرَ نَحْنُ بِأَنَّنا غُرَبَاءُ بِسَبَبِ طَرِيقَةِ نَطْقِنَا.

بَعْدَ قَلِيلٍ، رَاحَتْ زَوْجَتِي تَشْرَحُ لِي بِصَوْتِ مُرْتَجِفٍ، تَارَةً يَنْجَذِبُ شَمَالًا نَحْوَ مَضِيقِ الْبُوسْفُورِ، وَتَارَةً يَنْجَرُّ جَنُوبًا نَحْوَ خَلِيجِ عَدْنِ، أَنَّ هَذِهِ الْجَنِّي تَلْبَسُ الْأَشْكَانَاظِيمَ أَيْضًا. لَكِنَّا تَنْبَأْتُ أَنَّ إِيقَاعَ التَّغْيِيرِ عِنْدَهُمْ سَيَسِيرُ بِبُطْءٍ، لِأَنَّ أَوْلَادَهُمْ مُقْتَنِعُونَ أَنَّ لِكُنَاتِ آبَائِهِمْ وَأَجْدَادِهِمْ كَانَتْ فِي الْأَصْلِ أَمْرِيكِيَّةً، كَمَا أَنَّ ذَاكِرَتَهُمْ الْقَرِيبَةَ لَا تَصِلُهُمْ بِطَرِقِ النُّطْقِ الْقَدِيمَةِ، وَلَكِن عَمَّا قَرِيبَ سَنَسْمَعُ فِي الشَّوَارِعِ مُجَدِّدًا، الْكَلِمَةَ الْبُولَنْدِيَّةَ، وَالْمَجْرِيَّةَ، وَالرُّومَانِيَّةَ، وَالْأَلْمَانِيَّةَ،

والأوكرانية، وهذا أكثر ما يُخيفُ مسئولِي الأمن، إنهم خانفون فعلاً، فعندئذٍ لن يجدوا قراء نشرة يُرسلونهم إلى جيوش الإذاعة، لن يجدوا معلمين يُلقنون أبناءنا طريقة النطق السليم.

وعلى الرغم من تنبئها بموجة عظيمة من التغييرات، فإن والديّ وقفا صامدين أمامي، وأمام صرّيات الوياء، ما زالوا يتذكّران السنين، والمجهود الذي بذلاه لاكتساب طريقة نطق صافية، ثم بدءاً يلحان لي، بحزْم، أن أكف عن ذلك، ويُذكّراني بمستقبلي الدراسي. تَوَسَّلَا إليّ، لكن ماذا أفعل؟ كيف أستطيع أن أخفي حنيني، وقد تجسّد حنيني فجأة في هذا الصوت الغريب عني، وأشعر بالضيق والأسى لأنه يصدر عني، لكنني لا أستطيع إبقائه بقرار في لحظة واحدة، فهذا الصوت لا يحجزه حاجز ولا يعوقه عائق. إذا واصلت التحدّث بهذه اللهجة، لن تحصل على منح دراسية، قالها أبي، وكان صادقاً. إذا لم تعد إلى لهجتنا السليسة فلتتحمل ما سيحصل لك، قالتها أمي وكانت مُحققة، في كل مقابلاتي، كان المحاضرون والمحاضرات مُدهشون من طريقة نطقي، يُحاولون أن يعثروا بداخلي على لكنة أخرى، تكون أكثر ملائمة للجوّ الجامعيّ، على الرغم من أن الكلمات كانت هي الكلمات نفسها لكنها ثقيلة ومضطربة. كيف ستواصل دراستك، إذا تحدثت بهذه الطريقة، قال لي والدي وألح عليّ، لكن ماذا يمكنني أن أفعل؟ إنهما خائفان على مستقبلي فعلاً، لكن ماذا عن سكينتي قلبي المهوددة، وأحجار قلبي المنهارة وأركان قلبي المشخوذة، لم يتمكنّا من مساعدتي، ولا رفع حُكم القدر عني.

في تلك الأثناء تزايد قلقهما، لكنني لم أصغ لحديثهما، وأصبحت لُغتي صماء، وأصبحت أشعر أن لهجتها غريبة عني، وصرت استمتع بمرور الأيام والشهور، وراحت أُنبوءات زوجتي تتحقّق، وشوارع القدس تتغير أمام ناظري، لكن أبي وأمّي وحدهما تجمدا في مكانهما بلا أي تغيير. وأطلعت زوجتي على سريّ: "بدأت في كتابة قصصي بالحروف العربية، سيشرع المسنولون في الأقسام الكبرى بالصدمة مرة أخرى". وعادت زوجتي بعد عدة أيام إلى البيت لتحكي لي أن رؤساء الأقسام ضحكوا، وقالوا، فليكتب، ليكتب قصصاً، هو وحده يستطيع قراءتها، لن يقرأها أبواه، ولا أبنائه، وكذلك أولادنا لن يتعرّضوا للخطر. وسئمنحه، لو أراد، جميع الجوائز الحكومية في الأدب العربيّ، دون أن نُقرأ كلمة مما كتبه.

صدّق رؤساء الأقسام بالطبع، وشرعت زوجتي تتكهن بما سيحدث مستعينة بأمثال يهودية-إسبانية، وتقول لي هذا المثل كانت تردده أمي، صحيح أنني لا أتذكر كيف كانت تقولُهُ بلُغتها، لكنني أتذكر طريقة نطقها. "إنّها حلوة روح" همست بالمثل، ثم شرعت تشرحه، إننا نعيش لحظات الاحتضار، لا لحظات بعث الموتى، وكبار المسنولين في الأقسام يعرفون ذلك، لذا قرروا أنه لا داع للقلق، سيكون شرط قبول الموظفين في المناصب هو إتقانهم للنطق العبري السليم، وعلى كل شخص أن يفكر مرّتين حتى يضمن مصدر رزقه، ولقمة خبز يعيل بها أسرته، وبهذه الطريقة تعود اللُغة العبرية المألوفة، وكأنّ شيئاً لم يكن.

(٤)

بدأ قلبي يطبع بصمته على طبقات صوتي، أقول هذا صوتي، وهذا ليس صوتي، هذا حرف لام يخرج من فمي، وهذه قاف عربية عن قلبي. كنت أبطئ إيقاع أفكاري، لكي أفكر وأتأمل في أفكاري نفسها، لكن لم يكن لدي وقت، فرحت أنثر الكلمات مع الرياح مثل ملح البحر الذي لا يينثره داخل البحر أحد. وكان جدي يكلمني، ويسألني بصوتي: ليس لهذه القصة نهاية؟ لماذا يختلط تاريخي بتاريخك؟ كيف جئت لانتهاك حياتك بهذه الطريقة؟ أنا من جيل الصحراء، كيف تقوم وتبعث في الحياة؟ إنك الجيل الذي أنتظرنا، انتظرنا ألا يفصل بين ماضيه وماضيه معلّميه،

لأن ماضيها مؤلم جداً، لقد بقيت في الصحراء آكل الطيور الجوارح من أجلك، حتى لا تتذكرني، حتى لا تتألم مثلنا، كيف تُعَضُّ بالنواجذ على كلماتي مرة أخرى؟ وأين؟ في القدس، حيث لا مقاهي، ولا نهر دجلة يجري في المدينة نائراً الرحمات، أنا لم أمت في القدس، ولا في مسقط رأسي، لقد مُت في الصحراء الفاصلة بينهما، صحراء الصمت.

يا حفيدي، أعد تقسيم قلبك، اجعله شعبة شعبة، وأسكنني في إحدى الشعب الخفية، وعش أنت في باقي الشعب، أو اعبر إلى شعبة الصمت، لأن التغيير الذي تحسب أنه يحدث بسيط للغاية، وحتى لو ظهرت كئنة مختلفة ماذا سيحدث، هل سأبعث من جديد؟ هل ستعيش أنت حياتي من جديد؟ كفاك ما حدث لك في الشوارع، اذهب إلى والدك، لن تفتعها طريقة نطقي، إنهما يعرفانها جيداً، وسبق أن تمردا عليها ألف مرة. ربما يغرِس صمتك في قلبيهما خوفاً الحاضر من الماضي والمستقبل. لماذا لا تعرض عليهما قصتك، ربما يستفيقا. قال لي جدي هذه الكلمات وهو يستحلفني، تقريبا، بكل الأموات.

بدأت أعد أوقات صمتي: هذا صمت يوم، هذا صمت أسبوع، هذا صمت شهر مسجوناً بإحكام داخل جذران البيت، لا أفتح فمي، لا أفتح نافذة، ولا يدخل الهواء عُرفتي. انفصلت عن الدنيا، وانفصلت عن الآخرة، لا يزداد شيء، ولا ينقص شيء. احتوى الصمت كل شيء. حتى الصوت. وعرفت كلمات كثيرة في الصمت. ولم أعد حاضراً، ولم أعد موجوداً، ولم تعد هناك نهاية لقصتي، حتى بداية القصة نفسها تلاشت.

وظللت صامتاً فترات طويلة، حتى قال لي والدي، تحدث، إذا لم تتحدث لن تحصل على منحة، كيف ستواصل تعليمك، وماذا تفعل في مستقبلك؟ أين إبتسامتك، في أي مخبأ اختفت؟ تحدث.. تحدث، بأية كئنة لأننا أصبحنا نخاف الصمت.

(٥)

نهر دجلة لا يجري في القدس، وهدير مياهه لا يلجم الحدود التي تُغير علينا، الحدود التي تفصل بيني وبين نفسي، لا أنا هنا ولا أنا هناك، لا شرق ولا غرب، لست شرقياً في الغرب ولا غربياً في الشرق، لست صوت الحاضر، ولا أصوات الماضي، ماذا ستكون النهاية؟ أسير في الشوارع أبكماً، شبه أصم، وهذه المرة ملامحي فقط هي التي تُزعج رجال الشرطة، لحييتي الكثيفة فحسب، وإصراري على ألا أخرج كلمة من فمي، ويمر شهر تموز مرة أخرى، ويحتضر بداخلي. وبالرغم من الحر، ارتدي معطفاً لأخفي الأحزمة الناسفة التي في قلبي. ونتيجة إخلاص رجال الشرطة لعملمهم يفتادوني إلى المعتقل، ويأتي والدي في أثري، ليعرفا أين احتجز ابنهما.

التزم الصمت أمام والدي، ماذا يفعلان معي؟ أنا صامت في حضورهما، وأدفع إليهما بكل قصصي التي أخفيتهما عنهما، ألمح لهما: هنا كتبت عنك يا أمي، وهنا كتبت عنك يا أبي. ها أنا أكتب قصائد احتجاجية على العبرية بالعبرية، أزيد من استخدام الرموز، فليس لدي لغة أخرى استخدمها، من شدة الخزي لم تورثا لي شيئا. وهذا العصر يحرمني من نظم الشعر، وفي اللحظة التي يَحْتَشِدُونَ فيها ضدي زمرا زمرا، يحتشدون ضدكم أيضاً، واللغة التي أضحت لغتي تلمني أن أثبت شجوني من خلالها، وأن أصير نائياً أجوفاً تُرسل فيه أنفاسها، حتى نعزف معاً نغمة واحدة، ونصير سوياً نائياً جريحاً، ونرطن بلغة أخرى كنا قد فقدناها. والحقيقة أن القصة نفسها تتكرر مرات ومرات. كم قصة في ذاكرتي يا أمي، كم قصة في ذاكرتي يا أبي، كم قصة في جعبة الإنسان؟ إنها نفس القصة، يحاول كل مرة أن يرويها بكلمات مختلفة، يحاول كل مرة أن يفك بعضاً من شفرة القصة المستعصية على الحل.

ألا تميزان قصتكما هنا؟! مع هذا لقد أخبرني صمتكما ببعض من الإجابة. الآن فقط حاولت أن أكتب القصة بالنطق العربي، لكن ما نتيجة ذلك، انظرا أين نقف. خذا قصتي وأقرأها، يا أمي، يا أبي، اقرءا كل قصصي التي أخفيتها عنكما سنوات طويلة، فأنتما تُعانيان من العُربة نفسها، ومن الصمت نفسه، ومن نفس الشعور بالاعتراب بين القلب والجسد، بين التفكير والنطق، اقرأها فربما تعرفان كيف يمكن حل هذه العُقدة.

وفي أول كلام يصدر عن والديّ تنكرا إليّ، قال أبي هذا ليس ابننا، ولم نربي هذه اللحية، قالت أمي نحن لا ننطق بهذه الطريقة! وقالوا في نفس واحد للموظفين، كيف يكون ابننا، وليس لدينا من يرث منه هذا النطق، لا من أقربائه، ولا من جده أنور الذي مات قبل ولادته، إنه ليس ولدنا، ثم المحالي في كلامهما: إن لم تتغير، سنعود إلى البيت مُحبطين للأبد، وإذا تحسن نطقك وتراجعت عن القصص، عن هذه القصة، وعن هذه اللكنة، وعن هذا الصمت، وتحدثت معنا بلغتنا، سنبقى هنا معك حتى يقضوا بخروجك حراً، أو يحكموا علينا جميعاً.

ولم يدر والديّ أن محبتي عادت تسنحود على قلوبهما، لم يدرُوا، ولم يدرُوا أن كل مخاوفهما ارتدت إليّ، لم يدرُوا.

أذار الثاني ٢٠٠٥، القدس.

القدس - العمل الحاصل على جائزة أفضل قصة قصيرة في إسرائيل 2005

אמירה בת סלימה*

לאמירה הס

פרק אחד

היא אמירה בת סלימה בת חיים יצחק יהודה בן יחזקאל עליו השלום, תינוקת רכת עבנה גונבה בין ארצות במטוסים, אל תוך מלתעות איזה זמן בו חושך חופר בחושך. בת בגדאד אמי, אך מוכנה להישבע כי ילידת לונדון היא. ובינתיים אביה אבדה לשונו, ורק עינו רק עינו עדיין חגה במסלול כואבים. כבת שלושים שנים ישראליות, ועוד שנים עיראקיות ספורות, הכריזה: "עם המזרח הנקלה הזה לא יבוא מגעי, לא אזכור בית הוראי, פני אמי תנשמת – בוכה על חורבות, לפני אבי כרוב – אלוהים לא הושיע לו...".

בוקר אחד, בעמידתה מול המראה בבית הוריה בישראל, בחנה התבוננה בעיניה, ומצאה אותן מלוכסנות, בצבע הדבש או השקד, ומיהרה אל מטבח אמה כדי לקרוא: "ודאי יש בי דם רוסי!" אמה צחקה ולא שמעה למחשבות בתה הקטנה: "הלוואי יצמח לי יום אחד עור אחר, חדש, ויכסה על כל גופי. עד שאהיה גם לבנה גם חלקה". האם יצאה החוצה מן הבית אל ערוגת התבלינים, והבת שאלה אחריה בחשש: "לאן אמי לאן? גן של אנשים אינו צללים של דקל! נפלה בבל ואת בוכה?" אם היתה יודעת אמירה באותו יום להתנבא, היתה מודיעה כבר אז לכל הבנים והבנות בכיתתה מה שתכתוב אחר שנים הרבה כשתשורר: "הכו הכו בתוף, כי בבוא שעת הקטבים להיפתח, כל גובה אָרֶרט אל כוס אמי יחפור".

שני סוסים אנחנו, הסבירה לאהובה הראשון, עומדים על קו האור ומתבוננים. והוא שלא זכה אף-פעם לדרוך על מפתן צריף הוריה במעברה הקשיב לה כשאמרה: "אגיד לך, היו זמנים שלא ידעתי אולמות קונצרטים מה הם, ורק שמעתי צילרי בגדאד, קונצרט שתיקה כל היום". הבטיחה לו בלחש שתוותר על הצלילים של בית אביה, על העוד, הקאנון, הפמנג'ה והנאי, ובדבריה התגוששו קרבה ומרחק, עד שבחלל שביניהם נפתחה הדלת לאהבה. כשליטף את ראשה ואת שערותיה, והבטיח לה את בטהובן ומוצרט במחיר ההפסד שתפסיד ויפסידו כל צאצאיה, הזכירה לו שלא ישכח למי נתונה אהבתו: "אני מזרחית עגומה מנפש, צוענית של קול מחול ומפתן מדרגה, ובידי טבעת שהצלחתי לשמור, ולה צורת לב משופשף ואפור, טבעת לכסף בה אותך".

התגרתה בו והסבירה שאל לו ליקרב אל הדלתא הפצועה של גופה, ונימקה שאם יגע בה שם משוגע יהיה ומשוגעת תהיה, משוגעים עד שיפחדו ללחוש בחושך את השם בבל-שער-אל. ואחר-כך חיזרה אחריו במילים שהאמינה שפן המערב יאהב לשמוע על אחיה בני המזרח: "אנחנו בני אטלנטיס, מן הים עולים שרידים. יש הגרים בשכונת התקוות. יש מהגרים פסלים נשברים". הוא נולד שנים לפני כן בעיירה קטנה בפולניה, ילד זך וקטן שהוריו כינו בטעות אלקה, וכך קרוביו מעיירה אחרת סרגו לו כובע ורוד וחליפה ורודה כמתנה ושלחו אותם בחבילה עם פתק בו נכתב "לאַלְקָה הרכה". בבוא הזמן הסתברה אלקה להוריה וקרוביה כבן זכר, אבל היא כבר הספיקה ללמוד שאיבר מינה נמצא בפנים גופה, חבוי כמו לבה, וכבר הספיק להתחבב עליה הצבע הוורוד. כשפגשה אמירה את אלקה סיפרה לו איך לימדו אותה בילדותה לתת עוד לחי, לעשות שפגט,

* שלושת הפרקים הראשונים במחזור סיפורי "אמירה בת סלימה" עיקרם עשוי שברי שירים מחמשת ספרי שירה הראשונים של אמירה הס (אך אין הם עשויים מעיקר שירה). בקישורים שעשיתי בין שברי שירים שונים הפכתי אותם זרים לה, זרים גם לחייה שרק לכאורה מתוארים כאן בסיפור.

להישאר בתולה, סיפרה לו שכשטסה במטוס לארץ-ישראל לא תיארה לעצמה שחליפה ורודה שנתפרה בפולניה עבור אלקה אהובה לעתיד יכולה להיות פסי פִּיזִימָה של בגדאדי.

באותם ימים של אהבת אהוב ראשון, של זיכרונות ילדות שביקשו להתנסח לשירים, סירבה אמי לשיר את השירים שיועדו לה, את שיר הנענע, את שיר הבצל וקליפותיו. סירבה לקריאות הטם טם מן הגיונגל הרחוק, וסירבה לקריאות המטבח הקרוב המבקש מן הנשים לשמור מסורת אמהות ומלאכתן לפני שזו תיפול קורבן לזמן החדש. ביקשה ללכת בדרכים חדשות, וחשבה אולי תמצא רוחניות נופלת בצורת טיפות מן השמים, כמו צורת דמעה שיצאה לה פעם מתוך העיניים. התפללה אולי עכשיו הטיפה תטפטף מתוך האלוהים, מתוך בשר השמים, ותנבע בלי געגוע, סתם גשם, שמצמיח כלום פָּחורף אפלולי. והחלה כותבת שירה לאהובה, חושבת אולי תזכה להבנה: "באתי ברכבת אשר צלחה את בגדאד והגיעה וְהָ פולין לישראל, וְהָ דולורוֹסָה לישראל. רכבות דהרו על אבי ועלי, ופסענו בחול, כפות רגליים תמימות טובעו פָּחול הלילה של שער העלייה עד שמרחוק נצץ צריף".

חשבה לעצמה שאיש לא יודע את האמת, שהיא חיה כמה נשמות ונופלת וקמה כמו חתול, ושהיתה יכולה לחצות את הרחוב בריצת פחד בלי לצעוק הצילו, בלי שאיש ידע. איש גם לא יודע שהיא יכולה ללכת יחפה על המים, לשים צלב מים על אש הבוער במצחה, ולבכות זרמי תוגה. וכך חזרו ומילאו את ראשה מחשבות על ילדותה אשר הדר מים וריח תלתן היו לה, מחשבות על יוקנעם שהיתה מושבה עתירת ריח מלוניס, בלילות העגלות היו עומסות את מלוני הדבש, וטסות בכביש הראשי של המעברה. בנחירה היו נאבקים אז המלוניס בריח אגוזי האדמה שהצמיח אביה, ופתאום שוב סערו בלבה השמועות שהיו רוחשות בַּמעברה, שאנשים משתגעים בַּצריפים, ושאישה אחת העלתה את צריפה באש, ונקברה תחת להבות חורבנה. נסחפת בין חיי המעברה לאהבתו אמרה לו: "גם באוהל היתה עשית הנפט מהבהבת חליפות ומעלה ריחות בעירה, ובשעה שלא היינו רואים זמנים נרמסו".

הוציא אלקה סיגריה להבהב מולה בחושך, במטבח בית הוריה שכבר מזמן עזבה אותו המעברה, ואמי אמרה לו: "לא זה המקום לעשן ולשים את הבדלים שלך בכוס הזכוכית של בית הורִי...". ביקשה ממנו לצאת את הבית, וכוס הזכוכית הפשוטה, השקופה, שרגילה היתה להתמלא בתה של נענע, הפכה בעיניו סמל לעצב חוסר יכולתו של אדם לוותר על עברו, וחשב על עברו שלו שעלה כעשן לשמים שמעל ארובות טָרְבֵּלִינְקָה. הוא יצא והתרחק לאיטו והיא כבר תרגלה בפיה איך תאמר לאהובה השני שיבוא אחרי אלקה: "המערב – אין בו רוח לטף למשל, תוכו כמו מבושל חרוך בתכריכים". היא זכרה אותו, שהיה לאבי, פָּנער בגדאדי שגדל לצדה במעברת יוקנעם, וידעה שיקשיב לה עם שתיקות מלוא הפה, למילותיה שישתרו את כל ספרי הפיוטים, ועם שייזהר בקרבת גופה ירגיש איך בַּבשרה מזרח ומערב במקצבים סוערים משיקים.

אמי לחשה אז לעצמה כי בכוח האהבה, בכוח חיפוש אחר אהבה, גם תינוק קורא לחיק. והיא שנולדה ברחם כותבי סת"ם מְבָרָאן קראה פתאום מול מצבת אביה: "מה פחדתי קברך אבי, אבני הושַע-נָא-רָבָה!", ובלילות התיישבה לכתוב, בעיקר בראשי חודשים: "אם נעלה ולא אתרפק אל האבן, כי לא אדע איך בוכים בַּשעה הזאת, אתה אַרְךְ החסד בוא אל חלומי, שם נבכה עוד ועוד. שם בחלום, נהלך בשבילי הגן האסור, ניכנס אל כל החצרות, עם כל עוצמת הכאב, מסע רחוק אל הגגות

בבגדאד". וככל שהעמיקה לחשוב הרגישה כי אביה מת יחד עם צריף הפח ועם הימים, וכשניסתה להיזכר בילדותה ראתה רק משוגע בורח, נעלם בתוך השדות כאשליה.

ואני בילדותי ראיתי בגופה שהיא משתוקקת שוב לטוס במטוס לארץ-ישראל, לחזור לשער העלייה, לנשק את החול, לטבוע בתקווה, לנגוס בפרוסת הלחם שנתנו לה אנשי הסוכנות, ולהתרסס פעם ועוד פעם ולהשתעל יחד עם אביה, ולבכות בתוך המדבר בלי דמעות. ופתאום כל מבט במרחבים של ילדותה גילה לה שאביה לא שם, ואמי גילתה ברגע ארוך כי קצות אצבעותיה סירבו לשכוח שהיא נצר למשורר חכם הרון קָרְזָאָנִי, נצר למשוררת אוסנת שעמדה בראש ישיבה בכורדיסטן, ומתוך שביקשה שלא להסתתר עוד דיברה על מרחבים של תעתועים וגעגועים העומדים מנגד, ופתאום יכלה לראות מולה את בגדאד גדה נשטפת, ופתאום יכלה לומר: "ארבעים שנה שקדתי על חקר פרט שולי, על גוון העֶבְיָה בה הלבישו אותי לפני שעלינו על המטוס בשנת אלף תשע מאות חמישים ואחת, או על צליל הרוח בפגיעתו בפחון שלנו במעברת יוקנעם בשנת אלף תשע מאות חמישים ושלוש, ופתאום במחשבה אחת הגעתי עד לנהר פרת, קפצתי לחידקל, והפלגתי כשריח דגים צלויים מלווה אותי".

ומאז החלה אמי אֶמְיָה בת סְלִימָה בת סְמָרָה ללחוש לעצמה על משכבה בלילות לפני התרדמה: "לֵעֵד אטוס במטוס הזה שלא גומר לטוס לארץ-ישראל". וכך מתוך שעצמה עליה מאוד האהבה, ניגוני העוד והכינור של בני בגדאד הפכו בהבהובי דמעותיה לנחל, והיתה נהריים סְמֶבְטִיִן אור, עד שהציפורים הנואקות בתוך בטנה את מעופן, כבכי המתמשך להירפא אל הכיסופים, פרצו בסְרִנְדָה. וכך בלילה אחד כמו התרפאה והיתה כולה אור, וחשה כאילו לילה גנוז יצא מאופל חייה, ונזכרה באמה שפעם אמרה: "מעוף הציפורים הבוכיות זה חידקל".

אבל אז, במעברה, הרבה לילות עששית הנפט דלקה והעלתה ריחות של בעירה בחלל שלא היה בית, והמיטות היו מוצעות, ואמה כמנהגה היתה מסתובבת כמו רוח, מאיימת למות, כוויית עוברות בה, נפשה מְכוּוֹת אש, תופת שכזאת, וריח בשמים כהדר עיטר את השמים, ושער ראשה שער ראש אישה מזרחייה. ופעם אחת הגיע הדרוזי מְדִלְיָת אֶל-פְּרִמֶל, שהכה בידיה ובשוקיה, והשקה אותה חלב עזים ודבש מלכות, עד שיצאה ממנה הרוח הרעה. שנים הרבה חלפו עד שנשק המוות לשפתיה של סלימה בת סְמָרָה, שנקראה בישראל שולמית, בסוף תשעים שנות גלות חיים, שלפני סופן ביקשה אמי לומר לה: "רחמי משוועים לרחֶמְךָ אמא". וכשהלכה סבתי עליה תשבחות מפי אישה זרה ונוכרייה: "היא שרה במותה סולו, צדיקה, צדיקה, ובלילה לעת מצוא נפשה אור, היתה מפזמת למלאכים".

ומתוך תחושת בת בוגרת על אמה שהלכה הבינה שבימים האלה שאחרי מות אמה אין עוד אישה ממש בישראל, רק מחיק אל חיק מושאלת אש, עוברת מאישה לאישה, כדי לעֶבֶר בבואות בעברית לא צחה. ונזכרה איך כיסתה אמה את ילדיה בשמיכתה, עם רטט של פחד ורחמים, מתוך אמהות שסועה ועור מהולל ליופי שלא היו בו צללים, ולב שפעמיו זכים, ורכות שיכלה לתת תחת כנפיה חסות.

אבל אמי, מתוך שיגעון ילדות, לא יכלה שלא להיות קטנונית על אורחות הימים, ולבקש כל הזמן את אמה אלוהית, אריה או דביר או סנפיר חזק בתהומות אוקיינוס גועש, לא יכלה שלא לפחד מאמה, שאיגפה עליה שוק וירכיים ושדיים, וכשכלה סוף-סוף הפחד כבר היתה אמה חנוטה, תכריכים על פניה, כולה חמה ובוהקת וסרה מרע ודוממה. ומול פני סופה של האם שוב לא טעתה בשורשי עץ הרימון המסתחררים מזמן עתיק בנגינותיה, וראתה את ראשה שהיה מחרוזת רוחות, וחשבה שתלמי עפרה יהיו זהב חיים, והצליחה לומר לה: "עכשיו לא אלחש שמך סְלִימָה בהסתייגות

בשקט, כאילו היית מזרח רחוק. עכשיו בינינו קרבת לבבות, זהות פנימית מרחישה. לבי ששמר ישראל, ישמור עכשיו על אמא. פנינו לא יימחקו מהווייתנו. הלא גם אז כשצנחו הדרכים על שרטון הימים, גם אז קיסרית לי היית."

כך השיבה מתחילה במות ההורים, שיבה המתגעגעת למה שנישא בלבם ושוב אין לו תקנה. ושיבתי שלי אחר אמי בחייה, אחר מות הוריה. ואני קורא בספריה, והיא אומרת, מרבה להשתמש בשמה הפרטי שהוא ערבי ועברי בו בזמן: "אני אמירה הולכת בשבי של עצמי, ויש אבא שלי קבור בהר הזיתים". כך שיבה אל אב בעברית לא צחה של געגועים. ואני חי כמו אמי גולה בתוך מולדת, מולדת בתוך גולה, גולה בתוך גולה, מקדש מעט לאובדן אביה ואמה.

ואני הולך לאט אחר תהיותיה, מנסה בעקבותיה את שאלותיה: "אולי הייתי פעם ישמעאלית? אולי אני הקר שהיגרה מנבכי תמימויות עצומות של אהבה לתעצומות אובדן זהות? אולי רק חלמתי שהייתי ילדה יהודייה עולה חדשה משנת אלף תשע מאות חמישים ואחת שנדדה במטוס מבגדאד למעברת יוקנעם שהיתה מחנה פליטים, ואני ילדה פלסטינית פליטה שהלכה ברגל מאשדוד או אשקלון לח'אן-יונס בשנת אלף תשע מאות ארבעים ושמונה או תשע?"

אולי אני בן האמה, איש בודד, איש וצקלונו עמו וחרב המדבר כבד, וצעקתי כצעקת ישמעאל-אל בן אב-רם, או כצעקת המדבר של בן ילדה פליטה שהלכה ברגל מאיסדוד או מג'דל לח'אן-יונס בשנת אלף תשע מאות ארבעים ושמונה או תשע, ולא כצעקת העיר של בן תינוקת פליטה יהודייה מעיראק משנת אלף תשע מאות חמישים ואחת? ואמי עונה לי: "אולי נולדתי ילדה אמירה בת שמעון בן פרחקה בפאת בני מרוקו שבקצה המערב או במבואות לונגאן כל הדרך עד לירוחם?"

אנחנו, אם ובן, משתחווים לפני כל אמהותינו ואבותינו בני בבל, נשבעים לספר בשמם זיכרונו לברכה כמוסים שלא אמרנו עוד, ומבקשים את סליחת הקוראים אם ילבשו פנינו קלסטרס אחרים מאלו שנשלחנו לספר. רק לא לפחד את כל אשר אמת אמרנו, רק לא לשוב להיות אדם לבד שאין לו ארץ, רק להישאר אמיירה בר-חיים בן יחזקאל ובנה. שניים נקרא תיגר על הלילה, נבוא כל אהבת יצר האדם טוב מאוד מאוד מנעוריו, ניפול כתף אל כתף חובקת, ואם נחפור במבואות עיר עתיקה, בסמטאות עולם אפל, לא יבוא עלי פחד פני אמי בחושך, לא ייפול עליה פחד פני בנה בחושך. לא נשכח כי שייכים אנחנו מן הגוף ומן הנפש החלשה הרועדת, שניים לא בודדים, הולכים לא לבד בין חבל הסאר לחבל נהריים.

ואני לא שוכח כי אהובה הראשון של אמי היה בן המושבה הסמוכה ובן פולניה, ורק השני היה בן המעברה ובן עיראק, ואיני יכול לשכוח איך הסבירה אמי לאהובה השני, אבי, אחר שבוע של התקרבות כששאל אותה למשפחתה ולמקצועה: "אני שיניתי את שמי בתוך התודעה. מה לי ולשירה? אם תחבק אותי אקיא כמו לווייתן!" ואחר-כך כתבה שירים הרבה ושיננה את שמה ואת שמות כל בני-משפחתה, וכשאימה בשיר לעזוב את בעלה ואת ירושלים אמרתי לה: "אמא, איד ונחדי מא תספיק? יד אחת מה תספיק? איך תשמיע קול מחיאת כפיים? ואת בלי אבא? ושירתך בלי בגדאד? מה תספיק?"

אמי גונבה הרבה לפני לידתי תינוקת רַכַּת עֶבְרָה אל תוך מלתעות איזו אדמה ואיזה זמן. וכילד היתה אמי שותה מעיני את הדמעות, מתלוננת על מליחותן, מתרה בי שאוציא ממעינות עיני הרבה מים מתוקים חיים. ויום אחד לחשה סיפרה לי בדאגה על דודתה סְבִיחָה שבבואה לָאָרֶץ החלה משתנה מאוד, משתנה מסביחה לְוִנְיָה, נכנסת בתוך בשר חדש, עושה בחמצן את שערה, ושוב בלי שום דבר משל עצמה. ומאז אהבה מבותרת היתה מפלחת את לבה של סביחה, ואף בהיותה וניה היתה נשרפת, הופכת לרוח של עצמה, זכר ליציאה חפוזה שהיו אבותינו עוזבים את ארצם את מולדתם ונוודים במדבריות החיים, נעים בין רוח קדים לרוח ים.

וכך גם אמי החלה משתנה, למדתי, בשנים שהתחנכה בבית-הספר הישראלי. פתאום כשהיתה הולכת בשדות ליד יוקנעם היתה מדמיינת שקלגסים אצים אחריה, אחריה ואחר שלדים נודדים רבים הלוכשים את צורת בְּנֵאֲדָמְיוֹתָה בתוך הגטו של הָאֲנְשֵׁתָה, מונעים נפשה מלהתמזג בכל צורות השדה. וכשהיתה יושבת בכיתה היתה רוצה לחרות שוב ושוב בעיפרון או בטוש שש ספרות עמוקות על בשר פרק ידה השמאלית, ומדמיינת כיצד היא נוסעת עכשיו ברכבת עם מיליון שיות אובדות, שומעת את קול פעייתן. הוֹמָה על סף מפתן הפחד הרגישה מתוך אָרֶס השיניים את כאב האוֹשְׁוִיִצִין, אומרת לעצמה אם תרוץ לא יימחק שמה ולא יילקח אביה אל המשרפות אשר במדור הרביעי, ולא תיגע בו אש הרע כי התגלגל מאוד בְּתֵלְאֻבוֹת, הכה אותו אדוני מאוד בחייו ובמותו. לוחשת לעצמה: "אני אדם מן אָרֶס, הנחני בְּלֵאֲט אל ארץ תֵּלְאֻבוֹת, לא, לא בשיגעון", ונשארת לבדה אצל שולחנה בסוף יומה חושבת שהתמזל מזלה להיוולד בבגדאד, בגדאד שהיתה פינה שמחה יחידה בעולם, כי פני כל כדור-הארץ שמחוץ לבגדאד טְרַבְּלִינְקָה כבשן הנפשות והבשר, כל העולם תוגה, ונשארת לבדה עוד חושבת שהתמזל מזלה לצאת את בגדאד זאת שהיתה פינה שמחה יחידה בעולם, כי רוחות תרות עדיין אחר שוכני הערים השמחות לגרשם מהן, ואמת העולם היא כבשן ואם היתה נשארת בבגדאד לא היתה יודעת זאת, ונשארת לבדה עוד חושבת שהתמזל מזלה לצאת את בגדאד, כי גם בגדאד פְּרָהוּד, כולה פרהוד, פוגרום ועיירה בוערת, לא עוד פינה שמחה יחידה בעולם, ועתה גם היא ניצולה בעולם ניצולים, בעולם רוחות מתים.

כשנגמלתי משדיה אמרה לי אמי במתינות שבשעת עיבורי לחשה הרחק מאוזנו של אבי: "הושע-נא את הנשמות המזדווגות בשנתן ללא ידיעתן", והיתה חוזרת ואומרת לי את המילים הללו שנה בשנה, תמיד בלילה שלפני יום-עיבורי אותו נהגה לחגוג לי מעין יום-הולדת, ואז היתה מוסיפה מתארת את אבי: "והוא היה יפה אז, והוא היה שקוף, וכל נפשו אלי מיליון ועוד מיליון דודים". וברגעי הולדתי, סיפרה, חשדה פתאום בנפלאות המוֹדְרָנָה והטכנולוגיה, וביקשה מן הרופא לצאת ומן המיילדת להישאר, ובכתה דק את ההולדה, פניה רחומים ומרחפים, חוששת מעקשנותי לחפור לְחוּץ, למצוא מוצא אל תוככי יום אחר, והתמלאה שיגעון של מזוזות שערים ושל קמעות מבווערים, עד שראתה ראש קטן בוקע, עיניו לא זועמות על השמים, אצבעות רגליו מכות קשות את האוויר. וכששאל אותה הרופא בצאתה לפשר גירושו ענתה: "מה אעשה אחי בנימין, במעבדות רוצים לשאוב מראשי חשמל וּלְהִשִּׁים לי מיץ תפוזים בְּדָם. במו עיני ראיתי מילאו מבחנות במיץ תפוזים. ואיש אחד מדבר אלי תמיד בלשון תקיפה וזרה עד שבא עלי כאב ראש באִינְלִיזִית. ובאתי אליו פעם אחת כדי להגיד לו: ראה, אל תגיד מזרח ומערב, אל תגיד המזרח לא מדייק וְיִשָּׁן המזרח, קובע זמן והוא

לא בא. הנה באתי לפגישה. והוא הציע שאבוא ביום אחר לקבוע את סוג מיץ התפוזים שיערו בדמי, ואחשוב אם ארצה שיזריקו אותו בתוך שיני או אל תוך יומי".

ויום אחד נזכרה כי שמעה פעם שמי מבין סופרי המערב אמר "איננו בוגדים אלא במי שאנחנו אוהבים", ושאלה אותי במי יהיו בגידותי ובמי היו בגידותיה. ומפרשת לא מפרשת את שאלתה אמרה שהיא בת האוריינט למדה על האוריינט ועל ביתה ועברה ושירתה מפי האוריינטליסטים, וסיפרה כי מעולם לא כתבה דבר-מה בערבית, מעולם לא עלה בדעתה לכתוב, לא ערבית ספרותית צחה, גם לא ערבית עיראקית של דיבור יומיום עם מוסלמים, גם לא ערבית-יהודית-בגדאדית. מעולם לא קראה ספרים בערבית, לא ממשוררי הג'אה'ליה הקדמונים ולא מן המשוררים העיראקיים החדשים, לא נאזף אל-מלאיקה ולא בולנד אל-ח'ייד'רי, אלא התמסרה והשתקעה כולה בעברית, שפתה החדשה, ומיהרה להיכנע לה, להיספג אל תוכה ולספוג אותה: "פתאום אני כאן קוראת זך ודוד אבידן, שמה לב אמנם מעט איך משוררים עיראקים מתחילים לכתוב עברית, פתאום שלמה זמיר משמיע קול מבעד לענף וזוכה לפרסים, פתאום יואב חייק תולה שירים על כפות המנעולים, פתאום יוסף עוזר כותב על סילאן טהור, פתאום רוני סומק נזכר בסבתו אשר אסרה להשאיר אורז בצלחת, פתאום חביבה פדיה פודה נפשה, פתאום אני קוראת אותם, אבל ילדי כבר קוראים עמיחי ויונה וולך, קוראים גם אותי מעט, אבל בהסתייגות בשקט, לא מכירים משורר עיראקי מלבדי".

אמי לבה באר בתוך באר, ועומק לפנים מעומק, מפחדת מרוח הקברים ומבקשת הרבה את הכוח להלך אחר האלוהים בלי תרבוש, להיוולד מחדש עירומה ופשוטה, ולא לגלות במפתיע את פניה במקומות לא מוכרים בלי הכנה. חושבת יום-יום על שפתה החדשה, על העברית המתהפכת מדור לדור בין תנומות ותנודות, ומציעה לי בשיריה הצעות. והיום כשאני מתחיל במלאכת כתיבת הסיפורים אחריה, אני גונב ממילותיה, מילים שפעם עוררו אותי למבוכה. אני הופך גנב של מילים, ארכיאולוג של שירה, והמילים שלה הן לי תת-מודע להכיר בו את עצמי, ואת חוסר היכרותי עם עברי, כמו פסוקי התהילים, כמו נגיעות הקאנון העיראקי מן העבר שקדם לעברי. ואני יודע שבגידותי הולכות הרבה אחר בגידותיה, במעין סימביוזה מסוכנת או זיווג של גילוי עריות, קוראות את כל מילותיה הכתובות, את כל שירי המשוררים שהזכירה, שרות עמה או בלעדיה שיךי התנגדות לעברית בעברית.

אמי גידלה אותי אל תוך עברית של פעלים המתחלפים בעצמים ועצמים המתחלפים בפעלים, בלי זכרות ונקבים, בלי רב ויחידים, אני הולכת קיר עמוקות היא אומרת לי בוקר בלי שדבריה יענו על דבר או ישאלו, מדברת עלי בלשון נקבה ועל עצמה בזכר. כך עד היום חייתי בשפה בלי זמן או מקום, ספוג עד סופי אל תוכה, לא יכול להקיא אותה, עמוק היא נתקעה בתוכי, לא יכולה להקיא אותי. ואני לומד עכשיו מחדש לשמוע את הערבית במילותיה של אמי, הופך גיאולוג של שפה שיש בה שכבות-שכבות של עידנים ויבשות ותורשה. ופתאום קמה לתחייה מול עיני בגדאד שבספרים, בעברית, ממרחק כל המרחקים, אחרי שנים רבות שזרקתי מעלי תרנגולי כפרות אל פינות החדר והתקרבה נפשי אל דוד פוגל, אל קפקא, אל פראג, אל וינה, אל ערי אירופה המעטירות. ופתאום בספריות הציבוריות שמעון בלס מפתיע אותי, ופתאום סמי מיכאל נופל ממדפים, ופתאום אצל ששון סומך בגדאד אתמול, פתאום מתגלה רות נקאש המתרגמת את אחיה סמיר בין

התרבויות, פתאום הזיכרונות שלי לא מתחילים במעברה, לא מתחילים במטוס הזה שלא גומר לטוס לארץ-ישראל, כל הזמן באוויר.

ועתה מראה ילדותי כניילון שקוף, כצלופן, ואני מביט בבן-אדם צועק פנימו ורואה איך כל מרחב העולם לא מסוגל להרגיע נסתרותיו. ואבי נזהר שנים לא ללכת אל בתי-החולים, מקום זיכרונות מתים, אך עכשיו פרפורי לבו מכריעים גופו והוא מבקש תרופה בין בנייני החולים הגבוהים. ואני יודע ערוות אבי לא עוד גן של ורדים, ולא רוצה במדרונות ההר אבכה הוי אבא, לא רוצה לחיות מעתה קבור עמוק בגעגועים, לא רוצה להיות צופה מרחוק על נבו שמורת הזמן, לא רוצה לשמוע מחרוזת תפילה מספרת על מהות הלב ועל מקום השבר. אני רוצה שוב, כמו בילדותי, שהורי ידיהם תהיינה גשרים על החידקל, נושאות אותי בעולמות, ויודע שגעוע יש בו לפעמים לקרב מרחק, ורוח מת לעתים נוגעת אינמגע, גופה מתגמש באינהיותו, מתרחק מאוד עד קץ ימים ישובו. אני רוצה צמחים עולים עתיקים בתוך הבתים, רוצה אותם צומחים פקעות לימונים, עצי פלפלים בתקרה, לא רוצה לקטוף אותם, אם אזדרכת אם צמחי סחלב, אם אלמוגים יתדפקו בחלוני להעיר אותי לספר על הכחול של הנילוס המופלא מן הכחול האחר. רוצה אולי שכמו אמי בצעירותה, יום אחד של גשם ושפע ירדן ישכיח ממני את נפלאות נהרות בבל וסמבטיון שלא חרבו אלפי שנים מזכר גלגמש, וכך יוקל ממני מעט משא הגעוע. לילות אני מתפלל, חלוני פונה למערב כיוון תפילותינו מבגדאד, קורא: "אל נא הושיעה נא לאמירה בת סלימה בת סמרה ולבעלה מפאת בני בבל, אל נא הושיעה נא לאמירה בת סלימה בת סמרה ולבעלה מפאת בני בבל, אל נא הושיעה נא לאמירה בת סלימה בת סמרה ולבעלה מפאת בני בבל". אל נא הושיעה נא לי, בנם של אמירה בת סלימה בת סמרה ובעלה מפאת בני בבל, תן כיוון ודרך ביד עבדיך, ללכת חוצה, לשוב פנימה, לסטות שוב ושוב, תן לעבדיך ללמוד לחוש בית במקומות רבים, או תן להם לא להיעזב על-ידי בית אחד, וגלה נא לי מה התכוונה אמי כשכתבה: "לך לך אל ארצך ארץ אמך וארץ אביך לגור בה".

אנחנו מתים מרוב אהבה, מרוב גן ועצי דעת הדעת משתגעת, מרחוק רואים תמיד עיר ומצבה, ולב מסותת על אבן, ומרחב שמייה רבא, ואדם בוכה מתוהו אל תוהו, אוחז ברוח החולפת ועדיין לא נוגע בנפשו.

פרק שני

לסמיר נקאש זיכרונו לברכה

אני בן אַמִּירָה בת סְלִימָה בת סְמִירָה, אמי איימה לשכוח בית הוריה ולשנות את שמה, ואחר החלה משננת בשירים שמות ואילנות של שמות ודורות על דורות. וגם אני אחריה, פתאום ממרחק כל השנים, לומד לשנן שמות, לומד לכתוב את שמי ושם אמי ושם אבי ושמות הוריהם והורי הוריהם. אני כותב את השמות כולם על הנייר שלא יימחק, שלא יימחקו, כותב על קלף ובמגילות, יוצר אילנות יוחסין ארוכים מאלו שבספרי הנביאים, רוצה עד אברהם, עד נוח, רוצה עד אדם הראשון וחווה הראשונה, רוצה לדעת מאין באתי ואיך עברו שנותי במחילות הדורות, רוצה לתלות האילנות על כל לוחות המודעות, רוצה לכתוב בכל השפות בהן דיברנו, בערבית ובעברית ובארמית, וגם

בשומְרִית וְאֶפְדִית וכנענית. רוצה להיאבק בזיכרוני ובהתרופפותו, לראות את הפנים מאחורי הרעלות.

רוצה לכתוב שירים, לומר לעצמי לְחָשִׁים מרגיעים והשבעות כמו: "לא לפחד לומר את המילה נוסטלגיה, לא לפחד ללחוש געגועים, לא לפחד לומר: יש לי עבר מונח בתוך קופסא של זיכרון נעול. לא לפחד לקנות לי מפתחות, לתור אחר קרובים ורחוקים, לא לפחד להצמיד עיניים לחורי המנעולים, עד שהכול ייפתח, עד שאוכל להגניב מבט אל פנימי. לא לפחד לומר: אני אדם שוכח, אבל יש לי זיכרון שלא מוכן לשכוח אותי". לא שוכח איך לשון אמי חגה חגה במסלול כואבים, הרבה הרבה לשונות, ואני משנן, לא מולה, מול המראה במקלחת, בשפתיים מדממות: "אני יליד ירושלים מוכן להישבע כי יליד בגדאד אני", וחוזר שוב ושוב על מילים מן ההתחלה, לא שוכח את פני הינשוף של אבי מביטים בי בשנתי, בשנתו, עכשיו בחדר בית-החולים, לא שוכח את סיפורי אמי על אהובה הראשון, ועל נצנוץ בדלי הסיגריות שלו במטבח הוריה, לא שוכח את סְמֶרָה וסלימה, לא שוכח את חַיִּים וְצִחָק וְהוֹדָה וְאֵת יְחִזְק־אֵל עליו השלום, לא שוכח את סְבִיחָה וּוְנִיָּה וְאֶלְקָה, את עליזה ועזרא וסניורה ולוֹרָה הזכה, לא שוכח את יעקב דהוד רובן ברזאני, לא שוכח את שאול בן מרסל וששון עינציי וכרים ואילן, לא שוכח את חכם הרון בְּרִזְאֵנִי והמשוררת אוסנת.

אמי אחרי שנים של חילופים אֵי-נראים בתוך עצמה התייאשה מן השירה הפזורה, אמרה אם לא אקיא לבי כמו לווייתן מעמקים או כמו היפופוטם נהרות ענק לא יתחולל בי השינוי האמיתי, לא אהיה אחרת, אקלל בשפות נשתקות, אסחף אל חופים בלי אֶגִּיעַ, אתאים עצמי לזרמים, אותר ויתורים בלתי-אפשריים, בלי לנגוע בַּקְצוּוֹת, בַּחֲצוּוֹת. וכאשר ראתה כי בנותיה נוטשות את שירתה בלי לקרוא בה, בלי לגעת, ושמעא אותן אומרות לה לעזוב את היצירה הממיתה נפשה בטרם תשתגע, ולקנות לה מקצוע אמיתי עם סדר יום קבוע, ציירה אותן במכחולה בגוונים של כחול בלי לומר להן כמה אי-אפשרות יש בַּמִּילִים, גם שלהן, כמה היא רוצה ולא יכולה שהן תִּכְרְנָה את אֶמֶן שטרם המילים, שהיא ערש המוצא. וכך שנים היא צִמְצְמָה את העולם סביבה, תפחה תפחה בתוך עצמה, עד שחשבה להתפקע, עד שהתחילה מדברת אל עצמה, אומרת: "כל הזמן התחבאתי בַּעוֹלָם בלי לדעת מה תווי פְּנִי, עכשיו אם רק אחביא את העולם אראה סוף-סוף את כל תווי פני בלי לנפץ את המראה".

שנים חיפשה ילדים שיצאו מרחמי אחרות לאמץ אל לבה, בכל מקום, חושבת אולי תהיה בשבילם אם אחרת, אולי תהיה גם עזה גם עדינה, תלביש אותם לאט במלמלת מילותיה ותסיר מהם את הצורך בשירים, עד יתנתק לו חבל הטבור של השירה, חבל הטבור הקושר גם בינינו, חבל הטבור הארוך המשקר לה סחור סחור כל הזמן לא נותן לה מנוח, משאיר אותה בת-ערובה של הבטחות כזב להיקרע, והיא מפחדת משליחותו האיומה, לא יודעת לאיזה צד של חבל הטבור תתנקז השירה.

הרבה מראות מעמידה אמי, בכל החדרים, לפני ולפניה, הרבה מראות נושא אני עמי. ואני יודע כי בבואי לשים זיכרון לסיפור אמי אני יכול לכתוב אותו בגרסא חדשה, ולפתע אין היא מסרבת לקריאות המטבח ולקריאות השום והבצל וקליפותיהם, ושם, בין הסירים והאדים, מול התנור הגדול, אמי מתירה שדיים קשורים ומספרת על צִ'קֶרָה בגדאדית שהתלבשה על בולבול לא נכון והרבתה בַּלְבּוֹל בין נהרות גן-עדן. אני יכול לכתוב אותה גרסא חדשה אך חייב להיזהר, כי קול המואזין בבגדאד לא בכה את סגור נפשנו, רק כאן כוהנים של דת אחרת הפכו לנו בני-ברית של

מנגינה. אמי הכריזה אז, כשעמדה על דעתה, על זיכרון עולם של ריח אוהלים שלא יקפח נפשנו, ואני יודע עתה כי בגרנו אך פנינו לאין כיוון. ועכשיו אנחנו כותבים בנוסטלגיה דקה, דור שלם של סופרים צעירים השופכים דמעות כל לילה על ערים שלא ראו, ממש כפי שמספרים עלינו בעיתונים, כולנו מזרחיים חמי לב ומזג מסלסלים ערבסקות של בכי וגעגועים בהרבה מילים. ואולי אם אומר לך, אמא, שמתוך יגוננו, אשר הוליד בשעתו את שיריך, יצאו גם ספרי, ספרים הרבה שאעמיד לגולתנו, תשמחי? או שתפילי עלי פחד הפסוקים, כדרך אבות על בנים, ותמשכי מקהלת לומר: "בני היזהר עשות ספרים הרבה אין קץ ולהג הרבה יגעתי בשר"?

בתוך ירושת שתיקת הזיכרון איני מוכן לשכוח איך אחרי שיצאה אמי מן המעברה פנתה אל סבתא ואמרה לסלימה בעיניים דומעות: "כל היהודים יידיש, אמא, כל היהודים יידיש. רק אני ערבייה, אמא, שפתי מדובבות ניב גרוני בחיתוכים קשים. בתך ערבייה בת ערבייה, אמא, רוצה ללמוד דיבור רך ומלטף, רוצה לשים חיוך בסופי מילים, אמא. כל היהודים יידיש, אמא". ואני שעוד לא נולדתי באותה שעה הצטרפתי להתקוממות אמה, וניסיתי לומר לה במילותיה שלה: "שכחת את עצב מחשבתו האחרונה של אביך לפני מותו, איך כאב את מות שפתו שלא הוריש אותה לאף אחת מבנותיו, אביך שנפקד מקומו כי מת בעודו בחיים מתוך אלם שפתיו, שכחת? שכחת אמירה, בתי, שכחת? אל תישני אמירה, אל תישני, היי משמרת עצמך, משמרת עצמך לא לנום, שמרי עצמך לקום". אבל אמי שכחה אחר הרבה שנים ישראליות איך החליטה ללמוד יידיש מפי אם פולנייה שאימצה לה בבית אחת מחברותיה, ועתה אחרי שהעמידה בעברית הרבה בנות ונכדות היא אומרת לי: "אני לא ערבייה, בני, וגם אתה לא. לערבי שורש אחר, בני, ואילו אתה ואני מאותו גזע חלול של יהודי נימול וכואב לו קצה הזין".

ולא בלי פחד לענות אמרתי: "גם ישמעאלי נימול, אמירה, גם אני. אותו כאב בקצה הזין. ומי מל אותך, אמא? מי מל את אמך סלימה או את בנותייך? איפה הכאב שלכן? אני ערבי בן ערבייה, אמא, אבל הערבית שלי אילמת, עילגת, מקללת את עצמה, יִשְׁנָה במקלטי נפשי, מסתרת מבני-משפחה מאחורי תריסי העברית. והעברית שלי דוברת, אמא, שוטפת, לא שותקת, מחפשת את עצמה שכבות שכבות, בין הגליות והפסויות, מנבאת בואם של אלוהים ושל ימים קשים, מספרת גליות וגאולות. הערבית שלי פוחדת, אמא, אומרת בעברית בשקט אֶהְלֵן אֶהְלֵן במפגשים הביתיים, ומול כל שוטר עובר ברחוב שולפת תעודת-זהות, מצביעה על הסעיף המסגיר: אֶנָּא מִן אֶל-יְהוּד, אֶנָּא מִן אֶל-יְהוּד. והעברית שלי חירשת, אמא, לפעמים חירשת מאוד".

ואבא שלי, עזורי, שלא מספיק דובר בו, תמיד עומד בצד ומבטו שקט, ולוואי יוליד את גופי מחדש בלי צורך בסיפורים. והוא שוכב עתה במיטת חוליו המעלימה אט-אט את פניו, אבי שהיה אמן גילוף בנשמות, שהיה אמן סיתות הנפש ושיוף זיפיה הגסים. ודאי הוא מקונן עכשיו בתוך לבו, ודאי הוא מתפלל עכשיו בעשר אצבעותיו, מבקש מאלוהים: "שְׁמַרְנִי אֵלִי כְּאִישׁוֹן בַּת-עֵין, הֶחָל-נָא בְּכַנְפֶיךָ הַרְחַמְנִית עַל מַבְטִי שֶׁלֹּא אֶצְטַרְךָ לְרֵאוֹת דָּבָר, הַחֲדָר נּוֹצוֹתֶיךָ הַחַנוּנוֹת אֵל עוֹמֵק אוֹזְנֵי שֶׁלֹּא יִהְיֶה עָלַי לְשִׁמוֹעַ קוֹל, עֲצוֹר לְבִי שֶׁלֹּא אֶרְגִּישׁ, וְאֵת רַגְלֵי שֶׁלֹּא אֶלֶךְ מִקְרֹב וְעַד רְחוֹק, וּבִאֲחֻרוֹנוֹת נּוֹצוֹתֶיךָ הַעֲמֵד אוֹהֵל מֵעַל עֵרוֹתַי בְּרוֹב טוֹבֶךָ, שֶׁלֹּא יִהְיֶה בִּי מִיָּן מִזְכָּר וְעַד נִקְבָּה, שֶׁלֹּא אוֹכֵל לְהַעֲמִיד לְפָנֶיךָ צֶאֱצָאִים נוֹסְפִים אֲשֶׁר יִפְרוּ אֶת שְׁלוֹת עוֹלָמְךָ, שְׁאוֹלֵד עֲצָמֵי חֵדֶשׁ בְּגוֹף אַחֵר בְּלִי זִיכָרוֹן וּבְלִי רַחֵם או חֵיב מִצוֹת מִלֵּה".

בילדותי סיפר לי אבי את כל אגדות הערבים וימי הח'ליפים, ובעיני רוחי לא היו לא עיראק ולא סוריה ולא סעודיה, ובמקומן קמה לתחייה אימפריה ערבית גדולה, מהודו ופרס ועד מרוקו וספרד, ובגן הילדים כשנשאלתי מאין באו הורי לארץ סיפרתי כי מוצאם מבירת עֶרְבָנָא, אותה ערביא גדולה אשר כולה מדבר סהרה צפון אפריקאי, כולה אגדות וחולות נודדים אל תוך עיני, כל-כך הרבה חולות דקים חדרו את רשתית עיני עד שכובתה ראייתי ושוב לא האמנתי בקיומן של כל הערים האגדתיות הללו, בבל ובגדאד ונינווה ואשור וחלב ואלכסנדריה וגרנדה וקורדובה, והן היו בעיני כולן פְּטָה-מוֹרְגָנוֹת של בדוויים-יהודיים מן התנ"ך שבאו לָאָרֶץ על כנפי נשרים, מגולגלים במרבדי קסמים, להקים כאן בחולות ובסלעים ים של אוהלים ופחונים.

וכל ילדותי התמלאה בסיפורי המעברה, על לילות חורף בהם מיטות צפו בין האוהלים בנהרות הגשם והבוץ ושיבשו את סדרי המשפחות, וכך ילדים החליפו אמהות ונשים החליפו בעלים. ואבא סיפר על הרומני אָדוֹלְף, אשר גר בַּאוּהַל הקרוב לאוהל משפחתו, ולילה אחד של גשם החליף בינו לבין אביו, וכך הוא התעורר לצד סבתי, ואילו לצד אשת הרומני וילדיו התעורר סבא שלי, אשר אמר לפני מותו שהוא מרגיש כי הוא נתלה על ארץ-ישראל כמו הָמָן על העץ, שוב ושוב נתלה. והרומני אדולף התעורר במיטתו החדשה גאה, נשק לילדיו החדשים ויצא להסתובב בשבילי המעברה המוכרים בחזה נפוח, ואיש לא חשב לומר לו "אדולף בא מגרמניה" או להזכיר את אדולף האחר, והוא לא חשב לקצר את שמו לְאָדִי. ורק אחרי שנים, כשעזב את המעברה ועבר לְעִיר וילדיו היו שבים מבית-הספר בוכים, מתחננים שיחליף את שמו, התחיל קורא עצמו אהרון, אבל בלילות היה עדיין אדולף צף בסירת מיטה בין אוהלי המעברה, בין עיראק לרומניה.

ואבי אמי, סבי השני, היה אומר לי בילדותי חוֹסֵה-לְאָרֶץ ומתכוון לפעמים לארץ-ישראל, ואני לא ידעתי, לא הבנתי, רק צפיתי מן הצד בצעדיו האציליים, בידיו האסופות מאחורי גבו, בשערו הכסוף בו כל שיערה היתה ספורה ומונחת במקומה, בשפמו הלבן המוקפד, בחליפת חייו התופרת את גופו געועי פליט, ובאצבעותיו המתוחות באחיזת אולר, מסירות קליפת תפוח בישיבה על ספסל גן ציבורי, ואוכלות אותו פלחים פלחים. ואמא לימדה אותי קינה על גורל משפחתי: "כשהגענו לארץ הסתכלו עלינו מלמעלה למטה כאילו היינו שרוך נעל, ואיש לא ידע על ארבעה בתים שהיו לאבי, או על יופייה של בגדאד וההיסטוריה הארוכה שלנו ושלה, איש לא שאל על המנהיגים שלנו והמשוררים שלנו והרבנים שלנו. לא רצו לדעת, אולי קיוו כי כמו בחזון נביאנו יחזק-אל ישבנו בבבל ובעיראק בין הנהרות כעצמות יבשות הממלאות בקעה וממתנות שיינתנו עליהן גידים ויעלה עליהן בשר וייקרו עליהן עור ותינתן בנו רוח. קיוו כי במשך אלפיים חמש מאות שנות גלותנו מאדמת ישראל שכנו בקברים ולא בתוך בתים רחבים וערים בצורות ואוצרות תרבות ורוח שעל פיתוחם שקדנו דורות. קיוו כי כל זמן גלותנו ישבנו וחיכינו לבוא אחינו גואלינו בני המערב. ואנחנו לא התווכחנו אתם, לא רבנו בגלל הבושה להרים את הקול ובגלל העדינות, קיבלנו הכול גם כשעברנו הפך חזיון תעתועים בספריהם וידי הסופרים שלנו נאלצו לחטוב עצים, קיבלנו הכול גם כשנאלצנו להצטופף בצריפים ופחונים חסרי שם וזהות, ועשינו את פנינו שיש יציב מול כל המתעמרים, אבל בפנים נפלנו מאוד, התחלנו חושבים על עצמנו כל מה ששמענו אותם אומרים עלינו, וגופנו התמלא בצעקותיהם ולחישותיהם קורעים את העור והבשר. ופני אבי היו שיש יציב מגולף בצורת כפיר, אבל בפנים נפלו מאוד".

כך אמא מדמיינת את כולנו שבט סופרים עדיני אצבעות, שוכחת את הסוחרים בַּבְּסָטוֹת של הסוק הגדול בבגדאד, רומזת כי עלייתנו ארצה היא סוד הנפילה. לאהובה הראשון סיפרה כי בגיל שמונה, כשבאה מעיראק עם הוריה, לא הכירה לא פולין ולא גרמניה ולא שווייץ, הכול היה

פטה-מורגנה רחוקה, עולם אחר אירופה. ואחר התמלאה סקרנות של ילדה לפגוש עולם חדש, ובעיניה התפשטו כמיהות לזר וליפה, מבקשת להגר הרחק מכיעור פחון הוריה במעברה ומשפתם הארורה שהפכה משפת אוהב לשפת אויב, לא לשמוע אותם אומרים לה אֲבִדְלָךְ ברחוב, ותמיד היתה מקשיבה לבחוף, צופה מרחוק על האנשים הגבוהים, החדשים, מנסה לחקות את מבטאם ולאמץ את מבטם הגאה. והוריה היו קוראים לאשכנזים במרירות "היידיש הללו", אבל היא החלה לחבב את אויבי משפחתה, מחפשת לה זיכרון אירופה, חושבת אולי אם תקרא על עולמם תוכל להצטרף עליהם: "וקראתי ספרים על גרמניה, על צרפת, על רוסיה, על השואה, וכשהתבגרתי אל תוך כתיבת השירים, השתדלתי לכתוב שירים על איטליה, על גרמניה, והחבאתי את השירים על בגדאד. התביישתי, שלא יאמרו האנשים זו לא שירה, זו לא קולטורה, אלו סתם געגועים מזרחיים, שלא יאמרו הנה עוד אישה בוכה. וכך לא כתבתי מעולם דבר על שמונה השנים שקדמו להגירתי והגירת הוריי, משכנעת עצמי שכוח השכחה חזק מכוח הזיכרון".

ועכשיו אמי מספרת לי איך גדלה כנער וקשרה בבד גס את שדיה אל פנים גופה עד שלא יכלה לעמוד בכאבים, עד שכל חוויותיה כאישה פרצו אל חוץ גופה וביקשו ממנה להתיר קשרים. אישה מהות אחרת, אומרת אמא, ואני, אחרי שקראתי אלפי גברים בנעורי והלכתי שולל בניסיונותי לכתוב כמוהם, קורא אותה וכותב דרכה מהות אחרת, מהות לא שקופה, מהות הרבה נסים והרבה סבל. וכל ילדותי אמרה אין מהויות, גברים נשים רק בני-אדם, שניהם אדם, אך בגרותי מסרבת לשכוח כי אמרתי אדם, לא אמרתי חווה. אמרתי כולם אדם, כולם גברים, ואמי אישה, אמי חווה תובעת-לא-תובעת ממני להיות בנה, בן-אדם-או-בן-חווה, ועכשיו אני קורא בשירתה, ודרכה גם אני פתאום אישה כותבת את חייה וחיי אמה.

ואמי שואלת אם אני רוצה להתלבש גוף אישה, גוף אדם, וללדת את עצמי, לתת בי אהבה מיליון דודים, להיות חדיר ובלתי-חדיר, להיות עצמי ומחובר לנשמת אחר, להשתלב ולהתפרד, להיות בן מין וחסר מין, לשבות מן ההתעלסויות של היומיום ולהגיע אל מעשה האהבה הנצחי של האלוהים, לא לקרוא לזה אהבה, לקרוא לזה תאוות קטנות של כלי מנגינה חסרי מיתרים, לומר שאיני רוצה נצח, אני רוצה שבוע של עירום הנפש והגוף, לבדוק כיצד ניתן להגיע עד קצה הבשר, לומר אני רוצה למכור עצמי בבשר תמורת בשר, רוצה להיות תמורתו, רוצה לעשות תמורות בפני אהוב או אהובה, עד ששנינו נכנס להיריון, עד שכל גופנו יתעגל, עד שאני אוכל לחזור אל פנים הבטן, ולהיוולד שוב ושוב, כל פעם נשטף במי השפיר, מתלכלך עם השליה. רוצה להיות חיטה פורייה, רוצה להיות מים חיים, רוצה להיות עפר בפיות השותקים, רוצה להיות כפר נטוש מזה דור, רוצה להיות שיח סְבָרְס דוקר מסמן גבולות.

אמי מבטיחה להיות לי שְהֶרְזָאד, אשר נשאה עמה את כל הזיכרונות והשירים הערביים, והיא מיישנת את גופי במיטת מילותיה, ואז משכנעת את לבי לא לישון, תתעורר, אסור לשכוח, משאירה בכוח שברי מילים את הוריה בחיים עד קצה גבול ארץ המוות, עד ששוב איני יכול להישאר אדיש לעברי, עד שאיני יכול להיכנע שוב בחופזה לקסם של שקר עתידי. והיא מציעה שנגנוב לעצמנו בחזרה את אבא, אבא הרדום, המאבד יום-יום את תווי פניו הדוהים יחד עם מיטת חוליו החיוורת בבית-החולים, נביא אותו בגניבה רך פיזימה הביתה, ולילה לילה נשב לצד מיטתו ונספר סיפורים על עצמנו ועל אחרים, את כל הסיפורים שמן הזיכרון ומן הספרים, עד שנחזיר לו את תווי הפנים,

עד שנעורר את לבו לגעגועים, לא למות עֶזְרָי, לא למות, להרבות נשימות ופעימות, כי לפעמים מתעורר אדם מתוך הסיפורים, כי במילים יש כוח להשיב חיים.

נתחיל מן הסיפור שלנו, היא אומרת, מן הזיכרון שלי ושלה, מן המשפחה הפומבית והלב הכמוס. שנים למדת מפי זרים, היא לוחשת לי, הלכת לבתי-הספר של הממשלות, שמעת על בגדאד בכל מהדורות החדשות ובין דפי העיתונים, ועתה עליך לשוב אל המשפחה, כי כך כל הסיפורים מתחילים, מן המשפחה, מן הפנים הדומות של אם ואב, של אח ואחות. נבלוש האחד אחר השני ונשלים פרטים שלא ידענו, וכך נבנה מחדש את עירנו בזיכרון, ונרבה בה מסירות בנאים, ונלחש לה תפילות אוהבים, ונתחנן כל אחד אלי אביו שיפקיד שלוותנו בידיו וישוב אלינו. ואחר-כך נשמע על בגדאד שוב מפי זרים, ולבסוף מפי כל אחינו ואחיותינו, לילה לילה נספר את עירנו עד שהיא תיבנה בלבנו ונהיה כקוסמים מלחשי לחשים מכשפי כשפים בוראי יש מאין ונס מחול וזיכרון משכחה.

אבל אני אומר לה אמא, הבעיה אינה בספרות ועל כן גם הפתרון חייב להיות מחוץ לדפי הספרות, אנחנו חייבים פוליטיקה של מעשים, של זהב וכסף, אי-אפשר להישאר כל הזמן סגורים בתיאולוגיה של מילים, כלואים בשבי הדיבור והתפילה והפיוט, בצינוק יפי החרוזים והפסוקים. די לנו מן הכתיבה הבלתי-נגמרת, השובה בתוכה את היופי ומשביתה אותנו ממרד, עלינו לקנות תרופות בכל בתי-המרקחת ולהרבות זריקות בבשרו. אבל היא, גם אחרי שהתייאשה אלף פעם מכתבת השירה, לא מוכנה להסכים, אומרת לי עם קול רעם קולה: "שוב אל השולמית אשר לקול דודה מעיה חמרמרו, לך אל המדרש ודרוש עשרה מאמרות בהם העולם נברא, חזור אל הזוהר ואל הסוד הנמצא באותיות של שמות האלוהים, פנה אל הכוכבים אשר נולדו במיתוס בבלי, שגן את אֶנוֹמָה אֶלִיש מול פסילי אלוהי בבל, ספר לילדיך את עלילות גֶלְגַּמֶּשׁ וְאֶנְכִידוּ בלילות של חג. כי השמים כעשן נִמְלַח הם, והארץ כבגד תבלה, וכל יושביה גם כן ימותון, ורק המילים לעולם תעמודנה, ואמת האלוהים לא תיסוג, כמו נצח סיפורי המיתולוגיה של המקרא ובבל".

אמא מסבירה כי השירה היא לחש, היא יכולה להשקיט את הלב, להניח לו לישון, והיא יכולה להעיר אותו, לדפוק על חלונות הלב, ולהשביע את האלים לפעולה. היא מזכירה לי את אלימות המילים, ואומרת כי הפתרון נמצא בפסוקים, ובכוח לדרוש את הפסוקים עד שהם יכריחו את המציאות להתהפך: "אם נסיים את גלות השיר ואת גלות השפה ואת גלות הסיפורים שלנו, ונעלה אותם על דל שפתינו עד שייגעו בהרבה נייר ובהרבה לבבות, נוכל להמשיך לחיות בארץ הזאת אשר חשבה לגרש את זיכרונו, ונתאקלם בתוך עולם של גלות גיאוגרפית, בתוך אירופה שפלשה אל המזרח-התיכון. אבל אם בתוך הגלות הארצית של הגוף נמשיך לשתוק את השיר ונמשיך להחביא את המנגינה ונמשיך להצניע את השפה ונמשיך לבלוע את הסיפורים עד אל עומק הריאות והקיבה, לא נוכל עוד לעמוד בתנאי החיים של הארץ הזרה הזאת אשר מונעת מאתנו את חיי הגלות הרוחנית, ונצטרך למצוא לנו ארץ חדשה".

אין לאמי כוח חוץ לשירה, והאלוהים היא מילה שבני-אדם שוררו, או אנחנו חרוז בשיר שלה. ואולי הכול, כל גלגול חייה בתוך ההברות והפסוקים, נגרם מכך שגם התבוסה שלה היתה בְּמִילִים, כי את המעברה היא יכולה היתה לחוות, כך סיפרה לי, גם כחויית ילדות נעימה, כחופשה ארוכה בלי עול הורים ומוסר אבות, כילדת תפנוקים בתחפושת עניים מתפלשת בשבילי הבוץ. אבל מהר מדי, מהר אחרי שירדו מן המטוס, הביסו אותה זרים במילים זרות, עבריות, עד שחשה כי אין לה עוד מילים משל עצמה מולם, והחלה משננת את המילים שלהם, מילים שלא נולדה עמן, ולחשה לעצמה מתוך שינה: "אנצח את משמיצי בתוך השפה, עד שיהיה לי עבר ויהיו לי אבות ואמהות והיסטוריה ויהיו לי מילים משלי ושפה משלי. עד אז לא תהיה לי פוליטיקה של כסף וזהב ומעשים,

רק פוליטיקה של מילים. אני רוצה להכריז על עצמאותי בתוך השירים. כי מה תועיל לי בגדאד של האבנים ושל הארמונות? מה אבקש בבגדאד דלמטה? כשאבוא לשם כתיירת, אחרי יותר מיובל שנות פרידה כפויה, כבר לא תהיה זאת עירי, ולא הרחובות שלי. כבר לא הבית שלי. עתידי שוכן בבגדאד דלמעלה, בגדאד של המיסטיקה והספרים, בגדאד של המוזיקה והשירה והמחשבה שבלב, בגדאד שהיא כל כולה דימוי למצב האנושי, וליחס בין בני-האדם לאלוהים. זאת בגדאד שלי. ומה לי ולבגדאד הבנויה? לבי ומחשבותי הם ביתה של בגדאד החלומה".

פרק שלישי: לילה ראשון

ליוסף שם-טוב (יוסף אל-עוואד) ואבֵּרָאָהִים עובדיה זיכרונם לברכה

ובלילה הראשון לצד מיטת חוליו של אבי אשר עברה אל ביתנו אני אומר לה, אמא, תתחילי את את סיפור הסיפורים, אני זקוק לזמן, להשהיה, עד שיתחברו בי כל חלקי הסיפורים הפרומים, עד שיהיו הסיפורים הרדומים מתעוררים בי, מבעבעים, בינתיים ספרי את, תתחילי את את הלילה, את הלילות, אולי קולך יאיץ בָּאבא להתעורר טוב מקולי. ואמי מסכימה, ולילה ראשון היא מגלה את לבה, ומספרת לי על ימים שהיו בחייה בצריף של מעברה כשהיתה ילדה והרגישה שהיא דבר חולה חשוך עזוב. נבלעת בתוך סיפוריה לחש קולה את חשכת הלילה אשר המתין מחוץ לחלון ונבלע באוזני ובאוזני אבי, כמעט לא נשמע, כמעט כמו היה רק מלמול של תפילה, הנשמעת רק בלב ובשמים, ולא בין בני-האדם. ואני כמעט שואל אותה, מה הדיבור הזה לך, אמא, ואל מי אנחנו מדברים, אני ואת? אל אבא? אל הזמן? אל הלילה? אל האלוהים?

ואמי מספרת לי על ימים שהיו בחייה בין שני אהובים, ראשון ושני, אֶלְקָה ואבי, אז היתה רֶבְקָה, אישה של רב, מזמינה אותה לביתה, ובלילה ההוא כשבאה אליה אל הסלון המרווח שבעיר הקרובה היתה רבקה הרה חודש חמישי בגופה מעוגל, והיא נשקה לְשֵׁם אמי וליטפה את כל גופה עד שנפלה עליה מאוד והיא שוקקת מאוד, רוצה לבכות מראות ולנשום גוף אישה בא מן המזרח, ללמוד איך טעמו שונה חריף מתוק ולא חמוץ מלוח, ומה אחר בתנועותיו. רוצה לחוש את חום הצבע הדרומי של עורה, לצייר את נועזות תווי פניה המזרחיים, להריח את חוסר הבושה של שערה השחור בהרבה מקומות, לומר לה בתאוה גלויה: "במזרח אין פחד בתשוקה, הכול מקצב סוער כמו ריקודים של בטן, אין שעונים חופְזִים, הזמן עומד מלכת כמו פירמידות מצרים וכמוהן אין הוא משתנה, קדמון ומדברי".

וכשהגיע אל הבית בעלה של רבקה, רבי מנחם מְנַדֵּל מקליפורניה, החלה אמירה בת סלימה מלחשת לעצמה בעיניים סגורות: "אני לא מן המדבר, אני לא מדבר. מדבר רחוק מלונדון, רחוק גם מבגדאד, קרוב לכאן. עיני ראו שלג בהרי כורדיסטן". ואחר היתה שואלת את הרב שאלות תמימות של הלכה, משל היה חכם בְּאֵשִׁי בבגדאד, כמו לא התלהט גופה דקות לפני כן באהבת אישה צפונית קרירה אשר ביקשה לעשות גופה מזבח, רק אימצה עוז לבה ושאלה: "מה יעשה אדם שאין לו הרים לשאת אליהם עיניים? ומה מראה חתול בליל הבתולין? ומה חמולות נודדות מבקשות אהבה בעבור חוט שהרגע נותק?" והוא, כשכבר שאלה את כל שאלותיה, עמד שעון אל אשתו, מרגיש את חום בְּטֵנָה האוצרת את בתו, שכבר נעשתה יפה בעיניו, והיה מלטף בלי דעת את שערה, הופך שותף נסתר

למסחר המגעים שבין האישה מן המזרח הקרוב לבין אשתו שָׁמֶן המערב הרחוק, תוהה אם שונה תחושת המים בין מי שחתר נגד זרם החידקל לבין מי שטבל גופו באוקיינוס ארקטי קפוא. עיני הרב נראו לה פתאום עשויות זכוכית, כחול שקוף מביט בה ממרחק, והיא חשבה על כל החטאים שחטאה ושיכולה היתה לחטוא, באותו הערב ובערבים הרבים האחרים, ונזכרה במצנפות שפיארו את ראשי הרבנים בבגדאד, ולחשה לעצמה בלי דעת: "עכשיו זרותי אילמת כציפור נודדת מן קנה חסרת שפה בין יבשות".

ובמעברה, הזכירה לה האילמות קולות, מעט אחרי האוהל של הרומני אדולף ואוהל משפחתו של אבא, שכן נגן העוד הבגדאדי המפורסם, וכולם קראו לו "אולי, יא אֶל-עוואד, תבוא תשב עמנו באוהל לצ'אי בעֶרַאק, ותזכיר לנו את הלילות של החידקל ושל שְׁאָרֵי אֶל-רְשִׁיד?". ויום אחד הביא בנו גיטרה לְאוהל, כשכבר היה קרוב יומם לעזוב אותו, חושב ללמוד גם הוא לנגן, וביקש מאביו שיכוון אותה. אל-עוואד נגע במיתרים הרופפים בידי הקסם שלו והחזיר את הגיטרה לילד, וזה התחיל לפרוט ומיד שמעו אותו בכל האוהלים בוכה וצועק "עשית לי את הגיטרה ערבית כמוך!" והאב שלא ידע איך לנחם את בנו חשב שאם היו לו קירות צריך היה לשבור אליהם את העוד והגיטרה יחדיו, אבל בדי האוהל הרופפים לא הצליחו אפילו להחזיק את מחשבותיו שלא ישמעו אותו השכנים, והוא החליט לצרף מיתר שישי לעוד שלו, כך שיהיה מעט דומה יותר לגיטרה של בנו, עד שיוכלו אולי אוזני הבן להסתגל לצליל הערבי שמפיקות אצבעותיו מן הגיטרה.

והיא אמירה עמדה הקשיבה מבחוץ, שמעה את הצלילים הישנים והחדשים, ולא זכרה מה שתאמר לאהובה הראשון, אלקה, שנים אחר-כך: "כשבאתי בגיל שמונה מעיראק לא הכרתי פולין ולא גרמניה ולא שווייץ, הכול היה פטה-מורגנה רחוקה. עולם אחר". עמדה בחוץ והקשיבה, ואחר-כך שנים סירבה להתבגר, שנים סירבה שלא להתאכזר לבני-משפחה ולא לצעוק פְּחֻללים: "אני בת החזיר קוקו, ואין שומע קול עֵנֹת נְעוּאֶלְט, חזיר קורא, אתון בלעם אני, אולי בת מְדִינִי. ואין שומע". שנים סירבה שלא ללחוש לעצמה: "אני הג'ין, אני הַדְאָרְק, אני האופל, אני תינוקת-אישה".

אבל כשהולידה בן סיפרה לו, סיפרה לי בלי שידעתי מילים: "כשהגענו ארצה הסתערו עלינו כאילו אמרו אלו ערים בצורות, חשבו צריך לכבוש אותן, לפרק אותנו שנהיה שוב לבנים מסודרות בערימות, ואז יוכלו לבנות מחדש מחומרי הגלם המרכיבים אותנו בתים חדשים וערים חדשות. כמו אויבים צרו עלינו להחריבנו, כבשו את הרחובות רוקנו את הבתים ופירקו את הבניינים אבן אבן, כמו שעשו כמה שנים קודם לכן בהרבה כפרים וערים בארץ, הרבה יישובים שהתרוקנו באורח פלא לצד הדרכים. וכך בנו בתוכנו את בתיהם החדשים, ודרו בהם בלי לחשוב על יושביהם הישנים, דרו בהם בלי להבין כי הם עדיין יושבים בבתים הישנים וכי אנחנו עדיין חיים. לא רצו לבזבז מן החומר, ולא הבינו שעם החומר באה רוח. ואבא סיפר לי שכך גם קרה לפוסטטאט שבמצרים אחרי מגפת הַדְּבָר שהחריבה אותה בשנת אלף שלוש מאות ארבעים ושמונה, שרפו את העיר ובנו מאבניה את אֶל-קְאָהֶרָה היפה הסמוכה לה. חלפו שש מאות שנה ועשו אותנו לפוסטטאט. אבל, הסביר אבא, ידעו שלא יצליחו לרוקן את בנייני הזֶקְנִים ועזבו אותם בבדידותם, או פירקו אותם בלי לבנות מחדש. וכך השליכו את כל ייבסם על הצעירים. עליך בְּנֵתִי".

רצונה של אמי לְאָבֵד בתוך החיים של ליל הגשם הנעלם ההוא בו הגיעו לארץ, רצונה להיעלם בעוד הרבה רגעים, הזכיר לה כי לא נותרו לה זיכרונות מבגדאד הנעזבת ומן הערבית-היהודית. כמו מעבר

לערפיה השכחה, בתוך טשטוש תחומים צף, הזיכרונות התחילו בעברית, או לכל המוקדם במטוס הזה שלא גומר לטוס, באוויר. וכמו הגשם שהיה אחר אז בתוך צריף הפח, כמו העצב השמימי שכיסה פתאום את נפש הילדה ביום הגשם, היא נזכרה איך מתוך הערפל הגיח מת ופניו כמו בתמונה עם מסגרת מוזהבת, וקול אמה קרא מן העבר באוזניה: "הלאַגִיין לובשים לבן. הפליטים לובשים לבן. על עורם כותנות לבנות ובטנס תפוחה". פתאום החלה חושבת לעצמה בקול אמה, ורואה דרך עיני ילדותה שורות שורות של לאַגִיין פוסעים בדרך למעברה, על גופם כותנות לבנות, ובטנס עגולה, תפוחה, ולכולם, ידעה, גברים כנשים, הריונות בִּבְטָנִים.

קול אִם קורא מן העבר בערבית, ואמי מספרת איך בשעה אחת, מסוימת, כשהפך בעיניה כל העולם למרדף, הבינה כי שוב לא צועקת אמה, רק היא צועקת אמה אמה, ופני אמה קמטים, ואישה בשעת קמטים מפחידה כמו כל תולדות הפחד, כמו הכאב בשעת הפחד כשאישה הופכת שונאת לעצמה בְּלִבִּיָּת מנהרת חייה. ומכיוון ששנים שחקרה את תת-המודע של עלמה בגדאדית אחת השכיחו מאמי את בגדאד שבמודע ואת העלמות האחרות, התחילה בבגרותה לתעד את זיכרונותיה מזמן המעברה שגבלה במושבת יוקנעם, שם בשעה מוקדמת של בוקר שמעה קול שְׂכּוּי, וכך נקשרו זו לזו בשירתה קריאת שמע וקריאת הגבר. ומפתח לול המעברה היו יוצאות מתרוצצות התרנגולות, כפותיהן רגלי כוכבים, משאירות עקבות בחול, משרטטות נתיבי שבילים בין האוהלים לפחונים. שם, בין עצים ונוף קדומים שוקט, שם טבעה באהבת אמת בתוך כל נרקיס, ועם בוקר היתה יוצאת אל השדות. והערב היה יורד בתוך פניה, בוהק בריח נרקיסים, ומרחוק מחנה צריפי הפח היה לווהט בחשכה, מתוך תוגת האופל של הנרקיסים ולובנם. והיא היתה דוברת אל הסביונים ולוחשת: "נפלא זמן הדמדומים, כי נצבע הדם צבע אוכמניות, ובתוך שדות חיים אני מריחה את האדמה, והיקום מפכה בדהרת שמש". ואז היתה דוברת אל כל נרקיס לוחשת: "ורק אלוהים לבדו נטמע אל הסביונים, וכל נפש הפרח הצהובה כולה יופי, והעין תביט את האור כאילו ראתה את האלוהים".

נזכרה אמי איך שמעה באותם ימים על ילד בית-מדרש שבא מִבְּצָרָה, יודע רק עברית של תנ"ך, מבקש בחדר אוכל של קיבוץ מְאֻכְלֵת לחתוך בה שניצל אירופאי, וכולם צוחקים ומתפעלים, מתפעלים וצוחקים, שוקלים בדעתם אם לגלות לו את המילה סכין, או להסכין לפלא הזה, בא להם יהודי בדווי שחום ממדבר התנ"ך אשר סביב לבצרה ומדבר אליהם כפי שדיבר אלוהיהם אל אֲבְרָאָהִים אביו. נזכרת אמי ומספרת איך דודה סְנִיּוֹרָה היתה מנצלת עמידה בחום התחנה של האוטובוסים שבקצה המעברה כדי ללמד את נכדיה פיוטים ושירים בצרפתית, נזכרת ומספרת ומסבירה איך השתיקה את אמה כשאמרה לה סלימה באוטובוס בְּנֵתִי, איך ביקשה מדודה להעלים את רבעי הטונים מן הפְּמִנְג'ה, איך שמחה כשהוריד אחיה הגדול ממנה, אחרי שנתיים של מעברה, את השפם הערבי, ובמקומו קנה שרשרת של מגן דוד, או כיפה, והיה יושב כל הימים בצעירותו לצד מקלט הרדיו, מכוון עצמו בסבלנות אין-קץ לקול קהיר, ובגרותו מול הטלוויזיה שקנה, אומר לשון זרות "אח... הערבים האלו, יימח שמם...", ואז צופה בתוכניות של תחנות השידור מלבנון, ירדן, מצרים.

אמי ידעה לומר לעצמה בשתיקה כי בקפלי הסתירות מתגוררות הנפשות, מחילות מחילות המכילות את עצמן, מחלות למחילה, מכלות עצמן, ואני ידעתי לענות לה כשאני מקיף את עצמי במרכאות ושאלות מלשון זרים: "ולמדנו לשנוא ערבים מפחד צל של עצמנו, לימדנו את הורינו לשתוק את שפתם, להיות זרים בחתונות ילדיהם ובין חבריהם, ולימדנו את שערנו להתחמץ כדי להתחסן מפני לעג הבריות, הבחורים והבחורות, והתרגלנו שעלינו להבהיר את שפתנו ולקנות

לעצמנו סימנים יהודיים, שרשראות ח"י ודיבור ברוך השם, כדי שלא יטעו בנו חלילה, כדי שלא יבלבלו בינינו לביניהם".

ואמי מספרת לי על טיול ראשון לאירופה, ואין היא זוכרת אם היה הוא לאיטליה או לפולין, לשווייץ או ללונדון, אבל היא זוכרת הרבה ומספרת: "והייתי כבת הקולוניאליזם הבאה בשערי ארצו של הקולוניאליזם ומתפעלת מנימוס הליכותיהם של כובשי עם ילדיהם, ומן הסדר המופתי והניקיון השולטים ברחובותיהם הרחבים. וכמה קיללתי אותנו, את עצמי ואת אחי, שאיננו מצליחים לנקות אפילו את סמטאותינו הצרות המעוקלות. הייתי ילד קטן ויחפן הבא בשערי הארמון, ולא שאלתי מֵאֵין בא הזהב לכתרו של המלך, האם שלח אותו קוֹרְטֵס באוניות אחרי מותו של מוֹנְטְסוֹמָה ונפילת ממלכת האֶפְטָטְקִים, לא שאלתי מאין באו הפסלים היפים לפאר את המוזיאונים השקטים, האם הם נשלחו בספינות ממצרים העליונה או מן התחתונה, לא הצקתי לאנשים העוברים מולי ברחוב, והצופים כמוני בחלונות הראווה, מי תפר להם את החולצות והנעליים, האם היו אלו ילדים בהודו או בסין, ולא הטרדתי אותם מי מנקה את רחובותיהם ומי בונה להם בתים ומי נלחם להם מלחמות. הסתובבתי כילדה ברחובות ערי אירופה המעטירות, ויָנָה ופֶאָרְיֵז ולוֹנְדוֹן היו שוות בעיני, עיר אחת. והייתי מרימה את אצבעי כדי להצביע על בית זה או אחר באחד הרחובות, כדי לומר לעצמי שם נולדתי, גדלתי שם. כאן חייתי חיים אחרים".

כך נולדה לה אמירה חדשה בת אליזבת, ורק אמירה האחרת נותרה בת סלימה ילידת בגדאד. היא שעלתה על הגגות בקיץ לצפות נצנוץ כוכבים, היא שטסה במטוס למעברת יוקנעם ועברה מאוהל לפחון, היא שהיתה פליטה בת פליטים במחנה פליטים בארץ-ישראל והתנערה מחוסר תרבותה. ואילו אמירה החדשה היתה אריסטוקרטית בת אריסטוקרטים, היא היתה התרבות עצמה והפכה להיות בת הקולוניאליזם עצמו, או מאהבתו, ולרגעים אף אמו, היא התחנכה בבתי-הספר הפרטיים של לונדון ודיברה אנגלית יפה אל המשרת השחור ואל הנהג הפקיסטני.

כך מטמורפוזות התחוללו בגוף אמירה, לא עוד יצור חשוך, פתאום התמלאה אור, ועדיין: "כל הזמן הרגשתי איך מבטאי עלול להסגיר אותי, כל פעם שהשתדלתי לדבר במילים של אנגלית אוקספורדית. כל הזמן הרגשתי איך עורי וצבע עיני עלולים לחשוף אותי, כל פעם שניסיתי להתלבש במיטב מחלצותי. כמו בביקור הראשון ברחובות תל-אביב, הכרך הרחוק שנות אור מן המעברה, אחרי שהתרגלתי לחיי המעברה. ידעתי שהילדים האחרים מזהים בבגדי פליטה מזרחייה, שומעים בחיתוך התנועות והעיצורים שבפי דיבור זר ומתועב, וכמה שלא ניסיתי לבלוע את החשך הזה ולהיעשות זרה לעצמי, בא אבי וקולו ערבית רועמת, דיבור של אויבים בתחנות הקשר הצבאי מעבר לגבולות".

לקראת בוקר אמי כהוזת הזיות, נזכרת בזיכרון אחד נכון, ואז נעשית אחוזת דיבוקים ושדים, אומרת רק כך נעיר את אבא, נזכיר לו כל מה שחשבנו אי-פעם, עד שימצא עצמו במילים ההן, שיטבע כל-כך במילים שלנו עד שיבקש אוויר, יבקש חמצן לנשום לא לטבוע, הוא ששתק כבר יותר מדי מילים והעביר לי את מכסת מילותיו בנעוריו, הוא ואלם פיו אשר טרף דיבורו, כדי להאריך את חיי ולקצר את חיי, כדי להשאיר אותי בזקנתי לבד, טָרַף לִימִים. ואני, מסבירה אמי, אני חצי אישה חצי איש, ובשרי חצי נשר, פְּנֵי חצי דמעה, והתאהבתי לבכות בתוכה, בתוך הדמעה ההיא שהיא

הרוח, שהיתה רוחי, בוכה לבכות בתוכה לך ואחריך, וגם עלי עשב רבים, עלי עשב של צדי דרכים, כמו מאהבי הרבים שלא היו אביך, שתמיד דיברתי אליהם אחרת מכפי שדיברתי אל אביך.

כי הבן-אדם הוא כל הצורות וגם קרש, אומרת אמא, וכיסופיו אלו כיסופי המסע של המכושפים לצאת מתוך מעגלי הגעגוע ולהתנפץ, והזמן בכלל אין לו שערות על הראש, היא אומרת ולא ממשיכה, חושבת אולי אם מְרִיָה מגדלנה הבוערת תדאה עוד פעם אחת לבוא אל אהבתה, ותאמר לה היכנסי בתוכי כי צלחתי, אני כל חושך הדם בחושך, ורציתי להוציא לך את הסבל מהפנים, שנאתי עצמי לאהוב אותך, אני מחותנת לרוח ואני בת-זוג שלי תמיד, מאוהבת לשנוא עצמי עד אהבת תופת, אוהבת עצמי לשרוף אותך נקייה, אספי אותי אליך שאוכל בתוך מְשֶׁק היופי, ואת תשבי למרגלותי יודעת שכל הפנים שלי זה אלוהים, ואש שורפת אותי לעקוד אותך אל מזבחותי.

וכך שנים היא מדברת אל עצמה, אמי, עם כל אהבתה לעזוּרִי ולכל יצורי הנשמה, מלחשת: "אהבת המים שלי רוחצת להפריד הבשר מן הרוח, לתת גופי כפרה לנפשי, וצפעוני שְׂאֹל מפרְשִׁי קודש טומאתי לא יוכלו לאכול לי אותיות". ויודעת כתמיד כי תצטרך גבר לגור אִתּוֹ, אם עֲזוּרִי אם גבר אחר, תצטרך עֲלֶם בביתה, שיהיו לה לעזר לטפס מדרגות נפשה אל הרחוב. ולי היא אומרת: "שנים התייסרתי אל פירמידות מצרים שהאריכו ימים מגלגמש, שנים בנדוד אנשים הייתי, ובדמעתי אני עודני משוטטת, אני הדמעה המים, והמיית משך המים שטה בזרימת חי, עד כי ביקשתי נילוס, לא היות פרת, לא חידקל, לא חידקל, נילוס כחול שקט".

ואני אומר לה "אמא, גם בנילוס עולות מערבולות, אֵת ספרי לי את סיפורו של גלגמש. הביאי לכאן לחדר את האלים הבבליים אולי ייתנו בנו כוחות. שנים התנגדנו, שנים היינו עומדים מולם לא מוכנים, מאז בן-תַּרְח, ועכשיו אולי ייתנו הם לנו כוחות לשאת חיים בארץ הזאת, הרחוקה מגבולותיהם ומבקעת ארץ שְׁנַעַר, ואולי נשוב אל תרח אבינו שלפני אברהם, אל ידיעותיו אודות תיאַמַת ואֶפְסוֹ, אודות המים הרבים. אמא, אני כועס לך, כי מול פירמידות מצרים אשר לעגו למגדלי לבני הַטִּין של בבל אשר מזמן קרסו, עומדים עכשיו לוחות הטין של ארכיוּנִי שוּמֵר ואֶפְדֹ וארם ואשור ובבל שנשמרו לך והתרגמו לך תחת הריסות הזמן והערים החרבות ונחלצו מגורלם של פִּירוּסִי מצרים שהיו לעפר. אמא, ספרי לי את סיפורו של גלגמש אשר נשמר לך, ואיך שנים התייסרת אליו".

ואמא מתחילה לספר את רעש האלים הצעירים אשר הפריע את מנוחת האלים המבוגרים, איך הגעישו את תיאַמַת כשגאתה צווחתם במשחקיהם, איך האזין אֶפְסוֹ לשאונם בלי יכולת לישון, איך קמה מלחמת הדורות למוות, איך מרדכי הוא מוֹרְדוּךָ יצא אלי קרבות מול זמן האבות וזמן האמהות. היא משננת את ההתחלה: "בעת ממעל לא נקראו שמים, בעת מתחת אדמה בָּשֶׁם לא נזכרה, רק אפסו אב-ראשית, והאם תיאַמַת יולדת פְּלָהֶם, מימיהם נבללו יחדיו". היא משננת ומרגישה איך קרעים אוכלים אותה בְּנִשְׁמָה, בוצעים באצבעותיהם חתיכות ממנה ללעוס בבואה לספר את מותו הארוך של גלגמש, איך יצא לנדודים ועל מה, ואיך גם היא יצאה לנדודים ועל מה, ועל מה לא חזרה אל עירה ואיך הוא חזר ולמה לא מצאה לה בן-זוג כבן-זוגו אֶנְפִּידוֹ. "אני מפחדת מאהבה, ניגון שאול-עדן, ועל כן אני רוֹחֶקֶת מאוד כל הימים, משאירה מאחורי רק דרכים אי-נראות שאין לשוב בהן ואין עקבות. לא מצאתי לא סוד חיים ולא סוד מוות, כל רצוני לא למות ולא לחיות. ואני פוחדת ספריות, ספרים נופלים וגעש אותיות, אפילו הכתב שלי נעשה כמו נמלים ועיני פרגוד מים, ואמא שלי מתחבאה בתוך ברכות הדקל, והשדיים השמנים של דודתי תובעים שאחזיר את כל ילדוּתִי כפות תמרים, ולבי זועק מלמעלה אולי ויתרתי מוּזִיקַת בית אבי, אולי ויתרתי תהוּמֵי קריסה בלבי, אבל אני רואה סולם דליקה וחופן של עפר וים של שתיקה".

ומה אעשה, אומרת אמא, הדעת יודעת שפני השקט מציקים מאוד, ובין מעשינו אנחנו באים לאין מעשה, ויש שעמוקה ההתבוננות ורב הסבל של השט במרחקיו, והסלחנות נובעת מן החוכמה הנסתרת שהיא האין ברירה. ואם תשוב בזיכרונותיה אל ילדותה תוכל להישבע כי שם מקצה האוהל ראתה את אלוהים נשרפת שולי שמלה, והיא פצעה לה הבשר אבל בנשמה לא נגעה, והיא קראה לה, צעקה אחריה בכל צערה ושנאתה את עצמה: "עד הסוף עד הסוף יהא גחוני על עפר כי אני הנחש הנמְבֹזֶה, אישה, ממנה נהמת האנושות עולה עד האלוהים, יודעת אני כי מרחמי הוצאתי נא אללה, אֶלְלָה אֶפְבָּר". אני יודעת, היא לוחשת, רפש פני אינו נרקיס, וגם אם נדמה לי כי נהיו לי פנים של צדיק, ולעתים אני משתכנעת כי נר נשמה הייתי ופרחים באיזו מרפסת, לא צריכה לא דוֹמָן ולא מים, מתפללת שמתוך הפנים שלי אצא חמנית, בלי ישימון. אני זוכרת שיש מהפכה בפנים שלי, כאילו קורצתי פתאום ובאתי לבושה בחן ובחסד וברחמים ובמורא גדול מפני עצב קיומי, וזה צוואר הבקבוק של נשמת, כי הפנים שלי אוקיינוס, הם מים כבירים, יש מים אדירים בְּסֶף המלח.

אמי מזמן שהיה לה גוף לא השתמשה בו, וגם צורכי נשמתה עשתה מעט, רק אספה מאהבים מעט בתחנות האוטובוסים מעט בסדנאות השירה, ולפני שנולדתי כתבה: "מה אעשה עם בעלי עם הנשמה עם המשפחה אחים ואחיות ואמא, ועוד מעט ייוולד לנו דבר מופלא ויש אפחד את בטן ההיריון? מה אעשה לאן אלך ואני בוכה כל היום נורא? ואיך אחמול לבני לסרק לו תלתלי זהב? ואיך אמחל לו לסרק שיער אֶסְמֶר כהה? לאן אשוב וכל פחדִי כבר ידועים בין מרפסות השכנים, כי אדע להודיע בתרועות, כי אדע לשתוק לפחוד רוב השעות?"

ויום אחד הכריזה מול אחד מאהביה ברחוב, שישמעו כל עוצְרֵי ברמזור אדום באחד ממעברי החצייה של ירושלים, וכל אצבעותיה טבעות לנישואיה לבגדאדי שותק: "ירצה אגוזו שערי בעבורו, ירצה אגדל צמותיו, ירצה אנשוך עצמותיו, שלא נותר אלא הוא בן זכר צועק לַעֲקֵדָה, ירצה אהיה לו ילדה או ביזה, שְׁעָרֵי וּשְׁעָרֵי לו, יתפוס ציפור נפשי שלא תעוף מן החלונות ושריפה בערוותה". ואחרי שנים של מכאובות שלא נתנה בהם שָׁם היתה שואלת אותי בתמימות בין הארוחות: "בניתי לך בית ומשעולים המובילים לבית בתוך בטן דג, אבל בית שלי ושלך איפה, תאר לך כמה בכי בלי אדמה אפשר, כמה איש נתלש מעצמיו אפשר? אני האוהלים שלי, ידעתי, בגומחותי שפנתי ערפל, יתד תקעתי בי וראיתי בו את ארץ-ישראל, הצלחת לתאר? הצלחת להבין אותי הולכת ונמוגה אל תוך לב שלי? ושלום לך, אני הולכת אחרי עצמי, כציפור אחר כנפיה לאחות גוף ונשמה, וסלח לי היפרדותי, אני הולכת עד הסוף להתחבר כנף וגוף, סלח לי בן שלי אח שלי אב שלי שאני ממעוף זה רואה אותך וזוכרת הפנים שלך והולכת, ואם אבכה לא ייגמר הדבר הזה שהתחתנתי עם עצמי לעזוב, כי בכי גדול תהום המציאות בתוך המציאות, ובכי גדול נפרד מתהומות אל הבשר החי, להתארס עבד עולם".

ומשריפת הגוף שלה בכל הימים ההם אני זוכר כיצד היתה אומרת או כותבת, ואני הייתי כועס כי שמעתי או קראתי, אומרת לָאהובים שלה שלא היו אבי, בלי פחד בלי דעת כי אוֹזְנֵי בְּעוֹלָם: "ואם נזדיין האם תשקוט נפשי? ומה ישתנה מה יתחולל שנהיה נושפים ונושמים ומאבדים זיקת הרוח לנבוח כמו כלבים אסורים? סוסים דואים אחרי וכלבים רוכבים עלי והמים מלאים חמצן כבדים באגפי ואש בוערת בתוך הנפט במולדתי ואתה רק אדם אפילו לא מילים רק אדם ואיך אשמע אותך ואיך אראה אותך?". כך הפכה אמי עצמה לעקרה עם השנים, משכנעת משתכנעת לומר האמהות היא אשליה, לא אוכל להיות לו אם, בקושי נושאת אני את עצמי להגביה ראשי מעל התהומות, לא אוליד אותו מחדש ולא אולד לו מחדש פשוטה ועירומה, כי אין בי מתום ואין בי

פשטות, כמו שבמזרח לא היתה מעולם פשטות, רק חלומות מערביים, ועכשיו כל מאהבי בוכים, רק אביו שותק, לכן סוף-סוף אני שומעת אותו והולכת מהם.

אני אומר לה, אמא, אני כמעט נמלט משאונך, ופני אמי לא שאונם, הם שאון אחר, וברחוב עבדאללה סומך אני מכיר יש משוררת, והיא דומה לך בצעירותך, מסרבת לכתוב שירה ארוטית וכל דפיה לבנים, היא מסתפקת בתליית מיטב שמלותיה ברוח, מפרסמת ברבים את גודל חזיוניה ואת צמצום תחתונה, כולם תלויים על אטבי עץ רזים של כביסה במרפסת הפונה לרחוב, מחפה עד שכל שכניה יכירו, עד שכל שכונת נחלאות תדע, עד שתקרא ירושלים כולה שהיא משוררת צעירה כותבת שירה במעשים ובתבשילים ולא בדפים או על מסכי המחשבים, מסרבת לכתוב תרגילי ארוטיקה לסדנאות השירים. ולצד הבגדים היא תולה שירים רבים, אמא, גם שירים שלך, לייבוש, והם נוטפים על כפות רגליה יחפות. ואחרי תליית הכביסה היא נכנסת אל ביתה, מקריאה לבעלה החוקי שתי שורות ראשונות בשיר חדש שכתבה בלילה טרם שנתה, לא מספרת לו על האחר הממתיק את בדידותה ועומק לילותיה, איך היא יכולה לספר לו ששיריה נגרמים לפעמים מתוך תנועות הגברים האחרים בחלל חייה, לנוכח כל שעותיה החסרות.

אמא, אני מכיר הרבה סיפורים, אחד אנוש אחד פלוש, ואיך כל הכאב הזה חודר אל בין העצמות שלי, מחכה לומר אני לא עצמי, מחקה עצמי לומר אני בדידות איש אחר בגוף שמתחקה אחר אמו של אחר, תוהה איך לעצב עצביה, ומה עם בדידות רגל שלי או כף-יד, בדידות עצב שלי פתאום, יוצא מתוך קרום היום אל תוך הלילה, ומה עם כל בדידות הגוף הזה לאהבה, הלב הזה, לא מספקת תזוזת הגוף לאהבה, לא מספקת. כך, אמא, אני מכיר הרבה סיפורים, ותמיד מבט באור חלון בבית רחוק מזכיר לי בדידות בית שלי, כמו מבט בלב רחוק מזכיר לי בדידות לב שלי: "הרבה מרחק בניתי בשנים, הרבה סייגים, הרבה פירווי עלבונות שהפכו מרורים, ועכשיו לבי רחוק אפילו מעצמי, עכשיו אני איני מכניס אורחים, ואין לי בית אלא דירה שכורה, אלא חדר בדירה, אלא מיטה צרה, ועט ופיסת נייר קרה, ארורה, כותבת את חיי, במקום אולי חיי יהיו כותבים אותה, ובעיני שטף דם או שטף דמעות, קשה לראות, הרבה הרבה לשטוף, עד אין לי דם, עד אין דמעות, עד יכלו ימי אל הבאות". הרבה סיפורים, אמא, וגם הרבה מאהבים ומאהבות, גם לי היו מאהבות, גם לי היה קיץ בו פאבלו נרודה שכנע אותי כי הכול ייפתר בהתבשמות עכורה של אהבה, גם לי היה זמן בו חשבתי אולי אשמור לי מאהבות בסדנאות השירה ובין הקופאיות, חשבתי אולי אם מבטי לא ירמזו לדיבורים הן יזכרו אותי מתוך הציפייה למילים.

אבל עכשיו מול אבא ומול מיטתו אני מכריז כי אין לי מאהבת עוד, אני מבקש גם את כי תכריזי אין לי מאהב, אני יודע את עצמי ורוצה תדעי עצמך לדעת, ולא תוסיפי להכחישו בגב המילים הרב הזה, אשר אינו מגלה את ההסתר, ומשאיר אותי שוב צופה בך שוב מחכה בך את כל הדיבורים ההם. אני רוצה עכשיו נהיה כמשפחה מול המיטה הזאת, ונדבר את העבר הפשוט, אולי היו לך אבא ואמא פשוטים, עם סיפור חיים שמתחיל ונגמר, אולי הייתם את ואבא הורים פשוטים. אמא, החלטתי שאהיה מנסה אותך יותר, אחדל מרמיזות הפואטיקה העיוורת, אתרחק משפת כזבי הדימויים ואכתוב לך פרוזה ממושמת, אצא סוף-סוף מצוף הדרש המתוק והנסתר שאת מציעה לי אל הפשט הנצעק ברחובות. ואז אולי תבואי גם את בדרישות אחר, ותתבעי בשם אבי ממך אהבים או גירושין. ואולי תגרשי מעלי את שדי הייסורין של שירתך המסיתה אותי, המוליכה אותי מחוץ

לביתי, המשתוקקת לאחרים יותר ממני. גם לך הספיקו אמא, בנעורייך שקודם לשירה, תצוגות האופנה הנועזות שעל חבלי הכביסה.

אמי אמרה לי פעם בקשה שאניח לה, והניחה לפני מילים ששיננה לעצמה אלף פעם ואמרה לאלף גברים שונים שנקרו בדרכה: "הנה בתני"ך גברים הולידו גברים בשושלות ארוכות, בלי תיווך נשים, ותרח הוליד את אברהם, ואברהם את ישמעאל ויצחק, ויצחק את עשיו ויעקב, ויעקב את יהודה, כל-כך הרבה גברים בלי רחמים, ומה אתה מחפש אצל אמך? רחם? רחמים? רחמתיים? לך אצל אביך, כמו יהודי בן יהודי טוב, כי ביניכם קרבת כאב המילה, ולא תדעו אף-פעם את כאב ההולדה, ותאמרו ברוך שלא עשני אישה שלא עשני כמו אמי או אחותי או אשתי או בתי או מאהבתי, ועשני כמו אבי ואחי ובני וחברי. לך דבר עם אביך, דבר, דבר, אל אביך לא אלי, ושמע ממנו על גלגוליו סוף-סוף, עשה סוף-סוף שידבר".

ועתה אבי מיטה לא יכולה לשוט בין אוהלים, והוא מלא כל-כך בשתיקתו, מיטתו ריקה כל-כך ממבטו, אני נזהר לא להביט בו, מדבר אליה כל הלילה עד יבוא הבוקר, עד בא הבוקר, לא מדבר אליו, וגם היא מדברת אלי, לא אליו. ורק עם בוקר עניתי לה, מבטיח בשם אבי: "נאמר הרבה מילים, אני ואב, ולא נהיה גברים שותקים בסלון או חזים עיתוני שבת ואינם מצטרפים לשיחה, משאירים את הנשים לבד לדבר. אנחנו נאמר נהרות של מילים כי המילים שטפו עלינו, כל-כך הרבה דפים אילצו אותנו להיכנע, לומר כאלו אנחנו וכאלה לא היינו. ועכשיו כאשר בנו רשות הדיבור, בעזרתה של רשות, נוציא את כל המילים שנאמרו לנו בחיינו עד שנמציא מילים משל עצמנו לדבר".

פרק רביעי: לילה שני

למחמוד דרוויש זיכרונו לברכה

ובלילה השני לצד מיטת חוליו של אבי אשר עברה לדור בביתנו אני אומר לה, אמא, זקוקה נוסחת פתיחה, סיפורנו זקוק לנוסחת פתיחה וגם אנחנו זקוקים לה, כמו קסם קבוע או לחש. אמא, אנחנו חייבים להתחיל כל לילה באותה דרך, כמה שורות קבועות שידע הקורא הנה מתחיל סיפור חדש, שידעו קוראינו לנוע קלות בין הקולות והלילות, לומר בשמחה הלילה מתחיל, לומר בעצב לילה הסתיים. וקוראינו לא יהיו מוכרחים לקרוא כל לילה, אני אומר לה אמא, אם יהיו לנו קוראים לסיפור הזה שאנחנו כותבים יחד. נכתוב הרבה לילות והם כבר יעשו מבחר, אולי יעשו הרבה ספרים של מבחר, אולי כל קורא יעשה מבחר משלו, אולי יוציאו לילה אחד מכל המבחרים, אולי לילה אחד יחזור בכל האוספים, אולי ינסו להפריד בין לילותיך ולילותי.

אבל אנחנו נקשה זאת עליהם, נערבב, נתערבב. והם ינסו, כאן אסופה של סיפורים, שם אגודה של מחשבות. יהיו לנו הרבה עורכים, אינשאללה אמא, ואנחנו לא נתנגד לעריכתם, לא נתנגד לאף עורך ועריכתו. נכתוב הרבה לילות, הרבה מעשיות, נאמר מלך בשר ודם טובע מטבעות זהב וכולם שווים, ואילו מלך מלכי המלכים טובע צלמו באדם וכל בני-האדם שונים, ואנחנו כל פתיחות

הסיפורים יהיו מוטבעות באותה פתיחה, אבל אחריהן יבואו סיפורים שונים. לא כי היינו כאלוהים, אמא, אבל חלקנו באלוהים אם נהיה בוראי סיפורים, כי אין סיפור שראשיתו אינה באלוהים. תורתנו פרשנות לעולמו, ועולמו פרשנות לתורתנו, ואנחנו מבקשים להיסגר בתוך סיפורינו, בתוך תורתנו, די עולם, ידענו די עולם, חיינו די עולם, עתה רק התורה.

אמא, עתה תורי בסיפור הסיפורים, את כבר סיפרת הרבה אתמול, סיפרת הרבה כל חיך וזמני אוזל ואין עוד השהיה. וגם אם לא יתחברו בי כל חלקי הסיפורים הפרומים, וגם אם לא יתעוררו כל סיפורי הנרדמים, עתה קולי יאיץ באבא להתעורר, עתה אפזר אני את השברים של הדומייה, עתה אגלה אני לבי לפניך על ימים קודם שידעתי כי ציפור שיר גולה היא ערש המוצא. וגם מחר בלילה שלישי לצד מיטת חוליו של אבא שגנבנו מבתי-החולים, מול פניו האילמות ואוזניו הקשובות קשב נצח, אבקש ממך אמא לילה נוסף לספר, לדבר, אחרי שנים ארוכות של שתיקה, לא להתחלף בפשטות לילה את לילה אני. ואספר גם את סיפוריך גם את סיפורי, זוכרת את אמא שסיפרת לי על בני-זוג שבאו להיות שכנים לכם בירושלים, גם הם פליטים ממציאות אחרת, נכנסו לדירה מולך ומול הוריך, כבר באירופה הלבין שערם, ובערב הראשון בביתם החדש בארצם החדשה ראית אותם נצמדים למקלט הרדיו, אחר-כך ראית אותם כך כל ערב, מעבירים תחנות באצבעות חסרות שקט, שומעים הרבה ערבית של מדינות זרות, לא מוצאים דיבור אירופי בין כל הדיבור המדברי, עוד לא מבינים עברית, אומרים זה לזה שוב ושוב בייאוש: "אנחנו באמת מוקפים ערבים, איפה באנו לחיות?"

תראי, אמא, צריך להבין אותם, הם באו לכאן ממזרח-אירופה כדי להקים מדינה ליהודים ולא ידעו בכלל שיש יהודים שלא מדברים יידיש, וגם אנחנו, עד שבאנו למעברות שהם הכינו לנו, לא האמנו שמי שלא יודע את הערבית-היהודית-הבגדאדית הוא באמת יהודי. ואז, רגע אחרי שהם ניצחו במלחמה וגירשו מאות אלפי פלסטינים, אחרי שהצליחו להעלים את הערבים שכל-כך הפחידו אותם, והגשימו את החלום שלהם והיתה להם מדינה, הם היו זקוקים לנו שנמלא את הבתים הריקים שהותירו הפליטים. והיינו בשבילם סטטיסטיקה, בלי שפגשו בנו מעולם, היינו יהודים למלא את החלל שהותירו הפלסטינים, היינו עסקה טובה שבן-גוריון חתם עם נורי סעיד, ופתאום, שלוש שנים אחרי שהם הקימו את המדינה, כל יהודי שמיני כאן הוא עיראקי. ותחשבי מה הם הרגישו כשהם ראו אותנו יורדים מהמטוסים והבינו שאנחנו ערבים, רק לפני רגע הם ניקו את הארץ מהערבים הפלסטינים, ומה הם מקבלים בתמורה, ערבים עיראקים, עם אותם שפמים, אותה מוזיקה, אותה שפה ודיבור ומבטא? הם אפילו לא ידעו להבחין בינינו, להבדיל מבטא עיראקי מפלסטיני, וצחוק הגורל התפוצץ להם בפרצוף. אז אנחנו גם יהודים, ויש לנו בתי-כנסת ולפעמים מתפללים, ובעברית, אבל כל-כך ערבים, והם התמלאו תדהמה, לא ידעו מה לעשות עם הערבים האלה, אולי נצטרף לערבים שמעבר לגבולות וניקח מהם את המדינה, אז החליטו להציל את הילדים שלנו, שלא יהיו ערבים כמונו, שיהיו יהודים כמותם, ואז יסכימו לקבל אותם.

היום מה החוכמה, הם מכירים אותנו, אנחנו נעשינו דומים להם, הם נעשו דומים לנו, כבר לרובנו אין שפם, שכחנו את הערבית ואת המבטא, הם שכחו את היידיש, אנחנו כבר לא כל-כך מפחידים, גם אנחנו חולמים אמריקה כמותם, מיהרנו כל-כך לשכוח את העבר שלנו, אולי כי גרנו לידם. התעקשנו לגור בתל-אביב ורמת-גן ופתח-תקווה, והיינו המזרחים היחידים שהם הכירו, יחד עם התימנים, ואילו את המרוקאים הם זרקו אחר-כך לעיירות בנגב ובגליל, וככה הם נשארו אחד עם השני, עדיין זוכרים את עברם, האשכנזים לא התעניינו בהם והם לא התעניינו באשכנזים, ואילו אנחנו היינו ראשונים לחתן נפשנו באשכנזים.

איך השתגעתי כשאמרת לי אמא, הייתי רק בן חמש נופל מנדנדה בגן שעשועים, ואת כבר נוטפת עלי דברי מסתורין, אומרת: "אני לא אלוהים, לא אוכל הכול לשאת עד הבטן, תהיה צריך לשאת עצמך בין נדנדות בין עולמות. אם לא אתה כופה אותי להשתגע. אני המון כוכבים המנסים לספור את החול שלשפת המדבר, את השתיקה שעל שפת הדיבור". איך אפשר כך אמא? להודיע בן שהוא כופה אותך לשיגעון? מה התפלאות כשהתחלתי לברוח? אני צריך לברוח, אמא, ואם לא שמעת אותי אומר לך זאת מאז נולדתי אל תתפלאי, ילד מחכה עשרים וארבע שנים לומר לאמו שהוא מבקש לברוח, מן החיים הרודפים אחריו, מן השלטונות המבקשים לשלוח אותו אל הגבולות לעמוד כזקיף, מאהובותיו, מאמו. אולי תבריחי אותי את, אמא, תבריחי אותי אֶתך במזוודה, בין כל מעברי הגבול, או תישאי אותי שוב בבטןך כאילו עודני עובר שלא נולד? תיקחי אותי רחוק גם מאבא, או ניקח את אבא אתנו בבריחתנו, ושם אמא אולי נשנה את כל תולדות חיננו. או שאברח פנימה, אל תוכי, אל תוכך, אל המילים הללו המכשפות, אשאר לפחות עוד לילה כאן, לדבר, לעורר את אבא, וכשיבואו לאסור אותי קציני הצבא אומר, תראו את אבא, אקח אותם לפני מיטתו שירחמו עלי, שלא ישימו אותי בבית-מאסרם, לא ללכת לצבאם, רק אומר להם כי אבא, כי אבא, כי קרוב מותו אם לא נקרב חייו.

לו הייתם מקפידים עמי יותר על לימוד השירה הערבית, אמא, הייתי לומד על אפשרות אהבתו של משורר פלסטיני לאישה יהודייה בְּאֶרֶץ הַזֵּאת, והייתי מבקש מכם שתתארו לי את רִיטָא אדומת השיער, אותה אשכנזייה בטעם תות-שדה או דובדבני בוסר שלא הגזימה ביופייה, ובאה עם ביתה מן הכרמל, מביאה בתיקה מעט מנוף הים הכחול אל פגישותיהם הארציות במישור. אבל אתם לא קראתם לי שורות של מחמוד דרוויש, אמא, ואני לא חיכיתי שמשוררת ערבייה תכתוב עלי פואמה ארוכה של אהבה, לא חיכיתי לבואה בשערי עם תלתליה הארוכים והשחורים ועם פניה היפות פְּלֶבְנָה. וכך בערב אחד של ראשית חודש אוגוסט, ארבעה שבועות לפני גיוסי לצבא, נכנסתי לבדי לבית-קפה בתל-אביב לקרוא שירה, ושמעתי את רִים מקריאה שיר בעברית, ומילותיה נדבקו שעה ארוכה אל שפתי: "בְּחֶפֶץ לב הלב הופך חֶפֶץ, חֶפֶץ להידמות לַעֲצוּעִים האחרים, צעצועי הגוף והנפש. ובכובד ראש הראש הופך כובד, מכבד עצמו מדי הוא משתוקק לבטל את משקלם של האיברים האחרים. ואני כל גופי רחם, מרחם על זרים ומבקש להולידם מחדש מוכרים".

כשירדה מן הבמה הקטנה הביטה בי רִים ודנה אותי לאהבה. בלי אומר מילה התיישבה לצדי, משוררת פלסטינית בראשית דרכה אשר בחרה בי להיות לה אהובה היהודי. מעט שתיקה החלפנו, ואז סיפרה לי את סיפור חייה הקרועים וביקשה שאספר לה גם אני את סיפורי, אבל אני הודעתי שאין לי סיפור עדיין, עלי עוד להקשיב. "האהבה היא רחם", אמרה כשביקשתי ממנה להסביר לי את מילותיה, "בתחילה היא צרה, האהבה, כמעט צרה מלהכיל, שמה מצור על האוהבים ויש לחזר אחריה, לומר לה משפטים של הרגעה, של מתיקות לחה, ולהקיף אותה בהרבה מילים ושירים וידיים. ואז, כשהיא כבר מתגברת ונעשית אחוזת דיבוק וממהרת, היא מתרחבת ומתרחבת, ומוציאה מתוך עצמה אהבה חדשה. כמו רחם, האהבה מכפילה אהבות". היא סיפרה לי על הקראת שירים בְּלילות, בבתי-קפה הומים בשפתו של אויב, ועל החזרה אל הבדידות בתום הקריאה, אותה בדידות אשר נוצקה בה בכל איברי גופה, מאז עזבה את בית הוריה, מאז בית הוריה עזב אותה, ושפתה כמעט וויתרה עליה.

התקוממתי בפניה על המילים שמסרה אודות האהבה ואמרתי: "רחם, תמיד אצלך זה רחם, רק להוליד ולהוליד. לפרות ולהרבות בילדים. הרחם הזה שלך מפחיד אותי, ואת מבקשת לשאוב אליו את כל הקדושה שבעולם. ואת לא מבינה שלימדו אותך לומר רחם, כל הזמן רחם, ועליך להתנגד. וזה מפחיד לא רק בגלל מה שאומרים אצלנו שהרחם שלך הוא האויב הכי מסוכן, אֶתו תביסו בסוף את כל פצצות האטום שאנחנו אוגרים במרתפים". היא השיבה במבט מתרה, שוב אני ממחר לעשות אותה אויבת, לחלק בינינו על-פי עמים, היא פלסטינית ואני יהודי, והיא עוד לא יודעת, רק לה מותר לעשות את החלוקות הללו כשהיא רוצה, לי אסור. היא החליטה שעכשיו החלוקה בינינו תהיה לגבר ולאשה, על כן אמרה: "אני רוצה להוליד את עצמי מחדש, ואותך, שתהיה ילד שלי. ועוד אלף דברים. אני רוצה להוליד הרבה חיים בעולם הדומם הזה, הריק, הזר. איך אתה יכול לוותר על האפשרות להוליד בלי שלפחות תקנא בי? הרחם שלי מרחם על שתיקת העולם, ומבקש להפר אותה, ואתה מפחד מילד? ומה אם הם יהיו גם ילדיך?" הצעה כהצעתה לא קיבלתי עד אותו הרגע מאף אישה, ערבייה או יהודייה, על כן לא מיהרתי לסרב. נשארתי לשבת לצדה בשלחנה, החלטתי להמעיט באידיאולוגיה, להמעיט בכאבים, להתרכז ביופי של פניה, גם אני נראיתי לעצמי פתאום יפה במראה שניצבה בשירותים.

התחלתי אוסף את כובד מילותיה, מנקה מאבק את מילותי הישנות. יוצא אליה לא ידעתי אם אני הולך אל ליל-קרבות או אל ליל-אהבים, רק ידעתי שגופה קשה פֶּאלון ורך כקני-סוף, וכי מקום חיוכיה הוא גם מקום חֶצי כעסה. אז עוד לא ידעתי כמה הרבה צריך לעבוד על הכעס כדי לשמר אותו, כדי לטפח אותו, שלא יִשָּׁכח, שלא יִשָּׁכח, שלא יחדל לרגע מלמלא את משימתו בעולם, שהיא להזכיר, או למנוע את השכחה הבלתי-נמנעת. אני באתי בשבילה מירושלים לתל-אביב הרבה לילות, והיא באה מיפו לתל-אביב, ועוד קודם מִיֶּאֱפֵא ליפו, בבגדים שחורים תמיד ושער ארוך ושחור, בת עשרים ושתיים ואני בן שמונה-עשרה, צעיר בדרכי בין האהובות. היא לא לקחה אותי לדירה שלה, מפחדת מפני שותפתה, שהיא גם בת-דודה, הסבירה, ולומדת לתואר שני באוניברסיטת תל-אביב, ועלולה להזכיר את קיומי לבני-משפחתה. אני לקחתי אותה במכונית של אבא, ולילה לילה כשחזרתי הביתה הייתי נשאר עוד רבע שעה באוטו ברחוב שלנו אחרי שחניתי, מדליק את האור ומלקט שערות ערווה שלה ושלי שנתלשו מגופינו ונשתלו במושבי המכונית, והשעה שלוש לפנות בוקר.

אמרתי לה, את אישה שבויה בין עולמות, מרבה כעס פוליטי בשירים שכתבת בשפת האויב, מרבה היכרות אינטימית עם המילים של העברית רק כדי להשיב אותן אל חיק הערבית, הנה כבר החזרת אותי אלייך, אידיאולוגית במסווה של אישה אוהבת. היא נהגה בי כאילו הייתי אשכנזי שלא שמע דבר על התרבות הערבית, וכשאמרה אתם כולכם באתם אלינו מפולניה ומגרמניה, התקוממתי ואמרתי, אני באתי מעיראק, דווקא אתם שוכחים אותנו תמיד, לא מוכנים לזכור שחינו כאן אתכם, שגם אתם דחתם אותנו ללכת מארצותינו ביניכם. השיבה לי אתה היית ראשון לשכוח בית הוריק בעיראק, אם אתה רוצה לזכור, אמרה, למה לא תלמד, למה לא תהיה יהודי כותב שירים בערבית כפי שאני ערבייה כותבת שירים בעברית? ואחר-כך אמרה, אני פלסטינית בישראל קצת כמו יהודייה בעיראק, יודעת שתי שפות ושתיהן שוכחות אותי, היהודים לא רוצים אותי מדברת עברית, הערבים אומרים מה לערבייה אצל העברית.

בערב השני בבית-הקפה קיבלה על עצמה את תפקיד הבדווית הערבייה אשר נדדה אלפי שנים במרחבי המדבר, עד שיצאה מן האוהלים אל העיר ובתי הבטון הקרירים שלה, ורחובות האספלט הלוהטים, למרות שנולדה כל כולה ביפו, וכל אבותיה ואמהותיה ביאפא, וקראה לפני

הקהל: "מזגנים אילפו אותי לחוש חום בלתי-נסבל ברחובות ולהירתע מריח הזיעה של גופי, ובוהק פלורוסנטים הרגיל אותי לפחד מהפסקות חשמל, מאימת החושך ומאורם הצנום של הנרות. וכך רק עברו מספר דורות וכבר בדידות הלילות המדבריים הפכה בלתי-אנושית בעיני, וכבר מסעות הגמלים הפכו פרה-היסטוריה שלי. ומי לימד אותי להתפנק, לפחד, להיקרע מעברי, לבקש לי גוף אחר ומחשבה אחרת, להתבונן בסבי וסבתי ולראות שבטים פרימיטיביים..."

כשהתיישבה לידי לקול תשואות הקהל שאלתי אותה, גם בערבית היית כותבת שיר זה? גם שם היית מקוננת על שרידי המאהל כך? אמרה שהחליטה לא לחזור ליפו, תעבור לגור בתל-אביב, כבר אינה משם. הצעתי שתבוא לירושלים, ובמקום לענות סיפרה על שיר ראשון שכתבה, כשעוד כתבה בערבית, ביום הזיכרון הראשון ליצחק רבין בבית-הספר, המנהל הקריא וכולם מחאו כפיים, לא כל יום ילדה בת חמש-עשרה כותבת בפֶּצָחָא בלי אף שגיאה דקדוקית, והיא הקשיבה לתשואות הקהל ההוא, בדיוק ביקר בתיכון שר מן הממשלה, אינה זוכרת איזה שר, רק את לחיצת-ידו זוכרת, והחליטה שתמשיך לכתוב שירה, והחליטה שתכתוב בעברית.

התחילה קוראת לי את שירו של מחמוד דרוויש לְרִיתָא בערבית במנגינתו של מְרָסֶל חִילִיפָה, והיתה מפרשת לי את מילותיו עברית, על שולחן בית-הקפה, מדמינת את ישיבתם של דרוויש וריתא במטבח בין ספלי תה של לילה כאשר היא דוברת אליו חיבה עברית ומבקשת שישב לה בְּאוֹתָהּ לשון ונושקת לשפתיו, ולא ידעתי האם היא מדמינת שאני ריתא, שהיא דרוויש. בְּמִיטָה, הסבירה, היתה מספרת לו ריתא בְּאֵמָה הבוכה על אובדנה ומקללת את העולם, מקללת את הגויים, את הגרמנים, את עמו ואותו, ואחר מחבקת את שתיקתו, מתבוננת כיצד הוא מסתיר פנים מאחורי זיפים שחורים. שם, באותו מפגש של משורר פלסטיני עם אהובתו היהודייה, הקירות שמעו אותה אומרת: "הזיפים שלך פוצעים אותי כמו חרסים מנופצים", ואחר ראו אותה מקרבת את פניו אל בין רגליה, מתאוה להכיר ברחמה את כאבי ילדותו ואת כובד סודותיו. ולמספר רגעים, הסבירה רים, הצטמצמה כל הארץ הקטנה הזאת לחדר אחד בבניין לא גדול המתמלא הזיות יומיום ומבקש להכחיש את בוא חילופי העונות. וכשהיתה נרדמת לפניו ריתא היה כותב לה, לקצב פעימות לבה, שורות בפואמה ארוכה, לה הוא קרא אחרי שעזבה "החורף הארוך של ריתא", ובאותם לילות היה תובע את חלקו בספר בראשית, באיוב, בחג הקציר ובשירי האהבה הקדמוניים.

ובאמצע הלילה הוא דרש מן הדף להסביר לו למה הסיתה ריתא את האל נגדו, ולא הציע לה לנדוד עמו אל מחוץ לקללת אהבתם הנצורה, אל הים, אל המדבר, אל ארץ רחוקה. ובבקרים היתה ריתא נוסעת ממנו, נרתעת משאלות שומרי העיר, שבה אל שכונתה המטופחת ואל ביתה הערני ואל אהבת הדורות של אמה, מקדימה לנסוע לעבודתה כדי שלא ידובר בה, שלא ישאלו: "איפה היית הלילה ריתא? מה פשר עייפותך הריחנית? מי בָּלָגן את תלתלייך האדמוניים?". ובערבים היתה שבה אליו, מאלפת את הסוסים שבדמה, מקוננת על אורכו של החורף, על קריאתו העיקשת בעיתוני המלחמה. למה קראת כל-כך הרבה בכותרות העיתונים, שאלה רים והרימה את מבטה כלפי, כשהיא עמדה מולך? איך יכולת להכחיש את ערגתך אל ניחוח ערוגות בתי-השחי שלה, אל כפתורי חולצתה, אל פני השיש שלה המלאים נמשים? ולמה לא יכולת להאמין שתסכים להאזין לסיפוריך, רק ישבת על ברכיה וניסיף לשתות משדיה את כל ייסורי עמה? האם חשבת שבסוף תהיה היא מוכנה להקשיב לסיפורך?

ורים המשיכה לספר לי, בערבית ובעברית, איך כשהתעוררה ריתא בוקר אחד מאוחר בתוך שבר של אור שחדר דרך סורגי הברזל של החלון הצר, המצמצם עצמו, אחרי שהבטיחה בשנתה לשוב אליו כששתנו הימים והחלומות, אולי אחרי החורף הארוך, היא הוציאה מן התיק שלה

אקדח קטן עטוף בשקית ניילון דקה, שכנראה נועדה להגן עליו מפני הגשם והרטובות, והניחה אותו על השרפרף, על גבעת דפי הטיוטה המלאים אותיות ערביות מחוברות ששוררו לה פואמה ארוכה שמעולם לא קראה. וכשהלכה הוא הביט בשקט אל תוך לוע האקדח הטעון בכדור אחד, הבין שחשבה כי אולי יחוס על חיי השירים, ועמד וקרא אותם מול החלון המתרוקן בעוד ריתא הולכת ומתרחקת ברחובות, שבה אל ביתה הכרמלי. כל דף שקרא הוא קרע, וכבר יכול היה לחוש איך גלותו מתקרבת כשירד הערב והוא ראה את השתקפותו בחלון, עדיין מקריא לה מילים אובדות, כבר יכול לחוש כיצד חיו עומדים לצאת בעקבות נדודי עמו.

רים עדיין לא נולדה אז, והיא הזכירה לי שגם אני לא נולדתי אז, ושהיא לא תכתוב עדיין את הפואמה הארוכה שלה לאהובה היהודי, אולי אכתוב אני לפניה את הפואמה שלי אליה. היא הלכה במחאה על כך שלא סירבתי למדים, וכשעמדתי בעמדת שמירה במוצב על גבול הלבנון, למרגלות החרמון, ודמיינתי דמיונות אוריינטליסטיים על נערה בדווית שרעתה מולי עדר כבשים, עלו בראשי השורות הראשונות בפואמה שלי על רים, והתחלתי לכתוב.

ואת אמרת לי אמא להזהירי, כשהייתי ילד, תחילה אמרו לך מזרח אישה צנועה, סגורה בחדרי חדרים, בת-מלך פנימה מכסה כל גופה בבד שחור, על פניה עוטה רעלה, רק עיניים לה לראות ולהיראות, אחר אמרו לך מזרח אישה מפתה, מרבה חיוכים מאחורי רעלה, וכל גופה פרוץ, מזמין אותך לחדרי חדרים, לצפות בריקודי בטנים, בריקודי שבעה צעיפים, אחר אמרו לך מזרח גבר פרא אציל, איש מדבר קשה הממעט בדברים, מקפיד על כבודו וכבוד אחרים, מכניס אורחים ומארח זרים ומוסר להם את חוכמתו הפשוטה, פשוטה כמו המדבר בו הוא חי וקשה כמותו ומסתגלת, גופו חזק להעמיס מסעות ולהרבות בנדודים, וראשו תמים, ובסוף אמרו לך מזרח גבר גס ולו נשים רבות, מרבה יריקות וצעקות, מקלל ומאיים ומשפיל את אשתו, את כל נשותיו, מכה את ילדיו, אמרו לך שאין לסמוך על מילתו, תמיד הוא משתכר מעראק, תמיד אופף אותו ריח הנרגילה והאופיום, ורעש קוביות המזל המכות בדפנות לוח השש-בש שלו, אין בו עידון או תרבות, לא נימוס ולא תמימות, הוא הומוסקסואל והומופוב בו-בזמן, מחבק ומנשק גברים אך מקלל את אהבתם ומאיים עליהם בסקילה. אמרת לי להזהירי שלא אאמין לאיש מן האומרים, שלא אשפוט אותך על-פיהם, שלא אשפוט אותי, ואני התחלתי מדמין חדרי החדרים, מדמין המדבריות הארוכים, והייתי מספר אזהרותיך לרים והיא צוחקת אחרי.

היא ידעה לשחק בשפתי, ואני בשפתה ידעתי רק לשאול אֶשְׁלוֹנֶה, לחבב אותה אֶבְדֶּלֶךְ, ללחוש אֶנָּה בְּחִיפָה או לצטט את המשפטים של אבא מהסיפורים על המילואים בצבא, הרבה אֶפְתַּח אֶל-בָּאב, הרבה אֶפְתַּח אֶל-סִנְדוּק, הרבה שוּ אֶסְמֵךְ וּתְעַאֵל תְּעַאֵל, או לשיר "יָא סִדָּאם יָא חֲבִיב, אוֹדְרוֹב אוֹדְרוֹב תֵּל-אֶבִּיב!" מן ההפגנה של הפלסטינים בירדן בתשעים ואחת. שרתי לה והיא צחקה, ולא ניסתה ללמד אותי את שפתה. הקריאה את שיריה העבריים במבטא ערבי, ואז כשהיתה מתיישבת לצדי ומדברת פתאום היה נעלם מבטאה. ובינינו חלפו ארבעה שבועות של אהבה, של הקראת שירה וליקוט שערות ערווה, והייתי אומר לה לבי מלון דרכים, הוא כמו האבן של שפינוזה, זורקים אותה מראש בניין ועוד דקה היא מתנפצת, אבל כששואלים אותה כשהיא עדיין באוויר האבן עונה שהיא אוהבת ליפול, היא בוחרת ליפול. כך, אמרתי לה, גם אני מאמין באהבה, בוחר באהבה.

והיא אמרה לי שאסור לה להגיד מה שתאמר לי, כי זה מה שאומרים לה להרגיש כל הסופרים האירופאים השוביניסטים ביותר שהיא קוראת בתרגום לעברית, אבל כאישה היא מרגישה כמו אדמה, כמו שדה המחכה לטיפות של גשם, ואתה, שאלה, אתה מרגיש כמו גשם? אתה לא הכי יפה בעולם, אמרה, אבל אתה צעיר וחזק, וזה מסוכן, כי עוד שבועיים אתה הולך לצבא, לצבא של היהודים, ואתה עוד עלול לעשות שטויות, להתפתות למוסר המלחמה, ואז אחרי שתניח בתוך רחמי ילד פתאום תמות לי, ולמה אני צריכה את זה? מה אני אעשה אז? אהיה אלמנה של חייל ישראלי, אמו של יתום מלחמה? מה אני הוּדָא של סמי מיכאל? ככה בחיים לא יקבלו אותי בחזרה, וכמה שברחתי יום אחד ארצה לשוב הביתה. האהבה היא יתומה, אמרה, ואני לא רוצה ממך ילדים שיגדלו יתומים. אחר-כך אמרה לי, כמעט מיואשת, בסוף אתחנן עם אשכנזי, או עם מישהו מהגדה או מעזה, ומי שם יקרא שירה עברית, המתנחלים?

לפעמים, הסבירה לי, אין בעולם מקום עצוב יותר מן הבית. אתה יודע, סיפרה, סבי שלח את אבי ללמוד יידיש בארבעים ושמונה אצל פליטים מפולניה, לא האמין שהעברית תהיה שפת הארץ הזאת, ורצה להבטיח את עתידו של אבי. שנים צחקנו על היידיש של אבא, ועל הבדיחות היהודיות שהיה מספר, עד שהבנתי כמה עצוב הניסיון הזה לשלוח את בןך אצל זרים, לנסות להשכיח ממנו אותך. והיא, העידה, כבר התייאשה מניסיונות המשוררים להשיב את השמות הערביים לרחובות יפו וחיפה, לגבעות הגליל, התעייפה מלשאת על צווארה את כל מפתחות המגורשים עוד לפני שניסתה. ואני הייתי אהוב כל סבלותיה, שותה מילים מפיה, מעיניה, משדיה, מערוותה, מאחיזת כף-יד שלה. כשרק נפגשנו אמרה, בחייו אוהב אדם אהבות רבות, ואין סיבה שאהבה אחת, חדשה, תבטל אהבה קודמת, ואיך יכולה להיבטל סיבתה של אהבה. על כן, אמרה כשהודיעה שהיא עוזבת אותי, אוהב אותך גם מחר, וכשסיימה להגות את המילים נשקה לי והלכה.

עכשיו, אמא, אספר לך באהבה קצרה נוספת. כל אהבותי היו קצרות, כל פרידותי היו מהירות. ואספר לך גם על בגידה שהיתה בתוך האהבה, איך נמשכו אהבותי לאחרות למלא את כל שעותינו החסרות. אז בימים שלא ידעתי שציפור שיר גולה היא ערש המוצא כתבתי שיר ראשון אחרי שנים ארוכות של שתיקה פנימית, בשנה הראשונה ללימודי באוניברסיטה, אחרי הצבא. בשרה היה חיזור ומשפחתה צמחה דורות רבים על אדמת פולניה, היא ערש פה-לין, והיא היתה מפנה לי מקום בין שעותיה ולוקחת אותי להופעות של מוזיקה מן המזרח בשכונת מוסְרָרָה, לוקחת היכן שאת לא לקחת. וזמרת עיראקית עולה על הבמה, סוּעַד דוֹרִי, שרה שירים של אום פוֹלְתִיּוּס בעוד אנחנו מכאיבים מגעים, ואני מגלה כיצד אנחנו אסורים בגלות פנימית, כיצד דווקא היא האהובה החיצונית מצליחה לשחרר אותי מן הגלות, ואני כותב לה בשיר: "מתיקותן הלילית של צביטות אהבתה בבשרי, בחצר ירושלמית, בין אבנים וגפן, בין צלילי עוד וּלְאֲדִינוּ, בין קירות גופי, מתיקות דבש אדמונית. בקצה החצר גדר מתכת ישנה, ואצלה נדבקה זקנה בשביסה, שנשאבה מן הסמטה בדרכה הביתה מבית-התפילה, טועמת ממתיקות הצלילים, מְדַמָּה לעצמה שלרגע היא שוב בת-מלך, בארצות ההן הרחוקות. העוד, שהיה שפה אסורה לאוּזִינִי, הותר בחצר מכבלי איסוריו, ואני שלימדתי עצמי להיות יונק דבש מסלע, לומד לשנות צוף מפי נערה. עיני הזקנה צוחקות מאחורי גבם של הנגנים והזמרת השמנה היפה, והיא מְדַמָּה בעיני לסבתי, שלפני מותה חזרה לדבר רק ערבית, בלי עברית".

לפני מותה חזרה סלימה לדבר רק ערבית, אמא, בלי העברית שלנו, ואני, גם אם אלמד עתה את הערבית הבגדאדית, ירושת אמהותי ואבותי, כאשר יתקרבו ימי אל קצם והשפות השאולות ינשרו ממני, שפה שפה לדרכה, תאבד לי הערבית יחד עם האנגלית, ותישאר לי דווקא העברית, רק העברית. אבל אז, עם סלימה, אני הייתי נכד שלא יכול לדבר עם סבתו, שסבתו מדברת אליו והוא חירש לה. ואת, אמא? איזו שפה תישאר לך בסוף? באילו מילים תדברי עם המלאכים? בערבית או בעברית? ואולי, אחר שבזבזנו כל-כך הרבה מילים, רק שתיקה תישאר? אני חזרתי עם אותה אהובה אל חדרה במעונות הר-הצופים, והיינו מנסים לכבות את שריפת הצלילים במי נשיקות, טובעים בים הגופים, עד שאני מרגיש ששפתיה כמו לוחות פלדה כבדים, כמו עוגנים המושכים אותי למצולות, וכל גופה אצבעות קשות, חופרת בי עוד ועוד איסורים, אומרת קודם נהג כאילו היינו עירומים, ורק אחר-כך נשלח ידיים במעטפת הבגדים. וכך עד שעות קטנות, משכיחים מעצמנו את חובות הלימוד והמבחנים, משכיחים את המילים, אמנם לא מצהירים אמונים אבל נסגרים מאחורי קירות בהתנגשות גופים. וכשחזרתי באותו הלילה אצל חדרי כתבתי לה את השיר ושפתי רכות מנוסטלגיה, עוד מעט נושקות למילים, הרבה יותר מכפי שמותר לשיר.

שיר ראשון, אמא, שבא בעקבי המוצא ההוא החמקמק, בימים ההם שעוד לא ידעתי כי ערש המוצא הוא יונת רחוקים כבולה ואסורה. ומאז אמא, יש בי הדיבוק הזה, שוב ושוב להזכיר שם עירנו, להיזכר במילים ההן שגרמו לנו לשנוא עצמנו, כאילו הרגשתי שאם נאמר אותן במקצב מכשף נירפא מהן, אבל אולי לא, אולי אנחנו נבלעים בתוך הדיבור הזה, הדיבור הזה שלא מותר לנו פתח יציאה החוצה, ששוב ושוב שואב אותנו אליו, עד שאולי ניזכר במילים שיגרמו לנו לאהוב את עצמנו ונצא, גם אם שוב הנוסטלגיה תהיה שופעת מתיקות אין-קץ, גם אם יהיה בה כדי לזייף, עד שנצא, עד שנשתחרר. אחר-כך נעזבנו זה מזאת אני ואהובה ונסעתי לחודש לספרד, ופאָבלו נְרוֹדָה רמז לי שהכול ייפתר בהתבשמות עכורה של אהבה, ופגשתי את מְרִיָה וִיקְטוֹרִיָה קאָסטאַנְיוֹ בְּכַפֵּר קאָנְדֵּלְאָרְיוֹ. ואחר-כך חזרתי לארץ, כדי לחזור אל האהובה למספר ימים, כדי לשוב ולהיפרד באצבעות קשות.

הייתי יושב בערבים וכותב שירים בבתי-הקפה של הערים בספרד, אמא, מתכנן עם מי מהנשים בבית-הקפה אחזור לחדר מלוני, מתכנן לכתוב שירים דווקא לכל הנשים האחרות, שלא ילכו עמי. הייתי קורא בשיריו של פאבלו נרודה בספרדית וכותב לו שירי תשובה בעברית, עד שבבית-קפה אחד, בעיר בְּחָאָר, נערה בשולחן סמוך ניסתה כוחי בחיוכים ארוכים, והיא מוקפת סבים וסבתות ואוספת שעה ומפזרת חליפות, ואני בן עשרים ושלוש והיא אולי בת שבע-עשרה, וקצה גבול כוחי בשדות חוסר המעש שלי. את שמה אֶלְבָּה, שחר, השאירה על כרטיס של המסעדה יחד עם מספר הטלפון שלה בידי אחד המלצרים, להעבירו אלי, ואני הולך ממרחק אחריה, והיא בין סבים וסבתות, משיבה לי מבטים. עלים מלקטים את קולך, רציתי לומר לה שורות של נרודה, אני הולך לעשות מכל המילים כולן תכשיט ענק לצווארך. ולעצמי לחשתי, שלושה ימים לפני יום-הכיפורים, גדול החטא המתוכנן מזה שבשגגה יסודו. ונסעתי באוטובוס הבוקר שלמחרת לכפר קאָנְדֵּלְאָרְיוֹ, כדי ללכת ברחוב היהודים שברובע הכלבים, כדי להכיר באוטובוס שיחזור מן הכפר לעת ערב את מְרִיָה וִיקְטוֹרִיָה קאָסטאַנְיוֹ, שנולדה בקאָנְדֵּלְאָרְיוֹ והוריה עברו למורת רוחה לבחאר שנה קודם לכן, כדי

לשאול אותה אם יש בית-קפה עם אינטרנט בעיר, כדי שהיא תוביל אותי ותיכנס עמי, לקרוא במכתבי לאהובה, לשאול למעשי.

לצלילי סַנְגְרִיָה אדומה קראנו יחד עשרים שירי אהבה ואחד חסר תקווה, אמה מתקשרת שוב ושוב אל הטלפון הנייד שלה והיא לא עונה, ואני חולם כיצד בתה כבר נעלמת מעמה אתי. היא בת תשע-עשרה וידי כבר מלטפת את אצבעותיה, ומחשבותי כבר מלטפות את עיניה, והשפה הספרדית מסמנת סימנים לאהבה, שלא הצליחו להסתמן בעברית ובערבית ובאנגלית, ובשעת חצות נפרדנו כדי לקבוע להיפגש שוב למחרת בבוקר בצומת הרחובות הסמוך למלונני. ולנו יום אחד כדי ללכת את כל רחובות בחאר מבוקר ועד ערב, כדי להיפרד בתחנת האוטובוסים המרכזית בהרבה נגיעות קשות, כדי לשמוע שלה חבר אָן פֶּאוּסָה, בהפסקה, כדי לספר שגם לי חברה אן פֶּאוּסָה, כדי לשבת מול הקַרְפוּסְקוּלו, השקיעה הספרדית, ולדבר על אלוהים, על כנסייה, על בית-כנסת, על משפחה. לבסוף, שעה לפני הפרידה, משחקי ילדות החליפו את המילים הקשות, ואני לוחש לה שורות של נרודה, אָס לָה אוֹרָה דָה פֶּאָרְטִיר, זאת השעה של הפרידה, והיא מחבקת אותי חיבוק אחרון שכבר אין בו את הקשיות והמרחק שהתעטפה בהם בדרך לתחנת האוטובוסים, ואני לוחש לה בעברית, "בחיבוק אחרון את תמיד מתרככת", ואחר-כך מסביר, בעודי חושב על כל הציפורים שהיו תלויות מעלינו באוויר, "כולנו מדברים שפות זרות". ובעוד האוטובוס מתכונן להסיע אותי לסְבִילִיָה הריקה מיהודיה לקראת יום-הכיפורים, עניתי לה על משפטה האחרון יו טַמְבֵּיִן, אני גם כן, בלי שהבנתי את מילותיה.

ובנסיעת הלילה הייתי טרוד בהכרחיותן של הפרידות, נזכר איך ברגע של התפארות שווא לקחתי אותה למסעדה בה ראתה אותי אלבה, להרשים את המלצרים, קובע משימות לחיי, להעביר כל התפילות היהודיות ללשון יחיד, חושב מה אוכל עד שייכנס יום-הכיפורים. יום אחד הייתי נע ונד ברחובות סביליה הרועשים כדי להתקשר לויקטוריה, כדי לבקש ממנה לחכות לי בתחנת האוטובוסים, כדי לאכול עמה סעודה אחרונה לפני בוא יום-הכיפורים, כדי להתבודד כל היום הקדוש בחדר המלון, קורא בתנ"ך באין סידור. בתהילים שאלתי: "למה תישן אדוני הקיצה אל-תזנח לנצח, למה-פניף תסתיר, תשכח עֲנִינִי וְלַחֲצֵנִי... קומה עֲזָרְתָה לני", ואילו משלי הזהיר אותי מפני נשים נוכריות ורגליהן וצעדיהן. ולמחרת יום-הכיפורים נסעתי עם ויקטוריה שוב לכפר קאנדלאריו, והרבינו מילים, וחיוכים, וליטופי ידיים רעבים, ונשיקות לחיים, לא יותר, והכול בהתבשמות לא עכורה, עד שכתבתי לה: "סליחת חוף גופף בים זר של אויבים קשים, בסעיפי סלע שהיו פעם גופי".

אביה של ויקטוריה סירב לתת לי את בתו. ישב וקרא עיתון בזמן ששוחחתי בסלון עם אשתו ועם אחותה ואחיה. כשיצאה מן הבית לנסוע אתי לקאנדלאריו, וחזרה כעבור דקה לקחת עוד מטרייה בשבילי, שאל אותה "למי?" וכשענתה "לחבר שלי", שאל: "התייר?" באכזבה גלויה. הוא חשד שאהבתי זמנית, חולפת, כאילו הכיר אהבה שאינה כזאת, והעדיף את החבר הקודם שעזב לעיר אחרת וקרא לויקטוריה לבוא אחריו, והבטיח שאהבתו נצחית. ויקטוריה עומדת בתווד, מתערבת ואינה מתערבת, מציעה את דבשה ומקמצת בנוזל המתוק, שרה עמי לאורך הרחובות הישנים של בחאר בזמן של גשם: "בִּסְמָה, בִּסְמָה מוּצִי, קומו סי פֶּוֹרָה אֶסְטָה נוֹצָה לָה אוּלְטִימָה וְס, בִּסְמָה,

בְּסֵמָה מוֹצִי, קָה טַנְגוּ מִיָּדוֹ אַ פְּרִדְרִטָה, פְּרִדְרִטָה דִּיסְפּוֹסִי, מוֹצֵאת עִמִּי מַחֲסָה תַּחַת גִּגוֹן סַנִּיף הַדּוֹאֵר, מִבְּקֶשֶׁת שֶׁאֲכַתּוֹב לָהּ עַל דֶּף דְּבָרִים אַחֲרוֹנִים.

אִמָּה שֶׁל וִיקְטוֹרִיָּה שֶׁאֵלָה אוֹתִי מִי מִשְׁתִּי בְּנוֹתִיהָ יִפֶּה יוֹתֵר, וִיקְטוֹרִיָּה אוֹ אִיסְבֵּל, וְנִיסְתָּה לְשַׁדֵּךְ לִי אַחַת מִחֲבֵרוֹת בְּתָה הַקְטָנָה וִיקְטוֹרִיָּה. הַחֲלָה עוֹשֶׂה יָד אַחַת עִם בַּעֲלָה לְהַרְחִיקֵנִי מִבְּתָה. וְאֵנִי, בְּשַׁעֲהָ הָאֲחֵרוֹנָה שֶׁלֵּנוּ, כְּשֶׁטִּיִּלְנוּ עַל הָרַ הַצּוֹפֶה לְבַחֵר, הַמְצָאתִי לָהּ שִׁירִים בַּעֲבָרִית וְשִׁרְתִּי בְּאוֹזְנִיהָ: "אֵהִיָּה לְךָ אִישׁ וְתֵהִי לִי אִישָׁה, כִּךְ לֹא נוֹלַדְתָּ דָת חֲדָשָׁה", מִסְרַב לְתַרְגֵּם אֶת עֲצָמִי לְשַׁפְתֵּיהָ. בְּיוֹם הָאֲחֵרוֹן, לְאַחַר שְׁבוּעָה, בִּיקְשָׁה שׁוֹב שֶׁאֲכַתּוֹב לָהּ מִלִּים אַחֲרוֹנוֹת, לְפָנַי שֶׁאֵנִי נוֹסֵעַ, וְאֵנִי דַחֲתִי מִלִּלוֹת הַפְּרִידָה לְרַגַע אַחֲרוֹן שְׁנֵהִיָּה רַק שְׁנֵינוּ, בְּלִי חֲבֵרוֹתִיהָ הַמְצַטְרָפוֹת בְּכָל עֵת עֲלֵינוּ, בְּלִי בְּנֵי-מִשְׁפַּחְתָּה הַרְבִּים. לְבִסּוֹף הַתִּישְׁבָּה נַעֲלַבְתָּ בְּלִי כּוֹוֹנָה לְנוֹעַ, וְאֵנִי כְּתַבְתִּי מוֹלָה, מִעֲרַבְבַּ עֵבְרִית, אֲנַגְלִית וְסַפְרָדִית: "וִיקְטוֹרִיָּה, קוֹ עוֹבֵר בֵּין הָעֲצִים, נוֹפֵל בֵּין רַגְלֵינוּ, עוֹלָה לְשָׁמַיִם, מִנְשֵׁק אֶת הַיָּרַח. הַקּוֹ הוּא הַזְּמָן, רַגְלֵנוּ הֵן הָעֵכְשִׁי, הַשָּׁמַיִם הֵם בַּחֵר, וְהַיָּרַח – אֶת. אֵהֲבוֹת קִיץ קְצָרוֹת וְמַהֲרִירוֹת קִימּוֹת רַק בְּעוֹלָם שְׁבַחוּץ, בְּנַפְשֵׁנוּ הֵן יִכּוֹלוֹת לְהִיֹּת אִיטִיוֹת וְאֵרוֹכוֹת. אֵן אֶסְטָה פּוֹבְרָה אוֹרָה, בְּשַׁעֲהָ עֵנִיָּה זֹאת, מִלּוֹתִי הֵן כְּפוֹת יָדַיִם פְּקוּחוֹת לְנִדְבוֹת, וְעֵינַיִם קוֹרְאוֹת הֵן קַהֵל רַחוּב אֲדִישׁ שֶׁל נַפְשוֹת קְמוּצוֹת. אֵן אֶסְטָה פּוֹבְרָה אוֹרָה, לֹאֵס פֶּאֶלְאֶבְרָאֵס, הַמִּלִּים, עֵנִיוֹת גַּם כּוֹ, כְּקַבְצָנִים בְּרַחוּבוֹת. מִלּוֹתִי מִבְּקֶשׁוֹת אֶת זִיכְרוֹנְךָ, שִׁתְּגַבֵּר עַל הַמְרַחֲקִים, וְהֵן מִבְּקֶשׁוֹת גַּם חִיוֹךְ אַחַד, עֵכְשִׁי, לְפָנַי הַפְּרִידָה".

בְּאוֹטוֹבוֹס קְרָאתִי אֶת מִלּוֹתִיהָ: "לֹאֵס דְּסֶפְדִּיִדְאֵס סוֹן טְרִיִסְטָס, פְּרוּ מֵאֵס טְרִיִסְטָה רוֹבְנִיָּה סִידוֹ קָה נֹ אוֹס אוֹבְנִיָּרָמוֹס קוֹנוֹסִידוֹ. קוֹן אוֹן גְּרִיטוֹ דְּהָ אֶסְפְּרִנְסָה מֵהָ דְּסֶפִּידוֹ דְּהָ טִי", וְכִבֵּר הֵייתִי מִתְּגַעֵגַע לְדֶרֶךְ בַּהּ יִכּוֹלְנוּ לּוֹמֵר קְרוֹבִים: "מוֹי לְחוֹס". מִרְחֻקִים רְבִים.

אִמָּה, אֶת נְרִדְמָת? לְמָה אֶת נְרִדְמָת? עוֹד סִיפּוֹרִים רְבִים אוֹדוֹת הָאֵהוּבוֹת יֵשׁ לִי לְסַפֵּר לְךָ, וְאֶת נְרִדְמָת? אוֹלִי תְּסַבֵּרִי לִי אֶת לְמָה הַנַּעֲרוֹת הָעִירָאקִיוֹת רוֹחֲקוֹת מִמֶּנִּי, מִסְרָבוֹת לְרַמְזֵי? לְמָה, אִמָּה, יוֹדַעַת אֶת? הַתְּעוֹרֵרֶת? הַלִּילָה אֲשֶׁר לִישׁוֹן אֵנִי כֹאן, לִיד מִיטָת אַבָּא, לֹא אֲשׁוֹב לִישׁוֹן בְּמִיטָת אֵהוּבוֹתִי הַלִּילָה, הִיא תַּחֲכָה, לֹא הַגַּעַתִּי לְסַפֵּר לְךָ בְּסִיפּוֹרֵי הָהוּוָה. אֲשֶׁר כֹּאן, כִּי אִם אֶת נְרִדְמָת, מִי יַעוֹרֵר אֶת אַבָּא? מִי יִבִּיט בּוֹ לְעוֹרֵר שְׁנָתוֹ?

פְּרַק חֲמִישִׁי: לִילָה שְׁלִישִׁי

וּבְלִילָה הַשְּׁלִישִׁי לְצַד מִיטָת חוֹלִיוֹ שֶׁל אֲבִי אֲשֶׁר עֵבְרָה לְדוֹר בְּבֵיתֵנוּ, מוֹל פָּנָיו הָאֵילְמוֹת וְאוֹזְנוֹ הַקְּשׁוּבוֹת קֶשֶׁב נֶצַח, מַגְלָה אֵנִי אֶת לְבִי לְפָנַי אֲמִי וְאוֹמֵר לָהּ, אִמָּה, לִילָה נוֹסֵף רוֹצֵה אֵנִי לְסַפֵּר, לְדַבֵּר, אַחֲרֵי שְׁנֵים אֲרוֹכוֹת שֶׁל שְׁתִּיקָה, עַל יָמַיִם שֶׁלֹּא יָדַעְתִּי שְׁצִיפּוֹר שִׁיר גוֹלָה הִיא עֵרֶשׁ הַמוּצָא. עֲדִיין תּוֹרִי בְּסִיפּוֹר הַסִּיפּוֹרִים, אִמָּה, תּוֹרִי לְהֵאֲרִיךְ, אֶת כְּבֵר כְּתַבְתָּ סַפְרִים רְבִים, וְאֵנִי עֲדִיין קוֹלִי כְּמַעֵט שֶׁלֹּא נִשְׁמַע. אֶתְמוֹל נְרִדְמָת, אִמָּה, אֵיךְ נְרִדְמָת לְפָנַי סוֹף הַסִּיפּוֹר? כְּמָה מִמֶּנּוּ לֹא שְׁמַעְתָּ? לֹא אַחֲזוֹר עֲלֵיו, לֹא אֲשַׁמַּע מִמֶּךָ תְּשׁוּבָה אֲפִילוֹ לְשֶׁאֲלַתִּי הָרֵאשׁוֹנָה אִם תְּסַכֵּמִי לְהַבְרִיחַ אוֹתִי. הַתְּקַרְבַּ סִּיפּוֹרֵי אֲמִשׁ

להווה עד קצה הסכנה, אמנם עדיין לא אל אהובת לילותי אלו, אבל אל הקודמת הגיע, ואיך אפשר לספר את שהווה כשאין מרחק? צריך לחזור עוד אחורה, לספר את שקדם ללילות הללו.

אולי צריכים אנחנו לחזור דורות רבים אחורה, לחזור מאות שנים ולדובב שפתי מתים וישנים, ניתן להם רשות לדבר מפנינו, נרכוש גם אהבתם גם שנאתם הרבה רגש הרבה זיכרון, עד שהם ידובבו אותנו דרך עיניהם. אבותינו נדדו במטוסים, קרועים מרכושם ומעברם, עד שהגיעו אל זמן נטול שירה, נושאים רק את סוף שלוותם במזוודותיהם, ועתה אולי נחזור אנחנו אל התלמוד לכפר בַּגְדָד שעת שפת נהר דְגֶלֶת, הוא בַּגְא-דְטָא מתת-האל הפרסית, אולי נעבור עם בנימין מטודילא בדרכים מספרד לבגדאד לפני יותר משמונה מאות שנים, אולי נקרא בַּמְקָאמָה שכתב אֶלְחַרְיִזִי בגנות תושבי בגדאד וקמצנותם, אולי נעיין בדוד סלימאן ששון שכתב אנגלית מסעו מבומביי עיר הולדתו אל עיר מוצא משפחתו בגדאד בשנת 1910. כבר הרבה שנים אנו לומדים על עירנו בעיקר מפי זרים, כפי שאמרת לי, אמא, ועם שחשקה נפשי לאחרונה במספרים מבני ארצי ועירי שייספרו לי את עברי, ועם שרציתי להקשיב לך אמא, לשמוע אותך אבא, אמרתי לעצמי אצא אלמד על בגדאד מפי זרים, כי כבר זר אני לעירי, מכיר שפות הזרים ומחשבותיהם ולא הערבית שלנו. אביט בבגדאד, העיר החלומה, ממרחק, דרך עיני אחרים, אביט בה דרך אלף עיניים ורק לא דרך העיניים שלי, שתישאר דמות ספרותית שהיא חצי אשליה, לפני שמתעוררים בי כל הגעגועים, לפני שהיא הופכת להיות עיר ממש, בשר ודם, רחובות ובתים, כשאני עוד רחוק ממנה כמרחק כל הגעגועים.

נלך אמא לבקש תהילת בגדאד אצל הזרים, לשמוע האם היתה עירנו מעטירה על יושביה ומבקריה כפי שסיפרו בניה וכתבו סופריה, או שהפלגנו בשבחי עצמנו חנם, כפי שכתבו עלינו מבקרים מאוחרים, והעלינו על גדותיהם את נהרות הדמיון כשאמרנו עליה נסים ונפלאות. נצא לילה לילה, אמא, למסע עד בגדאד, בגדאד שאסורה לנו יובל שנים בהליכה ברחובותיה הגשמיים ובביקור בבתיה, בתינו. מעתה, אמא, נקדיש את הלילות לבגדאד ולא לנו, ואת הימים נמלא באותם דברים רבים הנזקקים להיעשות, אנקה כל פינות הבית, אכין לנו ארוחות, אצא ללמוד ולעבוד, אתכתב עם כל הפקידים והפקידות של הממשלות, אהיה זר לעצמי בימים, מרחיק את לבי מעצמי, עד שנבנה בלילות את עירנו מחדש מן הספרים שסביבנו, מן הזיכרונות והסיפורים של אנשים שמתו, עד שנאזור כוח ללכת אל האנשים החיים ולשמוע, עד שנאזור כוח להקשיב שוב לעצמנו. ואולי לא נשוב לבגדאד עצמה, נעדיף את דפי הספרים, את קולות המוזיקה ברדיו, את הצילומים הדהויים, את הזיכרונות השאולים, את צלילי זרימת החידקל בדמיוננו, לא נחוש שוב את פיח המכוניות ברחוב הארון אֶל-רְשִׁיד, לא נעלה על הגשרים הצפופים הנושאים את ריח הפצצות.

אמא, התחלתי פותח ספרי המסעות הישנים, מספרים מקצווי עולם באים אל עירנו רק כדי לתאר את ארמונותיה, את הַחִ'לִיף היושב בה, את רבניה ובתיה ואת הנהר הגדול. הרבה עובדות הם מספרים ולא נזכרים לרגע בסבתא שלך ובסבתה, מה הן עשו, מה שרו, מה בישלו, מה העלה חיוך על פניהן, למי העניקו אהבתן, כמה התפללו, ואיך. אולי לא שאלו כלל לשלומן, אולי שאלו ולא כתבו תשובותיהן, לא התעניינו לדעת מחשבותיהן. הלילה אני קורא אֶתְךָ בכתבי הנוסע רבי בנימין בן רבי יונה, אשר יצא מטודילא אשר בצפון ספרד סוף המערב בשנת 1165 לספירת הנוצרים, ועבר דרך רומא וקונסטנטינופול ודמשק, ובא במסעותיו עד בגדאד היא העיר הגדולה בקצה המזרח, ואחריה

הגיע לתימן, להודו, לרוסיה ולפאריז, ושב לקשטיליא בשנת 1173. נקרא אמא, ונראה אם נזהה עצמנו.

הנה רבי בנימין מספר לנו על בגדאד שהיא ארץ תמרים וגינות ופרדסים שאין כמותם בכל ארץ שנער, ובאים אליה בסחורה מכל הארצות, ובה אנשים חכמים, פילוסופים יודעים בכל חוכמה, וחרטומים יודעים בכל מיני כישוף, ובה יושבת חיליפות הערבים, ובראשה אמיר אַל-מַאֲמִינִין אַל-עַבְאִסִי ממשפחת מוחמד, הוא הממונה על דת הישמעאלים וכל מלכי ישמעאל מודים לו, והוא כמו האפיפיור על הנוצרים. הנה רבי בנימין מרחיב בתיאוריו על המלך שיש לו ארמון בתוך בגדאד ובתוכו יער גדול מכל מיני אילנות שבעולם, בין עושי פרי בין שאינם עושים פרי, ושם כל מיני חיות, ובתוך היער מקווה מים הבאים מנהר חידקל, ובשעה שירצה המלך לטייל בו ולשמוח צדים לו עופות וחיות. והמלך הגדול הוא אוהב ישראל מאוד, ולפניו משרתים רבים מישראל, והוא יודע בכל הלשונות, קורא וכותב בלשון הקודש ובקי בתורת ישראל, והוא איש אמת ובעל אמונה ודובר שלום לכל הבריות. ואינו רוצה ליהנות אלא מיגיע כפיו, על כן עושה מחצלאות וחותרם חותמו בהן ומוכרין אותן שריו בשוק, וקונין אותן גדולי הארץ ומדמיהן הוא אוכל ושותה. ואין יכולין בני ישמעאל לראותו, וכאשר באים התועים מארץ מרחק ומבקשים לראות פניו, באים שריו המשרתים אותו ואומרים לו אדוננו פרוש שלומך על האנשים הבאים מארץ מרחק המתאווים לחסות בצל נעימותך, ובאותו שעה יקום וישלשל כנף בגדו מן החלון, ובאים התועים ונושקין אותו, ואומר להם שר אחד לכו לשלום כי כבר רצה ונתן לכם שלום אדוננו אור הישמעאלים, והוא בעיניהם כמו מוחמד הנביא שלהם, והולכים לבתיהם שמחים על-פי הדיבור שדיבר להם השר שנתן להם שלום המלך, ונישקו בבגדו.

וכל אחיו של המלך וכל בני-משפחתו כל אחד ואחד יש לו ארמון של זהב ואבנים טובות בתוך חצר המלך, אבל כולם אסורים בשלשלאות של זהב, ועל כל בית ובית שלהם שומרים שומרי המלך שלא יקומו עליו, כי פעם אחת קמו האחים על מלך שקדמהו והרגו אותו והמליכו אחד מהם, ונגזרה גזירה באותה שעה על בני-משפחת המלך שיהיו אסורים בשלשלאות של זהב, וכל אחד יושב בארמונו בכבוד גדול. איזו תמונה נהדרת זאת, אמא, כל אחד מן הנסיכים יושב בארמון של זהב ואסור בשלשלאות של זהב, ויש לו המון רב של משרתים, והמון רב שומרים סביב המשרתים, וכבוד גדול במאסרו הגדול. ובארמון המלך הגדול עמודי שיש וכסף וזהב ומשכיות וכל אבן יקרה תקועה בכתלים, ועושר גדול. אבל גם המלך כלוא בארמונו, אמא, לא רק אחיו ואחיותיו, ואינו יוצא מארמונו אלא פעם אחת בשנה בחג שחוגגים אותו הישמעאלים בסוף הרמזאן, ובאים אנשים מארץ רחוקה באותו היום לראות פניו, והוא רוכב על פֶרְדָּה, ולובש בגדי מלכות עשויים מזהב ומכסף, ועל ראשו מצנפת ועליה אבנים יקרות שאין שיעור לשוויין, ועל המצנפת סודר שחור בשביל צניעות העולם, כלומר תראו כל הכבוד הזה חושך יכסה אותו ביום המיתה. ובאים עמו כל קציני ישמעאל מלובשים בבגדים נאים ורוכבים על סוסים, שר ערב ושרי תוגרמה ודילם, ושרי פרס ומדי וגוז, ושרי ארץ טיבת ושמרכנד.

והולך המלך מארמונו עד בית-התפילה הגדול, שהוא בשער בצרה של העיר העגולה, ובדרך שהוא הולך הכתלים בבתיים כולם מלובשים בגדי משי וארגמן, ואנשים ונשים יושבים בחוצות ובשווקים ומזמרים בכל מיני זמרה ומרננים ומרקדים לפני המלך הגדול הנקרא אַל-חִלְיָפָה, ונותנים לו שלום בקול גדול, ואומרים שלום עליך אדוננו ואור הישמעאלים, והוא רומז להם שלום בתפיסת כנף בגדו בידו ונושק אותו, והולך עד חצר בית-התפילה ועולה במגדל עץ ודורש להם תורתם, ויקומו חכמי הישמעאלים ומתפללין עליו ומשבחים אותו על רוב גדולתו וחסידותו, ועונין

הכול אמן, ואחר-כך הוא מברך אותם. ומביאים לפניו גמל ושוחט אותו, וזהו שחיטת פסחם, ונותן לשרים והם משגרים ממנו לכל הארץ לטעום משחיטת יד המלך הקדוש להם, והם שמחים בדבר. ואחר-כך יוצא המלך מבית-התפילה והולך על שפת נהר חידקל לבדו עד ארמונו, וגדולי ישמעאל הולכים באוניות בנהר כנגדו עד שייכנס בארמונו, והוא לא שב בדרך אשר בא בו, ואותו הדרך אשר הוא הולך על שפת הנהר שומרים אותו כל השנה שלא יעבור שום אדם במקום מדרך כף רגליו. ואינו יוצא מהארמון יותר כל השנה.

ואחרי שגמר רבי בנימין להתעניין במלך, אמא, ובארמונותיו ובמעשיו, מתעניין הוא גם בנו ומספר כי בבגדאד יש כמו ארבעים אלף יהודים, והם יושבים בהשקט ובשלוה ובכבוד תחת המלך הגדול. וביניהם חכמים גדולים וראשי ישיבות מתעסקים בתורה, ושם בעיר עשר ישיבות, החכם רבי שמואל בן עלי הוא ראש הישיבה הגדולה גאון יעקב, והוא לוי ומיוחס עד משה רבנו עליו השלום, ואחריו עוד תשעה רבנים על תשע ישיבות, ואחד הרבנים מיוחס עד שמואל הנביא הרמתי עליו השלום, והוא ואחיו יודעים לנגן הזמירות כמו שהיו המשוררים נוגנים בזמן שבית-המקדש היה קיים, וכל עשרת ראשי הישיבות נקראים יחד עשרה בטלנים, שאין הם מתעסקים בדבר אחר אלא בצורכי הציבור, ובכל ימי השבוע הם דנין לכל אנשי הארץ היהודים.

והראש לכל היהודים הוא רבי דניאל בן חסדאי, ויש לו ספר היחס עד דוד מלך ישראל, וקוראים לו היהודים אדוננו ראש הגולה, והישמעאלים קורין לו סִיִּדְנָא אֶבְרָהָם דְּאֹדִי רֵאֶס אֶלְגִּיאלוּת, ויש לו שררה גדולה על כל קהילות ישראל תחת יד אֶמִיר אֶל-מֶמְיִינִין אדון הישמעאלים, שכך ציווה מוחמד לתת לראש הגולה חותם שררה על כל קהילות ישראל הדרים תחת יד תורתו, וכך ציווה שכל בר-אינש ישמעאלי או יהודי, או מכל אומה שבמלכותו, יקום לפניו ויתן לו שלום, וכל מי שלא יקום לפניו מלקין אותו מאה מכות. וראש הגולה נוהג שררה כמלך, אמא, והולכים עמו פרשים מן הגויים ומן היהודים בכל יום חמישי שהוא הולך לראות פני המלך הגדול, ומכריזין לפניו: פנו דרך לאדוננו בן דוד כראוי לו, ואומרים בלשונם "אֶעְמְלוּ טְרִיק לְסִיִּדְנָא אֶבְרָהָם דְּאֹדִי", והוא רוכב על סוס ולובש בגדי משי ורקמה ומצנפת גדולה על ראשו, ועל המצנפת סודר לבן גדול, ועל הסודר רביד וחותרם מוחמד כתוב עליו. ובא לפני המלך ומנשק ידו, והמלך יקום לפניו ויושיבהו על הכיסא כנגדו, וכל מלכי הישמעאלים הבאים לראות פני המלך כולם עומדים לפניו, כי כן ציווה מוחמד לקיים הכתוב לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו. וכל קהילות שנער ופרס ושבא היא אֶל-יָמֵן, וכל ארץ ארם נהריים והיושבים בהרי אררט, וכל ארץ התורגמים, ועד שערי שְׁמֶרְכָּנָד וארץ טיבת וארץ הודו, ראש הגולה נותן רשות לכל הקהילות האלה לשים על כל קהל וקהל רב וחזן, והם באים אליו לקחת הסמיכה והרשות, ומביאין לו דורונות ומתנות מאפסי הארץ.

ולראש גולת ישראל גינות ופרדסים בבבל, ונחלות הרבה מאוד מנחלות אבותיו, ואין אדם ראשי לגזול ממנו כלום, ואוכלים על שולחנו בכל יום רבים מישראל. וכנסת גדולה של ראש הגולה היא בניין מעמודי שיש, ובעמודים אותיות זהב מפסוקי תהילים, ושם לפני הארון מדרגות מאבני שיש כמו עשרה, ובמדרגה העליונה יושב ראש הגולה עם נשיאי בית דוד. ובעיר בגדאד יש עשרים ושמונה בתי-כנסיות, והנהר חולק את המדינה. וממשיך רבי בנימין, אמא, ומספר על בגדאד של פאר אדיר, של גנים סגורים מן החוץ, ומכביר תיאורים במדינת בגדאד הרבה מעבר לכל עיר אחרת בה עבר במסעו, ולא מגיע לספר עלינו, ולא מגיע לספר בנו ובמשפחותינו, ואיך נמצא עצמנו בתיאוריו? אולי טעינו ועלינו לנוח מכותבי המסעות, לשוב לסיפורינו וסיפורי המשפחה?

אמא, את זוכרת את הדוד של אבא, מנשה סְחִיִק, שהלך רק לפני שלוש שנים, כמעט בן תשעים? שעות היה מושיבי לצדו לשמוע סיפוריו, משכנעי אל המילים לכתוב, האמין כל-כך בכוחו, כמה התגאה שהוא עיתונאי בשלוש שפות, ערבית, אנגלית ועברית, כמה הצטער שלא נעשה סופר באף אחת מהן. בבגדאד התחיל כותב בעיתונים, ובעיקר באנגלית דווקא, וכשעבר לכאן התחיל כותב בעיתונים של הקומוניסטים בערבית, והוסיף על כך כעבור עשור את העברית, ובשנותיו האחרונות שב גם אל האנגלית. כשהפסיקו להעסיק אותו בעיתונים, שנעשתה כתיבתו מיושנת לבני הדור החדש, המשיך קורא בכל יום העיתונים מראשם עד תומם, בשלוש השפות, והתחיל כותב בכל יום מכתבי תגובה למערכות העיתונים על מאמרי האחרים. כמובן שלא היו מפרסמים את רובם, ואז היה הוא שולח מכתבי תלונה אודות מכתביו למערכת שאינם נענים. יום אחד הראה לי את שורת הקלסרים שצבר על מדפיו, בראשונים היו שמורים עותקים מכל מאמריו לעיתונים, מאז בגדאד, ואחריהם קלסרים רבים עוד יותר ומתפקעים מכל מכתביו שכתב למערכות, אלו שפורסמו ואלו שלא פורסמו, וכן מכתבים ארוכים שהיה כותב לאנשי שלטון, ראשי ממשלות ועיריות, חברי כנסות ומועצות, בהם התריע על טעויותיהם הרבות. הראה לי ואמר, אם הייתי מקדיש את כוחותי לכתבת ספרים כבר הייתי מסיים ספרים רבים, ומתקנא אני בכותבי הספרים, אבל אני עיתונאי, תמיד רציתי שדברי יתפרסמו ביום המחרת, תמיד רציתי להגיב על דברי אחרים, לא נתתי כוחי לחיבור עלילות בדיוניות כשהמציאות דפקה בחלוני.

הכין לי כוס תה ואמר, שב, איש כמעט לא קורא בתגובותי, קוראים לי זקן נרגן ומחזירים את מעטפותי בלתי-פתוחות. תקרא אתה, לפחות את העבריות, תבחר את התגובות היפות יותר, שעדיין יעניינו את הקוראים שנים אחרי שנכתבו, ותוציאן אחר מותי בספר, שאזכה לפחות אז שישמע שמי על כריכה. ותפתח בזאת, שאני גאה בה יותר מכול, אף עיתון לא הסכים לפרסמה, אבל אני לא פחדתי, ואחרי שעמוס עוז נאם באחת הכיכרות בשנות השמונים, וסיים ברמיזה שהמזרחים הם המכשול האמיתי לשלום, ובלעדיהם כבר היה בא השלום המיוחל, וקונן קינה נרגשת על אחוז מצביעי הליכוד בעיריות-הפיתוח, כתבתי תגובה עוקצנית במיוחד: "בין חיילי ההגנה והאצ"ל והלח"י והפלמ"ח וצה"ל שגירשו את הפלסטינים מכפריהם בארבעים ושמונה ימצא עמוס עוז מעט מאוד בגדאדים. בזמן שהוא או הוריו עשו מעשיהם אנחנו עוד ישבנו בבגדאד בין אחינו הערבים, ובזמן שהקיבוצים שלו התחלקו בשלל הקרקעות אנחנו ישבנו באוהלי המעברות. גם ההתנחלויות, מר עוז, כמו הַנְכָּה, הן בסופו של דבר עניין אשכנזי, על כן ילך אצל חבריו להתלונן, ולא יבוא אצלנו. קשה לעוז לשאת את אשמת הנכבה, לה אחראית המפלגה בה גדל, מפא"י, או את העובדה שהאשכנזים הוותיקים הם שבחרו לנו את חיי החרב, והם הראשונים שיצטרכו לפצות את הפלסטינים על העוולות שעשו להם, והוא מחפש פתרון פשוט: היהודים האירופאים תמיד היו חפצי שלום, בנימוסיהם המהודרים, ובאו לכאן לנפוש בשמש המזרח-תיכונית החמימה, ורק מאז שבאו היהודים-הערבים המתלהמים החלו המלחמות עם הערבים. אך מה לעשות שלסיפור זה אין כל יד ורגל בהיסטוריה, ובמקרה זה לא תועיל למר עוז זכותו לחירות ספרותית. ובכל זאת, מודה אני כי מאז באנו לכאן הפכנו רובנו משתפי-פעולה אֶתְכֶם, ואם היה זמן בו אני ובני-דורי חלמנו שאנחנו היהודים-הערבים נהיה גשר לשלום בין יהודים לערבים, הרי שמאז דרכו עלינו כל-כך הרבה שהגשר מזמן התמוטט".

הוציא בהתלהבות עוד תגובה ואמר, את זאת תשים שנייה בספר, מישהו כתב מאמר בו מחה על ההתנהגות הקולוניאלית של הציונות כלפי יהודי המזרח, ואני כמובן הסכמתי אֶתוּ, אבל

השתמשתי בו גם כדי לבוא חשבון עם ההיסטוריה הגדולה יותר שלנו, שלא התחילה כאן, וגם כדי להזכיר לכל המבקרים המזרחים החדשים ללמוד את ההיסטוריה שלנו שם, לא להתחיל הכול במעברות: "הסקהיונים לא היו הקולוניאליים הראשונים שהכרנו: במרוקו, תוניסיה ואלג'יריה, וגם בסוריה ולבנון, פגשו את הצרפתים; בלוב את האיטלקים; ואנחנו במצרים ובעיראק, אולי גם בעדן, פגשנו את האנגלים. ושם כבר התחיל הפיצול שלנו מול הערבים, למרות שאלו היו גם רגעי האחדות הגדולה ביותר שלנו עמם בהיסטוריה המשותפת, במאבק נגד האימפריאליזם ובהתחלה של התנועה הלאומית הערבית. שם נולד הקרע כי גילינו שהקולוניאלי מוכן להשתמש בנו כנציגיו ומתווכיו כלפי ה"אוכלוסייה המקומית", ושמחנו, ובעיני עצמנו כבר לא היינו מקומיים, לא היינו נְיִיטִיבִס, כבר היינו קצת אנגלים, קצת בריטים, ואימצנו חלק מן הגינונים שלהם, והתלבשנו בחליפות שלהם, עמנו הגענו לארץ. והתחלנו להתנשא על המוסלמים שהפכו לנו קצת אחרים, קראנו להם המון ולא רצינו להיות חלק מן המזרח החולה, רצינו להיות חלק מן המערב הגואל את המזרח החולה, או רצינו לברוח אל מקום שקיעת השמש. וכך התחלנו שונאים את עצמנו, וכמו כל נתין תחת קולוניאלי למדנו להביט על עצמנו דרך העיניים הזרות. אמנם נשותינו עוד לא התחילו לצבוע שערן לבלונד, אבל כבר למדנו את היררכיות הצבעים והמראות החדשים. אחר-כך בארץ עוד המשכנו להתרחק מן הערבים שהיינו, שהיו אחינו, המשכנו להיות מתווכי השלטון המבקש לשלוט בהם ולנצל את שפתנו ומבטאנו ושפמינו, והתחלנו שונאים לעצמנו, לערבי שבנו. ועדיין היינו כמהים לתאפלות בבתי-הקפה, למוזיקה הערבית שלנו, לאוכל שלנו, בינינו לבין עצמנו עוד המשכנו לדבר ערבית דיבורי אמת, אבל הילדים שלנו כבר היו מתרחקים, לוחשים לנו לשכוח את המזרח, כאן מערב, כאן ישראל, ואנחנו אומרים להם איזה מערב, מערב הכרנו כבר שם בין האנגלים, והצברים היו פחות מערביים מכל מי שהכרנו".

מנשה התבונן בי ושאל, משכנע לא? מיהרתי להסכים אֵתו, והוא מיהר להוציא עוד פיסת נייר שגם אותה אף-אחד לא טרח להדפיס בעיתון. הסביר שאחרי שכתב מישהו עיראקי על הגזענות בארץ כלפי המזרחים, ועל הצורך שלהם לעמוד מאוחדים כנגדה, כתב: "בבגדאד הרי אנחנו לעגנו לבדווים ולכורדים; היינו יושבי העיר, הכרך הגדול, בגדאד סִית אֶל-בֶּלָאד, אֵם הארץ וכפריה, ואהבנו את עירנו הבנויה לתלפיות, את הבתים והרחובות, את החידקל החוצה כנחש את עירנו. אני מעולם לא הייתי בדווי בן המדבר, אין לי נוסטלגיה לאוהלים וגמלים, ואני לא כורדי בן ההרים; העשירים מבינינו הלכו לחופשות בהרים המושלגים של הכורדים, אבל מי פנה דרומה או מערבה, אל אזורי הבדווים? הבדווים במאה העשרים כבר לא היו סמל לערביות הטהורה, כמו בספרו של אֶבְן-חִ'לְדוֹן; אנחנו, בערים, יצרנו את הקשר הפאן-ערבי בין בגדאד, דמשק ואֶל-קֶאֶהְרָה, היינו הערבים האמיתיים, שנאבקו בפולש הזר האימפריאלי וביקשו להם עצמאות מחודשת, והעדפנו לשכוח את בני הכפרים, ואת הכורדים והבדווים והפרסים".

תגובה שדווקא פורסמה, סיפר, הוא שלח לאחד המדורים שעסקו בעידן החדש, אחרי כתבה רומנטית על חוכמת המזרח: "עכשיו כל ההיפים שלהם, שמחפשים אותנטיות, חושבים אנחנו חוכמה עתיקה, וכמו שחבריהם באמריקה מקשיבים מדי פעם לאיזה צ'יף אינדיאני, מהשבטים שלא נטבחו לגמרי, הם באים עכשיו להקשיב לחוכמה הנדירה שלנו. אומרים אנחנו אנשים חמים, אנשים טבעיים, אנשים שלא התקלקלו מהתעשיות הכבדות. אנחנו תמימים כמו ילדים, כמו חופי-הים, חפים מרציונליות, כמו שפעם היה מותר להם לכתוב על נשים והיום עלינו. וכל מי מהם שחפץ במיסטיקה, באיזה מכשף או מגרש שדים או סתם כותב קמעות סת"ם, מבקש לבוא אלינו. ואנחנו יכולים לעשות אֵתם קואליציה, עם כל אלה שאוהבים אותנו באקזוטיקה של ריקודי בטן, שאוהבים

את האוכל שלנו כי הוא אותנטי בעיניהם, כי אנחנו לא מדע קר, אנחנו אנשים של אמירת שלום וחיבוקים. אבל בסופו של דבר לרומנטיקנים האלו יש קואליציה כנגדי עם האוריינטליסטים הלא-רומנטיים, ועם הריאקציונרים המזרחיים החדשים נוסח ש"ס, שרוצים שאספר להם על המזרח הבלתי-משתנה. ואני כל עיני רואות רק שינוי, ביני ובין אמי ובין אמי לסבתי וסבי ובין דורות לדורות לפנייהם, לפעמים המזרח כבר אובד לי מרוב התהפכויות לאורך הדורות והחיים".

מה אעשה, אמא, עם כל הרשימות הללו של דוד מנשה? עוד רבות כמותן העביר לי בקלסריו העבים מעט לפני מותו, כל-כך בטוח שישנה את העולם דרך המילים אם רק יזכיר את ההיסטוריה, כל-כך רצה להשמיע את קולו ולא נשמע, כל-כך הרבה רשימות, ומי יקרא אותן, ומי לא יצביע עליו לומר זה זקן משוגע, מריר, שקוע באובססיה? למי יהיו אוזניים בשבילו? אפילו אני עייפתי ולא הצלחתי לקרוא כל רשימותיו עד סופן כפי שביקש.

אמא, איני יכול לזרוק סתם כך את קלסריו של מנשה. אני יושב מולם, ואיני יכול להתחיל, ואיני יכול להפסיק. הוא ביקש ממני שאקרא לספר שאוציא מרשימותיו: "מנהרות בבל אל נהרות השכחה", ואיך אניח אותו לשכחה? הוא שהיה צעיר מסבא בשבע שנים ונשאר לחיות אחת-עשרה שנים אחריו, לא היו לו ילדים ואולי לכן החליט לאמץ אותי כנכד אחרי שסבא נפטר, היה מְזַמֵּן אותי אל ביתו לשיחות ארוכות ואני עדיין לא בן שלוש-עשרה. הייתי מתייעץ עמו על שירים שכתבתי, והוא היה קורא אותם ברצינות איומה ומעיר הערות שרק אחרי שנים הבנתי, ואז היה מתייעץ עמי על איזה מאמר להגיב ולאיזה להניח, והיה קורא לפני את תגובותיו בקול של נואם כיכרות, מצפה להערותי.

היה מספר לי על אֶנוּאָר שאול שערך את כתב-העת אליו הוא שלח את כתבותיו הראשונות, והסביר ששאול כינה עצמו בשם הספרותי אֶבְּן אֶל-סְמוּאֵל. אתה לא יודע מי היה אל-סמואל זה, שהוא היה בנו, נכון? שאל, אתה גם לא מכיר את השם אנוואר שאול, נכון? אנחנו הכרנו את שניהם. אֶל-סְמוּאֵל אֶבְּן עֶאדְיָא, כלומר שמואל בן עֶדְיָה, היה משורר יהודי בימים שלפני מוחמד, בְּגִיאַהֲלָה, ואנוואר שאול שלנו, הבגדאדי, היה גאה לומר לקוראי כתב-העת שהוא צאצא של משורר יהודי-ערבי מחצי-האי ערב לפני יותר מאלף שנה, ששיריו היו למופת של השירה הערבית. אתה יודע שעד היום אומרים על מישהו לברכו שהוא "אֶנְפֵּא מֵן אֶל-סְמוּאֵל", יֶעְנֵו "נאמן משמואל", כי אל-סמואל זה נודע לתהילה בנאמנותו?

הייתי צעיר מכדי להבין, ובאתי אליו עם עבודת השורשים מבית-הספר, הוא סיפר ואני כתבתי: "כשבאנו לארץ מבגדאד במטוס אל המעברות, הפכנו באחת מאנשים מוכרים, שיש להם חברים ויש להם מעמד ויש להם עבר, לאנשים חסרי שם ועבר. מנותקים, קרועים מן העולם המוכר לנו, זרוקים אל תוך קלחת התרחשויות זרה. ואני בחרתי להיצמד אל מה שהכרתי, אל הערבית הבגדאדית ואל הכתיבה בערבית הספרותית, למרות שאט-אט זה נעשה בלתי-אפשרי. כשבאנו הייתי לתקופה קצרה המשורר של המעברה, כל שבוע הייתי מדביק שיר על קיר בית-הקפה של המעברה, בערבית המדוברת שלנו, היהודית, הבגדאדית, ובשיר הייתי לועג לבן-גוריון ומנסה להכניס את חוויות היומיום הקשות שלנו כאן לרקע של העבר שלנו שם, כותב את סערות השבוע האחרון ומזכיר מן ההיסטוריה שלנו, כדי שלא נשכח מאיפה באנו, כדי שלא נישבר מן המכאובים פה, כדי שנדע להתקומם, שלא נבטל עצמנו מול הכאבים לומר אין תרופה ואין עצה, אין לנו עבר

אחר ואין עתיד אחר. רציני שקוראֵי שיִי יהיו כגוף אחד מול העוולות, ולא ישבו איש איש בכאבי אוהלו. באתי לכאן לא נשוי, עם אהבה שהשארתי מאחור לאישה מוסלמית שעד היום איני מוכן להזכיר שוב את שמה, ולא התחנתני כאן, לא הסתדר לי להתחיל חיים חדשים של אהבה. והמקצוע שלי היה עט הכותב ערבית, ולא את לחפור באדמה, כפי שציפו מאתנו פה. וכך הייתי מובטל מפרנסה זמן רב, עד שהתחלתי לעבוד בשמירה, ובמקביל הייתי כותב רשימות קצרות לעיתונים של הקומוניסטים, מקבל שכר מועט אך שמח סוף-סוף לכתוב שוב, להיקרא שוב".

מעט לפני מותו ביקש שאבוא אליו, ושוב לא ערך חשבונות לחייו אלא לחיי עדתו, הסביר ואמר, מה שהכי כואב לי זה שגנבו לנו את ההיסטוריה, את הזיכרון. היו שם דברים טובים ורעים, ויש דברים טובים ורעים כאן. אבל השאירו אותנו בלי זיכרון של העבר, וכך הילדים שלנו בכלל לא יודעים לשפוט או להשוות בין השם לעכשיו, בין הכאן לאתמול. ומה נשאר לנו, מתירים לנו או להחזיק בנוסטלגיה דביקה, כזאת שתמיד סלדתי ממנה ושיש בה הרבה שקרים, ולומר ששם חיינו כולנו כבני-מלכים, או שנאמר שכל עברנו אפלה, ששם חיינו בגולה בין ערבים אנטישמים, בפרימיטיביות ובבורות ובעוני, התחנתנו עם אחיותינו וראינו את הורינו באמצע תשמיש המיטה, עד שבאו המטוסים של הסוכנות להציל אותנו ולגאול אותנו מעצמנו ומהערבים, ולהפוך אותנו למתורבתים ומשכילים בארץ רודפת השלום הזאת. אסור לנו לומר שום דבר מורכב, להיזכר בטוב וברע יחדיו, עם או בלי השוואה למצבנו כאן.

כל הזמן עוצרים אותנו במילים נוסטלגיה ובכי, אמר לי, מדביקים לנו את המילים האלו כמחסום לפני הפה כל פעם שאנחנו פותחים את הפה לדבר על בגדאד. וכך עברנו כבר הפך דמיוני בעיני ילדינו, כאילו עברו אלף שנים ולא חמישים או מעט יותר, כאילו היינו חלום שמעבר לנהרות השכחה. ואני מנסה להזכיר לך מעט, שלא תשכח, שמהו תדע משם, כי עליך להיזהר, עליך ועל בני-דורך, אם תחכו יותר מדי, עד שאני ובני-דורי נמות, וילידכם יתבגרו, כשתרצו לשוב אל הערבית, אל הערבים, כשתזכרו כי אתם ערבים, כבר לא יהיה בכם דבר ערבי, כבר לא יזהו בכם הערבים אחים.

תראה איך משטה בנו ההיסטוריה, אמר, אנחנו היהודים האחרונים לשאת את שם בבל, דווקא אנחנו היהודים שקיללנו את שם בבל בנבואות הזעם החריפות ביותר שידע העולם. אנחנו הבבלים האחרונים, ואולי נהיה עכשיו גם העיראקים האחרונים, עכשיו כשעיראק מתפוררת בין שיעים וסונים וכוּרְדִים. הוא נואם לי מונולוגים ארוכים, של איש פוליטי שמעולם לא הקשיבו לו. מספר לי איך עברנו מהבליל-לשון הנפלא שלנו לחיים בלי-לשון. השפה היא בית, הוא אומר, מחקו לנו את הבית הקודם ומנסים לשכנע אותנו שכאן שוב אין אנחנו גולים, שכאן ביתנו האמיתי, אבל אנחנו פליטים ממקום אחר, ממקומות אחרים, אתה פליט בן פליטים מרחף באוויר בין הבתים, עוד לא הגעת לזה וכבר אינך זוכר את זה. אני, הוסיף, לפחות זוכר את הבית הקודם.

אדם זקוק לעוד אדם שיחבר כל הנקודות הנפרדות שבחייו, אמא, אדם שיעניק משמעות בהקשבת אוזניו לכל הפרטים המתארעים, שלמענו יהפכו לסיפור ויתחברו לרצף אחד, לא לרגעים מנותקים. ובלילות הללו אנחנו מנסים לתת אוזניים זה לזאת, להעניק משמעות לחיינו ולחייו של אבא, אבל על רצף הזמן אדם גם זקוק לחורים, חורים של זמן כדי שיוכל לצאת דרכם החוצה, לצפות מבחוץ על רצף חייו המתארע לפעמים מהר מדי. על כן מתחלקים בני-האדם לזוגות, מעניקים זה לזה

חודשים או שנים חסד חיבור הנקודות, עד שפתאום שוב ביניהם חלק מן הרגעים הופכים נסתרים, שוב אין סיפור אחד לחייו של אדם. האם אבא לא הצליח לחבר הנקודות של חיידך? האם לכן חיפשת את פיצולן אצל מאהבייך? או שפחדת פן יתחברו הנקודות, לא ידעת מה תעשי אז? אני ניסיתי לחבר חיי אצל האהובות, אך נותרתי תמיד עם כמה נקודות שלא הצלחתי להצמיד אל הקו הישר, כמה נקודות שסירבו להצטרף, שלא הצלחתי להוציא מפי ומלבי, למשל אודותיך.

אותה אהובה של שיר ראשון אודות ערש המוצא היתה מתלוננת ואומרת לי, לפעמים אתה מעדיף את המחברת, בה אתה כותב רעיונות לסיפורים ולשירים, על פני, לא מספר לי כדי שתוכל לספר לעט או למקלדת, לעתים אתה ממתין שאירדם כדי לתקתק על המחשב את האבתך אלי, כאילו לא די לך לומר אותה מולי. ואני הייתי מצטדק באוזניה בלי מילים, בקווי הכתפיים והגב הפונים אליה בישיבתי לכתוב. וכשנפרדנו, הצטערתי על פרידתי דווקא מסבה, נקשרתי אליו אחרי שתמו כל סבי וסבותי. היה מחבב אותי כאילו בטח בי שאהיה בעל לנכדתו, גבה קומה וכל שערות ראשו שמורות עמו, והיה מספר לי חייו שאספרם לילדינו. מאז שפרש מעבודתו כארכיאולוג התחיל יוזם מאבקים של שימור בלב תל-אביב, בשכונה בה נולד ובה חי ואליה הגיעו הוריו מפולין, מעודד הפגנות נגד גורדי-השחקים המבקשים להחליף את הבתים הישנים הנמוכים, ממלא כך מרבית שעותיו. ויום אחד סיפר לי, בארבעים ושמונה הייתי בן עשרים, למדתי להתעסק בהגנה עם אמצעי חבלה בפעולות נגד הבריטים, ואז לקח אותי אחד שהיה פקיד בכיר בקק"ל, יחד עם חבורה של אנשי חבלה מיחידות שונות, לעבור בין כפרים נטושים בגליל ולפוצץ את הבתים. אתה לא יודע כמה בתים הידיים הללו שלפניך פוצצו, כמה קירות הפלתי, כמה אבנים גלגלתי במדרון, פחדו אז שהערבים יחזרו ושיהיה להם לאן לחזור, ואנחנו היינו עוברים מכפר לכפר. שקט כמו השקט של הכפרים ההם שהתרוקנו מאנשים, כשעמדנו שם רגע לפני הפיצוצים, כשאנחנו העדים האחרונים לקיומם, שקט כזה לא שמעתי שוב בחיי. כך הכרתי את הגליל כולו, ושמחתי לא להיות בגבולות, לא להסתכן לירות או להיות נורה, עד שקיבלנו הוראה מגבוה להפסיק, אמרו שצריך את הבתים האלו כדי לאכלס את העולים החדשים היהודים, ואנחנו אמרנו לעצמנו, אלו לא מבינים מה חשובה העבודה שלנו. ועוד הספקנו לפוצץ בתי כפר אחד קטן אחרי ההוראה.

אחרי שנגמרה המלחמה הלך ללמוד ארכיאולוגיה, נקשר אל אבני הארץ שפוצץ והתחיל חופר בחיפושיו אחר אבנים שהזמן פוצץ, מוצא עדויות ליהודים, לכנענים, לאנשים קדמונים ולצלבנים. אבל לי הסביר שחלם תמיד לעסוק בארכיאולוגיה בבליית, לחפור בערש תרבויות שומר ואכד בין הפרת והחידקל, והיה מספר לי סיפוריהן. במקום לשאול אותו איך מתחברים חייו בין ההרס, החפירות והשימור הייתי מספר שוב ושוב סיפור חייו לאהובה, והיא היתה שותקת מעט, מסרבת לרמזי, ואז אומרת, הוא היה כוחו באבנים, לנתץ ולשמור, ואנחנו מה כוחנו, במילים? היא שואלת ואני רואה אותה תמונה שתיאר אחד המשוררים, איך בעיניה נקווים כל סיפורי הכזבים שלי, איך מתקרבת הפרידה.

אנחנו יושבים כאן כבר לילה שלישי, אמא, רואים כיצד הגוף של אבא פגיע, כיצד הנפש שלנו פגיעה. כמה שניסיתם לגונן עלי שנים, עכשיו אנחנו לומדים יחד כמה רב הכאב האפשרי, אבל לומדים גם כי דרך הפתחים בהם חודר הכאב אנחנו יכולים לצאת, לפנות מהם אל אלוהים, דרך כל החלונות בגופים ובחדרים. תמיד במחלה, אמא, הגוף פתאום נוכח יותר, נכון, כמעט בלתי-נסבל בנוכחותו?

האם גם את מרגישה כך אמא? האם אבא עכשיו העיף, הישן, מרגיש את גופו כבד וקשה מתוך מחלתו? או שהוא השתחרר כבר מן הגוף, נותר רק נפש? האם נותרה נפשו מרגשת אותנו עומדים סביבה?

למה אני יודע מעט כל-כך על חייו של אבא? למה סיפרנו מעט כל-כך על אודותיו, רב כל-כך עלייך ועלי? מה מפחיד אותך בחייו שאינך מספרת לי? אמרת לי פעם כי המצרים מתגאים במשפט: "כולם פוחדים מהזמן, הזמן פוחד מהפירמידות". איך נצליח להפחיד את הזמן מאבא, שלא ייגע בו?

אמא, החלטתי ללכת לחברה קדישא לבני העדה הבלית, הם יושבים ברחוב יפו, אנבור שם ברשימות הנפטרים ואעתיק את שמותיהם, החלטתי ללכת לכל בתי-הכנסת שלנו, אקרא כל השמות בלוחות הזיכרון ואעתיק, ארשום את כל שמותינו ברשימה ארוכה, כל שם ולידו שם אמו ושם אביו, שם בנותיו ושם בניו, שם אשתו ואחיותיו ואחיו, עד שנזכור את כולם. אמא, את מאמינה שאצליח? שיכול להיות פתרון פשוט כל-כך? שאוכל לברוח ממיטת אבא?

אמא, אני שומע את שהרזאד אומרת: "הניחו לבית לקונן על יושביו" ועונה לה אמון, אני שומע אותך אומרת כילדה בהתפנקות לאביך: "אֲנֵא חֶלְוָה, אֲנֵא צִיִּצִי, אֲנֵא אֲגִיבְלוּ אֶל-סִידִי מֵאִי?" אני יפה, אני חמודה, אני אגיש לאדוני מים? אני שומע אתכן ואומר לעצמי, אכתוב עצמי דרך שיריך, דרך סיפוריה, עד שהנפש תִּאֲמַן שאלו השירים שלי, הסיפורים שלי, עד שהנפש תתאמן לכתוב שירים משלה, סיפורים משלה, הם הם אמירה לא לבכות.

אמא, כולנו בעלי שמות על תנאי, כל יום שוקלים ונשקלים אולי נתאימם לקצב אשכנו וללשונו מערב, מתווכחים עם הורינו שיוותרו על אות אחת, שימירו הברה בהברה. הם ירדו מבגדאד לארץ-ישראל, ואנחנו נשתכחה מאתנו תורתם, לא שמרנו לא על שפתם, לא על שמותיהם ולא על בגדיהם, ואיך יגאל אותנו אלוהים ממצרים שלנו? יום-יום אנחנו מתגרשים מעצמנו, מרוחנו, מלבנו. ואנחנו זקוקים לזיכרון, כי מה הוא ההווה ללא העבר? מה העבר ללא הווה?

ואת אומרת לי שמזל שהם בחרו שהעברית תהיה שפת ארצם, בכל זאת עברית היא גם שפתנו, אינה רק שפתו של איזה קולוניאל, אינה צרפתית, אינה אנגלית. אלף שנה דיברנו עברית, אלף שנה ארמית, אלף שנה ערבית, את אומרת, עוד קודם להן דיברנו כנענית ושומרית ואכדית. תאר לך, את אומרת, שהם היו מחליטים שהידיש תהיה שפת המדינה שהקימו, אז היה הרבה יותר מצחיק, היית קורא לי מֵאֲמָע מֵאֲמָע, ומלטף את שערי במילים צפוניות רחוקות. ואני אומר לך אֲמִי, אֲמֵא, אֲמִי, שמח הייתי לקרוא לך מֵאֲמָע שלי, בכל לשון.

תראי, אמא, משה לימד תורה מן השברים של הלוחות, וכך גם אנחנו נאלצים ללמוד מן השברים, יום-יום אנחנו נאלצים להשלים עם גלות אחרת, לומר אנחנו חיים מן השברים ואין בידינו את כל הפיסות כדי להרכיב מהן חיים שלמים, אם היו חייו אי-פעם שלמים. ואני מבקש לא להוסיף ולנדוד, עדיין ההגירה שלך והגירת אבא מתנדנדות כל הזמן בבית, מאיימות עלינו להישפך משולי הכד האוסף אותנו, ואני לא רוצה שוב להיות פליט, לא רוצה לוותר על בית בו גדלתי, לא רוצה

לבנות הרבה בתים, רוצה בית אחד, ולא בית עצוב של מהגרים הנוהרים לא לתלות תמונות על הקירות, נשבעים לא לתלות מקישוטי בתיים הקודמים שנשארו מאחור, או רצים לתלות הרבה תמונות חדשות על הקירות לכסותם, תמונות זולות של נופי מקומם החדש שאולי יכניסו אותם אל המקום. אני רוצה בית של אדם שנולד בבית הוריו ובארצם.

אמא, סבא היה אומר חוֹסֶה-לְאָרֶס ומתכוון לפעמים לארץ-ישראל, את זוכרת? ואני לא ידעתי, לא הבנתי, רק צפיתי מן הצד בצעדיו, והיום כשאני כותב את דבריו כך אני מרגיש כבוגד, אני כותב חוֹסֶה-לְאָרֶס כדי שאחרים יבינו, אבל מסתכן בכך שהם יחשבו כי הוא טעה. גם אני כששמעתי אותו כילד חשבתי שהוא טועה, לא הבנתי שהוא נכון ואני טועה, שהצד"י שלי רחוקה מרחק רב מן העברית, ועכשיו הצד"י שלו נשתכחה, ואני מוכרח לכתוב מפיו חוֹסֶה-לְאָרֶס, כאילו שגה בעברית שלו, ולא שזו השתנתה.

אמא, אני מקנא בגבורת השולחן לא לקרוס תחת מעשי-ידי ותחת מילותי המבוזבזות, מקנא בגבורת המראה לא להתנפץ מול המבטים בהם אני מתקשט. ובינתיים אני רואה מן החלון את ירושלים מתקשטת בשלמה לקראת אחרים, אף-פעם לא לקראתי, קוראת בספרי ההיסטוריה שלה נבואות על עתידה, אף-פעם לא על עתידנו. היא צופה ממגדלי עברה המפוארים על הקברים אשר סביב לה, רואה כיצד הכאב בונה גדרות סביב לבה וכולא מים. האם נספר לה על שמות שהחלפנו בינינו וחומות שקרסו בינתיים?

אני אומר לך, אמא, שביתת קול המואזין בשכונתי החדשה הותירה את אוזני בצפייה בלתי-משתלמת, עד שהתחילו שיני האבן שלי נוגסות בבשר השמים, מחפשות פיסות שומן ללעוס בקול ולירוק בקול, לומר קדוש קדוש, לענות אמן אמן, לדעת שאיני קדוש ושאיני לא עונה אחרי אמן, גם לא אישה, גם לא את.

הערב כשחזרתי הביתה ראיתי כיצד פנס הרחוב עומד בצל של עצמו, והוספתי להתרחק, נזכר איך הייתי בילדותי ילד מזרחי שותק, לא מחייך לעוברים מולו ברחוב, כל סבל העולם על כתפיו, מדמיין מחשבות העוברים ושבים מולו וכבר כועס. אמא, קראת לי פעם מְסַפֵּר עצות לגולים, והיה כתוב שם לגולה, בעוזבך את ביתך לנדודים אל תיקח עמך את אלבומי התמונות, כי הם לא יחזיקו מעמד במסע, והשאר מאחור את ספרי השירה, כי הם יירטבו בגשם הלילות שבהם תישן תחת השמים. אבל אמא, את זוכרת מה המליץ הספר לקחת עמנו? במה עלינו בכל זאת לאחוז?

אמא, האם נצליח לצאת מן המילים בסוף? את מרבה שירים בכל מגירותייך, בערימות מדפייד, בקופסאות, מקימה ארכיון ענק שאין מי שיסדרו, כותבת שירים לכל שם ולכל רחוב ולכל סקאד, בתחילה פחדת לומר את שם בגדאד, ועתה את כותבת שם בגדאד שירים רבים. האם עדיין נותר בך פחד? אמא, אני מרבה אחרייך מילים, כותב שירה דו-לשונית, בעברית ובשתיקה, וקורא במפת העולם טרם השינה, מתכנן לי מסלולי בריחה.

אם הייתי כותב את קורותי היום אולי הייתי פותח בהליכתי לתפילה בְּעֶרְבֵי שֶׁל תְּשֻׁעָה בָּאֵב, אמא, בהליכתי הרגלית מהר-הצופים אל העיר העתיקה בירושלים, חושב הלכות: "הרואה ירושלים בחורבנה יקרע קרע בבגדו, ואז יתפור הקרע שלא יהיו בגדיו עשויים קרעים קרעים". והייתי מספר בשוטר שפנה אלי בערבית בעיר-העתיקה, לשאול מאיפה אני בא ולאן אני הולך, ואני מבין למשמעות דבריו, ואני רוצה להשיב לו בערבית ואיני יודע כיצד. הייתי מספר איך שמחתי שסוף-

סוף חזרנו לשפת הדיבור האמיתית של שנינו, שפת אמי ושפת אמו, והייתי מספר איך התעצבתי, שני מזרחים והאפשרות האחרונה שלנו לדבר זה אל זה ערבית היא כחושד אל נחשד, חושדים איש ברעהו זה על ערביותו של זה. הייתי מספר איך התעצבתי כשהשבתי לו עברית, ואיך התנצל על מילותיו הערביות ולא ידעתי איך לסרב להתנצלותו, על כן מיהרתי בלשון של זירוזים להאיץ עצמי בלחש לקראת הערב הקדוש: "וימהר ויצא ויחפש אחר חיים בעיר, בכל לשון ובכל הסמטאות, שלא נהיה בוכים שווא, מרבים בקינות על אסון בת-ציון, והיא כבר בנויה בניין-עולם וכל-שעריה שוב אינם שוממין".

אמא, אני יצאתי ומצאתי חתול עובר בתחנת ביקורת של המשטרה ומתלבט מול הכותל בין עזרת נשים וגברים, וראיתי אנשים רבים חיים חיים כל אחד בשפות רבות, נשים ואנשים חיים בשפת אביהם ושפת אמם, בשפת המקום ושפת הדרך, בשפת עסקיהם ושפת תפילותיהם, בשפת החיוכים שלהם ושפת הייאושים הגדולים. וקרעתי קרע גדול על מחשבות הרעש והשבר של לבי הרודפות אותי בכל מקומותי בין כל החיים החיים הללו. ולא איחיתי הקרע שיהיו מזהים כולם שפקד אותי האסון. והאצתי בעצמי, אומר כל דור צריך לכתוב לעצמו הלכות חדשות: "הרואה אדם בחורבנו יקרע קרע בבגדו ויימנע מכתובת שירים, שלא תהא נפשו עשויה קרעים קרעים קרעים". והאצתי בעצמי להתנבא שסופי להקים מחתרת נגד הצער, סופי לשלוח גדודים של מחשבי קצם של הקצין, סופי לחיות בעיר הזאת. אמא, את מגילת איכה לא כותבים על קלף כי היא עתידה להימחק לכשיבוא המשיח, ואת מגילת אסתר לא כותבים אלא על קלף כי אין היא עתידה להימחק אף כשיבוא המשיח, ואת קורותינו אסור להעלות על קלף, שנמחק אותן כשנרצה ונתרצה.

אם הייתי כותב היום את קורותייך, אמא, אולי הייתי פותח כך: ובלילה ההוא נדדה שנת אמי על אחד הגגות של בגדאד, והילדה אמירה בת סלימה בת סמרה הרימה מבטה אל כוכבי הרקיע של עירה, וראתה הרבה חוטים של חסד נמשכים עליה ומכסים אותה. והגג בבגדאד, בבית בן שתי הקומות, היה גבוה בלילה ההוא יותר מכל המגדלים של בבל, יותר מן הלבבות המפוחחים, קרוב אל הכוכבים ואל כל מעשי האלוה. ובלילה ההוא נדדה שנת המלך, ריבונו של עולם, אדון על כולם, ונפלה מילה בדעתו, ופנה להביט בנעשה בעולמות התחתונים ולחקור מציאות בריאתו, וירד מכיסאו שבשמים כמו לפני חורבן סדום ועמורה, לתור פינותיו של עולם נברא, להכיר קיומם של הנבראים ופשר חייהם, ולבדוק טיב מעשיהם, ונדדו מלאכים לפניו, מכינים צעדיו, פמליות של כבוד בדרכי רקיעים, חופרות בתוכם בקיעים, עד שירד אל הגגות של בגדאד וידע לספר נבואות על אמירה בת סלימה הילדה, על זיכרון ואבידה, על ילדות ומרידות, על עבירות ועתידות, ועל דרכים בין בבל לארץ-ישראל. הייתי פותח כך, ואיני יודע כיצד הייתי ממשך, אולי מתוודה הייתי בגעגועי אל הגגות ההם, שם, עכשיו.

אמא, סוף הלילה הזה קרוב, אולי סוף הלילות, אבל הסיפור צריך גם התחלה, לא רק סוף, ספרי לי את ההתחלה כדי שאחיה, כדי שאדע לזהות את הסוף כשזה יגיע, שלא אהיה תלוש ממנו. כי יודע אני שלא תצא בת-קול משמים לפתור בינינו הכול, לצוות אותנו להמשיך בלילות או לשתוק, להקים את אבא או להניח לו לישון. למה את שותקת אמא? למה שותק אבא? מה מניח לו לישון? אולי נבכה יחד, אמא, אחרי שבכינו בנפרד פעמים כה רבות?

איכה ישבה בגדאד

אני הולך ברחובות העיר הזאת כבר כמה חודשים, זיעת עראק חריפה על עורפי, מנסה לחמוק מטינת האוטובוסים המאיימים להתאבד עמי, ומיללות האמבולנסים הקורעים את עור התוף ואת בשר לבי. זקני שחור משחיר ומאריך פני מיום ליום, ואני נכנע לדרישות שהוא מציב לי, רואה כיצד שכני שולחים בי מבטים מבוהלים, ומסרב להעניק להם חסד חיוכים מרגיעים. וקולי שלי עתה בלתי-נשמע גם לעצמי, ואם יפנה אלי זר ברחוב לא אדע מה לענות.

לו היו הורי או מורי מקפידים עמי יותר על לימוד השירה הערבית, הייתי יודע לצטט עכשיו על-פה את מילותיו של ניזאר קבאני המצלצלות בראשי, בלי שאצטרך להיות נסמך על טשטוש זיכרוני מן הקריאה האחת, הרחוקה. ובכל זאת אני מנסה את כוחי ואת השכחה שלי: "כל יום, או עשור, או שנה, מתאבדת עיר ערבית אחרת בדרכה המיוחדת, המשונה, מאבדת את שמה, מנסה לשכוח את עברה, או לזייף את עתידה. מגרנדה, ועד אפא, בירות ובגדאד, הערים הערביות מאבדות עצמן לדעת, מעלות תימרות עשן שחור מלב ארמונות המושלים אל השמים המתרוקנים, ומסמנות את תבוסתן בתהלוכות של מנצחים".

אבל מה כוחה של שירה מתורגמת, ומה כוחם של אלפי דפים שנטבלו במים עד ריכוכם האינסופי? אני יודע שעד שלא אשלוט בכל רזי האותיות הערביות, המתחברות ושאינן מתחברות, לא אוכל לשוב ולהפוך להיות מה שהנני, ערבי-יהודי או יהודי-ערבי. ולא יעזרו לי כל התרגומים לעברית ולאנגלית, כי עד שלא אשוב לאותן שנים בהן דיבר סבי ערבית-יהודית בניב בגדאדי בבתי-התה שעל שפת החידקל, עד שלא אשוב לחודשים שלפני מותה של סבתי ברמת-גן, היא רמת-בגדאד, בהם חזרה לדבר רק ערבית, בלי עברית, עד שלא אשוב אל ימי ילדותה של אמי בהם זכו אוזניה לשמוע את כל שמות החיבה האפשריים בערבית, לא אוכל להיות ערבי אמיתי. אבל חמישים שנה של ישיבה הרחק מבגדאד כבר נתנו בי את אותותיהם, ואמי כבר שכחה או בחרה לשכוח את שפתה, שפתנו, כשהוכנסה אל בית-הספר העברי ונדרשה להקל מכובדן של העיין והתיי"ת.

ועכשיו ימי ולילותי ירושלמיים, ואולי כדאי לי לא לצאת את פתח הבית, ולהימנע מן הרחובות, כי אלו ניתנו לאוטובוסים, ולהסיר מבטי מן השמים, כי אלו ניתנו למטוסים בינתיים. ובמקום זאת אסתגר בחדרי המצומצם, ואצפה במסך הטלוויזיה הממצמץ באורו הצבעוני-כחלחל בסמוך לקיר הלבן את ידיעות הלילה ההווה הזה, לילה של מלחמה חדשה נושנה, בה מטוסים אמריקאיים חמקניים שוב מדליקים את שמיה השחורים של בגדאד. אבל קרייני הטלוויזיה מדברים אלי שפה צבאית של מכוונות ושל פצצות, הזרה לשפתי, ומחברים אותי בעל-כורחי אל רשתות הקשר של הצבאות. ואני שותה בצמימאון את תמונות הארכיון השותקות, המשדרות לי את בגדאד, את הגשרים על החידקל, את רחוב הארון אַל-רַשִׁיד, את הבתים אותם עזבנו, ואת פרצופי האנשים הדומים כל-כך לפרצופי ולפרצופי משפחתי. ואני שר לניזאר קבאני במילים חדשות של התנגדות: "כל שבוע, או יום, או מאה, גם נולדת עיר ערבית חדשה בחלומות יושביה, כמו גֶרְנֶדָה, רַמְלָה, רַמְאֵלָה וּבִירוּת, ומקימה בלבה מגדלים גבוהים לקריאות מואזין". בימים אחרים הייתי יודע גם להצטרף למחאתו: "כל יום, או שבוע, או עשור, עיר ערבית אחרת מבקשת להיות בירת כל הערבים, יורשת לח'ליפות המפוארת, ושוקעת בחלומות אימפריאליים המשכיחים ממנה את יושבי פרבריה המרובים".

ניזאר קבאני נשא עמו את גלותו בַּמְּזוּדוּת וּבְמִילִים, ואנחנו לא תולים אותה אפילו כפוסטרים על הקירות המצהיבים, לומדים על בגדאד משידורי החדשות ומן הספרים, ושוכחים את רחובותיה הרחוקים, מצמצמים את חיינו לרחובותינו החדשים. ובגדאד זו שלא נולדתי בה, שלא הרתה אותי בה אמי, שהובהלה ממנה אמי כילדה רכת עֶפְיָה ושנים במטוס צָפוֹף תקוות וכאבים לְאַרְץ קרובה-רחוקה המלאה באוהלים ובפחונים צרים, מה הוא סוד הקסם שלה המחזיר אותי אליה כל הזמן בַּמְחֻשְׁבָּה? אני רואה בראשי את ניזאר קבאני נושא עמו במזוודות את גלות מלאכת השירה בין הערים הערביות, מקריא בשערים ובבתי-התה שירים ונבואות על עתידות כל הערים הערביות, על התרבותם של כלי-הרכב בצמתים ובכיכרות, על ההתנגשויות הסדיסטיות בין מכוניות המרוץ הארוורות. הוא מצפין בין דפיו שירי אהבה לנשים שפגש ולערים שעזב, ומדבר כערבי אל הערבים והערביות, מסביר שרק המטורפים והמשוררים מיטיבים לבטא את הגליויות המרכיבות את נשמתם. ואילו אני מגמגם עברית, ומי יתרגם את מילותי חזרה אל הערבית? מי ישמע את געגועי אל המולדת העיראקית בשפה שאינה ערבית? איך אצליח לבטא את הגעגועים הללו בעברית?

סבא שלי, צֶאֱלָח, כבר זיכרונו לברכה, היה אומר לי לא פעם בילדותי, לפני שנפטר ולקח עמו הרבה מטעמה של בגדאד, ואתה גם את הדרך בה ראוי לשתות את התה, שעם הערבית העיראקית היה קל יותר לדבר עם אללה, ולא היה צורך לברוח ממנו כמו נביאנו יונה. וּבְאַרְץ חיים שלמים הוא כילה בניסיון לחמוק משפת האלוהים, מן העברית האכזרית של המדבר ואותיותיה האשוריות המרובעות. מילא, הוא היה מסביר לי, העברית של בית-הכנסת שעוד הכרנו בבגדאד, אבל העברית החדשה הזאת של הישראלים? באיזו רכות הם מסתירים את הקִשְׁיוֹת הגדולה מכל? באיזו קלות הם מחביאים את הרצינות האיומה מכל? כך הוא היה אומר ומצטער יחד עם סבתי גוֹרְגִיָּה, גם היא כל זיכרונה כבר לברכה, על עזיבת בגדאד שלהם וכל אובדן חייהם הקודמים. גם בבגדאד, היו הם מנסים לנחם אותי הקטן המבולבל מצערם, היית נולד כפי שהנך, רק עיראקי יותר בלבוש, במבטא, במחשבה. ובינתיים הם הלכו והותירו אותי כאן כבול אל העברית הקשה הזאת של הוֹרְי וחבְרִי, החסרה את הערבית הבגדאדית, ועם אלוהים הקשה, המאיים עלי דרך כל החלונות והחלומות. וכל ימי אני מנסה לשכנע את העברית באהבתי לה, ומנסה לרצותה במנחות שווא של מילות חיבה לָאל ושל אמונה בו. אולי הגיע כבר הזמן שאוותר על כל הניסיונות העקרים הללו, אשנה את שמי העברי כל-כך, והחדש כל-כך, לצאלח, כשמו של סבי, ואחליף את שפתי לערבית היהודית העיראקית, כשפת סבי, עד שאשיג מעט מן הקלות הבגדאדית בְּדִיבּוֹר אֶל הָאֵל?

אבל אלוהים שותק לי עכשיו, כפי שקורה תמיד בזמנים של מלחמות. ואני לא מסוגל לצאת אל הרחובות. לא יודע איך אענה על שאלות האנשים הסובבים אותי, על משחקה של אמריקה ועל גורלה של עיראק. וכך יום-יום אני מתעורר, ושותפתי לשינה פוקחת עלי את עיניה החומות, ואני יודע שאם היו לה בלילה חלומות של גלות הם כוונו אל מרחבי פולנו-אוקראינה, ולא אל אגדות בבליות. אבל אני גם יודע שלה אין כנראה געגועים לשם, אל כל המולדות בהן לא נולדנו, אל כל הגליויות מהן גלינו. כל החורף היא הכינה לנו מרקים סמיכים, כדי לפרנס את שירתי, ועתה היא מתפללת שלא יבוא קיץ להפריע את אהבתנו. היא שותלת סביבנו פרחים בהמון צבעים, וכשאני מתבונן במבט עשן הסיגריה שלה, הממוסגר בין ריסי מרציפן, לפעמים נדמה לי שאני מצליח לקרוא את מחשבותיה וחששותיה.

אני מציץ בה מן הצד עומדת שעות ארוכות מול המראה, מתבוננת בריכוז עצום בעצמה ומתלבטת, ואני מרגיש שבראשה מתגלגלים ויכוחים עזים בינינו, שבסופם היא נואמת לְקַהֵל הדמיוני שלה. וגם אני עומד בביתי ארוכות מול המראה, בצאתי מן המקלחת, ואז אני נושא בְּקוֹל

את כל אותם נאומים שאני מדמיין שעוברים בראשה, ומספר לעצמי בשמה: "הוא חוזר בתשובה. ככה לפחות נראה לי. כבר חודשיים שלושה שהוא מגדל זקן, ועדיין אין לו כיפה, אבל אני יודעת שזה רק עדיין... כל שבת הוא הולך בערב ובבוקר לבית-הכנסת הקטן שמול הבית שלי, שם כיפה לבנה קטנה על הראש, ואני רואה איך הוא ייראה עוד כמה שנים, עם הזקן השחור הגדול, והכיפה שתהיה שחורה עוד יותר מן הזקן וגדולה... והוא תמיד אומר לי כשהוא חוזר מהתפילה, שלתפילות של בתי-הכנסת הספרדיים של שכונת נחלאות הוא התגעגע כל החיים. ואני תמיד אומרת לו: מה אתה כל-כך מתגעגע לתפילה? מתי בכלל התפללת בחיך? והוא עונה לי לפעמים בתשובות קצרות שרק מרגיזות אותי. הוא אומר: אתם האשכנזים שכחתם. אתם האשכנזים... הוא מהמזרחים החדשים האלו, שאחרי חיים שלמים שחיו בכפר-סבא ושמעו אריק איינשטיין ובוב דילן וכל מיני להקות של רוק מתקדם, פתאום קראו כמה ספרים של שמעון בלס ושירים של ארז ביטון והתחילו להקשיב לשירים האינסופיים של אום פולת'יום ולדבר על זהות יהודית-ערבית. מאז שאני אתו הוא קונה את כל הדיסקים שהוא מוצא של מוניר באשיר, והולך להופעות של כל התזמורות האנדלוסיות למיניהן, ומנסה לבטא את העיין בכל מיני מילים, וזה קצת מצחיק כי הדיבור שלו יותר רך משלי, ולפעמים, בטעות, האליף שלו יוצאת כמו עיין גרונית מרוב מאמץ לדבר מזרחית. ועוד מעט הוא ילמד ערבית ואולי גם ספניולית כדי להתחבר לשורשים שלו, ובטח הוא גם ירצה לדבר ככה עם הילדים שלנו, כלומר, אם יהיו לנו, והוא לא זוכר בכלל שהוא גם רבע אשכנזי, שיש לו סבתא מדרום גרמניה, ושהוא צריך ללמוד לדבר גם גרמנית. אני אשכנזייה נטו, מתחום המושב של היידיש שבין אוקראינה לפולין, אבל יש לי לב של עיראקית. אני מכינה לו סמבוסק עם חמוסים שקילפתי בידיים שלי ממש, ומרק קופה צמחוני כי הוא לא אוכל בשר, ואני לא חושבת שהוא יותר מזרחי ממני, הוא שלא נכנס למסעדות של ערבים כי הן לא כשרות. זה מה שיעשה אותו מזרחי, זה שהוא הולך לבית-כנסת או מגדל זקן או מהלל באוזני את המוזיקה הערבית וסיפורי אלף לילה ולילה? ועוד מעט הוא יחזור לי בתשובה, ויחשוב שהוא יותר טהור ממני ולא ייגע בי כשיזל לי דם בין הרגליים... ונראה לי שהוא בכלל לא מאמין באלוהים. גם אני לא מאמינה באלוהים".

לפעמים אני מדמיין שהורי היו שניהם עולים כל לילה מלילות הקיץ בבגדאד לישון על הגגות, למרות שאבי נולד הרחק משם באירופה, בן לניצולי שואה ששפתם ספרדית-יהודית וגרמנית. לעתים אני מדמיין גם את עצמי ישן שם ביניהם על הגגות כתינוק, מביט על כל הכוכבים והמזלות שבשמים, למרות שנולדתי כל-כולי בבית-חולים בתל-אביב. ובזמן ההווה סביבי עכשיו אני מדמיין אותנו כמשפחה בגדאדית המחפשת מסתור כל לילה מן הפצצות הנופלות. אבל איך אני יכול לספר על הדמיונות הללו לאנשים סביבי? אפילו אמי, שסיפרה לי שהיא ואחיותיה התחילו לדבר על האפשרות של עריכת ביקור תיירותי בארץ מולדתן כפולת הנהרות, בחסות הכיבוש האמריקאי המתקרב, לא הבינה אותי כשאמרתי לה שאני לא חושב שאחזור לבגדאד בקרוב, כל עוד היא תהא שבויה ביד זרים. איך תחזור? היא מיהרה כל-כך לשאול אותי והמשיכה, הרי מעולם לא היית שם, ולמה תחזור? החיים שלך הם כאן, ובגדאד לא צריכה לעניין אותך. ואני לא ידעתי איך אסביר לה שבגדאד שלה היא גם שלי, למרות מה שהיא אמרה בזמן מלחמתה הקודמת של אמריקה בעיראק, כשנפלו טילים לא הרחק מביתנו והיא הודיעה שבגדאד זאת בגידה. אני כל-כך רוצה להיות שם, בעירם של אבו-נוואס וג'עפר אַל-בַּרְמַכִּי ורבנו יוסף חיים, אבל גם מפחד לראות בעיני מה הסתתר מאחורי כל המילים בספרים והדיבורים בארוחות המשפחתיות. ומה אם לא אוהב את הרחובות או האנשים? ומה אם הם לא ישמחו על חזרתי? ומה אם יתעוררו בי בבגדאד געגועים לירושלים? האם אכתוב אותם בערבית או בעברית?

בינתיים אני מחכה בשקט, בלילות הללו של ההפצצות, נזכר בשיריו של ניזאר קבאני על דמשק וביירות, וכותב שירים משלי. אני כותב את גלותי אל תוך השירים, ויודע שבשונה מניזאר קבאני אנחנו לא יושבים על המזוודות, ולא ממתניים לרכבת הימים. כבר שכחנו אותה. מלתעות איזה זמן אוחזות בנו, אוחזות גם בי ומושכות אותי להיבלע בהן ולהשקיט את סיפורי, את כל סיפורי ההולכים בי. ובלילות אני מקשיב לקצב פעימות לבי וקצב פעימות לבה של אהובתי, מתרעם על שערות ראשי הנושרות בין הדפים, ושמח כאשר מתוך שנתה היא מגלה לי את כל סודות אהבתה. ולפעמים אני רוצה לומר לאהובתי "אַנְאָ בְּחַיְכָךְ", אבל מתבייש ונבוך אני מתאפק ואומר לה רק "אני בחיבה כלפיך". ומאז נכנס חודש אדר אנחנו מרבים בכעס ובהתקוטטויות. היא תובעת לדעת מתי נעבור לגור יחד בדירה אחת, ונפסיק לנדוד בין מקומי למקומה. ואני אומר לה בהתחמקות שעדיין איני בטוח אם אני רוצה לגור בעיר הזאת, הממלאת את לבה באיבה ומקיפה את עצמה בחומות ובהרים נישאים של קברים, וחושב בראשי שהיא, אהובתי, עדיין לא מוכנה לשמוע את פְּיִרוּז, זְמִירַת הלבנון, שרה כשאנחנו מתקלחים, ואני, אהובה, עדיין לא מוכן לקצץ את ציפורני ידי ורגלי לפני שהן מתארכות ומותירות כל לילה שריטות בכל פינות גופה. ועדיין, הולכת בינינו הרבה חיבה של בצלים, של התקלפויות, של ריחות בכי עדינים ואהבה חורפית. ואנחנו מעבירים את זמננו באכילה בלילות ובימים, מתאמנים בהתפחת כרסים ובהריונות קטנים. ומעט לפני השינה אני מודה לאל על כל איבר מאיברי גופה של אהובתי, וכשהיא נרדמת אני לוחש באוזנה: את לִיְלָא ואני מְגִינוֹן. ובוקר אחד, אחרי כמעט שבוע של מלחמה, היא מעירה אותי בפרצוף רציני, מוציאה אותי מן השינה ומושיבה אותי לאכול אֶתה כדי לומר לי במונולוג דברים שחשבה בשעות ארוכות של ערות: "לא מספיק שאתה הופך לי לדתי, לאחרונה החלטת שאתה ערבי, ערבי-יהודי, באמצע כל המלחמות האלו והפיצוצים שם וכאן. ואני שמחה שיש לך חברים פלסטינים שלוקחים אותך אֶתם אל בתי לִיְפֶתָא הַנְטוּשִׁים ומנגנים בעוד ועושים לך טוב על הנשמה, וככה אתה יכול לדמיין לעצמך מדי פעם שאתה שוב יושב בבתי-התה של בגדאד. ואני מחייכת כשאתה מתייחס אל מחמוד דרוויש בתואר "אח שלי" ומקריא לי תרגומים נוראיים של שירת הַגִּיאָהֶלְיָה. אבל איך אני יכולה לחייך כשאתה יוצא עם הדמיונות האלו לרחוב, עם שער הראש השחור והזקן השחור והחלומות העיראקיים-פלסטיניים, כשבחוץ משתוללות שתי מלחמות ובסוף אתה עוד תקבל כדור תועה שלא נועד לך, במלחמות חסרות השמות הממלאות כאן את האוויר. אמרתי לך להתגלח, וגם שלושה שוטרים של משטרת ישראל שניגשו אליך כדי לבדוק לך תעודות באמצע הרחוב המליצו לך להתגלח כשהבינו שאתה יהודי. אבל אתה עקשן. כל הבקשות שלנו רק מחזקות את ההתנגדות שלך. אבל מילא, תהיה דתי וערבי בו-זמנית, ותנסה לקחת אותי להופעות של התזמורת הערבית של נצרת ושל אֶמֶל מוֹרְקוּס, רק תפסיק כבר לדבר כל הזמן על פוליטיקה, נואם לי על הכיבוש כאילו אנחנו חיים בדרום-אפריקה והאשכנזים הם הלבנים, והערבים והמזרחים הם שני שבטים מקופחים שהלבנים ניצלו ועדיין מנצלים ומנסים לסכסך זה בזה, בזמן שהם בעצם צריכים להתאחד ולקבל את זכויותיהם כרוב. אתה רוצה לעשות אֶתם בריתות וקואליציות של מוזיקה ופוליטיקה, ושוכח את הברית שלך אֶתִי".

אמא שלי עשתה את הבחירה שלה בילדותה, בעידוד המורים, והחברים, והצבא, וכל משרדי הממשלה. היא הבינה שעדיף לה לכרות ברית עם האשכנזים, ולשכוח ככל האפשר את קרבתה אל הערבים. וכך היא היתה ממהרת להיכנס בדלת בית הוריה לפנינו בכל פעם שביקרנו שם ומכבה את מכשיר הרדיו אשר שמר על חיבתו לתדרים של הארצות השכנות ושר ערבית. ועל שאלותיהם של אביה ואמה שנאמרו לה בערבית היא היתה עונה בעברית. ואני הייתי לומד את

אצילותו של סבא צאלח, את שילוב ידיו מאחורי זקיפות גבו, את תנועות ידיו בקילוף תפוח, את הקפדנות בה סידר את שערו הכסוף ואת שפמו הלבן. הייתי לומד את קומתה של סבתא גורג'יה, את עוז רוחה במשחקי קלפים, את געגועיה העזים אל הבית בבגדאד. ובשתיים-עשרה השנים שהאריכה לחיות אחרי מותו של צאלח, בהן היא נדדה בין בתי שבעת ילדיה ונזכרה בשש-עשרה שנותיו של צאלח בבגדאד לפני לידתה, היה לבי נופל יחד עם גופה שנה אחר שנה על קברו, וזועק לשובו אל החיים.

ועכשיו, בימים הללו של מלחמת אמריקה-עיראק השנייה, הזקנים אצלנו, שכולם כבר צעירים מסבי, אומרים שבגדאד השתנתה. ואני יודע שזאת דרכם לומר שאנחנו השתנינו, שאנחנו יודעים שלעולם לא נשוב לחיות בבגדאד כקהילה. איש מאתנו לא עומד לחזור לשם, ואפילו הם, זקני וזקנות השבט, רוב חייהם כבר עברו עליהם בישראל. גם אמי אמרה לי יום אחד, כשהפרזתי לטעמה בחקירות על תולדות משפחתנו שם, שהחיים שלנו הם כאן, וביקשה שלא אטעה או אשכח. ואולי הגיע הזמן שלי שאקום ואלך אל רחובות רמת-גן, ואכנס את כולם, ואציע שאם לא נשוב אל עירנו בגדאד, אזי לפחות נקרא לרחובות רמת-גן בשמות רחובות בגדאד, וכך יהפוך רחוב בן-גוריון לשאָרְיע אל-רְשִׁיד.

אבל בחיים אין זמן לפילוסופיה, ואין גם זמן לוויכוחים בעלמא על שמות של רחובות בבגדאד ורמת-גן. איש לא יבוא אחרי לכינוסים דמיוניים שכל כולם מלחמה אבודה מראש על חיותו של זיכרון אשר דרכו, כפי שמסבירים לי כולם, לגווע. לראש-העיר של רמת-גן יש צרות אחרות לשכוח, וכך גם לראש העיר של בגדאד, אני בטוח, וגם לי יש בעיות דחופות יותר להכריע בהן. מכתב שהגיע אלי בדואר בראשית המלחמה מן הצבא במעטפה חומה הטריד את מנוחת התיבה שלי ימים מספר, בלי שיהיה מי שיזיזו ממקומו. רק היום הסכמתי להוציאו, וגיליתי צו מילואים שנושא את שמי ודורש את התייצבותי הבהולה לשמירה בעזה. ואני נשארתי בגללו להישען על התיבה, חש את עצב כפות רגלי העייפות, המתלבטות בין ירושלים, עזה ובגדאד, וחשבתי: מי סכסך את ההיסטוריה שלנו, והציב אותי זקיף לאורך מגדלי השמירה הגבוהים הצופים על שערי עזה הכבדים? מי סכסך את ההיסטוריה שלנו ושלכם כאשר רק לפני פחות משישים שנה ישבנו יחד בבתי-התה והקפה וגלגלנו שיחות בערבית גרונית על יפהפיות הנילוס, המגרב והחידקל? מי הלביש אותי מדי צבא ושלח אותי לעמוד מולכם ולשמור עליכם כאשר עלינו להיות אחים? ואיך נהפוך את השערים הכבדים לשערי שירה, כשתחתם עומדים לנו שמשונים מתאבדים המבקשים להפיל עלי ועליכם את כל העמודים והבתים?

צו המילואים, עם חזותו העגמומית ותוכנו הרשמי, הזכיר לי שאיני יכול להישאר עוד בביתי הירושלמי, כלוא בלי יכולת תנועה בכיסאי בין ערימות כבדות של ספרי שירה. צבא הגנה לישראל דורש ממני להכריע לאן אלך. לו רק יכולתי הייתי הולך מחר לְצִי'אִתְאָנָה האחרון, בית-תה עיראקי נסתר באחד מרחובותיה הקטנים של רמת-גן. שם הייתי יושב ומשוחח עם זקני וזקנות העדה הבבלית, עד שהייתי לומד את שפתי ואת כל זיכרונות עירי. אבל אמי סיפרה לי לפני מספר חודשים על מותו העצוב של בעל המקום בגיל תשעים ושלוש. וכך אט-אט מצטמצמות בלבי האפשרויות. אולי קיים בכל זאת עדיין סיכוי בשבילנו, בשבילי ובשבילכם, ערבים-יהודים וערבים-מוסלמים-או-נוצרים, שנחזור לחיות היסטוריה אחת? מחר, מעט לפני שיעלה השחר, אלך אל פתח עירי ירושלים, אל בתי לִפְתָא הנשפכים במורד ההררי בלי רועה שיכנסם, והם חצי הרוסים, חצי עזובים, קוראים תיגר על השמות החדשים. אקרא משם לכמה מחברי הפלסטינים, אשר עדיין לא ריסנו בלבם את קולות הגעגועים, ולכמה מחברי הבגדאדים, אשר יסכימו להחליף את ערבותם

העיראקית בַּפִּלְסְטִינִית, ויחד אולי נקים את הכפר מחדש. שם בליפתא החדשה נגור יחד אהובתי ואני, אם היא רק תסכים, ונקים צ'איחאנה בגדאדי שבמרכזו רמקולים נוסטלגיים שישמיעו את צליל זרימת המים בחידקל, ובכל ערב יפקדו את המקום נגנים של עוד וקאנון ופִּמְנִיָּה ונְאִי. ולבי אולי ימצא סוף-סוף את המילים הנכונות לשוב בהן אל האלוהים. לשוב בהן אל לבי שהסתתר.

ניו-יורק – הצעה לפתיחה

ביקש לנשום מקום בשדיים שחלב נברא בו, ומקום שחלב יוצא בו מן השדיים. הלך אצל משוררת בניו-יורק לפי שהיה נמצא בניו-יורק. ואותה משוררת אף על פי שנולדה בארץ ספרד וחיה היתה ביורק החדשה, כותבת היתה את שיריה באות עברי. דפק על דלתה והיא הניחה אותו בחדר האורחים ואמרה שהולכת היא לסיים שיר שהחלה ואחר חצי שעה תשוב אליו. היתה יושבת בחדר שנתה, שם היתה כותבת שירים, ושעה חולפת ושעתיים חולפות. דפק על דלת חדר שנתה ולא אמר לה את שביקש אלא הציע שיקרא לה שיר. הסכימה וקרא שיר המתחיל באלו שתי השורות: ביקש לנשום מקום בשדיים שחלב נברא בו, ומקום שחלב יוצא בו מן השדיים. לא הציעה שדייה, אלא היתה קוראת לו בתמורה ראשית של שירה כמתאבקת בו, ואף בו חלב מן השדיים, שבאותם ימים היתה מיינקת לתינוקה, שבאותן שעות היה הוא אצל מטפלת ולא בביתה, ששעות הבוקר היו אלו. הציע לה פיתרונות לפתור השיר שכתבה, והיתה דוחה כל פתרון בעמל רב, כמבקשת שלא יבוא פתרון לשיר. ואף אמרה לו, מבקש אתה לפתור עניין זה שבשירי, אבל עניין שלי הוא שאיני מבקשת כלל לפתור, ואף על פי שאוהבת אני כמה משיריך, וכמה גם איני אוהבת, איני אוהבת מנהג זה שלך לפתור כל השירים לפני שיסתיימו, שחלקם פתרון להם רק אחר שיסתיימו, וחלקם פתרון אין להם גם אחר שיסתיימו. הביט נבוך ברצפת החדר, והיתה היא מניעה עניינה ואצבעות כפות רגליה אל מבוכתו. לא לעצבות ביקשה להביאו, אך לא ביקשה להסתיר מחשבות שקשרה בלבה. כדי לנחמו הוסיפה ואמרה שוב שנקשר לבה מאוד בכמה שירים שלו, ואף בשיר אחרון זה שקרא, שביקש לנשום מקום בשדיים שחלב נברא בו, ומקום שחלב יוצא בו מן השדיים, שהיתה חשה בו שאמת בו, ורק אין היא מרגישה בנוח עם סופו, שהמשורר מוצא מקום לאפו ופיו בין שדיים, שתמונה זאת פוגמת בכל השיר, שאין הפתרון יאה לו כלל.

השיב לה כי אם היה מוצא מקום להניח פיו ממש ואפו ממש בין שדיים ממש בעיר ניו-יורק זאת ממש, אולי היה מסיים השיר קודם לתמונה זאת, ואולי לא היה כותב השיר כלל, אך כיוון שלא מצא להם מקום זה, כתב מקום זה. כיוון שהתעצב בדברים אלו שאמר לה שר בלבו: חַתָּא אֶלְסַמְצִי בְּאַלְמַאי יִבְצְיִי עֲלָא חֲאֵלִי, חֲתִי אֶלְסַמְצִי בְּאַלְמַאי יִבְצְיִי עֲלָא חֲאֵלִי, חֲתִי אֶלְסַמְצִי בְּאַלְמַאי יִבְצְיִי עֲלָא חֲאֵלִי. ואף על פי שכמעט ולא עלה קולו משפתיו חשה ששר הוא, ושאלה לשירו, ותרגם לה המילים: עד שהדגים במים יבכו על מצבי. נעצבה אף היא, שאולי חשבה אף היא רעיון זה באחד מימי חייה בלשון ספרד אך איש לא ביקש ממנה לתרגם רעיונה. אמרה לו שאוהבת היא מנגינת מילים ערביות אלו שלו, והזכירה לו בפליאה מצבם זה, שיושבים שניהם ביורק החדשה ומדברים אנגלית, וכותבים שניהם באות עברי, וכשרוצים לבכות שר הוא בערבית, שרה היא בספרדית. סיפר על מה שמצא בלבו כשגילה שגדל בבית משפחה יהודית שעזבה את בגדאד לפני שישים שנה, וכיצד חש שנעזבה לשון אמו מיהודיה עד שהחליט ללמוד אותיותיהם, לימדה היא על שמצאה כיצד נעזבה ספרד ארצה מיהודיה לפני חמש מאות ועשרים שנה, והיתה מעלה זיכרם בעיני רוחה עד שלמדה אותיותיהם. הציע שיכתבו שיר יחדיו, ויפתחו אותו בשורות: והיו עיראק ואנדלוס מתחלפות ביניהן, אספניה וארם נהריים שני קצוות למטוטלת אחת. חייכה שלא עיברה שורות שיר משלה בשורותיו של אחר מימיה, והיתה מפחדת כל ימיה מטלטלת עיבורי השווא.

והיו עיראק ואנדלוס באמת מתחלפות ביניהם. שכאשר יצא מביתה ביקש לכתוב לה שיר בלשון קסטיליה, להרגיע מעט געגועיה המתעוררים, והיתה מבקשת היא ללחוש על אוזניו בלשון

ערב, להצטרף לבדידותו הסבלנית. הניחה לפניה טבלת אותיות ערביות, והיתה מתרגלת כתיבתה התמה בהן בלילות, ורואה כיצד עומדות הן לבד, כיצד הן מתחברות בראשית מילים, באמצעותן ובסופיהן, כיצד הן מסרבות להתחבר. רכש מילון ערבי-ספרדי והיה פורק מילים משפה לשפה כמרוקן משאית המלאה ברהיטי דירה מפורקת. למד מספיק מילים כדי לברכה ולשאול לשלומה ולשמוע תשובתה, ונעמד שוב מול דלתה. פתחה לו, והיא יודעת רק אותיותיו וצליליהן, ואין לה מילה אחת לחבר מתוכן. הבטיח לה שילמד לשונה עד שיתרגם שיריה מעברית לספרדית, הבטיחה לו שתתרגם שיריו מעברית לערבית, והיו עומדות כפות רגליהם החשופות במקום שנהר חידקל נושק למיצרי גיברלטר ולנהר ההדסון.

כשרמזי בא – הצעה לפתיחה

כשרמזי בא למדינת ישראל הוא היה כבר כבד שנים, מטופל בארבע בנות ובן, ונשוי לאישה צעירה ממנו בששה-עשר קיצים עיראקיים לוהטים. את האוהל במעברה שקיבלו בתחילה החליף כעבור שנה פחון, וכשנולדה הבת השביעית נכנסה המשפחה לדירת קוביה מצומקת בשיכון מלבני בנתניה. ברחוב הערבית-היהודית שהיה מדבר בבגדאד הוחלפה בעברית החדשה, שמבטא היה זר לו, שונה משפת התפילה בבתי-הכנסת של מולדתו. עבודתו כפקיד בבנק המרכזי ברחוב הארון א-רשיד התחלפה בעבודות שמירה לילות, ולבסוף, בתמיכת משפחתו, פתח חנות קטנה לתיקון שטיחים ברחובה הראשי של עירו החדשה, בדמות חנותו של אביו עליו השלום.

כעבור שנה פתח בסמוך לו ליאו חנות פרחים קטנה, וכל היום היה מסדר בה את הוורדים, והחרציות וענפי האקליפטוס הגדולים, ובאביב גם את הרתמים עם ריחם החזק, שהחזירו את דמיונו של רמזי לביקוריו בדרום עיראק, עם המדבר והחולות של הים. ליאו היה מסדר את הפרחים שבחזית החנות בקפידה, בזרועות גלויות שחשפו מספר המוטבע בהן, ורמזי שהיה מאבק שטיח שבעליו עמד לבוא ולקחתו היה מביט בשש הספרות. אשתו של ליאו, שהיתה מבוגרת ממנו בשלוש שנים, היתה מדברת בעברית שבורה ורצועה שלא הבחינה בין זכר לנקבה עם רמזי שטיבל את שפתו במילים מן הערבית-היהודית של בגדד. היא לא היתה שואלת למשמעותן, והוא לא היה מספר.

יום אחד ביקרה את רמזי בחנות אשתו, וכשסידרה לפניו צלחת ובה ארוחת צהרים ראתה את ליאו ואשתו עומדים בפתח החנות. אתה חושב שה"יידיש" ירצו לטעום מעט, שאלה, ומיד התקוממה אשתו של ליאו, ששמעה, ואמרה: בגרמניה, ממנה באתי, דיברה משפחתי גרמנית אמיתית ולא יידיש שבורה. אשתו של ליאו השתוממה על עינייה הכחולות של אשתו של רמזי, ושאלה: גם את מעיראק. אשתו של רמזי ענתה בחיוב ושאלה לשמה.

אחד-עשר לילות ואחד-עשר ימים – הצעה לפתיחה

מאחר ולא נודעו שמות המחברים של סיפורי "אלף לילה ולילה" בערבית, אני מבקש להקדיש את דברי כאן למתרגם היצירה לעברית, יוסף יואל ריבלין, ולהוסיף על-כך הקדשה לרעייתו רחל (לה הקדיש הוא את עבודת תרגומו הכבירה והמופלאה). לסיפורי המפותלת ביצירות ערב אין-ספור גרסאות, והן ממשיות לחיות, להתגלגל ולהתפתל לאורך הדורות. גרסא זו לא היתה קמה לולי התרגום העברי עליו היא נשענת וממנו היא יונקת. שהרזאד, כך נאמר, עודה מספרת את סיפוריה בלילות כבר מאות שנים, וסיפוריה עודם משתנים.

הלילה התשיעי

בלילה התשיעי מאלף ואחד סיימה שְהַרְזָאד החכמה לספר לְמַלְכָה המאושר שְהַרְזָאד ולאחותה הקטנה דִינְאָאָד את מקרה הנסיך המשותק, שסיפר הֶעֱלֵם לְסוּלְטָאן, והתחילה מיד ומבלי להתמהמה אף לא לרגע לספר מעשה מופלא עוד יותר שארע בְּעִיר בְּגָדָאד, בימי הַחִ'לִּיף החמישי לשושלת בני עַבְאָס, לְסַבֵּל, שלוש עלמות, שלושה קבצנים שהיו במקורם מלכים בני-מלכים, הַחִ'לִּיף עצמו שהתחפש לאיש פשוט ועוזרו רב-התבונה גִ'עֶפֶר.

היה איש מן הסבלים במדינת בגדאד, והיה רווק, פותחת שהרזאד עוד סיפור במחרוזת סיפוריה, יודעת שכל הסיפורים האמיתיים נובעים מן החרטה, ברגע שבו החרטה כבר לא תועיל. אין היא מדלגת על אף פרט מפני צניעות אחותה הקטנה, בשל הערבוביה בין נשים לגברים בחדר השינה המלכותי או בשם רגישות האיסלאם. וכך אנו שומעים על הסבל שהיה עומד בשוקה של בגדאד, ועיניו נתקלו ביום מן הימים באישה מן הנשים שהיתה מתכסה ומכוסה כל כולה באדרת משי ורקמות זהב וצעפי רדידים. לרגע הרימה אותה אישה אחד מצעיפיה וגילתה זוג עיניים שחורות וגבות עזות שהן קשתות המכוונות לשמיים, ומבט העונג שלה ירה חץ בלב הסבל שכרע תחת כובד תמונה כלילת-יופי זו.

האישה פנתה אל הגבר בערבית ספרותית של מילים נמלצות, ואמרה לו במתק שפתיים צבועות: "בוא אחרי בדרך הזאת ואשלם לך בעיניים יפות". הסבל הזדרז אחריה, נטל חפציו ואמר לעצמו: "אכן מזל טוב ירד עלי משמים, טוב שאלך אחרי אותן עיניים". הלכו, היא ראשונה והוא שני, עד שהגיעו לדלת חצרו של נוצרי. דפקה בדלת וירד גבר, קיבל ממנה דינר כסף ונתן לה בקבוק ירוק כהה. הניחה הבקבוק על מגשו של הסבל ואמרה "שא ולך אחרי". הסבל הודה לאללה והמשיך ללכת אחריה. עצרו אצל חנות פירות, והאישה קנתה מכל טוב: תפוחי סוריה וחבושי עוֹתְמָאן, שזיפי עֶמְאן, יסמין חֶלְבִי, חבצלות מים של דמשק, מלפפוני סתיו, לימוני מצרים, אתרוגים סולטאניים, הדסים ריחניים, תמר הודי, חרציות וכריזנטים ופרגים אדומים וסיגליות ורימונים ושושנים לבנות. הניחה הכל על מגשו של הסבל, שניצב על ראשו, וסימנה לו להמשיך ללכת אחריה, והוא הולך אחריה, שמח וטוב לב.

היום התשיעי

איני רואה אותו כל שעות האור. אחרי שאנחנו נרדמים וישנים חבוקים ודבוקים שהריאר ואני, אנחנו מתעוררים אל השחר המטפס מעל הממלכה. שהריאר קם מתוך המיטה, מנתק בשרו מבשרי במהירות, וקורא למשרתו בשריקה קבועה ושקטה שיסייע לו ללבוש את גלימת המלכות. ואני נותרת בין השמיכות עוצמת עיניים, רק מקשיבה ללחש הבדים. ואחר אני קוראת במצילה

לאחותי שתבוא לחדרי. דינאזאד מורגלת לקום לפני הזריחה, ונושאת תפילות לשלומי. תפילותי הן כנראה הסיפורים. היא באה רחוצה ולבושה, נותנת לי שלום ומטפלת בי ונוטלת בגדי ומביאה לי מים חמים שאשטוף את זיעת הלילה. גם זרעו של שהריאר נשטף ממני, ואף שאיני מצוייה בחוכמת הנשים אני מרגישה שהוא אינו דבק בתוכי, שזרעו חזק וחלש כמים חולפים. דינאזאד שואלת אותי בוקר בוקר לשלומי ולשלום המלך ומוסיפה ושואלת אם שכב איתי המלך גם הלילה, ואיך הרגשתי. היא זוכרת הלילה הראשון, כשהשיר המלך בתוליי והיא ישובה בחדר בסמוך לכסא מלכותו הרם. ובלילה הוא חוזר תמיד מעט אחרי השקיעה, מסיר גלימתו, מצפה שאני אהיה שם תחת לשמיכה רחוצה וממתינה. הוא לא מספר לי על תלאות יומו. הוא לא מספר לי דבר. רק מה שאני לומדת מן החלונות הרבים והגבוהים, הצופים על גני החצר הפנימית. ובלילות, גם כאשר אני ישנה, לבי ער, צד אחר סיפורים בחלום.

בית-הכנסת הגדול בבגדאד

חלם בירושלים והנה עומד החכם בראש בית-הכנסת הגדול של בגדאד, צֵלֶאת אֶל-כְּבִירִי, ועל ראשו טורבן כעל ראשו של הבן איש חי בתמונותיו, וקהל אדירים של אנשים עומד לפניו להקשיבו, ובתוכם רואה הוא את אביו ואמו וסבותיו וסביו, עליהם השלום, וכל שאמר החכם באותו היום בבית-הכנסת בירושלים אומר הוא שוב בבגדאד, אלא שהפעם שפתו מעורבת, חצייה ערבית וחצייה עברית, ולעתים אף מילה אחת חצייה ערבית וחצייה עברית, וקולו צח וברור לפני קהל הרבבות. והקהל הולך וגדל ובית הכנסת הולך ומצטופף עד שכמעט הוא מתפקע, אך כל פעם שכמעט הוא מתפקע גדל מעט בית הכנסת, קירותיו נסוגים אל החוץ ואל השמים, עד שההיכל גדול כבית המקדש בחזיונות יחזקאל. ומצא עצמו גם הוא עומד בתוך הקהל אחרי שראה את כל הקהל מלמעלה, והוא עומד רחוק-רחוק מהוריו עד שאינו יכול לשוב לחזות בהם, ועל אחת כמה וכמה אינו יכול לגעת בהם, והוא מבקש ללכת בין רגלי האנשים ולהגיע עדיהם, והוא הולך ועובר ושומע את קול החכם צלול וברור, שוב המעשייה על הערבי וכלי הזהב, שוב הזקן והתאנים. הגיע עד רגלי הוריו, וכל קומתו הגבוהה נקצצה והיה ראשו נוגע בברכיהם כבינקותו, והוא מביט בהם עומדים ומאזינים לחכם, ואינם מחולקים בין עזרת נשים לגברים אלא שניהם עומדים יחדיו ומבטם זה לזה נעים, ואף הוריהם מאחוריהם נושאים עיניים, ואביו פונה אליו ואומר לו שמו, ומושך משמו מילים בערבית, והוא מתבונן בו ואינו מבין, ואמו פונה אליו, וגם היא קודם אומרת את שמו ואחר כך אומרת לו מילים הנשמעות חיבה וכולן בערבית, והוא מתבונן גם בה ואינו מבין, קורא לה בשמה העברי והיא אינה מבינה, והם פונים אליו יחד בערבית, אֶשְׁלוֹנֶכָּ, אֶשְׁלוֹנֶכָּ, נְסִיתָ לְסֵאנֶכָּ, שְׁכַחְתָּ, שְׁכַחְתָּ לְשׁוֹנֶךָ, תהום נשייה השלכת בנך, איך נעלה באוב מילותינו, איך ילד שלנו נמכר לאורחות ישמעאלים ושוב אינו מבין אותנו. והוא מושך בשמלת אמו, מושך חולצת אביו, ונופל על הקרקע לאטום אוזניו, אינו יכול לשמוע עוד את מילותיו של החכם, כבר שעה ארוכה הוא מאזין לו, כבר שעות ארוכות, והמילים חוזרות, שוב מעשייה זו, שוב סיפור זה, החכם מצעק וחזקל הולך ומצעק אחריו, ואף על פי שהצטמצמו מידות גופו ושב להיות כילד קולו היה גדל ועולה ומתגבר בהיכל, והוא צועק אל החכם, והוא צועק על החכם, והוא צועק בשם החכם ובשם אמו ובשם אביו ובשם אשתו, וכשצעק שם אשתו התעורר, והיא עומדת מולו וכל גובה גופה מול גוף הילד שלו, וכל עובי בטנה מול בטן הילד שלו, וכל דמעות עיניה מול עיני הילד שלו. שכבו זה לצד זה, הוא ופחדיו, היא ובטנה, המיטה וכל כובדם.

פּוֹסְטָאט וְאֶל-קְאֵהָרָה

כשהגענו ארצה הסתערו עלינו כאילו אמרו אלו ערים בצורות, חשבו צריך לכבוש אותן, לפרק אותנו שנהיה שוב לבנים מסודרות בערימות, ואז יוכלו לבנות מחדש מחומרי הגלם המרכיבים אותנו בתים חדשים וערים חדשות. כמו אויבים צרו עלינו להחריבנו, כבשו את הרחובות רוקנו את הבתים גירשו יושביהם במורד הגבעות ופירקו את הבניינים אבן אבן, כמו שעשו כמה שנים קודם לכן בהרבה כפרים וערים בארץ, הרבה יישובים שהתרוקנו באורח פלא לצד הדרכים. וכך בנו בתוכנו את בתיהם החדשים, ודרו בהם בלי לחשוב על יושביהם הישנים, דרו בהם בלי להבין כי הם עדיין יושבים בבתיים הישנים וכי אנחנו עדיין חיים. לא רצו לבזבז מן החומר, ולא הבינו שעם החומר באה רוח. ואבא סיפר לי שכך גם קרה לפוסטאט שבמצרים אחרי מגפת הדֶבֶר שהחריבה אותה בשנת אלף שלוש מאות ארבעים ושמונה, שרפו את העיר ובנו מאבניה את אֶל-קְאֵהָרָה היפה הסמוכה לה. חלפו שש מאות שנה ועשו אותנו לפוסטאט. אבל, הסביר אבא, ידעו שלא יצליחו לרוקן את בנייני הזקנים ועזבו אותם בבדידותם, או פירקו אותם בלי לבנות מחדש. וכך השליכו את כל יהבם על הצעירים.

ספר

נכתב בספר בקורות החלפים בארצם: משהחלו בני הקהילה נודדים לארצות שונות, קדם ואחור ימין ושמאל, התחילו לקחת כל אחד מהם דף אחד מאחד כתבי-היד העתיקים שעמדו לפניהם, של אחד מחכמי חלב האחרונים, ויש האומרים כי בחכם מחכמי פס מדובר, ושרק בערוב שנותיו נדד לחלב, ובה ישב וכתב בכתב-ידו ספר חכמה בן למעלה מאלף עמודים בשפת המקום, באותיות נקיים ובצירוף שרטוטים, וכבר קודם שנפטר נודע הספר שהחזקתו סגולה טובה, ונגעשו הרוחות אחריו. ובתחילה היו מעטים הלוקחים, ואף לקחו כמה מהם קבוצות של כמה דפים, והיו יודעים לקרוא בספר. אחר-כך משהתמעטו הדפים והתרבו הלוקחים היו לוקחים כל אחד דף אחד, אף אם אינם יודעים בענייני הספר. ולבסוף היו מחלקים הדפים פיסות פיסות, וכך אלף דפים הכתובים באותיות מחוטבות הפכו קרעים קרעים והתפזרו בין אנשים רבים וכל הספר התפצל בעולמות כפי הקהילה. והילדים כבר אינם יודעים לקרוא בדפים הכתובים בשפת המקום, ועוד שומרים הם איש תחת מיטתו בלילות משהו מן הדפים הללו, שאין להחזירם, שאין יודע להחזירם ולחברם יחד. ומוזיאונים וספריות ואוניברסיטאות בארץ ביקשו כתב-היד ופרסמו קול קורא בארצות הים, וכל המחזיקים בדפים עד אחרון שבהם היו מסרבים להם, כי מה למוזיאונים אלו ולספריות ולאוניברסיטאות ולעצב קהילתם שהתפרקה כאותו הספר, תשושה ואין חוט או דבק שיחברה ויתפור כאבה.

טַנְטַל

בא חזקל לפני אותה זקנה ואמר לה, עוצר אותה מסיפורה, אני שאמי היתה קוראת אותי יְחִזְק־אֵל ואבי היה קורא אותי חֶסֶקֶל, ואת היית בין המקוננות בהלוויותיהם, ובנך עובדיה מאז מלמדני תורה וקוראני בני. הביטה בו בעיניים מבינות וציפתה את בקשותיו, אומרת, גבוה אתה מְתִיל טַנְטַל, כמו הגיין ההוא. התחיל אומר, את לי כבת דור המבול, ומבקש אני שמועה מלפניו, האם תוכלי להביאה אלי. סכרה פיה לפניו, אמרה, קודם תתיישב דעתי מדבריד הרעים ורק אחר כך אפיס דעתך בתשובה, וכי בת כמה נראית אני לך, אביך כבני ואני כסבתך. אמר לה, שיח לי עם אלוהי, ואת קרובה אצלו, ומבקש אני להתלונן לפניו. על מה, שאלה. על כי יצר אותי כפי שיצר.

עמדה לפניו גורגיייה כל קומתה השפופה והיתה מצרפת אותיות שהכיר לשמות שאיש אינו מכיר, ואחר היתה מצרפת השמות לפסוקים ולבסוף את הפסוקים לתהילים קצרים, ואז היתה מנקדת ומוסיפה טעמים מעל למילים. אמרה, זקנה באתי וזקנה אלך, ואת שכרי אני מקבלת בעולם הבא מידי של הקדוש ברוך הוא, ועליך ועל פתק זה שאני עומדת ורושמת לך יחסיר אלוהים משכרי ויקבע לי מחיר עוונות, ועתה קח הפתק וקפל אותו ואל תקרא מילה מתוכו והטמן אותו בכיסך הימני. ומחר בעת שאשתך אור ביתך מדליקה לפניך נרות ועוצמת עיניים לקבל זוהר של שבת, אתה תפנה ממנה ותטמין פתק זה מתחת למיטתה ולמיטתך כשהוא פתוח ומילותיו פונות כלפי מעלה, ואין אתה קורא ממנו אף לא אות. ובלילה אחר הסעודה לא תלך לישון, אלא תשיר עמה מעט פיוטים של שבת, ואחר, כשתשכב היא לישון, תשב לצדה ותביט בה בעיניה העצומות ובשפתיה שיהיו מעט פקוחות ומגלות מלובן השיניים, תביט עד שיתעורר בלבך רצון עז להעירה, ואז תאמר בלחישת כל הברכות שיש לומר על המיטה ותוציא הפתק ממקומו בלי שתהיה היא מתעוררת ותקפלו ותשיבו אל כיסך הימני מקופל ותיכנס עמה למיטה ותעצום עיניך עד שתיפול עליך תרדמה, ולמחרת תשליכו אל גניזת בית הכנסת.

הדברים החולפים בין חזקל לזקנה הותירו את הקהל מתחלק איש-איש לנפשו, חלק פרשו למלאכת קניות השבת, אחרים הלכו לבתיהם, ומעט מן האנשים ישבו לשנות ולאכול לגופם. ומן הנשארים דרש אחד לפני שתשוב אל אחד הסיפורים שפתחה ואף פעם לא סיימה. פתחה ושבה אל אביה בדברים. מתוך דבריה עם חזקל נזכרה בטַנְטַל, וסיפרה כי בבקרים המוקדמים של החורף היה הגיין טַנְטַל רודף אחר אביה חכם עבדאללה, רודף נפשו לרופף חבלי עצביו ולהביא על שפיותו כליה. שנים רבות אחר כך, כשירד החכם מבבל לארץ ישראל לקראת פסח ה'תרצ"ט, להתיישב לפני כותל הדמעות ולבכות, ולקח אותה עמו, לא ירד אחריו השד הרע והוא נפטר מתעלוליו למשך י"א שנים, שעה שזה הוסיף לרדוף את צאן קהילתו. אבל כשאלו מרביתם ירדו גם הם מבבל, על כנפי מטוסים, נספח אליהם טַנְטַל באחת הטיסות והתעופות והיה מתקיף בני קהילתו בין בדוני המעברות, ולעתים היה טועה בבני קהילתו ומתבלבל בדיבורם שהחל משתנה ובמראיתם שהחלה משתנה, והחל תוקף מעט זרים מבני הארצות האחרות. הוסיף לגלגל בהם מעשי כשפיו והיתוליו ואף עבר עמם עם בניו מן המעברות אל רמת בגדאד, היא רמת גן. עברו שנים מספר, מניין ומחצה למען הדיוק, ומצא השד שוב את חכם עבדאללה, שכבר היה בן חמש ותשעים שנה, אחרי שלא נפגשו השניים יותר משני עשורים, ואף על פי שְשֶׁם, בְּעוֹלָם האחר, אמרו כולם כי תעלוליו לא עלו מעולם לבני האדם ביותר מעוגמת הנפש וביטול הזמן, כאן הוא התגלגל אל תוך גוף בנה והביא לקיפוח חייו של החכם, עד שהתעוררו רבים לחשוב אולי נותר השד טַנְטַל האמיתי שד היהודים שם בבגדאד, ולכאן נתגלגל שד

אחר, של מוסלמים או של נוצרים, שהתחזה לו. אבל היא אינה יודעת אם אמנם נותר הוא שם בבגדאד תקופת המלחמות, שהתרוקנה כמעט מיהודיה, רודף רוחות רפאים מבני ישראל, וגם אינה יודעת האם בימים האלו עוד רודף השד טנטל אחר אנשים ברמת גן. אומרים האנשים, מאז התרבה חשמל בעולם ממעט טנטל להופיע, אבל היא יודעת כי אם ממעט הוא בהופעותיו הרי זה בגלל מה שעולל לאביה וחרץ בגורלו, השבית לבו. ואולי בחלומות לילה עדיין מופיע הוא לפני בנה חכם עובדיה בירושלים בדמות אישה יפה.

אבל לא על גלגולים מאוחרים אלו ביקשה הזקנה לספר, אלא על ימים שלפני התהפוכות, אז בבקרים של החורף אצלנו בעירנו בגדאד כשהיה החכם יוצא את ביתו קודם שעלה עמוד השחר, שעות קודם שיכול אדם להבחין אם מקצה הרחוב נוטה אליו אויבו או אוהבו, ואם מוליך הוא לפניו חמור או עֶרֶד. אז היה השד עוקב אחר דרכי אביה ומהתל בו. פעם אחת מילא את הרחוב עזות שחורות לפניו ואחוריו עד שלא יכול היה עבדאללה להמשיך בדרכו ועמד שעתיים, ופעם אחרת העביר ברחוב סוהרים ואסיריהם בשלשלותיהם, ולא הצליח לעבור ביניהם שלוש שעות. ואמנם היו אומרים אנשים שרק אחרי השיכורים והבוגדים בנשותיהם והבוגדות בבעליהן מהתל טנטל, אבל ידוע היה בין בני בית המדרש כי גם אחר תלמידי החכמים הכשרים שבכשרים מהתל הגיין, לנסותם, ואף נטפל הוא אל גדולי הקהילה ומכובדי פרנסיה ולמדניה.

ויום אחד טרם השחר, בשלוש לפנות בוקר, שמע עבדאללה קול חברו מן החלון קורא לו לצאת. השד טנטל השמיע באוזניו הקול מתחת לחלון והוסיף, השעה מתאחרת. התלבש חכם עבדאללה בחיפזון ובינתיים הדליק טנטל את מנורות הרחוב, שידמה בעיני החכם כאילו קרב הבוקר ובא. יצא עבדאללה את ביתו והתפלא שלא לראות את חברו, אבל אמר בלבו, ודאי הוא ממחר לעבודתו בבית המטבחים, ואף הוא מיהר, שכן קבע לפגוש זוג מאורס בבית המדרש וללמדם לקראת חתונתם. ראה ילד בן שלוש בפינת הרחוב בוכה, פנה אליו ושאלו איה אמו וביתו, נשא אותו על כתפיו והילד מכוונו, כאן ימין וכאן שמאל. הרגיש כי כתפיו נעשות כבדות עליו יותר ויותר, הביט מעלה וראה כי הילד התארך ונעשה גבר גבה קומה, משך את מבטו מטה וראה כי כפות רגליו הפכו רגלי תרנגול. הבין החכם כי טנטל מהתל בו והשליכו בזעם מעליו, ובמקום להפוך לעז ולהיעלם החליט השד להפוך עצמו חומת אבנים וכך למנוע מן החכם לעבור. סָתַם השד את הרחוב בו עמד החכם, ועשה את כל רחובות בגדאד מבוך לפניו, והיה עושה החכם שעות ארוכות עשרות מעקפים בסמטאות עירו רק כדי להיתקל שוב ושוב בשד ההופך עצמו בהתקרבו אליו לקיר גבוה ככותל המערבי שבירושלים, והוא עוצר לידו פעם אחר פעם ובוכה דמעות ומבקש בקשות ומפנה תחינות אל השמים. הסתכסך עולמו של החכם עד שדימה כי כבר נוטה היום ועומדת חמה לשקוע במערב, ונשבע לעשות את היום ההוא יום תענית שנה בשנה לזכר עלבונו, והבטיח להגיע לירושלים לכותל המערבי טרם מותו להזיל בו דמעות רבות. כשהגיע החכם לבסוף אל בית המדרש התקוממו עליו תלמידיו ותמהו להפסד תפילותיו ותלמודיו מחצית היום, וסיפרו כי בני הזוג המאורסים ביטלו הזמנתם לחכם שיהיה מקדשם, ואף הודיעו על ביטול אירוסיהם. שלושה ימים ישב החכם לפניו בבית הורי החתן וצם בעבור חטאו של טנטל, עד שעלה בידו להחזירם מביטול האירוסין ולהשיבם זה אל זה אהוב ואהובה, עָרִיס וְעָרוֹס.

דחוק בין הזרים המאזינים באוזניים כרויות פנה חזקל ללכת אצל רוכלי השוק לעשות את קניותיו. עיף מן הסיפורים שנדמו עליו כאילו כבר שמע אותם כולם בילדותו, אותו מפגש עכור בין מלומדים לכשפים שנדמה לו מתועב כל השנים. אמרה גורגיה הזקנה לפניו, יֶאֱרָצִיט של אבי מתקרב, בחודש ניסן בכ"ה לחודש. כל הימים שמורים עמי בפנקס מיוחד, ואיני שוכחת מתי לעשות

להם אזכרות וסעודות וזִנְאָרָה של כבוד למקומות מנוחותיהם, ואיני מחסירה יום. אולי תזכיר היום הזה לבני שיבכה גם הוא על סבו, אולי יצטרף עלי. אינו יכול כל הזמן לשכוח, עוד מעט כבר לא אהיה כאן אני כדי לזכור. בני שנולד כאן היה לי מעין שד כזה, סיפרה לכל קהלה, טְנָטַל של ירושלים. אֵילו תהפוכות עבר עד שנעשה חכם כסבו אני צריכה לספר לכם, אבל הדברים ארוכים ועצובים ואספרם כשגם חזקל יהיה בין המאזינים, לא יום קודם לכן. נפטר ממנה לשלום.

*

כיוון שהרגיש שלא יצליח להירדם מעייפות עבודת הלילה החליט לשים פעמיו אל השוק, לקנות מאגוזי הברזיל וגם לשוב ולבקר אצל גורגיה. מצא אותה כשאינה עומדת לפני אנשים ואינה בפתחו של סיפור, וחשב אולי יצליח שתספר לו סיפורה בלי אותן פתיחות ארוכות שהיא פותחת בהן סיפורה לאחרים. חייכה גורגיה כשראתה אותו, אמרה, ברוך רב שובך, רק היום חשבתי עליך, אמרתי לעצמי למה חיברו בני ואשתו בינך ובין אשתך, ועניתי לעצמי כי כנראה רק מתוך שאתם גבוהים כל כך פְּשָדִים חוברתם, ראו אותך מתנשא ואותה מתנשאת מעליהם ומיד התחברתם לפניכם, סיבה אחרת אינני רואה. התיישב לפניו כדי שתשאל אותו על פעולת הפתקה, אך לא שאלה. הוציא הפתקה מכיסו והניחה לפניו, והיא לקחה ועדיין לא אמרה מילה, ואז אמרה, פעם אחרונה שעמדת כאן הייתי בין אנשים, והבטחתי כי אספר להם את הסיפור הקשה על מות אבי כשתחזור, ועכשיו חזרת אבל האנשים אינם, ואיך אספר. הבין כי רוצה היא לספר והמתין, עד שאמרה, אבי חכם עבדאללה היה בן חמש ותשעים שנה כשהשתלט טְנָטַל על נכדו והרגו, והוא נבהל כל כך, ורק אז נפקחו עיניו של בני עובדיה, נעשה חכם וירש את מקום סבו בבית הכנסת, ואז עוד לא הכיר דרך לפסוק בה הלכות, והתאהב למזל, אבל הגיין כבר גנב את זרעו, והציב מולו אישה עקרה, לכן אתה כבנו וצ'חלה כבתו, ואם כן אתם נכְדֵי ומולידים לי נין ראשון. אשתו של בני, מזל, שהיא מעין אישה שנייה לו, כי תגלה כיצד השד היה לו אישה ראשונה, היא דוברת במבטא צרפתי, זִוְרָזִיט היה שמה הראשון לפני שהגיעה לארץ מְמָרוֹק, ואף השד אימץ לו באותם ימים מבטא צרפתי, מי יודע, אולי בשל כך בחר בה בני, אולי למעשה נותר בה מעט מן השד בנסיגתו.

אבי עבדאללה היה דרשן גדול, אמרה לו גורגיה, ולפני שבאנו לכאן דרש בבית הכנסת הגדול בבגדאד, צָלָאת אֶל-כְּבִירִי, כתוב בגמרא מפיו של רַבִּי אֶלְעָזָר הַקָּפָר, עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שייקָבְעוּ בארץ ישראל, אני קם וקובעם שם. קם כנגדו אחד האנשים מן הקהל ואמר, כתוב גם מפיהם של רב יהודה ורב שמואל, כל ארצות עיסה לארץ ישראל וארץ ישראל עיסה לבבל, כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בַעֲשָה. בכל זאת קם אבי והלך לארץ ישראל ואני אחריו, ולפני חמש שנים אני שומעת מפי אנשים כי בני עובדיה דורש, כתוב בגמרא מפיו של רַבִּי אֶלְעָזָר הַקָּפָר, עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שייקבעו בארץ ישראל, ועתה אנחנו כאן ואם הם לא נקבעים אנה אנחנו באים, אנא ה', קיים הבטחתך, לא כגלות שבעים השנים גלות אלפיים חמש מאות שנים, אנחנו נותרים גולה אם לא נקבעת בבל בגופה של ארץ ישראל, הפכנו ככלים הריקים, איך לא תישמע כאן חוכמתנו ומוזיקה שלנו ושפה שלנו. ושמחתי בדברי בני שמושך חוט מדברי סבו, ולא גיליתי אותו כי אותם דבריו אמר זה לפניו, ולא הזכרתי לו את סיפורי ששמע עד שלא רצה לשמוע, אבל לך אספרו בקווים אחדים, כי אתה נכון לשומעו, ואף אני רואה כי אתה מקשיב הפעם. כשחכם עבדאללה יצא לארץ ישראל הוא לקח עמו רק בת אחת. הצביע עלי ואמר, זאת תטפל בי לפני שאמות, היא הבת הקטנה ועדיין אינה מטופלת בילדים, והוא כבר היה בעל ימים רבים, ואני עדיין ילדה, בת זקוניו. בסוף הוא נשאר לחיות עוד שנים הרבה, ואני טיפלתי בו יפה,

וגם כשהתחתנתי הוא חי בתוך ביתי, ואף כשגדל עובדיה בני. הוא היה מנסה להגן עלי מן החוץ, שלא אביא אל ביתו בחור שֶפְנָאָזִי או אנגלי, ואחרי שאחת השכנות בירושלים ברחת עם חייל אנגלי השביע אותי שאין אני רואה יופי באף אחד מן החיילים האנגליים, והעדיף שיתמהמהו נישואי עד שיימצא לי בן טובים מעיראק שעלה לארץ. חקר הרבה ולבסוף חיתן אותי עם אחד מצאצאיו של רבי אליהו מְנִי, שבא מבגדאד שנים לפנינו והתיישב בחברון. ובזכות עלייתנו, אני, שהייתי בבגדאד הקטנה מכולם, כשהם הגיעו בסוף שנת אלף תשע מאות וחמישים הפכתי פתאום לאחות הבכירה המכירה דרכי ארץ ובמותיה, אליה פונים בשאלות ובירורים, וכבר הייתי נשואה ולי בן בכור. אבל לא עלי באת לשמוע היום, אמת, אלא על אבי ובני וכיצד התנגשו. והדברים פשוטים וכמעט יספיקו ראשי הפרקים כדי לעמוד על כל תוכנם.

אמר לי חכם עבדאללה, בתי, מיום שחרבה ירושלים אני חי והולך בין בניינים בכל הערים האחרות, אני איני חרב, ועתה אנחנו חיים בירושלים וחורבנה וחורבני שלובים, ויגונה ויגוני, ואני שואל איכה ישבה ומכוון למקום מושבי, אבל היא מסרבת לשאול על מקום שבתי ועל חורבני, אף שהיא המיטה עלי חורבני. שנים ישב בירושלים וביקש להקהיל קהילה, וקהילתו קטנה מכל קהילה אשר ידע בבגדאד. אחר כך, כשבאו בני עיראק לארץ, וראה הנה צאן מרעיתו, והנה הוא רועה, לא הבין איזה כוח היה שמשכם זה מזה ולא אפשר להם להיפגש. אבל הוא ראה תקווה בפרי בטני, ראה את עובדיה, ומיום שנולד החליט כי זה יעשה לו המשך כאן. ועובדיה היה ילד שעשועיו של אבי, יום-יום הושיבו על ברכיו ושר לו שֶפְחֹת ופיוטים ובקשות ופזמונים, היה מזרזו לקום לתפילה ולשירה באשמורת בוקר בקומו צֵאלו אֶל-פֶּאֶרְוֵ בַּאֲנָן, היה מתזקו ביערת דבש על לשוֹנְךָ, היה מוציא עמו שבתות באֵל אליהו בזכות אליהו הנביא הֶבֶא נא, היה משמחו בשיר השירים בפי ישרים או במה נָאוּ עַלֵי הַהָרִים רְגְלֵי. ובאמת מצעירותו היה עובדיה הולך אחרי סבו ומביט אל מבטיו ולומד אחריו להתפלל ולשיר, ואף למד ממנו ערבית יהודית שלנו לדקדוקיה, כשהניחוהו כל בני גילו, והיה עבדאללה שבע רצון ושמח בתיקון שתיקנה לו ירושלים, ושכח את טַנְטַל ואת קירות המבוך שהעמיד לפניו, ואת בכייתו לפני הכותל המערבי בזוכרו את טַנְטַל ותעלוליו ביום בו הגיע לירושלים. אבל אז החל חכם עובדיה ליִרְחֵק מן הבית, ונזכרנו כי על אף כל הטובות שדיברנו בו, תמיד היה משתובב מילדות ורומז אל דרך החטא. כשמצאתי אצלו סיגריה ראשונה הודיעני כי אינה הראשונה, וכשגידל שיער והקשיב למוזיקה זרה הודיעני כי אני הזרה, ואחר הלכה הכיפה מראשו, וראינוהו מדליק את הסיגריה בשבת ממש, ולא בין השמשות. וחכם עבדאללה לבו נחמץ בקרבו, ואני רואה את הליכתו כבדה, ומפחדת כי אף על פי שהעניק לו ריבונו של עולם שנים ארוכות יותר מכל הוריו וילדיו, עוד מעט ראשו שוב אינו צלול והוא הולך ורוחק ממני.

התחיל עבדאללה קורא לפני מכתבים שכתב לחכמים אחרים מכל חכמי ירושלים, היה כותבם בכל יום ומקריאם בכל יום, ובראשם העמיד מליצות ערבות, מודיע לנמענו באיגרת אחת שלום רב, וישע יקרב, ממזרח וממערב, אל מול יקרת, הדֶרַת ומעֶלֶת, השם הטוב, רענן כגן רטוב, הלוא הוא החכם בן החכם, הטהור והמוסכם, ובאיגרת שנייה פותח בשלומות רבות, וישועות קרובות, לאלפים ולרבבות, מאת צור שוכן ערבות, על ראש אהובנו, וידיד נפשנו, השם הטוב והנעים, נטע שעשועים, בכיר שועים, הלוא הוא הרב המופלא, אשר כבוד האל עליו נגלה.

ובעוד הסב שולח מכתביו אל הרבנים הראשיים למדינה ולמחוזות ולערים ולשכונות, ומוצא סברות של בתי המדרשות ובתי הכנסיות של בבל שראוי שייקבעו בארץ ישראל, והם אינם עונים לו ואינם מוצאים לו קהילה להנהיג ברבנות, קרה המקרה שהשתלט טַנְטַל על בני עובדיה, ואיך קרה הדבר בדיוק עד היום איני יודעת, וכך זה, כבר נאמר לפני, מי שאינו יודע מדבר, ומי

שיודע, ובמקרה זה עובדיה בני, אינו מדבר. ומה יודעת היא, שהגין הפך את עצמו לאישה, למעין לִילָא, וכך הופיע לפני חכם עובדיה ופיתה אותו עד שעשאו מְגִינוֹן, מה שהביא כליה על סבו. למה מת אביה, רק כי הופתע כל כך ממעשי נכדו, או שאולי ייאשו התגבר על כל כוחותיו כשתקפו טנטל כאן בארץ קודש וגילה כי הלך אחריו לגלות ושוב אין הוא עוזבו לעולם, לא ידעה. אחרי שמת עבדאללה אביה הוציאו התיבה לרחובה של עיר מכמה בתי כנסת עיראקיים בירושלים, כדי להתפלל עבורו ולבקש עבור הציבור, וסוף-סוף התקהל אחריו קהל גדול כְּזֶה שזכה לו בבגדאד, אבל עבורו היה זה מאוחר מדי, גם עבורה, גם עבור בנה עובדיה, שלא ידע שוב מה לעשות. גם אני ציערתי את אבי, הסבירה, פעמים רבות, אך לא כבני.

באותה עת היה עובדיה נתון לרחובות, היה הולך בארצו ומחפש לו מוצאות ומפלטים. ויום אחד, על שפת הים של אשדוד, מצא אישה שדיברה אליו במבטא בני צרפת ומְרוֹק, והיתה יפה מכל הנשים שראה בחייו. לא ידע כיצד לפנות אליה והיא מצאה דרך לפנות אליו ולקרבו אליה. היתה הולכת עמו ומשובבת לבו ומתירה לו כל רסן, ולא אומרת דבר על מוסרות משפחה, על הורים שיש לשוב אליהם בשעה מתאחרת, על אחים ואחיות שיש להציגם לפני האיש הזר. כך, חודש ימים לא ראה דבר מלבדה ולא שמע דבר מלבדה, וגם הוא נמנע מלהזכיר מוסרות המשפחה וההורים והאחים והאחיות. ואחרי אותו חודש אותה שדה החלה משוחחת עם עובדיה על האירוסין, ומניחה יד על בטנה ואומרת לו כבר תינוק בבטנה. ועובדיה, שהפך למטורף וביקש לכתו אחריה, שמח שמחה גדולה בדבריה, ואף הגיש ידו אל בטנה וחש את התינוק הקטן המונח שם ומצייר את פניו כפניו. התארסו השניים, ונסעו אחר כבוד לירושלים, לבשר את הוריו ואת סבו, ועמדו לפניהם, וראו הם כולם את אישה זאת הזוהרת והיפה יותר מכל מה שראו, ולא האמינו. והתחיל עובדיה מספר באירוסיהם, והניח ידו על בטנה לספר בבנם.

וחכם עבדאללה קם מכורסתו, נשען על גורגיה בתו ולחש לה, הָאֵר עֵינֵי פֶן אִישָׁן השטן, וכדרכו היה מוסיף התואר הרגום למילה השטן, שלא יברח שמו מן האבנים הרבות שיש לזרוק עליו ולכסותו, ואז החל מתקומם בקול גדול מול עובדיה, מי זה מרים קולו ולא מאפשר לשמוע כי אלוהים שותק, מי זה מרבה שאון אנוש עד שאין איש יודע את דומיית השמים, והצביע על בטן האישה היפה ואמר, אין לך שם זרע, אף כי שפכתו חינוס אל תוכה, שם טנטל חוגג את אירוסיו לנכד החכם אותו הפריע בבגדאד, שם השתכן טנטל ועשה עצמו בגופה של אישה זאת ופיתה אותך ועכשיו הוא יוליד עצמו כבנך, כניני, להשניא עצמי עלי ועל עולמי. וגם אם יהיה זה המעשה האחרון שאני אעשה עלי אדמות, אלחם בשד הזה עד אגרשו, אוציא אותו עד שתראוהו כולם ותודו כי אין כאן אישה אלא שד שנכנס בתוך אישה, ואין בני מאורס לבשר ודם. והיה עומד מולם ומודיעם כי יקיים כל סדר החופה עמם וירבה שם אדנות ושם הוויה ושם מלכות, עד שיתקוממו השמים על נישואין אלו וישליכו השד מבטן האישה וימיתוהו, והוא דובר בקול גדול ובני המשפחה מנסים להתרחק ולעוצרו והוא ממשיך, ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא פרי הגפן, והביאה לפני גורגיה כוס של יין, ברוך אשר ברא גילה רינה דיצה וחדווה אהבה ואחוה שלום ורעות, קול מצהלות חתנים מחופתם, ברוך אשר ציוונו על העריות, ואסר לנו את הארוסות, והתיר לנו את הנשואות לנו על ידי חופה וקידושין, והביא ביניהם טבעת נישואיו לאשתו עליה השלום והכריח עובדיה לחזור ולומר, הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל, וחזר על ברכת הגפן, ובירך את המקום שהכול ברא לכבודו, מלך העולם יוצר האדם אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו, והתקין לו ממנו בניין עדי עד, שוש תשיש ותגל עקרה בקיבוץ בניה לתוכה במהרה בשמחה, שמח תשמח רעים

אהובים כשמחך יצירך בגן עדן מקדם, משמח חתן בכלה, וסיים בברוך אתה ה' אלוהינו אשר ברא ששון ושמחה, חתן וכלה.

וכאשר הכריח את עובדיה לומר אם אשכחך ירושלים תִשְׁכַּח ימיני, נזרק השד טנטל מבטנה של האישה, וכל זוהרה נעלם וכל יופייה פג, ועובדיה צנח וישב במקומו על הקרקע, והיא יושבה על מקומה, ופתאום נראו כשני אבלים בבית המת, וכשניים אשר אינם מכירים זה לזה, והתגוששו לפנייהם על הרצפה חכם עבדאללה והג'ין טנטל, ואחרי כמה דקות היתה סיבה לאבלותם כששבקו חיים שניהם, השד והחכם. ולפני שפרחה נשמת החכם עבדאללה אבי עוד אמר, תהא מיתתי כפרה על עוונותי, ושמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד, ובלי שהספיק להאריך באחד ניטלה נפשו. הוסיפו עוד רגע לעמוד מי שעמדו ולשבת מי שישבו, עד שאמר ראשון, ברוך דיין המת והאמת, והצטרפו כולם לומר ברוך, ואף חכם עובדיה אמר, ואף האישה הזרה, וחיפשו כלי חרס לשוברם בפתח הבית, והבהילו השכנים ביללותיהם שיבואו לרוחצו ולנקותו ולהניחו על מיטת עץ ולהניח עפר ירושלים על עיניו. והתאבלו שבוע ימים וכולם בעיניים קשות על המחזה הנורא שראו, וגם האישה הזרה התאבלה כאחת מבנות המשפחה, והיתה אומרת לבעלה נחמות ותקווה לישועות, ומבטאה אותו מבטא כבני מְרוֹק וצרפת. אחר שתמה השבעה התירו שבעה חכמים את האירוסין ואת הנישואין, ואמרו כל המתארס לשדה כאילו התארס בחלומו, וכל המתארס בחלומו מן השמים מבוטל לו, ושאלו אותו רוצה אתה לגרש אישה זאת, ואמר להן הן, ושאלו אותה רוצה את לגרש איש זה, ואמרה להן הן, והיו מגורשים וחיפשה היא למשפחתה שעל הים כדי לספר להם את הקורות אותה, וחיפש חכם עובדיה בית החוכמה כדי להתוודות בו על חטאיו, והיה שותק הרבה כי עדיין היתה בו אהבה לאותו שד שבבטן אישה, והיה מצער עצמו על סופו של סבו ועל שנאלץ לגרש אישה מביתו.

הביטה גורג'יה בעיניו של חזקל. ידעה כי ירצה עכשיו לשמוע סיפור תיקונו של החכם, איך הפך לבעל קהילת סבו, ואיך יישר את דרכיו והיכן פגש את מזל וכיצד הניח מלבו את הרחובות והאישה הזרה, אבל אימצה לבה כל כך בסיפור חתונתו עם השד ומות אביה והג'ין, שלא יכלה עוד להמשיך, ואמרה לו, אתה רואה, השנים הולכות ומעייפות אותי, פעם הייתי עומדת שעות ארוכות על סיפוריך, והיום יותר מכפל שעה אין בכוחי להוליך בפי, ועוד הכאב מכתו טרייה אף כי עברו שנים רבות.

הלך ממנה חזקל בנשיקה על מצחה, וכשהרחיק ממנה חמישה מטרים אמרה, כעס אבי, כמה כעס, ואמר לו לעובדיה כשהגיע לפניו עם כלתו, כבר כעסו הרבה במדורים, קורא אדם לאלוהים ושאונו משכיח כי לא קורא אלוהים לאדם, ואתה הולך עם השד הלז וכאילו אתה חושב שתקיים מצווה מן התורה להפרות ולהרבות. ואתה אל תכעס, חזקל, אמרה הזקנה, כועסים המדורים מספיק בשביל כולנו, רק אל תשכח ואף תזכיר יארצייט שלו המתקרב. המשיך חזקל הליכתו ונכנס אל השוק, ועבר את החלק אשר קוראים אותו השוק העיראקי והגיע אל הרחוב הרחב של מחנה יהודה לקנות שם באחד הדוכנים מאגוזי ברזיל לו ולאשתו, ונכנס בסמטאות להגיע אל סמטת האגוז, שם אהב את מיץ הגזר הנסחט אל הכוסות, ואף התיישב להסתפר שם ולקצץ בחלומות ראשו ולקנות פרחים לאשתו לפני חזרתו.

*

ביקש חזקל להזכיר לרבו יארצייט של סבו, לומר לו אמך מבקשת, ואף חשבנו להזמינה לליל הסדר להתארח אצלנו, וגם אותך ואת אשתך מזל, ולא ידע באילו מילים לפתוח. הביט בו

החכם ואמר, רואה אני כי רעיון נוסף מטריד את רוחך. שקל חזקל מילותיו, ואמר כי ראה את גורג'יה לאחרונה, כידוע לפני החכם, וחוף מהיותה כותבת לו כתובות וקמעות ולחשים, גם ביקשה ממנו ללחוש לבנה על יארצייט סבו, אולי ירצה לבוא, אמרה, כבר שנים רבות לא נראה על הקבר, ונראה שלבה כבד עליה.

שמע החכם ותחילה שוב שתק, אחר שאל, כמה פעמים כבר ביקשה ממך, כמה זמן כבר אתה שותק לפני. כבר זמן רב, כבר פעמים מספר, כבר ימים אחדים, הודה חזקל. ואז אמר החכם, אספר לך סיפור סבי ככל שידיעתי מגעת, ככל שאזני שמעו ועיני ראו וזיכרוני שמר, ואני בטוח שאמי, המיטיבה בסיפוריה ממני, כבר סיפרה לך חלק הדברים, אבל היא אוהבת להוסיף לעלילות שהתרחשו גם עלילות שלא התרחשו, ואני אספר לך את הדברים חלק. שמעתי אותה מדברת על טנטל השד הבגדאדי שפגש סבי עוד שם בעירנו, ועל כך שסופו בא לו מאותו שד שתקף אותו כאן, ואני יודע כי לא היה שד, לא בגדאדי ולא ירושלמי, אלא השתגע עבדאללה ואבדה לו דעתו, וכדי שלא לומר שטרופ נטרף מזכירים את השד, ומספרים כי ראו אותו יוצא מאותה אישה, ואני יודע שאיש מן הנוכחים שם לא ראה שד, לא שנכנס בה ולא שיצא ממנה.

עבדאללה זה, שהיה הגדול בחכמי משפחתנו, לא זכה במשרה קבועה של רב בבגדאד, אלא היה עובר בין בתי הכנסת ומחזר אחר קהילות לשאת לפנין דרשות, והיה עובר בין בתי המדרשות ומחזר אחר תלמידים ללמדם. ובאמת היה חכם גדול וחדש חידושים, והיו מיליו נקיים וברורים, ואני יודע כי תכנן לכתוב כמה ספרים בהלכה, וספר אחד שישלב פלספיה והלכה, ואם היה כותבם היה יוצא שמו לכל העולם, והיו עומדים לפניו תלמידים ברבבות לנשק זקנו וליצוק מים על ידיו ולשמור כל מילה היוצאת את פיו, כי היה מלומד גדול בתורה ובגמרא ובהלכה ובספרי הגאונים, ובראשם סעדיה גאון, ובפילוסופיה ובדקדוק, ונגע בספרי כל קהלי ישראל, ולא סגר עצמו בספרי הבבלים, אלא התעמק גם בספרי הספרדיים ובספרי המערביים, המרוקאים, ובספרי התימניים ובספרי האשכנזיים. אבל לא הוציא תוכניותיו מן הכוח אל הפועל כי היה ממתין שיחזיק במשרה המתאימה ואז יתיישב לכתוב, או שחכה עד יהיה לו תלמיד מובהק שילמד עמו ויכתוב הדברים מפיו ויכתוב לו הדברים שיעורים-שיעורים, כרבנו בן-מימון, שכתב ליוסף המערבי את מורה הנבוכים שלו. ולבסוף נואש מלהשיג כבוד או משרה או תלמיד, והחליט שיהיה ראשון במשפחתו שיצא אל ארץ האבות, ותכנן להתיישב בחברון עיר האבות, כיוון ששמע כי שם ישב רבי אליהו מני כשעלה לארץ ישראל מבבל, וכיבדו כבוד גדול מתוך שקרא בשירי שני בניו, רבי סלימאן מנחם מני ורבי אברהם ברוך מני. אך כשהגיע לארץ הצבי גילה כי כבר קיפחה חברון חלק יהודיה בתוכה, ובכה במערת המכפלה יממה שלמה על גורל הרוגי העיר ועל גורלו, והתיר שבועתו לפני האבות שיגב בעירם, ויצא לירושלים.

ומבגדאד לקח עמו עבדאללה את גורג'יה אמי, כי ביקש שצעירת בנותיו תסעד אותו בזקנתו. והיא שמחה להילוות אליו כדי לחמוק ממקומה כאחרונת הבנות, וראתה הארץ הזאת כי טובה היא לאדם הצעיר, אף כי נידחת היא ומצומצמת לאדם המבוגר הרגיל בקהילה רחבה ובתרבות ההולכת מעדנות. חשש לה אביה כי כאן ימצא לה בחור מאלו שאינם בני ברית, והלוא האנגלי שולט אז בארץ, או שתאהב מישהו מבני העדות האחרות ותזנח בני בגדאד ומנהגם, ומצא לה צאצא מצאצאי משפחת מני הנערצים עליו, שהיו בבליים אשר הצמיחו שורש בארץ ישראל. ובינתיים היה מחפש לו בירושלים ובכל הקריות האחרות מקום לדרוש בו דרשותיו ולהקהיל בו קהילה שתהא קהילתו וללמד לה תורתו, והיה נודד בין מקומות רבים, והוא כבר בא בימים. כך היה סבי הולך ושוֹבֵעַ מן האכזבות שכיזבוהו, שהיה חושב שבארץ ישראל ישתנה מצבו ויהיה ראוי

ללמד ונמצא שכאן עוד נפל מעמדו, שלא הכיר איש תלמודו ולא זכה לדרוש דרשות רבות, ויותר על רוב חלומותיו להשלים הספרים שביקש, מלבד מעט דפים שמצאתי במגירותיו ועוד שמורים עמי ואעבירם לך אחרִי.

וכשהחלו לבוא בני המשפחה מעיראק לארץ במטוסים פחד כי יגלו שלא היה ולא נברא כל מה שכתב במכתבים על כבודו מלוא הארץ, והתקרב אל אחד מפרנסי ישיבות ירושלים וקבע עמו כי כשהיו באים להתארח אצלו בני משפחתו יושבוהו אנשי הישיבה בשולחן הנשיאים, והיו נותנים לו לדרוש לפני הקהל, ואז היה מנסה בדרשה אחת לרכז כל מה שלבו ביקש לומר לאורך דרשות רבות, וכל כך היה ממלא הדרשות בכל נפשו, שהיה בוכה בסוף הדרשה בכי גדול. ונודע ברבים בפי אנשי הישיבה, שרובם היו בוכים, בשם הקדוש הבודה, והיו מכבדים אותו שבת אחת כפי שציפה שיכבדוהו כל שבתות, ובשאר שבתות, כשהיו בני משפחתו נותרים במעברה, נותר הוא לשבת ולהקשיב לדרשות האחרים כאילו הוא הקטן שבין הקטנים, וגם אז היה בוכה בכי גדול, אך הפעם כולו נָבוֹשׁ ודחוק אל הצד.

וכשנולדתי אני נתנה לי אמי את שם סבי והוא החל יושב עמי ומלמד חצי משעות היום כל הסודות שידע, כל הדרשות והחיבורים הטמירים, כל הבכיות והשחוק, ומכיוון שלא היו לו תלמידים אחרים, היה נוהג בי בתשומת לב שברגיל אדם מקדיש לקהל גדול של תלמידים, והיה לוחש על אוזני כי הוא מגדלני למלכות, להיות נמשח לתורה לכל העם המתקבץ בציון, והיה מודיעני כי אחזיר ההלכה הבבלית עטרה ליושנה לכל שארית בית ישראל, מצפון ומתימן, מן הים ומארצות קְדָם, שכולם היו גולים בבבל אף אם עזבוֹק לארצות הרחוקות. היה לומד עמי ערבית יהודית על כל דקדוקיה וטירופו הולך ונצבר בתוכו, גָדַל עם הימים ככל שהיה מרומם יותר את עתידי ואת דעתו על יכולתי, מודיעני כי אכתוב כל הספרים שהוא לא כתב, והיה אומר לי, לספר ההלכה הראשון שתכתוב כדאי שתקרא כך, ולספר הפלספה כך, ולספר הדקדוק כך, וגם ראוי כי תחבר פיוטים ותעמיד בראש ספר פיוטיך הכותרת חזון עובדיה, והיה מזכיר את שמי בהבל פה אחד עם שמות הגאון סעדיה ורבנו בחיי ובן-מימון והלוי שֶׁר המשוררים.

ואני, לאט-לאט באתי עד ביטול מרוב שהיה מוטל עלי לקיים רב כל כך, רב מכל מה שדמיינתי שאוכל לקיים. ואמרתי, מי הוא זה, זקן נלעג בן תשעים המנסה ללמד אותי כל עולמו שלא צלח עליו, וממלא כרסי בתלמוד ובאגדה, בארמית ובערבית, ובשקלא וטריא של הלכות ורעיונות. והתחלתי הולך אחר רוחות אחרות, מקשיב למוזיקות זרות, משיב למבטי הנערות, קורא בתורה בבית הכנסת ללא עִי"ן וְחִי"תִין וְטִי"תִין וְצִדִּיקִין וְכֵן וְאִי"ן וְקו"פִין וְדְגוּשִׁים וְרְפוּיִים וְשׁוּאִים נעים ונחים, ואחר כך מחלל השבתות הרחק, וכעבור זמן אף בפרהסיה. ועבר זמן עד שאמי החלה אומרת לי, מה זה לך נכדו בחירו של חכם עבדאללה שאתה הולך בדרכים אלו, וסבי עדיין היה שותק לכל אלו וממשיך ללמדני סייגים לתורה וכתרים לאותיות גם כשהארכתי שערי וגילחתי בתער זיפי, המשיך לדבר עמי בערבית עיראקית גם כשהשמתי עצמי כאילו איני מבין לְשֵׁפָה זולת עברית. והוא נבלע בדמיונו ככל שאני נבלעתי בדמיוני, והיינו יושבים יחד בוערים כל אחד גופרית בעצמותיו, אבל מדברים עדיין במים צוננים. עד שהגיע צו הגיוס ואני ברחתי לחוף אשדוד יחד עם עוד חבורה של נערים מבית ספרי. ישבנו על החוף כמה שבועות, וסבי היה הולך ומשתגע בשל היעדרי, מבלעדי לא היה לו אדם בעולם לדבר עמו תורה, והתחיל מדמיין כי במוצאי שבתות בא אליהו הנביא ויושב ללמוד עמו תורה, וגם אמי היתה מחפשת בכל בְּתֵי חֲבָרֵי לֶאֱן הלכתי. ואנחנו ישבנו על החולות, והכרנו נערות מבנות אשדוד, והיינו מדברים עמן אשדודית, סופרים את הימים החולפים בחפיסות הסיגריות המתרוקנות. אז התאהבתי בבנות מְרוֹק ובמבטאן, והייתי מחפש

ביניהן אחת, וכשמצאתי לא החלפנו מילה אחת של דת, רק שמחת השמש מזה וחיבוטי הייסורים שהורישו לנו ההורים מזה.

ישבנו שם יותר מחודש, ופתאום כבר היה תינוק בבטנה, ופתאום אני, הנער שברח מצו הגיוס, הפכתי גבר העומד לפני ההולדה, ובמשפט אחד אמיץ הודעתי לה שניסע למשפחתי בירושלים למחרת היום ונודיע להם על אירוסינו. ובאמת נסענו, אף על גב שהייתי מפחד פחד גדול מן הנסיעה, כי לא ידעתי איך תאמר אמי ומה יגיב סבי, וכשבאנו ראיתי כמה הם עצובים, וחכם עבדאללה כאילו הזדקן עשר שנים, וכל שערו הלבן הפך צהוב מכובד השנים.

הוא קם מכורסתו ואמר לי כי הוא מעניק לי הזדמנות אחרונה לרשת את מקומו, אך זה בתנאי שתניח אותה ותשוב אלינו. הודעתי אותו על אירוסינו ועל התינוק בבטנה, והוא השפיל את מבטו ואמר, עתה ידעתי כי לא תירש אותי, אף על גב שעשיתי הכול כדי שתירש מקומי ואף תרחיבו, והביט לראשונה בנערה בעיניים תמהות כאילו לא ידע מה היא עושה שם. והתחיל עורך לנו טקס חופה וקידושין על כל דקדוקיו, ואין איש מבני המשפחה יכול לעצור אותו, ואפילו הוציא טבעת הנישואין שהיתה מונחת על אצבע אשתו עליה השלום כל ימי חייה, ומאז היה שומרה בכיס מכנסיו, ומכר לי אותה בכסף שאקדש בה, ואני חוזר אחריו על כל מילה כמי שכפוי למעשה, ואף היא קפואה ואינה מסרבת. לבסוף, כשסיים להשיא אותנו, התרוקן מכוחו והתיישב על הקרקע, וכל זוהרו אשר ליווה אותו חיים שלמים חלף ממנו, וראינו אותו הולך ומת, הולך וכבה, וגורגיה אומרת לידי, בני לקח לי את אבי, לקח לי את אבי, בקול רם מספיק כדי שאשמע, ופונה ממני. קברנו אותו בשקט, והיינו אומרים את כל הברכות ומקיימים כל הדינים בבית, אך לא מקבלים אורחים ולא מדברים בינינו. והאישה שהיתה עמי, שהפכה לאשתי, הספיקה במהלך השבעה להפיל את עובריה ומאז נעשתה עקרה.

ומה אספר לך על מה שקרה אותי מאז. אשם אני במותו של סבי, אבל גם הוא אשם שניסה להכתירני במקום שהוא כשל והפיל עלי כל חורבנו, ועד היום איני מתיר עצמי ללכת אל מקומו האחרון. אשם אני על עצבה הגדול של אמי, שגרם לה לספר סיפורים שלא התרחשו כדי להקל על חורבן משפחתה, ועד היום היא משיאה עצמה לחשוב שמזל אשתי אינה אותה אישה שאביה השיא לי, אבל היא אשמה בכך שיודע אני את מחשבתה האמיתית, כי אני האשם במות אביה, ועוד איני מוכן לדבר עמה בלי שליחים ומלאכים שיתווכו בינינו. שלוש שנים אחרי מותו של סבא ופרידתי מעל אמי ניסיתי להקים חיי במקום אחר, באשדוד, לרכוש מקצוע, שנעשיתי שוליה לנגר מומחה, לבנות בית, אבל העצב הגדול על כך שלא יכולנו להעמיד ילדים העיר בי מחדש את מה שנטע בי סבי, הרצון להעמיד תלמידים, ושבתי אל ירושלים ואנחנו מנסים לבנות לנו בה קהילה, ולא מתוך חלום להימשח ולהיות מוכתרים, אלא כדי להיות בית למעטים המוכנים לבוא בשערינו. אולי אני מבקש לרצות רצון סבי מקברו, אולי אני מבקש לשוב אל געגועי שלי ולכפר על בריחותי, אולי פתאום הבנתי מה זה הדבר הענק הזה שסבי ניסה להפיל עלי ולא יכולתי לקחתו על שכם, והייתי חייב שהוא ימות כדי למשוך מעט מתוכו. אולי באמת השנה הגיע זמני ללכת ליארצייט שלו, אולי לא, איני יודע. נחכה לליל הסדר, שתארחו בו אתה ורחל את אמי ואשתי ואותי, ונראה. ובינתיים אתה משוחח עם רחל ומרגיעה שבחירה טובה בחרנו לחבר ביניכם.

*

העלה על עצמו בגדים של חול ויצא את הבית וארנקו בידו ומחשבותיו בכיסו ורכב על אוטובוסים. ירד בתחנה שאינה רחוקה מן השוק והלך ראש לכול אל מקומה של גורגיה. ישבה זאת

גם הפעם לבדה והרהר לאן הלך קהלה ממנה. ראתה אותו והתאמצה לקום אך היו רגליה עייפות. מיהר להתקרב אליה, לישק ללחייה ולשבת לצדה, שלא תתאמץ עוד לקום, אמרה, זמן רב לא באת וכבר חשבתי חושש אתה לומר לי סירובים של בני, והלוא בן בני אתה ואיני מוכנה לאבד במחירו אותך. אמר לה, לא סירב, חושב הוא עדיין אם לבוא ליארצייט בשנה זאת, וקודם לכן אתם נפגשים בערב הפסח, שיבואו הוא ומזל ותבואי את, ויבוא עוד חבר שלי ועוד אח שלי ואמו ואולי גם שכנה ונכדה. הביטה בו, מזמין אתה אותי לביתך בליל הסדר, וישב שם בני ויקיים מצוות כיבוד אב ואם. אמר לה, יקיים, יודע הוא כי תגיעי ומבקש הוא כי תגיעי, ואולי יפייס אותך בדברים ואולי תפיסי את כאביו. מה אמר לך. לא אמר לי רבות, אך אשתו אמרה שרוצה היא שילך ליארצייט סבו, זאת מזל רוצה, רוצה.

ופתקים שהייתי כותבת עזרו, שאלה. אולי עזרו, איני יודע דיוקו של דבר ואת ודאי יודעת אותו, אך הבטחתי את רחל שנהיה מדברים, והבטחתי אותה שגם אני רוצה לבוא עמה בדברים, ואולי היא מעט פחות פוחדת. השתתקה גורג'יה ואמרה, זקוקה אני לבני שיהיה מלווה אותי לעת זקנה, שייקח אותי בביקורי במרפאה, שימתין לי עד שאצא, וכל התפילות אינן מחליפות שעה אחת של המתנה במרפאה, ויודעת אני כי טעיתי עמו בדברים, אולי טעיתי עם מזל שעדיין איני מכירה, אך האם לא ראוי לו לבן שהוצאתי מתוכי שיבוא אלי ראשון בפיוסים. ראוי לו לבן, אמר חזקל, וודאי יבכה הרבה אם תלכי בטרם יזכה לך, ומקווה אני כי תבוא לך תקנה בקרוב, אך סיפר הוא לי מותו של אביך זקנד, וסיפרה לי גם מזל, והם עדיין זוכרים הכול בכאבים. וסיפורם היה שונה מסיפורי, שונה היה, בפרטים רבים, לא מועטים, אינם אוהבים סיפורו של שד זה טנטל שמספרת אני, ורוצים הם לחשוב כי התרחשו הדברים ללא השדים, מתביישים הם בשדים שלנו, של בגדאד, אך אני זוכרת אותם בדיוקם וזוכרת מקומם של השדים, ולו היית שם היית גם אתה יודע. רוצה אני לבשל לרחל עוף, אמר לה חזקל, הודיע לי החכם כי זקוקה היא לבשר בהריונה ואנחנו לא אוכלים לא עוף לא בשר ולא דגים כבר זמנים רבים, וחשבתי אולי תורי אותי היכן לקנות העוף ומה לעשות עמו, רוצה הייתי להכין לה עוף ממולא באורז, המעורר בה געגועים בכל פעם שהיא רואה אותו ומסרבת לו.

לא תכין לה עוף ממולא אורז, שאם מכין אתה פעם ראשונה עוף תצלה אותו פשוט בתנור שבביתכם, ואחרי שתעשה כן עוד מספר פעמים, ואת האורז תכין בצד, אלמד אותך כיצד ממלאים, ועתה שמחה הייתי ללוות אותך לדוכני העופות, אך הליכתי אינה קלה ואעכב אותך שעה ארוכה, לך לחנותו של זה ואמור לו שמי, ולא יקל הוא ראש בבקשתך. התלבט חזקל אם לספר לה על הדרשה שמתכנן בנה בשבת הגדול ולסוף אמר, הודיע אותי החכם כי בשבת זה הגדול יבקש לסגור כל בתי הכנסת הבבליים של ירושלים ולחדש מסורת בגדאד בשבת הגדול, שהיה רבנו יוסף חיים דורש דרשה בבית הכנסת הגדול ושאר בתי כנסיות היו בטלים מדרשותיהם ובא קהלם להאזין לדרשתו, בקהל אלפים ורבבות, אולי תבואי גם את להאזין לו. שמחה הייתי לבוא, אמרה גורג'יה, אך רואה אתה רגלי, גרה אני כאן לצד השוק, והוא גר שם הרחק בקטמונים, ורגלי אינן יכולות לשאת אותי את המרחק הזה ביום השבת. שמח חזקל שאמר לה ונשק לידה וללחייה ויצא, וכשעמד קרוב לדלת אמרה לו, ולא תהית היכן קהלי והיכן הסיפורים שאני מספרת, אמר לה הן, תהיתי, אמרה לו, הזיכרון אינו כשהיה, והתחלתי טועה בסיפורי עד שהודעתני את הקהל, שכבר לא נותר רב כשהיה, שאני חדלה מסיפור הסיפורים, אך באמת מצטערת אני שאמרתני כן, ואולי יכלו סיפורי להישמע גם עם טעויות הזיכרון שמכניסה אני בהם, אך כבר לא אאסוף מחדש את קהלי, היכן אמצא את כולם, על כן אשמח אם תבוא אתה מתי שתוכל, אולי בימי שישי בבוקר, כשעוד המחשבה צלולה, ותשמע

לסיפּוּרֵי, שלא יאבדו עמי. הבטיח עמה להשתדל, אם לא עד הפסח הרי שלאחריו, ולפני שיעשה קניותיו ישמע עלילותיה.

*

וביום החמישי לפנות הבוקר, מעט יותר ממחצית היממה לפני שישבו אל שולחן הסדר, היו ציחלה וחזקל והחכם והחכמה, ואף גורג'יה, אִם החכם, כולם שקועים בחלומות. והיה חלומו של זה מתחיל כשחלומו של זה נפסק וכך עד אחרון שבהם. והיתה החכמה חולמת ראשונה כי תמצא חמץ בתוך שערות ראשו או זקנו של החכם באמצע ימי הפסח, ובחלומה הוא יושב לפניו והיא עומדת מעליו כפולה כינים, והיא אוחזת החמץ בין אצבעותיה, והוא שואל אותה, מה מצאת, והיא אינה משיבה, והוא שב ושואל ושוב אינה משיבה, כך עשרות פעמים, עד שהוא קם ועומד מול המראה ופולה בעצמו מתוך שערותיו חמץ רב, על ראשו ובזקנו, ומביט בכל החמץ במראה ועומד וממרר בבכי, עד אנה, בוראי, עד אנה, והיתה מתעוררת ופניה משוכות בתאוות בכי.

ובאותו הזמן שהתעוררה מזל היה החכם נכנס אל חלומו, ורואה עצמו עומד בראש סעודת הסדר אצל חזקל ורחל, וסביב השולחן יושבים למעלה מעשרים אנשים, וכל כמה רגעים קם אחד מהם כמתנצל וכאומר רק לרגע אני הולך וכבר אני שב, והם הולכים ממקומותיהם ואינם נשאים, והוא, שחשב שהכיר כל אנשים אלו וידע תבנית פניהם וצורת שמם, מבין אחרי שכל אחד הולך שכלל לא הכירו, וכך עד אחרון, ואף מזל וחזקל ורחל וגורג'יה אמו אינם נותרים עמו, והוא עומד וקולו קול בוכים לפני האלוהים, והוא ממשיך וקורא ההגדה לבדו. ובאותו הזמן שהתעורר החכם היתה ציחלה נכנסת אל תוך חלומה, ובחלומה היא נולדת לבתה, ולאחר שהיא יוצאת מבטנה של הבת מגלים הרופאים כי עוד עובר מצוי ברחמה, וכולם עומדים מעליה ומזרזים אותה, עד שיוצא ממנה חזקל, והיא מתבוננת בעצמה ומתבוננת בחזקל, ולאט-לאט אינה מצליחה להבדיל ביניהם ובין הקווים המשוכים על עור פניהם, עד שהיא מבקשת למשוך ידיה אל עיניה, לשפשף אותן ולהתעורר, והיא מתבוננת בידיה ורואה כי הן ידי חזקל. ועוד היא מתעוררת מחלומה ומחפשת מבטו של חזקל נכנס הוא אל תוך חלומו. עומד הוא בתוך ביתו כאשר נפתחת הדלת וציחלה נכנסת. אין התינוקות בידיה, אך יודע הוא כי שבה היא מבית החולים ומן ההולדה, והיא אינה מדברת אליו. היא נכנסת אל חדר השינה, ואחרי רגע הוא הולך אחריה, מסיר את חולצתה ואת חזייתה ומתחיל לינוק מפטמתה, וכמעט נתלה על שדה, וגופו מצטמצם והולך עד שקרוב הוא להיעלם. שותה הוא אולי עשרה רגעים, אולי עשרים, עד שהוא נזכר כי אין האישה חיה כשרה, שאינה בהמה מפריסת פרסה ואינה מעלה גירה, ועל כן אין חלב שדיה כשר אלא בהיתר מיוחד לתינוקות ישראל, ואינו יודע אם עבר בעבירה או אולי בכל זאת אף לבעלים היתר. עלי ללכת אל החכם, קם הוא ואומר, חייב אני לשאול פני החכם, צועק הוא מן הדלת, ורץ במדרגות תחתיו, רץ וכמעט נופל כל המדרגות. כמעט ונפל חזקל, וכשנפל ממש התעורר, וציחלה ישנה לידו, וחלומה של גורג'יה נפתח.

הלכה גורג'יה, והיא ילדה, והיתה מלווה את אביה בעלילות טנטל שלו עוד בבגדאד, וכל הזמן היא יודעת רגע לפניו את שעומד לקרות, כבר לבה מספר לה, והיא יכולה להזהירו, כאן טנטל עומד לרמותך, אם תפנה שמאלה יופיע לפניך, ואינה מגלה לו, כמתאכזרת אליו, עד שרואה היא את טנטל בא עם בנה עובדיה להודיע חתונתם, ובעיניה היא רואה את טנטל כמראה שד ולא כמראה האישה שלבש, ורואה היא שאם לא תודיע לאביה ליִרְחַק מן השד הוא ימות, ואינה מגלה. וחלומה של גורג'יה הלך והתארך, עד שראתה שוב את אביה מקדש את בנה לשד טנטל, ואת רוח החיים הולכת וניטלת ממנו בעוד רוח חיים חדשה נכנסת בשד טנטל, עד שהוא מקבל דמות אישה יפה שאין

בה מן השד דבר, והיא מבקשת לראות תווי פניה של אישה זאת ואינה מצליחה, היא מיטשטשת לה ואביה מיטשטש לה. התעוררה גורג'יה מחלומה מוטרדת, והיו מתעוררים גם מזל והחכם וצ'חלה וחזקל התעוררות ארוכה, והיו קמים כולם לאכול חמץ אחרון בביתם, ואינם מדברים ביניהם על החלומות שחלמו.

חלומות

חלומות באִסְפַּנְיָה

מוקדש באהבה לזכרו של סבי יצחק בָּהַר עליו השלום (1917-2002)

*

הרבה שפות אילמות בי.

מכל שפות הגלויות שדוברו בביתי, הערבית העיראקית, הגרמנית (הברלינאית והסֶסוֹנִית) והדנית, לא ירשתי דבר, למעט מילים ספורות של ברכה וקללה. גם המבטאים השונים של העברית שהלכו בבתי הסבים והסתות, הדודים והדודות, לא הורשו להיכנס אל פי. בישראל החדשה קיבלו עליהם הורי שאגדל כשהעברית היא לי שפת-אם יחידה, ושידלו אותי לאמץ שפתיי אל האנגלית עד שהיא הפכה לי כמעט שפת-אם שניה.

ואני לא הרהרתי על כך. וגם כשהעליתי לרגע את הרעיון שאלמד אחת השפות ההן, הזרות, שמילאו את הבית, היתה זאת דווקא הדנית שהוצעה לי, שפת גלותנו הקצרה ביותר, בין שנת 1939, אז עזבו סבי וסבתי את גרמניה, ועד 1949, אז היגרו לישראל. הדנית נתפסה כנראה כקלה יותר לעיכול מן הגרמנית והערבית, שתי שפות שעל-אף כל המרחק ההיסטורי ביניהן הוצגו לאוזני יחדיו, בכל המקומות החיצוניים לבית, כבנות-קול של אויבים נצחיים, שטופי שנאת יהודים בלתי-רציונלית.

אבל האפשרות ללמוד דנית מעולם לא היתה אפשרות אמיתית, ולא ישבו אבי, סבי או סבתי ללמדה לפני. לא היה דבר טבעי יותר מלאבד כל מה שבא משם, מן הגלות הישנה, במצוות הציונות. וכאשר בכיתה ז' התחלקה הכיתה בין הערבית לצרפתית, אני הלכתי לצד הערבית בלי לקשור אותה במחשבתי לזאת היהודית הבגדאדית, ששמעתי את סבי וסבתי פונים בה לאמי. ואחרי שנתיים של לימוד הנחתי לה ושכחתי הכל, גם את צורת האותיות.

והיתה שם עוד שפה אחת שנחבאה בין השפות, טעונה פחות באהבות ובשנאות ההווה. והשפה ההיא, הספניולית, היתה כמעט בלתי נוכחת בבית, כיוון שרק אחד, סבי, יצחק בהר, אבי אבי, ידע לדבר בה. שנים הוא הצפין אותה בפינת לבו. ואני לא ידעתי עליה הרבה עד מותו, ולא שמעתי אותה מספיק בין השפות.

בשנת לימודי הראשונה באוניברסיטה בירושלים הייתי מחויב ללמוד שפה זרה, נוספת לעברית ולאנגלית, והתלבטתי בין הספרדית לערבית. הפעם כבר זכרתי כי שתיהן קשורות במשפחתי, ובחרתי בספרדית מתוך עצלות סטודנטיאלית. הספרדית נלמדה בשני שיעורים בשבוע, ואילו הערבית בשלושה. וסבי החל אט אט לנסות ולדבר עמי מעט בספניולית שלו. ואני הייתי עומד חסר אונים, אבוד מול שתי השפות החדשות לשפתיי ולאוזניי, ומתקשה להשיב.

ובכל זאת, חשתי שמחה על כך שסבי רואה בי פתאום שותף חדש לשפתו הישנה, מעוטת השותפים, ויחד היינו מחפשים במילונים מילים אובדות ויקרות למיני ירקות. בין מדפי ספרייתו מצאתי ספר אחד כתוב ספניולית, "לֵזֶ'נְדָס" (אגדות), ובתוכו סיפורים שאספה מתילדה כהן-סראנו. שאלתי ממנו את הספר כשנה לפני מותו, מקווה ליום בו נשב ונקרא יחדיו בין דפיו, ואלמד ממנו את השפה. ולא הספקנו.

הספר נותר לעמוד יתום בספרייתי שלי.

*

המוות בא תמיד מוקדם מדי, ומפתיע. ואז אתה מבין כי כל השאלות שחיכת ולא שאלת אדם חי, לעולם לא תוכל לשאול את האדם המת. ובמסע שלי מהר-הצופים שבירושלים אל בית-העלמין בכפר-סבא התמלאתי חששות כי רב מה שנעלם ולעולם לא יתגלה. נזכרתי בדברי שְהַרְזָאד, מספרת הסיפורים החכמה מכולם, אשר הסבירה, בלי להציע נחמה, כי החרטה מגיעה תמיד במקום שבו אין בה כבר תועלת; ושם, הוסיפה, מתחילה מלאכת סיפור הסיפורים.

הצטערתי מאוד על כל אותם ימים וחודשים שבהם, במקום לשבת לצדו של סבי, שהיה לי סב אחרון, בחדרו שהפך שקט מדי ובודד מדי, ולשמוע את סיפוריו הרבים (סיפורים שעוד כשהייתי בן חמש-עשרה הוא הציע לי לאוספם בספר), העברתי את עיקר זמני בין כותלי האוניברסיטה העברית, בהליכה מהירה וסרת טעם מחדר הרצאות אחד למשנהו.

מותו היה רגע ארוך ומפחיד מאוד בחיי. ראיתי בעיניי רוחי את גופו שוכב באמצע הלילה על רצפת חדר המקלחת, מתקרר, מחכה לאדם שיכנס ויגלה את דבר מותו. תהיתי באיזו שפה עברה בו מחשבתו האחרונה, אולי רעיון מותו: בספניולית, בגרמנית, בדנית, בעברית, או באנגלית אותה למד בגיל מאוחר והחל קורא בה רומנים עבים שהיה מחליף עם אשתו השניה, אסתר, ולעיתים גם עמי?

ודימוי אחד, נורא, עלה בהרהורי לבי ולא הניח לי. דמיינתי כי תרבות שלמה, בת דורות רבים מספור, הצטמצמה והצטמקה עד שבסופה נמצא לה רק צאצא אחד שבראשו שכנה. ואותו בן אחרון לשושלת החֶרְבָה של התרבות הספניולית היה, כך חששתי, סבי. ועתה, לחשתי לעצמי, איחרתי את המועד, לא הקשבתי לו בחייו והוא לא ידבר אלי במוותו. ובמותו מתה התרבות כולה, ושפתה.

*

סבי, יצחק בהר, נולד בספניולית בלב ברלין בקהילה אשר נעקרה ממקומה הטבעי. אחרי ד' מאות שנים בהן חיו אבותינו ואמותינו באיסטמבול, מרבים לזכור את עקירתם הכפויה מספרד, באה העקירה לברלין, אשר נעשתה מתוך בחירה יחסית, והפגישה את המשפחה עם הגורל הטראגי של העם היהודי במאה העשרים, ועם הפיכתה של אירופה לבית-הקברות היהודי הגדול ביותר בהיסטוריה. ואבותינו ואמותינו לא ניחשו את בוא השבר הגדול והאסון הכבד כשבאו מאיסטמבול שלהם בראשית המאה.

שני הוריו של סבי, לאה ואליהו, נולדו באיסטמבול בסוף המאה התשע-עשרה, וקיוו למצוא פרנסה בגרמניה. שריפה גדולה פגעה בשכונת גֶאלֶאטָה שממערב לבוספורוס, בה שכנה החנות המשפחתית לתיקון שטיחים, והמשפחה המורחבת נדדה והקימה מחדש את החנות במרכז של אירופה. בכר הפכו בהר, ולאה ואליהו התחתנו בגרמניה. הקהילה היהודית-ספרדית של ברלין שלפני החורבן היתה אי בתוך אי בתוך אי: בביתו של סבי דיברו ספניולית, וסבתו לא ידעה שפה אחרת; בבית-הספר בו למד סבי, שהיה "כללי", למדו בגרמנית, וסבי היה בין היהודים הבודדים בכיתה; ובבית-הספר היהודי הוא למד עם בני הקהילה היהודית הברלינאית שרובה היה אשכנזי. לפני שעלו הנאצים לשלטון הצטרף סבי לתנועת-נוער ציונית, "החלוץ". שם, כמדומני, הוא התחיל ללמוד עברית חדשה וחקלאות, ושם הוא גם פגש את סבתי, שבאה ממשפחה שהיתה נטועה מזה דורות רבים בהוויה היהודית והלא-יהודית של צפון גרמניה. שמה היה אֶנְלִיֶזָה יוֹרְדָן, והיא נקראה כל חייה בשם לִיֶזָל. בשנת 1939 עקרו רבים מחברי תנועת "החלוץ" מגרמניה לדנמרק, וביניהם סבתי. סבי, אשר נלקח למחנה-הריכוז בּוֹכֶנְוֶאלְד בליל-הבדולח, שוחרר בסוף 1939

במסגרת הסכם בין ממשלת דנמרק וגרמניה, והגיע גם כן לדנמרק. סבי היה אז בן עשרים ושתים שנים, ויותר הוא לא ראה את מרבית בני משפחתו, שנרצחו, ומעולם הוא לא זכה לקבור את הוריו או אחיו ואחיותיו, או לשבת עליהם שבעה. למעשה כל קהילת ילדותו של סבי נמחקה, והוא לא שב אליה, וגם לא שב אל חיק קהילה דוברת ספניולית אחרת. ומכל ילדותו ומשפחתו ובית הוריו נותרה לו רק שפת אמו, הספניולית, ואנשים מעטים אתם הוא יכול היה לדבר בשפה זו לאורך השנים: אשתו השנייה אסתר, אביה של כלת בנו הבכור, ובן-דוד שווה-שם שנותר לחיות בברלין גם אחרי המלחמה, ואליו הוא התקרב אחרי שמתה עליו אשתו השנייה, והם החלו מדברים בטלפון זה עם זה מדי שבוע בשפתם הישנה.

בדנמרק אליה ברחו מצאו סבי וסבתי שפה חדשה וקהילה חדשה, אשר האהבה שהיא הפגינה כלפי אורחיה החדשים בזמנים החשוכים ההם הפכה אותה מועמדת טבעית להיות נאהבת. בדנמרק הם נשאו, ושם הם הולידו שני ילדים, האחד בעצם ימי המלחמה, והשני, אבי, מיד לאחריה. בשנת 1949, אחרי שנים של מלחמה, ובריחה, ופירוד, ושיבה, באה עוד הגירה, הפעם מרצון, כזו שהיתה גם מושא לחלום, לישראל החדשה ששפותיה בלולות, ולעברית הקשה ולאותיותיה המרובעות.

*

סבי יצחק בהר הגיע לארץ בן שלושים ושתים, וחי בה את מרבית שנותיו, עד הגיעו לגיל שמונים וחמש. הוא חי בארץ שנים רבות יותר משנותיהם בארץ של שאר הסבים והסבתות שלי, ונדמה לי שמביניהם הוא שהכי הצליח במלאכה הקשה של ההשתלבות בארץ. אולי בגלל שהוא בא מעולם שנחרב הוא מיהר לקנות לו את האדמה הקשה הזאת שתהא אדמתו, ולא הפריז בתחושה של זרות להווה המלווה בדרך כלל געגועים לעבר. כבן למשפחה עם שורשים ארוכים של נדודים, נדודיו שלו ושל צאצאיו היו המשך ולא שבר: אבות אבותיו נולדו בִּפְחָאָר שבספרד, הוריו נולדו באיסטמבול, הוא נולד בברלין, בנו-אבי נולד בקופנהגן, ואילו אני כרבים מנכדיו נולדתי בתל-אביב. סבי חווה את פירוק קהילתו בילדותו ובבכרותו, ולא היתה לו קהילה שתתפרק עם העליה לארץ, ואולי בגלל שהוא נולד בתרבות עקורה, הוא ידע תמיד ללהטט בין שפת ההורים לשפת המקום. בראשית דרכו כאן, כספרדי יליד גרמניה עם שם משפחה ששופְּנָז עוד בראשית המאה העשרים, הוא ידע להזדהות כִּיִּיקָה, ומשהתבסס בארץ, וביתר שאת ככל שהזדקן ובעטו בו הגעגועים לעולם ילדותו, הוא הרבה להזדהות כספרדי. אבל רוב הזמן הוא היה בן-בלי-קהילה, הציוני האמיתי היחיד בין כל בני המשפחה, שקיבל על עצמו כבן-גוריוניסט גאה להיות חקלאי, וקיווה לטוב בעתידו ובעתיד צאצאיו בישראל החדשה.

יותר מכל אדם אחר שהכרתי בחיי, חזה סבי בסבל הקיום, בעיקר בימי השואה, כשדנמרק נכבשה והוא נלקח למחנות, ולאחר מכן כשהתוודע למותם של מרבית בני משפחתו. ויותר מכל אדם אחר שהכרתי בחיי הוא סימל בעיניי את האמונה באנושיות ובטוב. עם השנים כשהתבגרתי והכרתי אותו יותר ויותר הרגשתי כי הוא האדם מלא החיים ביותר עלי אדמות, מלא באהבת החיים ובכוח חיים. אולי דווקא אחרי שראה את הגיהינום נבנה עלי-אדמות חדל להשתוקק לגן-עדן במקום אחר, ועצם קיום החיים הפך בעיניו לנס ולמקור שמחה.

גם הפיכתו לסב, כך אני מנחש, השילה מעליו מעטה עבה של שתיקה ושל קשיות שפיתח עם השנים כהגנה מרוע הקיום, וכך שבו אליו שמחת החיים שלו, חיבתו ליופי, בטבע ובבני-אדם, אהבתו להומור, ותשוקתו לספר; תשוקה עזה לספר את הסיפורים ששתק משך שנים, הסיפורים

שהחביאו בתוכם את ילדותו, את התבגרותו ואת בוא שואה על שניהם. וככל שקרב אל מותו התחיל בוכה בכי גדול על הוריו ועל יתמותו המוקדמת.

*

כשנפטר סבי מעולמנו הייתי בתחילת שנתי השניה באוניברסיטה העברית. בסמינר סוציולוגי שעסק בזיכרון קהילתי עמדתי להתחיל לכתוב עבודת מחקר, יחד עם שותפה, על האופן בו זוכרת קהילת יהודי אתיופיה, אשר חיה בארץ, את מות בניה בסודאן בשנות השמונים, בדרך הארוכה והקשה לישראל. כאשר חזרתי מן השבעה לירושלים, ישבתי בשיעור וניסיתי לרשום במחברתי ראשי פרקים לעבודתנו המשותפת; בראשי התערבבו הדברים: העצב הפרטי שלי, הדיון הכיתתי שהשתמש במושגים של זיכרון (קולקטיבי לעומת אישי) בדרך של ריחוק ועיסוק תיאורטי, והאפשרויות העומדות לפנינו לבחון את אופני האבל והזיכרון בקהילה האתיופית.

פתאום הבנתי: עם כל הרצון העז שיש בי ללמוד אודות דברים אשר שונים ממני ורחוקים ממני, ברגע ההוא של חיי היה דבר מאוד חשוב ודחוף בחיי, אשר הרגשתי כי אני חייב לעסוק בו ולהכיר אותו. אולי נזכרתי במה שהבנתי זמן קצר אחרי לכתו של סבי, כי אני אדם מאבד ושוכח אשר ימשיך לאבד ולשכוח, ואשר מנסה בכל כוחו לא לשכוח אדם אחד שאבד. מנסה, אולי, לא לשמוט את זיכרונו, כדי שאוכל להמשיך לחיות אותו ואולי אף להעבירו לאחרים. החלטתי לעשות עבודה אשר אוכל להקדיש לזכרו של סבא, ואשר תיגע במשהו מתוך זיכרונו.

יכולתי, כמובן, לגשת אל זיכרונו שלא דרך המחקר האקדמי, המזמן אל תוכו דרך כלל ריחוק רגשי והפרדה בין ידע אישי לידע מדעי. יכולתי לסדר את התמונות הישנות באלבום וללכת אל כל המסעדות אותן אהב; יכולתי ללמוד שמות לפרחים, ולנסות לעשות סידורי פרחים יפים כפי שהוא היה עושה; יכולתי לצייר בצבעים רבים, כפי שהוא צייר בשנותיו האחרונות; יכולתי להאזין לאופרות איטלקיות, כפי שהוא אהב; יכולתי ללמוד גרמנית ולנסוע לבקר בברלין, עיר ילדותו, בה חי עדיין בן-דודו יצחק בהר (אבל הוא עצמו קבע כי אין לנסוע לשם). בחרתי להתקרב אליו דרך הספניולית, בין השאר כיוון שהייתי באמצע לימודי הספרדית שלי, והרגשתי מלכתחילה שאני קרוב אל שפתו; כמו כן, לאחר שהוא נפטר, הבנתי כמה מעט אני יודע על קהילת ילדותו, ועל התרבות הספניולית, וביקשתי לדעת עליה עוד.

וכך התחילה לה שנה של מרדף אחר התרבות הספניולית: הלכנו, אני ויעל, שותפתי למחקר, להופעות מוזיקליות רבות, לבתי-כנסת בתקופת הסליחות, לפעילויות של הרשות הלאומית לשימור מורשת הלאדינו וביניהן סדר ט"ו בשבט, ליום זיכרון לנספים בשואה שערך ארגון יוצאי יוון. במקומות הללו מצאנו לנו מרואיינים לעבודתנו. והעבודה שראשיתה היתה בעצב מותו של אדם, נמשכה בחודשים ארוכים של שוטטות ברחבי הארץ, בין דוברי ספניולית, ילדיהם ונכדיהם. שנה אספנו, אני ושותפתי, ראיונות עם אנשים שונים, וצירפנו אותם זה לזה, והפכנו סיפורים מפוזרים ורחוקים לחלק ממארג אחד. מתוך הראיונות עלו הדרכים בהן המרואיינים מבינים את זהותם, ואת מקומן של התרבות הספרדית והשפה הספניולית בתוכה. האנשים ביטאו עמדות נבדלות, וסיפרו סיפורי חיים מגוונים, ובין כל אלה אפשר היה למצוא גם קווי דמיון וגם מעגלים של שוני, ואנחנו, בדרך בה בנינו את העבודה, השתדלנו לשמור הן על המשותף והן על המפריד ביניהם.

בתהליך הכנת העבודה נקרעתי בין הצורך להביא את סבי כעד בין העדים השונים לסיפור חייה של הספניולית ותרבותה, ובין הניסיון ללמוד מתוך הסיפורים השונים אותם פגשנו על חייו

ותרבותו של סבי דברים שלא שמעתי ממנו. לא מצאתי בין המרואיינים אדם שיהיה דומה לסבי בפרטיו הביוגרפיים: יליד גרמניה, בן להורים מתורכיה, פליט בדנמרק, חקלאי וגנן שעבר בארץ בין מולדת, סרפֶּנְד, נתניה, תל-אביב וכפר-סבא. לא מצאתי אדם שיהיה שווה לסבי בתווי פניו. לא מצאתי אדם שיהיה בעל אותו שם, עם אותן העדפות ואותן משוגות. לא מצאתי את אותו אדם שאשב לפניו ואלמד מפיו את שפת אמו של סבי כפי שסבי היה מלמד אותה. זה היה בלתי אפשרי, ואם הייתי מוצא אדם כזה וודאי לי שהייתי מתאכזב מרה, כי ידוע לפני שסבי היה יחיד ומיוחד בעולם, ואין שני לו.

באחרית-הדבר לעבודה תיארנו את המעשה שלנו כניסיון להשיב את הזיכרון, אשר הושתק, הורחק והודחק לאורך שנות דור, לבעליו; ידענו כי עבודתנו מצומצמת בהיקפה, וחסרת השפעה במישור החברתי, אבל הרגשנו שהיא פועלת במישור האישי של המרואיינים במעגלים של תיקון אשר כיוונם הפוך בדיוק למעגלי ההדחקה והחנק. אם בעבר הזיכרון הודחק קודם כל על-ידי החברה, אחר-כך על-ידי הצאצאים הביולוגיים, ולבסוף גם על-ידי הזוכרים עצמם, אשר שוכנעו להמעיט בחשיבותו ואף להתבייש בו, הנה עתה ניגשנו קודם כל אל אותם "זוכרים", והיינו להם אוזן קשבת המעודדת את סיפור הסיפור ואת זכירת הזיכרון והעברתו. רק אחר-כך פנינו אל בני המשפחה, שפעמים רבות גילינו כי בזמן שחלף מאז ראינו עם אביהם או סבתם פנו אל הזיכרון מחדש בדרכים שונות; ולבסוף פנינו אנחנו עם העבודה אל החברה (במובן מאוד מצומצם, כמובן, בתוך מעגל אקדמי דל השפעה).

במעגל אחר, אישי יותר, שהיווה את הכוח המניע לעבודה, היה זה ניסיוני שלי להשיב לעצמי את זיכרון סבי שנגזל ממני. בסופו של דבר ניסיון כזה "להשיב לחיים" זיכרון מת נידון כמובן לכישלון. אבל בהליכה החוצה שכלולה היתה בתוך הניסיון גיליתי דבר מה חדש, שלא ידעתי אותו כשיצאנו לדרך: למדתי על הזיכרון, מתוך המפגש עם בעליו, שהוא מעולם לא נעלם. גם אם שנים הספניולית היתה שפה אסורה לדיבור ברחוב או בבית, וגם אם הילדים, כשהיו בגיל בית-הספר, סירבו להקשיב ולהכיר את השפה, בסופו של דבר פגשנו זיכרון שהיה חי ומפעפע עדיין, גם אם עצוב. ופעמים רבות נמצא לו המשך, בדרכים שונות, אצל הילדים. גם אם השפה גוססת בהווה, אותו זיכרון שלה כחלק ממשי מחיים מלאים בעבר מסרב למות.

ככל שהתקרבונו אל סופה של העבודה מצאנו עוד דבר מה אחר, שהפתיע אותנו לא פחות: קהילה. קהילה שחשבתי כי היא נעלמה, וכי סבי היה לה נצר אחרון, התגלתה כרחבה יותר, גם אם בזמן של התפוררות והתמוטטות. הבטנו לאחור בקנאה גלויה, משתוקקים לא פעם להחליף עם אחד ממרואיינינו את יכולתנו ללהטט בין אין-ספור קהילות מדומיינות, וירטואליות, בעבור קהילה אחת של ממש.

*

אנחנו גדלנו בעולם אנשים יחידים.

שנינו, ילידי הארץ, את עיקר ילדותנו ונעורינו עשינו ברעננה, במקום פרוץ לכל שורשים: היו בית-הספר היסודי והחטיבה, שם התחלקה הכיתה קבוצות קבוצות, היתה תנועת נוער, בה הייתי חבר שנה אחת, היו כך וכך חוגים, היה בית הכנסת הייקי בו עשיתי את בר-המצווה ושאבי הלך אליו בשנה שאחרי מות הוריו, היה התיכון שהלכתי אליו, שהתרחק מן הבית והרגיל אותי לנסיעות האוטובוסים, ואחריו בא הצבא.

ובילדותי לא הייתי מוטרד מהיעדר הקהילה. אולי אפילו לא ידעתי כי קיימות קהילות בעולם, כי אני גדלתי ללא קהילה. אולי חשבתי כי כך טבעי לחיות. כאדם קורא וכותב גיליתי את הלבד מגיל מוקדם, אבל אני חושב שגם למדנו, אני ובני הדור שלי, כי אנחנו חיים ומצליחים (ונכשלים) אנשים יחידים. למדתי בשלב מסויים, מאי-שם בתיכון ועד מעט אחרי הצבא, לזהות את "הדור שלי" בהופעות הרוק הגדולות. אבל הדור הזה, שלמדתי להרגיש בתוכו בנוח, וגם לחוש מעין שייכות, היה קהילה וירטואלית מאוד, חסרה את המפגש הקרוב, האמיתי, היומיומי, מעבר לגודש הקהל בערד, בהופעות של כוורת ואהוד בנאי, ובמסלול הקבוע של המסע בהודו.

רק בדיעבד יכולתי לקשור בין ההבנה הזאת, שגדלנו ללא קהילות, לבין הבנה אחרת שחלחלה אל תוכי בערך באמצע הצבא: העובדה שגדלתי, וגדלנו, בוואקום תרבותי. כצאצאים למהגרים בני מהגרים, אשר הוריהם למדו לשתוק את עברם, אנחנו התבקשנו להיות דור ראשון לתיקון, להניח את רוחות הרפאים של דור המדבר מאחורינו ולהיות ישראלים אמיתיים, כמו שהורינו רצו להיות והשתדלו שנהיה. אבל הישראליות הזאת, החדשה, היתה מקום של מחיקות והסתרות: היא ביקשה להעלים את המזרח, או לפחות להשאירו בתחום הפולקלור, האמונות התפלות והמטבח, ולהצביע צפונה ומערבה על אירופה, כאשר היא למעשה נשאבת אל הדורסנות האמריקאית; היא ביקשה לבטל את קיומן של הגלויות בעבר היהודי, ועל-כן דילגה על עיקר ההיסטוריה היהודית, היצירה היהודית והשפות היהודיות, ונשארה עם התנ"ך לבדו, עם עברית חדשה (החסרה את העברית של לשון החכמים לרבדיה השונים) ועם אובססיה ארכיאולוגית; היא ביקשה להתרחק מן הדת, ועל כן גם את התנ"ך היא ביקשה לרוקן מאלוהים, וניסתה לצמצמו להיות עדות היסטורית לריבונות יהודית בארץ ישראל ולגבולותיה, שטר קניין משפטי על טרשים ורגבי עפר ולא דלת רחבה להיכנס בה אל אוצרות רוח ותרבות; ואנחנו התבקשנו לבוא לתוכה יחידים, ללא מסורות בתי אבותינו ואמותינו, כולנו צאצאי הישראלי החדש שנולד מן הים (אבל לא הים-התיכון).

ואני, כרבים בבני דורי, נולדתי כבן דור ראשון בארץ, בן לדור הורים אשר נעקרו מארצות הולדתם השונות כשהיו ילדים רכים בני ארבע או חמש, ונשתלו מחדש בארץ הזו בשנות החמישים, מבולבלי שורשים. הוריי, פליטים בני פליטים, היטיבו לדבר עברית מהוריהם, וקיוו להשתלב בישראל החדשה, אותה זיהו כארצם יותר מאשר כל ארץ אחרת. וכמעט הצליחו לשכוח כי לא נולדו בה. ועדיין הלכה בהם הרבה זהירות מהגרים בתרבות ארצם החדשה, ונשמר המרחק בין הבית לרחוב, וביניהם לבין מהגרים אחרים, כאילו עדיף היה שלא תהיה להם קהילה, כך יוכלו ביתר קלות להתקבל איש איש לבדו אל הקהילה הרחבה מכל, המדומיינת, של הישראלים האמיתיים (שאינן יודע אם התקיימו אי פעם במציאות).

בזכות הצלחת הורי להשתלב כלכלית בארץ הם עברו מנתניה לרעננה כשעוד הייתי ילד קטן, וקיוו לגדל אותי בעירו הנקיה והנוחה של המעמד הבינוני השבע, הרחק מהמולת המהגרים ובעיותיהם, שהם הכירו בילדותם. ויכולתי להיות דור ראשון במשפחתי לפתרון הפליטות וההגירה, ראשון מזה דורות להיוולד ולמות באותה ארץ, ראשון להשתייך.

*

אנחנו, המזרחיים ה"אֶסְלִיִּים", אבל בעיקר ה"לא-אֶסְלִיִּים", מזרחיים למחצה או בחלוקות של רבעים, אשר גדלו בישראל הראשונה, בערים המבוססות, ה"בעיה" שלנו עמדה בפני פתרון. נכון מכך: אנחנו נועדנו להיות הפתרון עצמו. נועדנו לשמש כהוכחה הניצחת לכך שאין ומעולם לא היתה

בעיה, ההוכחה לכך שאף פעם לא היו דיכוי, אפליה או גזענות שיטתיים בארץ הזאת, ושהשד העדתי הוא יציר דמיונם של אנשים הוזים, ולא דבר מה חי ובוועט ועכשווי. אנחנו קיבלנו את כרטיס הכניסה הנחשק לחברה, לישראליות, כי אנחנו למדנו את הקודים הנכונים, ויכולנו לדבר בשם החברה הישראלית בגוף ראשון רבים: אימצנו את תרבות המערב, שהיתה אשכנזית בצבעה יותר מאשר בהיסטוריה שלה, כי זאת היתה תרבות הרחוב, בית-הספר והטלוויזיה, וגם הבית עודד לכיוונה; דיברנו את שפת ההיי-טק, שראתה את המציאות דרך התקדמות טכנולוגית ותקשרה עם לוס-אנג'לס, אמסטרדם וטוקיו לפני שפנתה לראות את הפריפריה הישראלית; ודיברנו את שפת היחיד, הדואג לקידומו בחוזים אישיים, בלי להביט אחור כדי לראות אם הקהילה עדיין קיימת מאחוריו, כי מבחינתנו היא מעולם לא עמדה שם, למדנו לחשוב כיחידים.

וכך יכולנו להיות דגם של הצלחה מזרחית, הדוגמא לכך שמי שבאמת מוצלח מצליח (כל עוד הוא לומד למתן, כפי שלמדנו מן החברה, את ההתבכיינות המזרחית ה"טיפוסית" שלו ואת הנטייה ה"מולדת" לנוסטלגיה). רק היינו צריכים להמשיך לחשוב על העתיד, בלי עבר, להמשיך לחשוב על עצמנו, בלי קהילה, להמשיך לחשוב בשפת הרוב, בלי לזכור אפילו שגם לנו היתה פעם שפה. התבקשנו רק לאטום את אוזננו לגזענות שהיינו שומעים מדי פעם, על הערבים, על המזרחיים בעיירות הפיתוח, על ארצות מוצאנו ועדותינו, על המזרח באופן כללי. והרי אין חלקנו עמם, אנחנו היינו שונים (תמיד נמצא גם מי ש"יחמיא" לנו באומרו, למשל: אתם העיראקים שונים לגמרי מהמרוקאים האלו, אתם כמעט אשכנזים). הקואליציה שלנו היתה עם המרכז המבוסס, והאשכנזי, של ישראל, וזאת היתה אמורה להיות הקואליציה הרווחית ביותר. וכי איזו שותפות יכלו להציע לנו אותם מזרחיים הסובלים מדיכוי כלכלי? אילו אפשרויות להתקדם ולהתפתח יכלה להציע לנו קהילת האם הכושלת שלנו, אשר התרסקו בה האמצעים ליצור אליטה? איזה מזור יכלה להציע לנו תרבות אבותינו שלמדנו להזדהות עם המבט הזר הרואה בה נלעגות ונחיתות? ומה יכלו להציע לנו הערבים שאמורים היו להיות אויבנו בהווה כישראלים, ושנדמה היה כי גם הם מחקו את ההיסטוריה המשותפת להם ולנו?

ויותר מכל אלו, היו עלינו מבטי המשפחה, מן החיים ומן המתים, אשר דרשו מאיתנו כי הקורבן אשר הם נטלו עליהם, והחורבן של חייהם, לא יהיו לשווא. אסור היה לנו לבזבז את סיכויי ההצלחה החד-פעמיים שניתנו לנו.

*

משם איש איש הלך בדרכו השונה. לא אדבר בשם רבים ולא אשפוט יחידים. רק אבהיר, אף אם אין הדבר זקוק להבהרה, את הקשר בין החלקים השונים במסה זו: סיפור מותו של סבי, והתהליך שעברתי בין השאר בעקבותיו, הוא חלק מן ההתפכחות שלי (למיטב ידיעתי), מן השקר של מקומי בחברה הישראלית. לא היה זה האירוע היחידי בתהליך ההתפכחות, אך דומני שהיה זה האירוע המשמעותי ביותר (נדאי לי כי סיפורים נכתבים מסופם, ואם הייתי כותב דברים אלו לפני שנים אחדות היו הם נכתבים אחרת). ההתפכחות הזאת היא מקום אמביוולנטי, בגלל שהיא נעשית בתוך הישראליות (והרי אין לי שפה אחרת, אין לי מקום אחר, אין לי חיים אחרים, ולולי קמה מדינת ישראל לא היו מהגרים אליה הורי ואני לא הייתי נולד) וכנגדה; היא נעשית מתוך הכרת תודה לדורות שקדמו לי במשפחתי וניסיון להיכרות מחודשת שלי עמם, אך יש בה גם כפיות תודה כלפי חלק מן הדורות הללו אשר ירקו דם כדי שאשב לי עכשיו בניחותא מול המחשב ואכתוב.

הפתרון שלי, בינתיים, לגילוי השקר של מקומי בחברה הישראלית היה מעשה של הקצנה, אשר איני יודע אם יכולים להיות לו שותפים רבים, ואם הוא יוכל להיות בסיס למעשה בניה (מחדש) של קהילה. כאשר נחשף לעיניי אותו ניסיון מתעתע בו הייתי אמור להיות חלק מן ההסתרה של הבעיה, מבחינה חברתית-פוליטית, כאשר הבנתי את ניסיון ההרחקה והפיצול שעשתה החברה ביני ובין ההיסטוריה שלי, וביני ובין התרבות הערבית והמזרחית (זאת הבנה קשה לאדם כותב כי הטקסט העיקרי מאז התנ"ך השייך למורשת אבותיו אותו הוא הכיר ולמד היה "תרנגול כפרות"), לא רק שביקשתי לשוב ולהיות חלק מן הבעיה עצמה, אלא גם ביקשתי להיות חלק ממהלך של פרובלמטיזציה של הבעיה.

ומהלכים של פרובלמטיזציה נוטים להיות אלטיסטיים, שקועים בתוך המילים הלא כל-כך מחייבות של מגדל השן האקדמי, ולא בתוך העולם האמיתי. ומי יסכים להיות שותף לכך? מי שתמיד היה שרוי בתוך הבעיה מבקש להיחלץ ממנה, ולא לתת לי יד בהחרפה שלה, ומי שכבר ניתנה לו ההזדמנות לא להיות חלק מן הבעיה, ישאר מחוץ לה ולא ישוב אליה. ואני, לכאורה, מסכן פחות מכולם את עמדותי החברתית-חומרית במהלך הזה של בניית פנטזיה עמומה על קהילה שכלל איני מכיר, אולי אף אוכל לקטוף מתוכו כמה רווחים בהקשרים אקדמיים רדיקליים. והרי מה יש לי להציע למזרחי מירוחם ולפלסטיני מאום אל-פאחם (הנה אני שולף אותם כאן כתמונות דימוי, חסרות פרטים אך לכאורה מובנות, כמייצגות מגזרים רחבים), אשר עול כבד מונח על צווארם, כדי שישכימו שניהם לשותפות איתי ולא יחתרו לשותפות, כפי שהיתה לי, עם המרכז הישראלי?

אני זקוק להם כדי להתחיל ללמוד מעט ממה שהושכח ממני, וכדי להצדיק את הרדיקליות של הבעיה. אבל מה שאני יכול להביא עמי לשותפות, היתרון שלי, דומני, הוא אירוני, כי הוא מידת ההיכרות שלי, האינטימית, עם הישראליות האשכנזית ועם הקוד של הישראליות הזאת, המאפשר את פיצוחו. מה שאיני מביא עמי, הוא אותו הקו אשר יצליח לחבר בין המקומות השונים בהם אנחנו נמצאים, של מרבית המזרחיים הנתונים לדיכוי הכלכלי, של הפלסטינים הנתונים לדיכוי לאומי, ושלי ושל דומי אשר גילינו את המקום של הדיכוי התרבותי בו התקיימנו רוב חינו במרכז החמים של הישראליות. העניין אינו רק מזרחי או פלסטיני כמובן, אבל בהקשר המזרחי בולט החיבור הקיצוני שנעשה בין הדיכוי התרבותי לדיכוי הכלכלי, ושילובם יחדיו בפוליטיקה הסכסוך הלאומי הישראלי-ערבי. השילוב הזה הוא שהנציח את ה"בעיה", אבל הוא גם זה המאפשר למזרחיים כיום, אם לשגות רגע בחלומות באספמיה, את ההזדמנות להיות פותרי הסבך בפוליטיקה הישראלית ובמשחק הזהויות שלה.

אבל זאת כאמור רק פנטזיה, המהדהדת את חלומה הנכזב של אחד מגיבורי "המעברה" של שמעון בלס, כי היהודים-הערבים שהיגרו זה עתה לישראל מעיראק יהיו אלו שיצליחו לפתור את הסכסוך הישראלי-ערבי בשל היכרותם עם שני הצדדים; עכשיו, לאחר יותר מחמישים שנים של ישיבה בארץ, אנחנו לא רק יהודים-ערבים אלא גם מעין מזרחים-אשכנזים, ומסוגלים בשל כך, לכאורה, להשכין שלום בין אלו לאלו.

*

בסוף הראיונות עם דוברי הספניולית ובשעת כתיבת העבודה שהתבססה עליהם, עלתה בי תחושה כמעט מיסטית באשר ליחס בין הקהילה הספרדית והשפה הספניולית, כי לא היתה זאת הקהילה אשר דיברה את השפה, אלא השפה דיברה את הקהילה. אחרי שכתבתי אמירה זאת באחרית-דבר מיהרתי ככותב אקדמי להסתייג מדברי ולצמצם אותם, והבהרתי כי ראייה

מיתולוגית שכזאת מסוכנת למחקר. ועדיין, התעקשתי וכתבתי כי שכשדיברנו עם דוברי ספניולית אשר חדלו במידה רבה לדבר בה, וכשדיברנו עם ילדיהם שמעולם לא התחילו לדבר בה, חשתי שעדיין השפה מדברת אותם, ומוציאה מגרונם עברית "אחרת". האם גם אני צאצא לעברית "אחרת" של סבי ויתר סבי וסבותיי?

בשנים האחרונות מורגשת בארץ התעוררות מסויימת של תרבות הלאדינו, והיא תוארה על-ידי אחת מן העומדות במרכזה כ"לה בִּיזְיִטָה דוֹרָה דִּי לֵה סָאלוֹ", הביקור הקשה של הבריאות. האדם השוכב כבר על ערש דווי, שרוי בסבל רב ומצפה את מותו, מופתע כאשר לפתע נטל ממנו כובד הסבל, ולרגע כתפיו קלות והוא וקרוביו מקווים כי הוא אולי ניצל מן הגורל שנקבע לו; אבל זה הוא הביקור האחרון של הבריאות לפני המוות, ביקור קשה אשר אינו רומז לרגע על בואה של החלמה, אלא דווקא על התרופפות התנגדותו של הגוף לקץ. כך על פי משל זה הספניולית נמצאת ברגעי הפרפור האחרונים שלה, כאשר הכוחות ששבו אל גופה לזמן קצר אסור שיטעו אותנו לשגות באשליות כאילו באה החלמה.

ואכן התרבות הספניולית לא תזכה, קרוב לוודאי, לתחייה בצורתה הקודמת, כעולם סמלים וערכים שלם של קהילה אורגנית, והשפה הספניולית לא תשוב לעולם להיות, כנראה, שפה חיה המשמשת בכל רובדי החיים, מן הקניות בשוק ועד לכתובה דתית, עיתונאית וספרותית. המקום הזה אבד לנו אולי כבר בימי הגירת הורי סבי. ואני, צאצא חלקי לתרבות זאת, ניגשתי אליה דרך משקפיים חדשות, של מחקר אקדמי, וכמוני רבים מן המחפשים בתוכה בזמנים אלו עושים זאת תוך שינויים גדולים בה ומעשים של ערבוב, מבלי לשמור עליה "טהורה" ו"אותנטית"; למזלנו עמדה תרבות זאת בצמתים בין-תרבותיים רבים ומשתנים לאורך כל ההיסטוריה שלה, ולא נודעה בקפדנותם של שומרי גבוליה על ניקיונה ממעשי שעטנו שונים ומשונים. השבר של התרבות היהודית-ספרדית המאה העשרים אינו במגע תרבותי חדש ודורסני, דוגמת פגיעת גלי האמריקניזציה במרבית תרבויות העולם כיום, אלא בשבר ובפירוק של המבנה הקהילתי (בעקבות מהפכת התורכים הצעירים, השואה והקמת מדינת ישראל), אשר התפורר למסגרות חברתיות מצומצמות ורופפות, בתוכן קשה לקיים זיכרון קולקטיבי, וכמעט בלתי אפשרי להעביר זיכרון קולקטיבי לדור הבא.

כאשר אני עומד מול תחושת החוסר הזאת, המתבטאת הן במות האדם היחיד והן בהתפוררות הקהילה, אשר שניהם מבטאים את התרופפות הקשר הבין-דורי במציאות בה אני חי, אני נתקף פחד עצום. אין להילחם בעובדה כי בני-אדם מתים, מפורש לפנינו מימות קדם כי חיינו ומותנו בעולם זה נתונים ביד כוח עצום מאיתנו; אך יש להילחם בעובדה כי בני-אדם רוצחים. באופן דומה, אין להילחם בעובדה כי בני-אדם שוכחים; יש להילחם עד חורמה בעובדה כי בני-אדם משכיחים ומוחקים. כאבו הפילוסופי העמוק של קהלת-הזקן על הבלות המציאות האנושית בה אין זיכרון לראשונים וגם לאחרונים שיהיו לא יהיה להם זיכרון, מתעצם מול מצב בו אחרונים כאלו ואחרים מוחקים זכר ראשונים כאלו ואחרים. ומול מצב זה מתגבשת מעין שאיפה "להחזיר עטרה ליושנה"; ניסיון כזה אף פעם אינו יכול להתבצע כפשוטו, כשיבה אל דרך אבות קדומה ללא שינויים בתוכה, כישן ללא חדש, אבל עצם הבקשה לחזרה שכזאת יש לה כוח סימבולי רב המסוגל לעצב קהילה ולהצמיח לה זיכרון קולקטיבי מחדש (ודי לנו אם נזכיר את התנועה הציונית אשר יצרה זיכרון קולקטיבי-לאומי חדש לרבים מיהודי העולם).

זיכרון חדש לא יכול להיות אף פעם שיבה אל זיכרון ישן, במיוחד לא כאשר מדובר בזיכרון הישן של אדם אחר; אבל הוא יכול להוביל לאימוץ של מאפיינים השייכים, מנקודת-הראות שלנו,

לזיכרון הישן, או לתרבות ולקהילה כפי שהם היו בזמן קיומם ה"טבעי" ובפריחתם, ושילובם בתוך חייו של היחיד או הקבוצה יכול להיות בעל ערך עצום בתחושת הזהות. תהליך כזה יכול ליצור ברובד הקולקטיבי תחושה עמוקה של הזדהות קהילתית מתוך התעוררות מחודשת של "מודעות השייכות" (מושג אותו פיתחה פרופ' פנינה מורג-טלמון בחוקרה את הקהילה הספרדית בארץ); וכן באפשרותו, ברובד האינדיבידואלי הנפוץ יותר בימינו, להעצים את הזהות האישית מתוך בניית מודעות של "אתניות אישית" (מושג אותו פיתחה ד"ר מיכל הלד במחקרה על השפה הספניולית בדורות האחרונים).

*

הרבה שפות אילמות בי ואני חרש הרבה.

שנים רבות השפה הגרמנית הזכירה לי בית ומוות; השפה הערבית השתייכה לחודשי חייה האחרונים של סבתי עליזה, שחזרה בסוף ימיה לדבר רק ערבית, וחדלה מן העברית; העברית, מאז אמצע שירותי הצבאי, סימנה את הוואקום התרבותי בו גדלתי; ואילו הספניולית היתה שפה שלא היו לי בה זיכרונות, שייכות או סימנים.

ועתה, אחרי ששנים רבות שתקו בי השפות ההן, הן מתחילות לנסות להשמיע קול, ראשית מילים בודדות, רק הברות מעטות, הבעות פנים. ואת רובן אין לי ממי ללמוד במקומות הפנימיים, בתוך המשפחה, ואני נצרך לצאת החוצה ולחפש. התחלתי לאמץ אוזניים ולבי ולהכיר אותם מקומות של העברית שלא היו מוכרים לי, ברווח הזמן העולם שבין התנ"ך לבין אליעזר בן-יהודה; התחלתי ללמוד את הערבית הספרותית (ואחר-כך אלמד את המדוברת הפלסטינית או העיראקית?), וכבר כמה שנים אני מתקרב אל התרבות הערבית דרך מסננת התרגומים; אני מקווה בעתיד ללמוד את השפה הספניולית על בוריה; והגרמנית, המוכרת לי גם כן בחלקה דרך אומנות התרגום, ואשר נשאבתי שנים אל שוליה הבודדים והעצובים, בעיקר דרך כתיבתו וסיפור חייו של פרנץ קפקא, היא עדיין סיפור לא פתור ביחסי אליה, ואיני יכול לראות עצמי ניגש אל אותו דיבור ממית, כדבריו של פאול צ'לאן, ללומדו.

ההליכה אל השפות הללו, דרך הרשתות החברתיות הרחבות מן המשפחה, אשר חלקן שרד את שינויי הזמן, דרך הדיאלוג עם אנשים מסויימים ודרך עולם הספרים, ההליכה הזאת נובעת מתוך חרדה מהיעלמותן של דרכי חיים ואופני מחשבה, ומתוך חרדה מהיעלמותם של אוצרות רוח אדירים הטמונים בהן. מרבית הקהילות היהודיות הוותיקות בעולם עברו תהליך של שבר לאורך המאה העשרים, אם בחורבן פיזי בשואה, ואם בשינויים הפוליטיים האדירים במקומות שונים, ביניהם הציונות, וגלי ההגירה הגדולים שקדמו לה ושבאו בעקבותיה. מצמרר לחשוב כי בעוד שנים מעטות יהפכו יצירות רוח אדירות שנכתבו במאות השנים האחרונות בשפות יהודיות שונות סתומות לקוראים (מי יעיין לעתיד לבוא בפרשות "מעם לועז" הכתובות ספניולית בכתב רש"י?); כואב גם הניתוק של קהילות יהודיות מן העולמות התרבותיים המפוארים בהם הן היו שלובות, להם הן תרמו ומהם הן נתרמו.

העובדה שחלק מן היצירות הללו ימשיכו להילמד באקדמיה יש בה נחמה חלקית בלבד; העיסוק החיצוני הופך את העבר למוזיאוני, בניגוד לקהילה המעניקה משמעות עכשווית ליצירותיה בעבר. הכרחי העיסוק הפנימי, המשמר קהילה ובונה קהילה, כחלק ממוכנות של העברית, אולי מוכנות מאוחרת מדי, אחרי ניצחונה, להיפתח אל שפות הגלויות, שהן שפות מרבית הקיום היהודי, ועמן להיפתח אל כל המקומות האחרים, ולאמץ את כוחנו בניסיון לדבר לשונות שונות, ודרכן

לראות את המציאות אחרת. איני מתכוון כאן לאידיאל רב-תרבותיות של סופרמרקט, המתאים לחברות שבעות, בו כל תלמיד יוכל לטעום, לבחירתו, קצת הווי מאלז'יר, קצת אקזוטיקה מפולניה, קצת פריטי לבוש מקוֹצ'יין וקצת מאכלים מאתיופיה כתבלינים להוסיף בתוך חייו ההי-טקיים או הניו-איגיים; תרבות אשר דוכאה והפכה שם נרדף לפרימיטיביות, כפי שקרה לתרבות הערבית (ולמרבית התרבויות הלא אירופאיות בישראל), אינה יכולה להסתפק כמקום היחיד שלה בסינתיזה, בה המזרח הוא צבע אקזוטי בתוך מוזיקת פופ מערבית, ומוכרחה מקום עצמאי, אף בדלני (אנחנו ממילא נביא את המערב בתוכנו, אחרי שהפנמנו אותו, לכל מקום אליו נלך). אבל, דרך נקודת החוסר שלנו, אנחנו יכולים להאיר גם על נקודות החוסר האחרות בישראליות, ולהצביע, למשל, על מקומה הדחוק של היידיש ואובדן רב מן התרבות שנוצרה בה.

*

הרבה שפות אילמות בי עדיין, אבל העברית שלי דוברת, שוטפת, פותחת לפני עולמות שלא הכרתי מלידתי. והעברית היא שפתי מראשית המילים בחיי, אהובת שפתי הראשונה שלא אדע אחריה אף שפה אחרת כמוה. והיא המחברת בין עברי לעתידי. ויודע אני כי אף אם אלמד עתה ערבית בגדאדית, או ספניולית איסטמבולית, או גרמנית סְפֶסוֹנִית, לפני מותי אחזור לדבר רק עברית, ללא כל השפות האחרות. החיים שלי התחילו ויגמרו בעברית.

בצעירותי שימשה העברית את הפניה מערבה. כרוב המזרחיים בני דורי אשר החשיבו עצמם משכילים וקוראים, קראתי והכרתי הרבה יותר יוצרים ויצירות אשכנזיים ממזרחיים, ופיתחתי טעם, דרך התרגום לעברית, לספרות רוסית וספרות מרכז-אירופאית. אותה הבנה של "וואקום תרבותי" בגיל עשרים הולידה פניה חלקית והדרגתית לספרות מזרחית בארץ, אך לא הולידה פניה דומה בתוך העולם המתורגם מן הספרות האירופאית והאמריקאית. אולי קראתי מעט הודים ופקיסטנים, וגם יפני אחד, כותבי אנגלית. רק בראשית לימודי באוניברסיטה העברית, מוקסם ממישל פוקו ומאדוארד סעיד, ומזועזע מאופן הלימוד המזרחני-אקדמי של התרבות הערבית דרך דוחות מודיעין על אל-קאעידה, הכרזתי לעצמי באחת ממחברותיי, ולפני חברים, כי אני עומד לפתח בורות מרצון כלפי אירופה. כמובן שלא יכולתי לעמוד בכך נוכח חובות הקריאה בתואר הראשון בפילוסופיה, אבל התחלתי הולך למדפי הספרות הערבית בספריית האוניברסיטה, בוחר לי ספרים מלובשים עברית, מן הישן, אותן עלילות של אלף לילה ולילה, ועד השירה החדשה, שם גיליתי כי נִיזָאר קַבְאִנִי, כמונו, נושא את גלותו עמו במזוודות ונע ונד עמה, מלמד כי "רק המטורפים והמשוררים מיטיבים לבטא את גלויותיהם".

ועדיין, עבר זמן עד שקישרתי בין תרבותם של יהודי עיראק לתרבות הערבית, זמן ארוך הרבה יותר מזה שנדרש לי לקשור בין התרבות הספניולית לספרד. התחלתי להתעניין בכתיבה של יהודים בערבית, כסמיר נקאש, יצחק בר-משה, אנוואר שאול, שלום דרוויש, וכן של סמי מיכאל ושמעון בלס בראשית דרכם, ולקרוא את המעט שתורגם. אבל בתחילה אותו צירוף צורם, המקומם את השכל הישר, "אני יהודי-ערבי", שדומה היה עלי שנולד לראשונה כשורה בשיר של סמי שלום-שטרית, נשמע לי כהתרסה גרידא, שאין עמה אמת. והייתי משתמש בה טיפין טיפין, מתריס אף אני. ומול צעקת "אָנָא מִן אֶלְמֶגְרַב אָנָא מִן אֶלְמֶגְרַב" של ארז ביטון ניסיתי להעמיד "אנא מן בגדאד אנא מן בגדאד" משלי, נוגע בטעם העֶרָאק ובריח הזעפרן דרך שיריו.

דומני כי נקודת ההתחלה של מסה זאת, בסיפור דרכי אל התרבות הספניולית דרך זיכרון חייו של סבי, אף-על-פי שהיה בה כאב רב מרב, היתה בעלת פוטנציאל ליותר לפני הישראליות,

מתוך הכרה כי החיים במהותם הם טראגיים (כפי שאמר לי סבי פעם אחת); אולי כזה היה גם ייאושו של קהלת-הזקן, ומשכתי את כאבו הפילוסופי, היודע את חוסר האפשרות לשמר את זיכרון האדם באשר הוא, למקום ספציפי, כאילו משנה איזו תרבות מחקה איזו תרבות, והרי סוף שתייהן להישכח. סבי נתן לבו לארץ הזאת ולא תבע ממנה את עברו המחוק, כי עברו כבר נחרב ביד אחרים. המשכה של משה זאת, המקביל לציר הזמן הביוגרפי של חיי, בו חזרתי דרך זיכרונו של סבי אל הסבים והסבתות האחרים שלי, ובין השאר אל הסבא והסבתא העיראקים, הוא בעל פוטנציאל השלמה קטן הרבה יותר עם הישראליות; עברם אכן נחרב, בחלקו הלא קטן, על-ידי הארץ הזאת בגלגולה הציוני-מודרני; הספניולית הושתקה והפכה דחוויה ושולית, אבל הערבית נולדה כאן מחדש כשפת אויב ממש. ואני מוצא עצמי פתאום מול סבי, אני הצעיר הבא אחריו שני דורות, שסיפור חיי היה פשוט וקל הרבה יותר מסיפורו, מוכן הרבה פחות להשלים עם הישראליות הזאת ולקבלה, ישראליות שהוא נאבק בדי עמל לרכוש, ואילו אני מחזיק בה כבר בצקלוני ובלבי.

*

החיפוש שלי החל בנקודת החוסר האישי, במותו של סבי. והמשיך בגילוי כי רב מה שנגזל, מה שהושתק, מה שהודחק. ובכתיבה שלי בשנים האחרונות, בעיקר בשנתיים האחרונות, המרכז היה אותה זעקת שבר וחמס על מעשה הגזל. לא באתי מתוך התרבות ההיא, הנגזלת, וכתבתי את עלבונה בדרכה, אלא באתי מן התרבות הגוזלת, שהפכה תרבותי, וזעקתי את עלבוני שלי, על כי איני בן תרבותי שלי, על כי כל מה שאני יודע עליה הוא שלילתה והיעדרה.

המרכזיות של ההעדר בכתיבה המזרחית, אני יודע זאת היום בדיעבד, אינה מקרית. היא נובעת מכך שגדלנו בתוך הספרות הישראלית-אשכנזית והמערבית מתורגמת; לא צמחנו בהקשר של עיצובים רבים, אלטרנטיביים, של החוויה המזרחית (ובין השאר זעקתה), ואפילו הקהל המדומיין שלנו לרוב יצירותינו, הוא ישראלי "כללי", כלומר אשכנזי. ועל כן הכתיבה שלנו, אם היא מבקשת להיות מזרחית, כלואה מלכתחילה במקום של מחאה או התרסה כלפי אותו אשכנזי שקראנו בעבר (או שאנחנו מדמיינים שקורא בנו עתה). ואף-על-פי שהזעקה יש לה מקום חשוב וכוח גדול, ובעיקר יסוד משחרר וממריד, אין אנו חופשיים להשתחרר ממנה, אף אם אנחנו רוצים בכך; או אומר זאת אחרת: השחרור הלגיטימי היחידי מן הזעקה נמצא, לכאורה, במקום של ההשתכננות, בו אנחנו מוותרים וכותבים כמו כולם, או בבחירה להישאר "עדתיים" לכתוב פולקלור "עדתיי", כלומר מזרחי, למען קוראים אשכנזים או משוכנזים.

כאשר אני חושב כיום איך אני משתחרר ממלכודת הקסמים הזאת, התשובה שלי היא כפולה: מצד אחד עלי להתגבר על המקום של ההעדר ומתוך לימוד אישי, פנימי וחיצוני, להגיע לידיעה חדשה; ומצד שני אני זקוק לקהילה ספרותית אלטרנטיבית, מזרחית, שתאפשר דיון פנימי אשר אינו נמצא כל הזמן ביחס של השוואה עם התרבות האחרת, הישראלית "כללית". אחרת, אם לכתוב זאת באופן בוטה, אני אמשיך לכתוב שוב ושוב את אותו הסיפור ולא אצא מן המעברה לעולם, למרות שנולדתי לאמי יותר מעשרים שנה אחרי שהיא יצאה את שעריה.

קהילה ספרותית תיווצר על-ידי כך שנקרא זה את זה ובמובנים שונים נעלה זה על כתפי זה; נסכים זה עם זה ונתנגד זה לזה, במגוון קולות וסגנונות, ובהקשר ספרותי עצמאי, כאשר איננו צריכים להתנצל כל הזמן לפני ה"אחר" שלנו, או לתקוף אותו. לשם יצירתה של קהילה ספרותית כזאת יש צורך בעשייה משמעותית במישור העסקי, בבניית הוצאות לאור (כגון בימת קדם לספרות ואנדלוס), בארגון כתבי-עת (כגון הכיוון מזרח), וביזימת תחרויות ופרסים ספרותיים; כן יש צורך

בעשייה הלא-עסקית, בכתיבת ההיסטוריה הספרותית המשותפת, במחקר האקדמי ובביקורת הספרותית, בארגון ערבים ספרותיים, אירועי תרבות, הצגות, וביצירת הקשר בין יוצרים שונים ובין יצירות שונות. ליצירתה של רפובליקה ספרותית בעלת-חיים משל עצמה תהיה משמעות כבירה מבחינת צמיחתם של יוצרים חדשים, צעירים, אשר יוכלו להתחנך בתוך ההקשר של היש הקהילתי-ספרותי, בהקשר אלטיסטי-אומנותי.

קהילה ספרותית אלטרנטיבית זאת, מזרחית, לא תיבחר רק ביכולתה לעמוד עצמאית מול הספרות (והביקורת) האשכנזית בארץ; עיקר מבחנה יהיה ביכולתה ליצור דיאלוג עם עברה שלה, הטומן בחובו גם אפשרויות רבות לעתידה. בספרות זאת יש מקום להתקרבות אל האוקיינוס של התרבות הדתית היהודית-מזרחית, וכן יש בה מקום להתקרבות אל האוקיינוס של התרבות הערבית (ואין אני רומז, כמובן, כי הקשר העבר החוץ יהודי היחיד של המזרחיים הוא ערבי; יש צורך להכיר את הקהילות המזרחיות השונות דרך העולמות המזרחיים השונים: הספרדי, הַבְּרָבְרִי, התורכי, הכורדי, הפרסי, ההודי וכן הלאה).

כך לדוגמא שינוי מספר היוצרים המזרחיים ביחס לאשכנזים בתוכניות הלימודים של בתי-הספר אינו מספיק בפני עצמו, גם אם הוא יקבע שיוויון מספרי מדוייק, כאשר ההקשר הרחב הוא דומיננטיות של התרבות המערבית; זאת היא המכשלה העמוקה העומדת בפני התרבות המזרחית בארץ בדורות האחרונים. במקום בו נותקה התרבות מהקשרה התרבותי ההיסטורי, ולרבים מצאצאיה הביולוגיים לא הוענקו הכלים התרבותיים להבין את משמעותה, נמצא הצורך העמוק בתיקון.

*

במסה זו התלקטו הרהורים שונים למקום אחד, ובמידה רבה מוטל על הקורא לחבר ביניהם לכדי רצף אחד, אם בכך יחפוץ. אני משלי מודיע כי אין כאן תיזה מוגמרת. מסה זו היא התבוננת, מתוך פרספקטיבה מזרחית אחת בישראל, על סיפור עצמה, לא למעלה מזה. פרספקטיבה זאת יכולה לקבל משמעות על-ידי קריאתה לצד פרספקטיבות אחרות. כי במקום האחדה של פרספקטיבות שונות לפרספקטיבה אחת דרוש לנו דיבור ביניהן: עד כמה מה שאני כותב רלבנטי לאחרים? עד כמה מה שכותבים אחרים רלבנטי לגבי?

אומר זאת אולי במילים ברורות יותר, השואבות מתוך דברי כאן: עד כמה אנחנו קהילה? או אולי, מה נדרש לנו כדי לשוב ולהיות קהילה, או כדי לבנות קהילה חדשה? ומי השותפים שלנו לבניית קהילה? ולמי זה מסוכן?

סיוון-אלול ה'תשס"ה, יולי-ספטמבר 2005, ירושלים.

חלומות באל-קאהרה

דברים בקהיר, יוני 2007

*

ראשית הרשו לי לומר שאני נרגש מאוד להיות כאן, בקהיר של אום פולת'ום, פּוֹפּאָב אֶלְשֶׁרְק, בקהיר של המלחין מוחמד עבד אַל-וְהָאָב, בקהיר של הסרטים, בקהיר של טהא חֶסֶן הדגול ונגיב מֶחְפּוּז המופלא, בקהיר של נצח הפירמידות והנילוס ותפארת ההיסטוריה הארוכה, בקהיר, כלומר פּוֹסְטֶאט, בה עברו שניים מהיוצרים העבריים הגדולים של ימי הביניים, בדרכם מספרד למזרח, רבי יהודה הלוי גדול המשוררים העבריים, ורבי יהודה אֶלְחַרְיָזי גדול כותבי המקאמה העברית, שכתבתם מעסיקה אותי מזה שנים, בקהיר ביתו של הרמב"ם, חכם מוסא אבן מימון, הנשר הגדול, גדול הפילוסופים ומורי ההלכה היהודיים, בקהיר בה התגורר אבן ח'לדון בסוף ימיו; במצרים, אם להרחיק עוד אחורה בזמן, של משה רבנו, נבי מוסא.

אני בא לקהיר כישראלי, כך אומר דרכוני, אבל גם כעיראקי, אף על פי שפרט זה אינו מופיע בדרכוני, ואף על פי שמעולם לא ראו עיני את הפרת והחדקל, ולא אדע מימי מי כחולים יותר, החדקל, אֶלְדֶּגְלָה, או הנילוס, אֶלְנִיל. כיהודי אני יודע כי נולדנו בעיראק ובמצרים, שתיהן ערש הציביליזציה: אברהם בא מעיראק, משה ממצרים, וביניהן ארץ ישראל. אני בא לקהיר שהיא מעין ניו-יורק, בירת העולם הערבי, וההגעה אליה היא התגשמות של חלום. רוב הישראלים אולי שואפים לניו-יורק שבאמריקה, ולאנגלית, אולי לשם שואפים גם חלק מן הסופרים המצרים בימינו, אבל בעיני הפרסום בקהיר של סיפורי, בתרגום לערבית שעשה מוחמד עבד, היה התגשמות של חלום גדול. והצטערתי מאוד, אתם יכולים לדמיין, על כך שסבי וסבתי, עזרא ועליזה (לואיז) גחטן, אשר חיו בבגדאד עד 1951, ואחר-כך בישראל, נפטרו מן העולם ולא זכיתי שיהיו עמי בשעה שהסיפור תורגם וראה אור בשפתם, בקהיר. אני בטוח כי לו היו יודעים על כך היו יודעים להעריך זאת באמת, והיו גאים בכך מאוד, גאווה שהיתה הופכת למקור אושר גדול ויצבי בחיי.

על כן ההגעה לקהיר היא במובן מסוים מעין חזרה, גם אם חלקית. משפחתית אני קשור אומנם לבגדאד הרחוקה מכאן, שם נולדה אמי לפני כשישים שנה, ושם נולדו לפני דורות ארוכים במשפחתי, אולי מאז יסודה של בגדאד כבירת הח'ליפות הערבית, ואולי עוד קודם לכן, אם כי שם משפחתנו, קַחְטָאן, שבו מתרגם רבנו סעדיה גאון את השם יקטאן מן המקרא, הוא שמו של שבט בתימן, וכאשר הגיע סבי לארץ, ועמד לפני פקיד העליה המבקש לרשום את שמו בתעודות הארץ החדשה, הוא הניח כי לפניו גוי ולא יהודי, ועל-כן הגה השם במבטא מוסלמי, גַחְטָן, וכך הוא נותר בתעודותינו.

בגדאד ההיא הרוסה כיום, ומה שנותר ממנה נתון תחת הכיבוש האמריקאי, ואני איני יודע מתי אזכה להגיע לשם. מפחיד אותי לחשוב שאני אהיה הראשון בשושלת משפחתית ארוכה בת 2500 שנים, מאז חורבן בית ראשון, שלא ידרוך על אדמת עיראק. לפחות איני הראשון שלא ימות שם. ואני נולדתי בין בגדאד לקהיר, בבית-חולים בתל-אביב.

ועד שלא אשוב לבגדאד, אני יודע, אהיה חוזר לקהיר, מתעניין בעיתוניה ובספריה, בכתבי-העת שלה לשירה ולספרות, ובמוזיקה שלה, המוזיקה המופלאה. מוזר, אף-על-פי שנולדתי בשנת השלום בין ישראל ומצרים, ב-1978, קהיר נראתה רחוקה כשהתבגרתי, רחוקה מרחק נפשי גדול, בשל חינוכי הישראלי. אולי בשל כך אני מתרגש כל כך עתה, כמעט מסרב להאמין כי אכן הגעתי

לכאן. עלי להתוודות כי גם בשנים האחרונות, כשהתחלתי להעמיק ולהכיר את התרבות הערבית, הספרות, המוזיקה, ובתוכם את קהיר, עדיין היא לא הפכה עיר מציאותית, אלא היתה עבורי עיר של חלום, של חלומות רבים, עיר של שירים וספרים, של מציאות אלטרנטיבית, נעה בין עבר לעתיד ללא הווה שיהיה מוכר לי. והנה היא במציאות, והנה אני כאן, והכחול של הנילוס שמעבר לחלון מחליף את כחול החדקל עליו חלמתי.

*

אני רוצה להתחיל את דברי הערב משיר שכתבתי בדיוק לפני שלוש שנים. השיר, שכותרתו "הערבית שלי אילמת" ("עֶרְבִיִּי תִרְסָאֵ"), עובר בין שני החלקים הלכאורה מפוצלים של זהותי (אם כי הם כמובן גם מחוברים מאוד), שתי השפות האחיות: הערבית והעברית. ובחני לשוני האחת היתה אילמת והשניה דוברת; הראשונה היתה חוסר, והשניה מלאות, אך מלאות רק לכאורה, כי בלי הראשונה גם היא היתה חסרה, גם אם בתחילה לא ידעה על חסרונה, אולי עד קרוב לרגע כתיבת השיר הזה. השיר הזה הוא שהיווה את הלב לסיפור שכתבתי לאחר מכן, "אֲנֵא מִן אֶלְ-גְּהוּד", אשר תורגם לערבית על-ידי מוחמד עבד. גם השיר תורגם לערבית, על-ידי משוררת פלסטינית צעירה מנצרת, רימא אבו-ג'אבר, ואני אקרא אותו בערבית לאחר שאקרא אותו בעברית.

הערבית שלי אילמת

הֶעֱרַבִּית שְׁלִי אֵלְמַת
חֲנוּקָה מִן הַגְּרוֹן
מְקַלֶּלֶת אֶת עֲצָמָה
בְּלִי לְהוֹצִיא מֶלֶה
יִשְׁנֶה בְּאֵוִיר הַמְּחַנֵּיק שֶׁל מְקַלְטֵי נַפְשֵׁי
מִסְתַּתֶּרֶת
מִבְּנֵי-הַמְּשֻׁפָּחָה
מֵאַחֲרֵי תְּרִיסֵי הָעֶבְרִית.

וְהָעֶבְרִית שְׁלִי גוֹעֵשֶׁת
מֵתְרוֹצָצֶת בֵּין הַחֲדָרִים וּמְרַפְּסוֹת הַשְּׂכָנִים
מְשֻׁמֵּעָה קוֹלָה בְּרַבִּים
מִנְבָּאֵת בּוֹאֵם שֶׁל אֱלֹהִים
וְדַחְפוּרִים
וְאֵז מֵתְכַנְּסֶת בְּסֻלּוֹן
חוֹשֶׁבֶת אֶת עֲצָמָה
גְּלוּיּוֹת גְּלוּיּוֹת עַל שְׁפֵת עוֹרָה
כְּסוּיּוֹת כְּסוּיּוֹת בֵּין דְּפֵי בְּשָׂרָה
רְגַע עֵרְמָה וְרְגַע לְבוּשָׁה
הִיא מְצַטְמָצֶמֶת בְּכַרְסָא
מִבְּקֶשֶׁת אֶת סְלִיחַת לְבָהּ.

הַעֲרַבִּית שְׁלִי פוֹחֶדֶת
 מִתְחַזֶּה בְּשִׁקֵּט לְעֲבָרִית
 וְלוֹחֶשֶׁת לְחֲבָרִים
 עִם כָּל דְּפִיקָה בְּשִׁעְרֶיהָ :
 "אֶהְלֵן אֶהְלֵן".
 וּמוֹל כָּל שׁוֹטֵר עוֹבֵר בְּרַחוּב
 שׁוֹלֶפֶת תְּעוּדַת זְהוּת
 מִצְבִּיעָה עַל הַסְּעִיף הַמְּגוֹנֵן :
 "אֵנָּה מִן אֶל-יְהוּד, אֵנָּה מִן אֶל-יְהוּד".

וְהַעֲבָרִית שְׁלִי חֲרָשֶׁת
 לְפַעֲמִים חֲרָשֶׁת מְאֹד.

עכשיו אני אקרא את השיר בערבית, שזאת, אגב, הפעם השניה שאני קורא את השיר בערבית, הפעם הראשונה היתה לפני כחודש וחצי בערב שירה ערבי-עברי משותף בוואדי ערה לרגל האחד במאי :

عَرَبِيَّتِي خَرَسَاءُ / أَلْمُوجُ بِيَهَار
 من العبرية : ريما أبو جابر

عَرَبِيَّتِي خَرَسَاءُ
 غَاصَّة
 تَسُبُّ نَفْسَهَا
 دُونَ أَنْ تَتَفَوَّهَ بِكَلِمَةٍ
 تَنَامُ فِي هَوَاءٍ مَلَاجِي نَفْسِي الْخَانِقِ
 تَحْتَبِي
 مِنْ أُنْبَاءِ الْعَائِلَةِ
 خَلْفَ سِتَارِ الْعَبْرِيَّةِ.

وَعَبْرِيَّتِي تَهْتَاخُ
 تَتْرَاكُضُ بَيْنَ الْغُرْفِ وَشَرَفِ الْجِيرَانِ
 تُسْمَعُ صَوْتَهَا لِلْجُمُوعِ
 تَتَنَبَّأُ بِقُدُومِ اللَّهِ
 وَبِلُدُوزَاتِ
 وَعِنْدَهَا تَنْزَوِي فِي الصَّالُونَ

تفكر في نفسها
 ظاهرة ظاهرة على حافة جسدها
 مغطاة مغطاة بين اوراق لحمها
 لحظة عارية ولحظة مكسوة
 تنكش في الكنبه
 تطلب معذرة قلبها.

عربيّتي خائفة
 تنتكر بصمتٍ للعبريّة
 وتهمسُ للأصدقاء
 مع كلّ طريقةٍ على أبوابها :
 "أهلاً أهلاً"
 وأمام كل شرطيٍّ يمرُّ في الطريق
 تبرزُ هويّة
 تشير إلى البند المدافع :
 "أنا من اليهود ، أنا من اليهود".

وعربيّتي صمّاء
 أحياناً صمّاء للغاية.

הערבית והעברית, השפות האחיות, קרובות מאוד, כפי שהתבטא הדבר גם בהקראת השיר בשתי שפותיו. יותר מאלף שנים שימשו אותנו יחד, יהודי העולם הערבי, היהודים-הערבים, שתי השפות הללו, מימי רבי סעדיה גאון שנולד במצרים, בפיוס, ועבר לעיראק, ועוד לפניו, וביחד מילאו את עיקר חיי הרוח והחומר, היום והלילה, הפרנסה והתפילה, הפלספיה והחלומות, השירה והפרוזה. רוב הזמן היו השירה וההלכה עבריות, קרובות לשונות הרבים של המקרא, התפילה והמדרשים; ואילו הפרוזה, משלימתה של השירה, אשר ביקשה לתקשר עם העולם המודרני ומושגיו, ואשר דרשה יותר גמישות לשונית וחדשנות, ובתוכה הפילוסופיה, חקר הפואטיקה, וגם חלק מן ההלכה, היתה על-פי רוב ערבית.

אחד מגדולי משוררינו בימי הביניים, משה אבן-עזרא, הוא אבן הרון, בן ספרד היא אֶלְאֶנְדֶּלֶס, דיבר בספר הפואטיקה שלו, אשר דן בשירה העברית אבל נכתב בערבית, בשבח "המדברים צחי-הדיבור בשתי הלשונות". שתי הלשונות היו זקוקות לו לאדם היהודי כדי שיהיה אדם שלם; השפה אותה ידע כל אדם כשפת אמו היתה הערבית, הערבית-היהודית, ובתיווכה הוא הכיר גם את התרבות הערבית הלא יהודית, התרבות הכללית בת הזמן, במידות משתנות; ולצדה היתה העברית, שפת הדת וההיסטוריה והתפילה והקהילה, וגם שפת השירה, המקאמה, ההלכה, אשר ניסו לעמוד באתגרים האמנותיים, הפואטיים והלשוניים שהעמידו לפניהם המודלים הערביים. אבן עזרא כתב בהערצה גדולה כי "השירה היא חכמת הערבים", ובחר ללכת בשירתו

העברית בעקבות המסורת הערבית; באפיינו את הערבית אותה אהב ועליה גדל הוא השתמש במשל מקובל: "לשון הערבים בין הלשונות כעונת האביב בין העונות" ("לסאן אלערב בִּינְ אַלְאֶלְסֶנָה כְּזֶמַן אֶלְרִבִּיעַ בִּינְ אֶלְאֶזְמַנָּה"). ואיך נותר על העושר הזה ועל הקרבה של שירתנו אל השירה הערבית? כתב רבנו יהודה אלחריזי (אשר נודע בשמו הערבי כיחיא אבן סלימאן אבן שאול אבו זכריא), גדול בעלי המחברות העבריות, בעל התחמוני, בעל התרגום למקאמות אלחריזי העיראקי, על התעוררותו לכתוב בלשון ישראל מתוך קנאתו בשפעת הספרים הנהדרים הכתובים בלשון ישמעאל הרחבה, והבהיר: "דעו כי השיר הנפלא, אשר בפנינים ממולא, היה בתחילה לבני ערב לנחלה... ולהם על משוררי תבל המעלה הראשונה... ואף על פי שיש גם בכל אומה משוררים, ומתעסקים במלאכת השירים, כל שיריהם לנגד שירי ישמעאלים לא לעזר ולא להועיל... כי אין השיר הנעים במבטאו, הָעֶרֶב במקראו... כי אם לבני ערב לבדם, וכל הגויים כאין נגדם". אבל למרות ששתי השפות שלנו קרובות כל כך, ושתי השירות קרובות כל כך, השיר שקראתי לכם נשמע שונה בשתי השפות, ואף אני לא יכולתי לכתוב אותו בשתי השפות, אלא רק בעברית. לשם הערבית צריך הייתי תרגום, כלומר מתרגמים אשר ירצו בהעברת השיר בין השפות. ושונה מאוד הדבר להגיד בעברית "הערבית שלי אילמת", ולהסתפק בערבית שכל ישראלי יודע, של "אהלן וסהלן", ושל "אנא מן אל-יהוד", מאשר להגיד את הדברים הללו בערבית; ובתרגום קרה שמה שהיה במקור העברי בערבית, נמצא בערבית כחלק מטקסט ערבי שלם, כלומר כאילו נאמר במקור בעברית, כלומר השיר בערבית הוא רק בערבית, ואילו השיר בעברית מכיל גם ערבית; עוד אני צריך לחפש את הערבית שתאפשר לי להכניס אליה מילים עברית וערבית-יהודית. בעברית, האמירה "אנא מן אל-יהוד", המכריזה על היהודיות בערבית, נשמעת קודם כל כערבית, ואילו בערבית זו הכרזתו של היהודי, שהתמעטה בשפה זו.

*

בזכות המתרגמים יכולתי לעבור בין השפות, כלומר לחזור לערבית, שבמובן עמוק מסוים היא שפת השיר הזה, ושפת הסיפור "אנא מן אל-יהוד", אבל באותו מובן גם לא הייתי כותב אותם בערבית, כי לא הייתי נתון בתוך אותו מאבק, ובאותו חוסר, כי הערבית שהיא שפת השיר ושפת הסיפור היא הערבית החסרה; בערבית אולי הייתי כותב את השיר "עֶבְרִיתִי חִרְסָאֵךְ" ("העברית שלי אילמת"). זאת ועוד, השיר הזה, על חוסר הערבית, אומנם אומר כי הערבית שלי אילמת, אבל מתחיל קודם כל באמירה: "הערבית שלי". אחר כך מגיעה האילמת, אבל קודם כל היא הערבית שלי, וכך הוא תובע עליה בעלות, וזיכרון, ושייכות, אני שייך לה והיא שייכת לי. לראשונה יכולתי לומר, ובאופן גלוי, כאמירה לעצמי ולאחרים. את הבעלות הזאת, והשייכות, שבה פותח השיר, הבנתי כמובן זמן ארוך לאחר שהוא כבר נכתב.

אתם, אשר גדלתם בערבית, ונעתם אולי בעיקר בין הערבית הספרותית, הפְּחָא, ובין המדוברת, העֶמְיָא, אולי אינכם מרגישים את תחושת החנק הזאת, של שפה קרובה, שהיא חלק מכם, חלק הנפש, אבל שאינכם יודעים אותה והיא נחנקת בתוכם, מוסתרת. אולי אין אתם מכירים את התחושה שאותה שפה עיקר קיומה בקלות, ובהן היא למעשה מקללת את עצמה, מודיעה לרגע על קיומה עדיין, כי מחיקה מוחלטת היא בלתי-אפשרית, אבל באותו רגע של קיום וגילוי היא מוסיפה גם על מחיקתה; שפה הישנה כאותם פועלים חסרי רשיון המהגרים לעיר הגדולה וישנים במקלטיה הנסתרים, מפחד המשטרות, שפה המסתתרת אפילו מבני המשפחה, למרות שגם

אצל כל בני המשפחה האחרים היא קיימת, היא הסוד הגלוי-נסתר של המשפחה, שלעיתים לא מדובר בתוך המשפחה, ולעיתים לא מדובר מחוץ למשפחה.

אולי אני צריך לספר לכם משהו על הערבית בישראל, כשפה של יהודים, על מקומה בתוך המשפחה ומחוץ למשפחה, וההשתנות של המקום שלה בין הדורות השונים. למעשה אספר לכם על המשפחה שלי. אמי נולדה בבגדאד בשם סְמִיכָה קַחְטָאן, ושפתה הראשונה היתה הערבית-היהודית-הבגדאדית. לישראל היא הגיעה בגיל חמש, ולמדה את העברית, שפת הארץ החדשה, לפני הוריה; הם כמובן הכירו מעט עברית עוד קודם לכן, מילים רבות מהעברית נכנסו לערבית-היהודית, וסבי גם הכיר את התפילה, אבל היתה זאת עברית אחרת, שונה בתחבירה, באוצר המילים שלה, ואף במבטא: הם הכירו מילים עבריות שמבטאים את אותיותיהן כמו שמבטאים את אותיות הערבית במבטא היהודי-עיראקי, אבל העברית בישראל, שהושפעה מדרכי ההיגוי של האשכנזים וגם של הספרדים, אבל בהחלט לא מאלו של העיראקים ושאר היהודים-הערבים, נהגתה אחרת. ואמי, בגילה הצעיר, קל היה לה יותר מלהוריה ללמוד את השפה החדשה, את העברית, ולאמצה כ"שפת אם" חדשה; ואחרי שלמדה אותה היא "שכחה" את הערבית; כלומר, היא לא באמת שכחה את הערבית, היא המשיכה לשמוע ערבית כל ימי חייה הוריה; היא היתה שומעת אותם מדברים ערבית, מבינה, ועונה להם בעברית, והם כמובן היו מבינים אותה.

למה היא "שכחה" את הערבית? היתה איזו מורה שבא הביתה, אולי כשהיא היתה בחטיבה, וביקשה מן ההורים שלה להפסיק לדבר אתה ערבית; אבל גם בלי אותה מורה, שבקשתה כלל לא קוימה מצדן של הוריה, כל ילד יכול היה להבין באותו הזמן כי הערבית בישראל סומנה כשפת אויב, וגם כשפה נלעגת וכשפה נחותה, וזאת מתוך התנשאות של מערב על מזרח שלא נזקקה כלל להוכחה, שכדי לקבל אותה לא היה צריך להכיר בכלל את השפה ואת עושרה, או לקרוא אצל אבן עזרא. לא היה נעים לילד עיראקי שהוריו ילכו עמו ברחובה של עיר ישראלית ויפנו אליו בערבית, יקראו לו "בְּדִלְפִי", ויהודים רבים למדו לשנוא את מזרחיותם וערביותם, "לתקן" את מבטאם לעברית "נכונה", כלומר אשכנזית-צברית (וכמובן שלא אשכנזית-מזרח-אירופית), לצבוע את השער לבלונד, לבקש מן האבות לגלח את שפמיהם, ולבקש מן הנגנים לשבור את עודיהם שיהיו לגיטורות, ומן הזמרים שישטיחו את רבעי הטונים והסילסולים.

אולי כדאי להגיד משהו על השפות הרבות של היהודים, השפות שיהודים הגיעו איתן לישראל, או שדיברו בהן בישראל לפני הציונות, ועל היחס של הציונות אליהן. יהודים הגיעו ממקומות רבים, עם שפות שונות, הקשורות למקומות שבהם הם חיו, אבל לרוב עם ניבים יהודיים של שפות מקומיות, לעיתים ממש שפות עצמאיות: יהודי תורכיה, יוון, בולגריה, צפון מרוקו וחלק מיהודי ארץ-ישראל, אשר הגיעו אליהן מספרד בגירוש של 1492, דיברו בתחילת המאה העשרים ספרדית-יהודית, ספניולית (שלה שמות רבים, כחכיתיה בצפון מרוקו, וגיוזימו, ולדינו), ולא תורכית או יוונית, אך הספניולית כמובן הושפעה מאוד משפות אלו ומשפות נוספות; יהודי פולין דיברו יידיש, המכילה יסודות של גרמנית מוקדמת, עם השפעה חזקה של השפות הסלאביות, וביניהן הפולנית; ויהודי בגדאד דיברו ערבית במבטא שונה מן המוסלמים והנוצרים, ובתוך הערבית שלהם היו יסודות רבים מן העברית והארמית, שאותם לא יכלו שומעים מוסלמיים או נוצריים להבין, וכן יסודות מן התורכית והפרסית הקרובות לעיראק.

בשפות הללו נוצרו יצירות יהודיות רבות, ספרות, פרשנות דתית ושירה עממית. אי אפשר כמעט, לדוגמא, לדבר על יצירת נשית יהודית אם בוחנים רק את העברית, ללא שפות היהודים. הציונות האשכנזית, אשר אבותיה הגיעו בעיקר מאירופה, ביקשה לחדש את קיומו הפוליטי של

העם היהודי, בין השאר על ידי החייאת השפה העברית הישנה; השפה העברית מעולם לא מתה ממש, אבל בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 היא הפכה לשפה מדוברת, כאשר במבטאה נוצרה פשרה בין המבטא האשכנזי והספרדי, או בין מבטא האותיות האשכנזי, למעט הת"ו הרפויה, והטעמה ספרדית, בלי קשר למבטא היהודי-ערבי. כדי להשליט את העברית, מה שנראה לרוב ראשי הציונות כצעד הכרחי ליצירת עם יהודי חדש בישראל, הם נאבקו עם השפות היהודיות הרבות, ובתחילה בעיקר עם היידיש, שהיתה שפה מאוד נפוצה, שפתם של יהודי מזרח אירופה, שפת אמם של רוב הציונים בתחילה.

כלפי היידיש היתה התנגדות עצומה מצד הציונים דווקא בשל כך שהיא היוותה איום מבית, מנפש, היא איימה להיות שפה ראשונה, היו מי שחשבו שהיא צריכה להיות השפה של ישראל החדשה. המיתוס של הציונים היה של מחיקת העבר שלהם, מחיקת הגולה היהודית, וחלק ממה שחלקם ביקשו להשליך מאחור היה היידיש; בשלב הראשון זה היה סוג של התאבדות, מחיקה של חלק מעצמך, ולפעמים, כידוע לכולנו, את האכזריות הגדולה ביותר אתה מפנה כלפי עצמך. אחר כך זה לא היה רק התאבדות, וכשפליטי השואה באו, הם אולצו לוותר על היידיש, ויתכן כמובן שבכל שלב רק מיעוט בחר בכך באמת, ועל האחרים זה נכפה. היחס כלפי הערבית מצד הציונים גם הוא היה קיצוני ונוקשה, כמו היחס ליידיש, ואלו שתי השפות שזכו לניסיון המחיקה החריף ביותר. אבל ניסיונות המחיקה כלפיהן היו בעלי מאפיינים שונים מאוד.

ביחס לציונים האשכנזים בתחילה, עוד לפני הקמת מדינת ישראל, הערבית היתה השפה של האחר הגמור, של הפלסטיני בן הארץ, המתמודד עמם על הזכות הפוליטית להגדרה עצמית, והזכות לבעלות על הקרקע וההיסטוריה של הקרקע. חלק מהציונים, בשלב הראשון, למדו ערבית, דיברו בה, וחלקם התייחסו אליה ברומנטיקה מסוימת, שאופיינית לרומנטיקה אירופית מול המזרח, וראו בפלסטינים שורשיות מסוימת, כאילו הבדווים הם מעין צאצאים ישירים בתרבותם, דיבורם ומראם לאברהם אבינו מלפני 4000 שנה. אבל אצל רוב הציונים סימנה הערבית כאמור גם נחיתות עקרונית, של מזרח יחסית למערב, וגם סימנה את הפלסטינים, שהפכו להיות באופן ברור יותר ויותר האויב של הציונים. ב-48, עם המלחמה, רוב הפלסטינים גורשו, ועמם גורשה שפתם. רבים ממקומות הישוב של פלסטינים איבדו את שמם הערבי (שלעיתים היה קשור לשם עברי קדום יותר מתקופת המשנה או המקרא), אשר נמחק מן המפות והשלטים, וקיבלו שמות עבריים; ולעיתים שרדו השמות הערביים, למשל בשכונות הירושלמיות קטמון, טלביה, בקעה, מלחה ועוד. "במקום" הפלסטינים, ואני אומר זאת כמובן במירכאות כפולות ומכופלות, הגיעו לישראל בראשית שנות החמישים מאות אלפי עולים יהודיים מהעולם הערבי, והערבית שלרגע אבדה שבה, ועמה הפחד שהיא עורר אצל האשכנזים. זאת כמובן הפרזה, כי בין יהודי הארץ עד תחילת המאה ה-20 היו שלוש קהילות, של ספרדים, אשכנזים ומסתערבים, דוברי לאדינו, יידיש וערבית, אך אם עד שלב מסויים במאה ה-19 היו הספרדים והמסתערבים יחד רוב, הרי שבמאה העשרים הם הפכו מיעוט, וערבית בארץ נתפסה כשפה פחות ופחות יהודית (אם כי רבים הסיפורים על אשכנזים בני היישוב הישן שדיברו ערבית, ואף היה ניסיון למעין מילון ערבי-יידישאי).

רוב יהודי עיראק עזבו אותה בין ראשית 1950 לסוף 1951, במידה רבה בעקבות אילוף ומניפולציה של שתי הממשלות, הישראלית של דוד בן-גוריון והעיראקית של נוֹרִי אַל-סַעִיד, תוך כדי ויתור על אזרחותם ורכושם. וכאן, אני חושב, אם להשוות את היחס לערבית בארץ ליחס ליידיש, היה רצח, לא התאבדות. מישהו חיזוני תבע כוח לוותר על הערבית, כמסמלת אויב ונחיתות תרבותית, בלי הכרה אמיתית של הערבית. היהודים מן העולם הערבי נתבעו, ובעיקר

הילדים שנשלחו אל בתי-הספר הישראליים, למחוק את הערבית, אלא אם התגלגלו לאחר מכן לשירותי המודיעין. וזה כמובן הוביל להרבה שנאה עצמית, והרבה הכחשה. הם נדרשו להחליף שמות ערביים, ולתקן את המבטא העברי שלהם, מה שהיה קשה מאוד לעיראקים, שביטאו את עיצורי העברית כמו הערבית (מה שאולי נכון יותר היסטורית ביחס לעברית החדשה). כך נוצר בארץ מצב מוזר בו דווקא מי שסומנו כמעמד נחות, גם מעמדית, הם אלו המדברים נכון, ואילו האליטה מדברת לא נכון (וכך כשהציגו את "גברתי הנאוה" בעברית, הפרופסור לימד את העלמה המזרחית מן הפריפריה כיצד לבטל את ההבדל בין האל"ף לעי"ן ובין החי"ת לכ"ף הלא דגושה, וכיצד לבטא את הרי"ש החדשה שהומצאה בארץ), ומכאן נוצרו אובססיות אחרות, למשל לתקן זכר ונקבה בשם המספר, בניגוד לעברית של לשון חכמים שנטתה לעירוב מסויים ביניהם (כדברי משה אבן עזרא: "כל שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו").

בשונה מהיידיש של יהודי מזרח אירופה שהחרדים האשכנזים המשיכו לדבר בה וממשיכים, רוב היהודים מהעולם הערבי, מעיראק ועד מרוקו, מחלב ועד תימן, בהדרגה, בשלבים שונים, ויתרו על הערבית, והרבה מהניבים של הערבית-היהודית אין להם היום יותר דוברים, מלבד חוקרים וזקנים, והם אבדו לנצח (כמובן, יש גם קבוצות המזרחיות שלא דיברו ערבית, אלא כורדית, פרסית, ספניולית, בֶּרְבֵּרִית – וגם אלו התבקשו להשתתק); המלחמה הגדולה היתה על הילדים, ובכך הציונות פחות או יותר ניצחה; אנחנו הנכדים אולי מנסים במידה כלשהי להפוך את היוצרות, אבל אחרי ששפת אבותינו הפסידה.

הערבית נשארה כשפתם של הפלסטינים אזרחי ישראל, כלומר לא הערבית-היהודית, אם כי יש בערבית הפלסטינית-ישראלית תופעות הדומות לערבית-היהודית, כמו ריבוי הכנסת מילים עבריות למשפטים, וכן ראיתי מישהו מאבו-גוש (או ליתר דיוק אבו-עיוש) כותב הודעות כתובות בטלפון סלולרי, שכנראה לא היו לו בו אותיות ערביות, בדיוק באותו תעתיק עברי של הערבית שמקובל היה בערבית-היהודית. אצל יהודים היא שרדה באופן חלקי, במילות חיבה, ברכה וקללה, במוזיקה, בצליל של המילים (וכמובן גם אצל אלו שהלכו לשירות הביטחון, ושעובדת היותם ערבים-יהודים הפכה נכס לשירותי המודיעין, כגון המסתערבים, אלי כהן, וכו', וכן קבוצה יותר קטנה מספרית, שהמשיכה עם הערבית במחקר, בכתיבה ספרותית ובתרגום).

*

ואני אמשיך בעוד מקרה משפחתי, ואתם יודעים, ההיסטוריה היא לפעמים היסטוריה של המון אנשים, ולפעמים היא פשוט המשפחה, ואני משתמש במשפחה שלי להסבר של ההיסטוריה, ואני חושב שהדברים קרובים למה שקרה אצל הרבה אחרים, אבל גם מה שקרה במשפחה שלי קרוב ללבי, והוא ההיסטוריה שלי. קרה המקרה וכשאתי בני שבע עשרה סבתי, שכבר היתה חולה, חזרה לדבר בחודשי חייה האחרונים רק ערבית, בלי עברית; היא "שכחה" את העברית. תארו לכם כמה מוזר זה לנכד, שפתאום אין לו שפה משותפת עם סבתו. היא לא דיברה עוד עברית, אני לא ידעתי עדיין ערבית. למדתי מעט ערבית בבית-ספר, שנתיים, אבל לא ברצינות רבה, ומן הבית הכרתי באמת מילים של חיבה וקללה, ושאלת "מה שלומך?" העיראקית הנצחית, "אַשְׁלוּנֶכּ" (כלומר, מה הצבע שלך), וכמובן הרבה סלנג ערבי, לאו דווקא עיראקי, שחדר לעברית: אחלה, סבבה, יאללה, אודרו, פינג'אן, סחפ, מנגל, גיאבר, טאווייל, פשלה, דחפה, חרפה, רֶסְמִי (והרבה מילים שחדרו לעברית כבר בימי הביניים, ואין אנו שמים לב למקורן: תאריך, קוטר, או בעת חידוש העברית: אדיב, וכמובן המילים העתיקות הרבות המשותפות לנו: יד, עין, ראס, חרב, מטבח והמספרים).

לא ידעתי איך לדבר איתה, לא יכולתי. ומה שנראה היה לנו "נורמלי" קודם לכן, שהסבים והסבתות מדברים שפות אחרות ומבטאים אחרים, ואילו לנו רק עברית (ואנגלית), ומבטא ישראלי, נורמלי כל כך עד שחשבנו שבכל דור כך, נכדים דוברים שפות חדשות ושוכחים שפות ומבטאי סביהם, אולי כך יעשו גם נכדינו ונכדותינו, פתאום הפך למאוד לא נורמלי. פתאום הרחוב פלש אל הבית, פתאום לאט לאט התחוויר לי איך המדינה, בהחלטות של שרים או פקידים, החליטה שלא אדבר עם סבתי בסוף חייה.

לאמא שלי אין מבטא עיראקי, כמעט ואין. רק כשהיא מבטאת את שמות המאכלים העיראקיים אפשר לזהות את המבטא העולה מאחוריהם. לסבי ולסבתי ולחלק מן הדודים והדודות היה כמובן מבטא עיראקי, ומבטא עיראקי כבד. המבטא העיראקי, ובכלל המבטא המזרחי, הוא נושא לקומדיות בישראל (כתב על כך דרור משעני יפה והכתיר הדברים "המזרחי כהפרעה לשונית"), או לבושה (למרות שמצד שני לפי שולחן ערוך וההלכה הספרדית, מי שלא מבטא חי"ת ועי"ן בקריאה בתורה, למשל, לא יכול להוציא את הציבור ידי חובה, לא יכול להיות שליח ציבור). יש מקומות שבהם המבטא המזרחי עדיין בולט, בהם הוא שרד יותר, ואולי יותר מן העיראקים הקפידו על כך התימנים והמרוקאים, אולי גם בגלל שאותם שלחה המדינה לעיירות גבול מרוחקות, ושם הם היו הקבוצה הדומיננטית ולא ויתרו על מבטאם, ואילו העיראקים הגיעו רובם לערים הגדולות, לרמת-גן ולשאר הערים שסביב לתל-אביב, והתערבבו בהן. במבטא העיראקי בולטת ההגייה שהולכת בעקבות ההגייה של הערבית, וכנראה ההגייה העברית הקדומה, ולא רק של החי"ת שבעברית הישראלית החדשה, כלומר האשכנזית, כלומר זאת שגם אני מדבר, הפכה לכ"ף לא דגושה, והעי"ן שהפכה לאל"ף, אלא גם נמצאת בה הקו"ף שבעברית החדשה הפכה לכ"ף, הטי"ת שהפכה לת"ו, הצד"י שהפכה לאות שכנראה נלקחה מן הגרמנית בכלל, ונאמרת תִּסְדִּי, הו"ו שנהגית עכשיו כב"יית לא דגושה, הת"ו והדל"ת הרפויות שנאמרות עכשיו כדגושות, הגימ"ל הלא דגושה שבוטא בה כעי"ן הערבית (מעין רי"ש גרונית) ועתה נהגית כדגושה, הרי"ש שנהגתה כרכה (במבטא העיראקי לא היתה הגיה שונה לב"יית הלא דגושה, שנהגתה כדגושה).

העברית עצמה אינה זרה לנו, יהודי המזרח, כמובן. היא שפת התנ"ך, היא אחות לערבית ולארמית, היא שפת התפילה, היא שפת רבים מספרינו ושירתנו, והיא שפתנו המדוברת עכשיו. היה הרבה יותר מצחיק, באמת, לוי היתה הציונות האשכנזית בוחרת ביידיש כשפה הלאומית של מדינת ישראל, ואז וודאי היתה מתקיימת התנגשות תרבותית אחרת בין יהודי המזרח ויהודי אירופה. אבל העברית הופכת לזרה לנו ככל שהיא מתרחקת מן הערבית, העברית היא שפה משפות המזרח-התיכון, והיא מוכרחה לטעמי, כמו שאמר פעם פרופ' ששון סומך, את הערבית כדי להתקיים, כדי לחיות חיים אמיתיים מלאים, ובוודאי שמבחינתנו, יהודי העולם הערבי, אשר כל מסורתנו קשורה לערבית. גם מבחינת הדיאלוג שלנו עם עצמנו, ועם העולם הערבי.

אני לומד ערבית היום, פֶּצְחָא, אבל עדיין בשלב מוקדם של כך. את השיר כתבתי כמובן כשלא ידעתי ערבית, ולמעשה השיר הזה הכריח אותי, או לפחות שלח אותי, ללכת ללמוד ערבית. והמרחק שעברתי מאז עושה אותו מעט רחוק ממני, למרות שעדיין לא לגמרי. הערבית שלי כבר אינה אילמת, ובוודאי שלא חרשת, אבל עדיין אינה מדברת שוטפת, ועוד איני יכול לכתוב בה ממש, ולהתחיל לנסח ערבית שתהיה שלי, שיהיה בה הידהוד העברית והארמית, כפי שהעברית שלי נזקקת להידהוד הערבית והארמית.

הערבית שלי, אני מאמין, משנה את העברית שלי, ואת היכולת שלי לכתוב בעברית. בשיר לארז ביטון כתבתי: "הערבית שלי חסֶּה / את היהודית המרוקאית ואת הערבית הבגדדית".

עכשיו היא מעט פחות חסרה, הן את הערבית והן את העברית של אחרי המקרא ולפני הציונות, של התלמוד, המדרש, לשון החכמים, ההלכה והפיוט.

לפני כשלוש שנים, כשנפטר סמיר נקאש, הסופר היהודי-עיראקי אשר הגיע בגיל 13 לישראל וכתב בה בערבית יום עד מותו, אולי הסופר הערבי-היהודי הגדול ביותר במאה העשרים, התגברה בי תשוקה לכתוב ערבית. עדיין לא ידעתי ערבית, וגם היום, לאחר כמעט שנתיים של לימודים, עדיין איני יכול לכתוב בה דברי ספרות. אני קורא, שומע. אני נזקק לתרגום, דרכו אוכל לעבור אל השפה האחות, שקיימת בי אילמת, ופועלת במקביל לעברית, המדברת אותי. אני זקוק למתרגמים כדי להפוך לסופר ערבי.

הגעש של העברית החדשה מבהיל ומהפנט. אני אוהב את הגעש של המשיח בעברית, של האל, של נבואותיו, וזוכר את שכתב גרשום שלום בגרמנית, כי העברית לא תישאר אילמת בשפה שבה השביע האל את נביאיו. אני נחרד מן העברית שבה מיישרים ומשטחים שדות, כלומר עוקרים עצי זית, מן העברית שבה יש כתרים המחביאים את המצור, ובה הבולדוזר אומר את דברו לבניינים אילמים. העברית הישראלית שלנו לעיתים מאוהבת בעצמה ונקרעת בין הקצוות, לעיתים היא מתביישת מול אחותה הגדולה, העברית הרבנית והמקראית, כילד סורר. אך לרוב היא לא זוכרת את הוריה ואת קרוביה, ואז יש בה רב מן החירשות והעיוורון, והתרוצצות בלתי פוסקת, שאין בה שובע, והיא כואבת ומכאיבה, כועסת ומכעיסה.

אני אוהב את העברית, היא שפתי הראשונה, רק בה אני יכול לכתוב ולהתקיים באמת, ולפני מותי כנראה אשכח את כל השפות האחרות שלמדתי ואזכור רק אותה. אבל הדרך היחידה שהיתה לי, מבחינתי, לשחרר את העברית שלי, וכן לא להוסיף לכתוב שוב ושוב, לאורך כל חיי, גרסאות חדשות לשיר "הערבית שלי אילמת" או לסיפור "אנא מן אל-יהוד", היתה ללכת אל הערבית והעברית הרבנית. רק איתן יכולתי להשתחרר מן הכעס הגדול על העברית, מהפניית המבט המאשים על האשכנזי, מהצורך לכתוב שירי התנגדות לעברית בעברית, ולהתבונן במשפחה, ובעצמי, ולכתוב מחדש בעברית, שהיא גם חלק מן המזרח ושפותיו.

*

אחרי שאמרתי מה שאמרתי על עצמי, על משפחתי, על העברית והערבית, על השיר, אני רוצה להגיע לסיפור "אנא מן אל-יהוד" ולתרגומו, שבגללם אנחנו נפגשים. קודם כל זה הזמן והמקום להודות למתרגם, מִחְמַד עֶבּוּד, על עצם הבחירה לתרגם, ועל התרגום הרגיש והמאמר המצורף אליו. עבד העביר אותי למקום אחר, ופתאום ירושלים שלי, שזוכרת בעברית את בגדאד ואת פלסטין שלפני 48, קיבלה נוכחות בתוך הערבית, ובקהיר. והסיפור שלנו, היהודים אשר באו מן העולם הערבי לישראל, היהודים-הערבים, ובעיקר סיפור בני הדור שלי, אשר לא נולדו בעולם הערבי ולא למדו בו, אלא נולדו להורים שבאו משם (או כמוני לאם שבאה משם, ולאב שבא ממקום אחר, להורים מגרמניה ומתורכיה), סיפור אשר אין אנו יכולים לכתוב אלא בעברית, וחשבנו כי לא ישמע "שוב" בערבית, והנה הוא נשמע, ולו במעט, בערבית, ואני מקווה כי כמה מן העותקים של "אל-הילאל" התגלגלו לבגדאד השסועה והעצובה שלנו ונקראו שם ולו במעט, למרות שאיני יודע כמה הם יוכלו לעורר בה עניין בסערת הקרבות הנוכחית. הימצאותה של האוזן הקשבת של עבד, ונכונות כתב-העת אל-הילאל לתת לדברים בימה, אינם מובנים מאליו מבחינתי, והם מהווים מבחינתי הזמנה לדיאלוג, שהוא גם אישי וגם קולקטיבי, בין היהודים בני העולם הערבי, היהודים-הערבים, ובין העולם הערבי הגדול ותרבותו.

הקרע האיום אשר כפתה עלינו ההיסטוריה, קרע שהוא גם פנימי לנפשנו וגם חיצוני, מן העולם הערבי והתרבות הערבית, קרע הנמשך מזה שנות דור, הוא דבר שיש לתקנו, ואני מקווה שנמצא לכך שותפים בעולם הערבי, אשר עדיין זוכרים את שותפותם ארוכת השנים של היהודים בהיסטוריה של העולם הערבי, ובתרבותו. אתן דוגמא קטנה: שני המלחינים העיראקים היהודים המפורסמים, צאלח ודאוד אל-כוויית, אשר אני מעריץ של המוזיקה שלהם (בשל הנתק הארוך אנחנו עדיין ערבים של שנות הארבעים והחמישים, לפחות מבחינה מוזיקלית, מקשיבים לאום כולתים, סלימה פאשא, לילא מורד, זוהרה אלפסיה, נאזם אלעזלי, בנוסטלגיה של מהגרים, רק לאט מעדכנים את הטעם המוזיקלי שלנו, הנה אני מקשיב גם לאלהאם אַלְמַדְפַּעִי ולכאדם א-סאהר הפועלים כיום במוזיקה העיראקית), נמחקו הן מן ההיסטוריה העיראקית, בהוראתו האישית של צאדם חוסיין, אשר אסר להשמיע אותם, והן מן ההיסטוריה והתרבות היהודית, אשר נכתבה בישראל בעיקר על-ידי אשכנזים, שם המוזיקה שלהם לא התאימה לאוזניים של קובעי הטעם. בשנים האחרונות בהקשר שלהם יש תנועות קלות של תיקון, הן בעיראק והן בישראל, אך דרך ארוכה עוד עומדת לפנינו.

אגב כאן, בקהיר, באחד מדוכני הפושרי ברחובות, שנשא את השם "כושרי אַצְלִי", שאל אותי המלצר מהיכן אני וענית "מן אורשלים אלקודס". המלצר התבלבל לרגע, ואז הקשה ושאל אם מאורשלים או מאלקודס, שכן למיטב ידיעתו אין מדובר באותו מקום. אמרתי שאני מאורשלים. ואז הוא שאל אם אני "יהודי אצלי או מן אל-יהוד אל-ערב". מצד אחד, מוזר היה לשמוע שגם בקהיר יהודי-אצלי, מקורי, הוא יהודי אירופי (ועל כן אולי שמו עורכי גיליון אל-הילאל שבו פורסם התרגום על הכריכה את צילום מסגד אל-אקצא, שיסמל את ירושלים, ואת דמותו של יהודי חרדי חסידי, שיסמל את היהדות, אף על פי שיהודי מצרים לא נהגו מעולם להתלבש בלבוש חסידי). מצד שני, מרגש היה לשמוע ברחובה של קהיר, בדוכן כושרי, בפשטות כזאת, את אפשרות קיומם של היהודים-הערבים.

הסופרים שלנו, מעיראק, כתבו כידוע לכם ערבית גם בראשית שהייתם בישראל, אחרי שבר הקהילה ב-1950 ו-1951. חלקם התמידו בערבית, כיצחק בר-משה, סמיר נקאש ואיבראהים עובדיה (ושלושת אלה, שלושת הגדולים האחרונים נפטרו האחד אחרי השני בשנים האחרונות). אחרים עברו אחרי זמן מה לעברית, אחרי שנים של עבודה בעיתונות הפלסטינית, ומעברם נבע בעיקר מסיבות מעשיות: בעולם הערבי הרחב, וגם בין הפלסטינים, קראו אותם פחות ופחות, למשל את סמי מיכאל ושמעון בלס, כי החוויות שלהם היו שונות, והדילמות אחרות, ואיך אפשר היה לצפות שבאותם ימים יעניין את הפלסטינים בישראל לקרוא על חוויות המעברה של היהודים-העיראקים? ואילו בני הקהילה העיראקית בישראל, ובעיקר בני הדור החדש שהתחנך בבתי-הספר כאן, כבר לא ידעו לקרוא ערבית ספרותית, ולא יכלו לקרוא אותם בשפה זאת.

אני מניח שאני לא אצליח לכתוב "שוב" בערבית בימי חי, אף-על-פי שאני לומד, כאמור, ערבית מזה כמעט שנתיים, ואני מתעתד להמשיך וללמוד אותה כל חי. קשה, בכל זאת, לסופר להחליף שפה, אף על פי שרק בפסקה הקודמת הזכרתי שמות של כאלו שהצליחו. אני מקווה שאצליח לתרגם ספרות ערבית לעברית (וכבר עשיתי מספר ניסיונות כאלו עם שיריו של ניזאר קבאני), ואני מקווה להמשיך ולכתוב ספרות ערבית משלי – בעברית, בדומה לאותם מרוקאים הכותבים ספרות ערבית בצרפתית, והעברית, כידוע לך, קרובה לערבית הרבה יותר מן הצרפתית. אבל האפשרות היחידה שהספרות שאני כותב, אשר מושפעת מאוד מן העושר העצום של הספרות הערבית הגדולה (ואני חושב שאפשר לדבר על סופרים מזרחים רבים אחרים אשר גם הם

כותבים ספרות ערבית, או ספרות הקרובה לספרות הערבית, בעברית), תנהל דיאלוג פורה עם הסופרים הערביים האחרים, האפשרות היחידה היא בעזרת תיווך התרגום "חזרה" אל הערבית. ועל-כן הבחירה של עבוד לתרגם בסופו של דבר את סיפורי היא חשובה לי כל כך.

*

אקרא לפניכם את הפתיחה לסיפורי "אנא מן אל-יהוד", המצוי לפניכם בעברית ובתרגום

לערבית:

"בזמן שהוא התהפכה לשוני, ועם שהגיע ראש חודש תמוז נתקע לי בפה, עמוק עמוק בגרון, עמוק מן הגרון, המבטא הערבי. כך כשהייתי באמצע הליכת רחוב חזר אלי המבטא הערבי של סבא אַנְוָאר עליו השלום, וכמה ניסיתי להוציא אותו מתוכי ולהשליכו באחד הפחים הציבוריים ככה לא הצלחתי. ניסיתי לרכך את העי"ן לרכך את העי"ן כמו אמא שעשתה זאת בילדותה נוכח המורים ומבטי שאר התלמידים, אבל זרים עוברים רק קיבעו אותי במקומי, ניסיתי לרכך את החי"ת ולעשות אותה כ"ף, ניסיתי להרחיק את הצד"י מן הסמ"ך, ניסיתי לצאת מן הק"ע העיראקית הזאת, ולא צלח המאמץ. ושוטרים התחילו לעבור מולי ברחובות ירושלים תקיפים, התחילו להצביע עלי ועל זקני השחור באצבעות מאיימות, התחילו להתלחש ביניהם בניידות, התחילו לעצור אותי ולדרוש בשמי ובזהותי. ואני מול כל שוטר עובר ברחוב הייתי מבקש לעמוד מהליכתי ולשלוף את תעודת-הזהות שלי ולהצביע על סעיף הלאום ולומר להם, כאילו אני מסגיר סוד שֶׁפֶטוֹר אותי מאשמה גדולה: "אֲנִי מִן אֶל-יְהוּד, אֲנִי מִן אֶל-יְהוּד".

"فِي تِلْكَ الْفِتْرَةِ انْقَلَبَ لِسَانِي، وَعِنْدَ حُلُولِ شَهْرِ تَمُوزِ التَّصَقَّ بِسَفْفِ حَلْفِي، ثُمَّ رَاحَ يَنْزَلِقُ بَعِيدًا عَلَى صَفْحَةِ الْحَلْقِ حَتَّى وَصَلَ إِلَى النُّطْقِ الْعَرَبِيِّ. وَبَيْنَمَا كُنْتُ أُسِيرُ فِي الشَّارِعِ، ارْتَدَّ إِلَيَّ النُّطْقُ الْعَرَبِيُّ الَّذِي كَانَ يَتَلَفَّظُ بِهِ جَدِّي أَنْوَرُ رَحْمَةَ اللَّهِ عَلَيْهِ، وَكَمْ حَاوَلْتُ أَنْ أَنْزِعَهُ مِنْ دَاخِلِي، وَأَلْقِي بِهِ فِي وَاحِدَةٍ مِنْ سِلَالِ الْقُمَامَةِ الْعَامَّةِ لَكِنْ دُونَ جَدْوَى. حَاوَلْتُ مَخْلَصًا أَنْ أُخَفِّفَ حَرْفَ الْعَيْنِ مِثْلَ أُمِّي الَّتِي فَعَلَتْ ذَلِكَ فِي صِبَاهَا حِيَالِ الْمُدْرَسِينَ وَنَظَرَاتِ التَّلَامِيذِ، لَكِنَّ الْغُرَبَاءَ الْمَأْرُوفِينَ فِي الطَّرِيقِ تَبْتُونِي فِي مَكَانِي، حَاوَلْتُ أَنْ أُخَفِّفَ حَرْفَ الْحَاءِ، وَأَنْطَقَهُ حَاءً، حَاوَلْتُ أَنْ أَبَاعِدَ بَيْنَ الصَّادِ وَالسَّيْنِ، حَاوَلْتُ الْفَرَارَ مِنْ هَذِهِ الْقَافِ الْعِرَاقِيَّةِ، لَكِنْ لَمْ تَنْجَحْ مُحَاوَلَاتِي. وَبَدَأَ رِجَالُ شُرُطَةِ يَكْسُو الْحَزْمَ مَلَامِحَهُمْ، يَمْرُونَ أَمَامِي فِي شَوَارِعِ الْقُدْسِ، يُشِيرُونَ إِلَيَّ، وَإِلَى لِحْيَتِي السَّوْدَاءِ بِأَصَابِعٍ مُتَوَعِدَةٍ، يَتَهَامَسُونَ فِيمَا بَيْنَهُمْ دَاخِلَ سَيَّارَاتِ الدَّوْرِيَّةِ، وَيَدْعَوْنَ يُلْفُونَ الْقَبْضَ عَلَيَّ، وَيَسْأَلُونَنِي عَنْ اسْمِي، وَهُوِيَّتِي. أَمَّا أَنَا فَكُنْتُ أَرِيدُ أَنْ اسْتَوْقِفَ كُلَّ شُرْطِيٍّ يَمُرُّ أَمَامِي، وَأَشْهَرُ فِي وَجْهِهِ بَطَاقَةَ الْهُوِيَّةِ، مُشِيرًا إِلَى خَانَةِ الْقَوْمِيَّةِ، لِأَقُولَ لَهُمْ، وَكَأَنِّي أَبُوحُ بِسِرِّ سَيْنَفْذِنِي مِنْ تَهْمَةِ بَشِيعَةَ: "أَنَا مِنَ الْيَهُودِ، أَنَا مِنَ الْيَهُودِ".

הקטע הזה מבוסס כמובן על חוויות אמיתיות, של התקלויות עם שוטרים ובדיקות "בטחוניות" מרובות ברחובות ירושלים. רגע המהפך של השפה, כלומר החזרה למבטא אשר מזכיר את השפה האחרת, אבל לא מכיל אותה, ולכן הסיפור נשאר בעברית, גם אם עברית אחרת, ולא עובר לערבית, הוא רגע מפתיע, הוא קורה פתאום, הוא חזרה אל הסב אשר נפטר, והוא הופך מיד

למאמץ, לניסיון לא לאפשר את המהפך. ומיד הוא גם הופך לא רק לשאלה פנימית, לדילמה של אדם עם עצמו ועם עברו וזיכרונותיו, אלא לשאלה ביטחונית, שוב המדינה מבררת מה קרה כאן בנפשך, שוטרים עוצרים אותך כי אתה נראה ערבי, והם מצווים לעצור ולבדוק את מי שנראה ערבי, את בעלי ה"חזות המזרחית", ואתה גם נשמע ערבי, וזה עוד יותר חמור. וכמובן שהזיהוי החיצוני משפיע עליך, חוזר אליך, וגורם לך לשאול שאלות. למעשה השוטרים מזכירים לנו שוב ושוב, כמה אנחנו קרובים לערבים, גם אם ננסה להתחמק מכך, ובמובן הזה מזל שהם מצווים להטרידנו חוזר והטרד. הרגעים הכמעט יחידים לבני דורי שבהם יהודים-ערבים מדברים אלו עם אלו בערבית הם כשוטר או חייל מול חשוד, ואלו כמובן משפטים פשוטים מאוד: "מין ווין אינתא?", "שו איסמכ?", "לווין ראיח?", "גיב אל הוויה", "איפתח א-סנדוק".

במידה רבה ההצהרה שלי "אנא מן אל-יהוד", התפתחה משיר של ארז ביטון אותו הזכרתי קודם, אשר כתב שיום אחד אולי הוא ירוץ בתל-אביב ויצעק בערבית יהודית מְרוֹקְאִית: "אָנָא מֶן אֶלְמֶגְרַב אָנָא מֶן אֶלְמֶגְרַב", ומול כך קיויתי אני בשיר אחר לצעוק גם: "אָנָא מֶן בְּנֵי אֲדָד, אָנָא מֶן בְּנֵי אֲדָד". הערבית משמשת אותי מצד אחד להגיד כי אני מבגדאד, אך מצד שני גם להכריז כי אני יהודי, דווקא בערבית, שהיתה שפה יהודית, דווקא מול השוטרים, המבקשים לגלות את העברית שלך (וגם הם פעמים רבות מזרחים כמוך, שלחו אותם "לחשוף" ערבים). בתרגום לערבית לפתע הכותרת מקבלת הקשר אחר, עצם היותה בערבית אינו מיוחד משאר הטקסט, והיא מקבל משמעות אחרת, בקשה אחרת. לא הרצון להכריז בערבית על יהדותך בפני יהודים שאינם מקבלים את הערביות, אלא להצהיר על יהדותך בערבית בפני ערבים, מתוך הבקשה שבערבית, כיום, יהיה דיבור יהודי, שיבטא את היותנו חלק מההיסטוריה של הערבית ואולי חלק מעתידה.

בתחילה התלבטתי לגבי כותרת הסיפור בעברית. "אנא מן אל-יהוד" אומנם ליווה את הסיפור כמעט מתחילה, אבל ככותרת זמנית, שכשתמצא אחותה הטובה ממנה היא תיסוג ותוחלף. בסוף היא נשארה, כי לא נמצאה טובה ממנה, וכי אני התחלתי מחבבה. בתרגום לערבית קרה תיקון גדול מכך. הרי העברית מכילה בתוכה ערבית, והאם כל הערבית תעלם כשכל הסיפור יהפוך ערבי, ללא עברית?

להצהיר בערבית על יהדותי? דבר זה נכון יותר בקהיר מאשר בתל-אביב, ולשם הוא התגלגל. הקול היהודי העצמי נעלם מן הערבית, עם מות סופרינו הגדולים האחרונים, אך אולי יש לומר משהו על הפרדוקסליות של זה: עם ראשית הלאומיות הערבית עברו יהודים רבים לכתובה בערבית ספרותית – יוצרים אלו על פי רוב לא ביטאו יהודיות ספציפית בכתבתם – השמות שנבחרו לגיבורים היו ניטראליים דתית, ושפת הדיאלוגים שנבחרה היתה ניטראלית – כלומר או ספרותית או מוסלמית. דווקא ההגעה לישראל שינתה זאת. פלפל גורג'י שר פרקי קוראן ברדיו, סמיר נקאש השתמש בערבית-היהודית-הבגדאדית מדוברת בדיאלוגים (מה שהפך חלקים גדולים מהם לקשים מאוד להבנה לקוראיו הערבים הלא יהודים ולא בגדאדיים), הגיע הזמן לומר אנא מן אל-יהוד בערבית בעולם הערבי, כשהמובן מאליו של זה, אנחנו ערבים ויהודים ויש לקבלנו ככאלו הן בתוך התרבות הישראלית והן בתוך התרבות הערבית.

*

ועל רקע אותה השתנות, של השפה הבוקעת מגרוני, מתקיים גם ניסיון הדיבור עם הפלסטינים, עם הפלסטינים אשר חיו בשכונות העשירות של ירושלים המערבית לפני 48, אבל השפה הערבית לא באמת חזרה, ואם כך מה יעזור לי המבטא הערבי:

”וכל הזמן כאשר ניסיתי לדבר אליהם ערבית מן הקצת והעילג שידעתי, יצאה לי איזה עברית במבטא ערבי, עד שחשבו כמעט אני לועג עליהם, ואלמלא המבטא שהיה עיראקי כל-כך, אלמלא זה, היו הם בטוחים שאני לועג להם.

אבל ככה עם המבטא התבלבלו, חשבו אולי אני לועג לעיראקים, לסדאם חוסיינים, או אולי אני איזה עיראקי יֶשָׁן, שנתר לו מבטאו אבל נשתכחה שפתו. ולא עשיתי שמה חברים למרות רצוני”

”وَكُلَّمَا حَاوَلْتُ أَنْ أَتَحَدَّثَ إِلَيْهِمْ بِبَعْضِ الْكَلِمَاتِ الْعَرَبِيَّةِ الْقَلِيلَةِ، الْمُتَلَعَّمَةِ الَّتِي تَعَلَّمْتُهَا، كَانَتْ تَخْرُجُ

من فمي عبرية بلكنة عربية، حتى ظنُّوا أنني أسخر منهم، ولولا أن لكنتي بدت عراقية جدًا، لولا هذا فقط، لتأكَّدوا أنني استهزأ بهم حقًا.

לכן هذه اللكنة حيرتهم، ظنوا أنني أسخر من العراقيين، والصدام حسينيين، أو زيمًا أنا عراقي قديم،

ضاعت لغته، وبقيت لكتته. لم اكتسب أصدقاء هناك، رغم رغبتي في ذلك.”

הדרך לחדש את הקשר היהודי-ערבי היא לא פשוטה, היא באמת לא מתחילה ונגמרת במבטא, ובוודאי שלא בהקשר הפלסטיני, שבו אין זיכרון היסטורי רב של יהודים-ערבים, והרי כבר בראשית המאה ה-20 רוב היהודים בארץ לא היו דוברי ערבית, וגם דוברי הערבית בארץ רובם היו דור ראשון או שני למהגרים ממקומות אחרים בעולם הערבי, עם מסורת אחרת וערבית מדוברת אחרת, ועל כן לא יספיק זיכרוןם של יצחק שמי, אליהו מני, יוסף מיוחס, אברהם אלמליח, דוד ילין או האחים יהודה. בנוסף לכך בתוך העימות הפוליטי האלים והחרף בן הדורות האחרונים, אנחנו היהודים-הערבים אינינו מהווים צד ניטראלי, ולא גשר, לצערנו, ועל-כן לא נוכל להסיר את אחריותנו ממנו, או לשכנע את הפלסטינים שאין לנו כל קשר אליו, ושנדבר בינינו בחיבה על התרבות הערבית בלי לערב בכך פוליטיקה; במובן הזה המבטא הוא שאלה פנים ישראלית, מזרחית-אשכנזית, ופחות שאלה המטרידה את הפלסטינים או את שאר הערבים.

*

”וכך התחלף קולי בקול סבי, ופתאום הרחובות האלו שהתרגלו כל כך למותו והיעלמו והעדרו מהם, פתאום התחילו שוב לשמוע את קולו. ופתאום הקול הזה, היפה, שהיה כלוא בתוך עברי, פתאום הוא היה יוצא ממני ולא כמבקש נדבות ולא כמבקש לזכות בפירוורים, אלא ממש קול שלי קול שלי חזק ורם. ורחובות ירושלים שהתרגלו לשתיקתי, לשתיקתנו [להצליח לדבר / לכתוב בלשון רבים!], התקשו מאוד מאוד מול הדיבור, והיו משקיטים את הקול, משקיטים אותו לאט לאט אומרים לו זהירות, אומרים לי זהירות, אומרים לו אתה זר, אומרים לי די לך בשתיקתך. ולמרות פחד, ולמרות שגם לי היה הקול הזה זר ממרחק שני דורות של שכחה, השמעתי את כל מילותי במבטא ההוא, כי לא יכולתי להתמיד בשתיקה, כי היה בי דיבור רוצה לצאת, והמילים היו משתנות לי עת היו יוצאות מעומק הגרון. וזר שלא היה מכיר היה חושב אני נכד נאמן, ולא היה יודע כמה הרבתי אי-זיכרון על זיכרון לאורך השנים, ולא היה מנחש כמה זיכרוני היטשטש וכמה זמנים הרבה הרבה זמנים לא קשרתי את קשר סבי על שפתי.”

"וְהַכֹּזָבִים יִבְדְּלוּ בְּכַתְּבֵי בְּטוֹתֵי וּפְגָאָה בְּדָת שְׁוֹרַע הַלֵּי אֶעְתָּדַת מוֹתֵה וּגִיבָה, תִּסְמַעַּ שְׁוֹתֵה מִן כַּדִּיד, וּפְגָאָה חֵרַג מִן דַּחְלִי הַזֶּה הַשְׁוֹת הַכְּמִיל, הַלֵּי כָּאן מַסְגּוֹנָא בִּי מַאֲזִי, חֵרַג לֹא יִסְתָּוֹל הַשְּׁדָּקָת, וְלֹא יִסְתַּגְּדִי הַפְּתָת, אִינֵה שְׁוֹתִי, שְׁוֹתֵי קוֹי וּמְרַתְּפַע. וּשְׁוֹרַע הַקֹּדֶשׁ הַלֵּי אֶעְתָּדַת שְׁמֵתִי, וּשְׁמֵתָא, וַדְּבַת שְׁעוּבָה בַּלְּעָה אִמָּא הַזֶּה הַחֵדִּישׁ, וְרַחַת תִּכְתְּמֵ הַזֶּה הַשְׁוֹת, תִּסְכֵּתֵה שְׁיִנָּא פְּשִׁינָא, וְתִקּוֹל לֵה אַחְרֵי, וְתִקּוֹל לִי אַחְרֵי, תִּקּוֹל לֵה אַתְּ גְּרִיב עֵנָא, וְתִקּוֹל לִי יַכְפִּיכֵ שְׁמֵתְכֵ. וּבַלְרְגֵם מִן חֹפִי, וּבַלְרְגֵם מִן אֲנִי הַזֶּה הַשְׁוֹת כָּאן גְּרִיבָא אֲלֵי אִישָׁא, וְדַהֲמֵנִי בַּעַד גִּבְלִינֵי מִן הַעֲפֵלָה, אִינֵי רִדְּדַתְּ כָּל כְּלֵמָתִי בְּהַזֶּה הַשְׁוֹת, לֵאנִי לֹא אֶמְכֵּן מִן מוֹאֲסֵלָה הַשְּׁמֵת, כָּאן בְּדַחְלִי קְלָאָם יִרִיד אֲנִי יֵחָרַג, וְכָאֵת כְּלֵמָתִי תִּתְּגַיֵּר לַחֲזָקָה מִן הַחֲנִבְרָה. וְזַן הַגְּרִבָּא הַלֵּי לֹא יַעֲרֹפּוֹנֵי אֲנִי חֲפִיד מְחֻלָּס, וְלֹא יִדְרִכּוּ כֵּם תְּרֹדַת בַּלְנִסְיָא, וְתַחֲפַת מִן הַדָּאֲרָה אֲלֵי מַר הַשְּׁנִינֵי, לֹא יִתְּסוֹרוּ אֵלֵי אִי מְדֵי אֲנִי אֶנְטַמְסַת זַאֲרֵתִי, וְכֵּם שְׁנָה מְרַת דוֹן אֲנִי יָאֵי זִכְרֵי גְּדֵי אֲלֵי לִסְאֵי".

"הממונים על הביטחון עוקבים מי נדבק ממי במבטאים האסורים ומקוננים איך מתהפכים להם יובל שנים של חינוך מוצלח, והם כבר חוששים כי תמלא הארץ ערבים, הרבה הרבה ערבים, ועל כן החליטו לתגבר את הרדיו בקריינים בעלי עברית כה רהוטה כך שיובטח לנו כי נחוש זרים בדיבורנו."

"מסולמי האמן יתחרון מן הדין נפל עדין טרף הנפקה המחפורה, ותעלי הנוח עלו ציבא מְגֻהוּד חֲמִשִּׁין עָאָא מִן הַתְּלִימֵי הַנָּאֲכִי, וְתַרְאִידַת הַמְּחֹאֲוִף מִן אֶמְתַּא הַבְּלָאָד בַּלְעֵרֵב, הַכְּתִיבֵי וְהַכְּתִיבֵי מִן הַעֲרֵב, לְזֵלֵק קְרָרוּ אֲנִי יִזְוֹדוּ הַלְּאֵעָה בְּקִרְאָה נְשִׁרָה יִתְּפֹקוּ לְעַגְבִּי עֵבְרִיָה שְׁלִימָה וּמְנַמֶּה, חֲתִי יִצְמֵנוּ אֲנִי תִּשְׁעֵר נַחַן בְּאַנְנָא גְּרִבָּא בְּסִבְבֵי טְרִיקָה נִטְפַּתָּא".

ההדבקה הכללית היא "פתרון" זמני, עם התהפכות המבטא, כי אין עוד פתרון פשוט, שלם, כי כוח ההתנגדות להתנגדות, של ממוני הביטחון ושל הרדיו, עדיין גדול, וכי הרגע שבו ההורים לא משתנים, ופתאום אני חרש מולם, ופתאום השפה שלהם, שהיא ה"נורמלית", זרה לי, ואני החרש ולא הם, ולא העברית היא שהאשמתיה בחירשות, אין בו כדי לשנות את כל העבר:

"הורי עמדו עיקשים מולי ומול פני המגיפה זוכרים בכמה שנים של מאמץ קנו להם את מבטאם הנקי, והחלו רומזים לי נחרצות לחדול, מזכירים לי את תוכניותי ללמוד. והיו מבקשים מאוד מה יכולתי לעשות, איך אוכל לכסות על געגועי וגעגועי פתאום בתוך הקול הזה שהוא כל כך זר לי, ואני מצר ומצטער כי הוא יוצא ממני, אבל גם לא יכול ככה, ככה שתם ברגע אחד לעצור אותו כי אין בו מחסום מתוכו ואין בו מעצור. אם תמשיך את הדיבור הזה הנמשך ממך תרחק מן המלגות, אמר אבי וצדק מאוד מאוד, אם לא תשוב אל דיבורנו הפשוט מה יהיה עליך, אמרה אמי וצדקה מאוד מאוד, בכל ראיונותיי היו כל הפרופסורים והפרופסוריות תמהים מאוד על מבטאי, מבקשים למצוא בי דיבור אחר, אוניברסיטאי יותר, אקדמאי יותר, חרף שהיו המילים כמעט אותן מילים, אולי מעט יותר שבורות [וכאן ניסיתי לעמוד מול "אנחנו שברי חרוזים" של ארז ביטון, מול "אתם

מבקשים מאיתנו להאנח ברמזים". איך תמשיך אם תדבר כך, אמרו ביקשו מאוד מה יכולתי לעשות, והם דואגים מאוד את עתידי, ולא שלוות לבי החרבה, ולא אבני לבי השבורות, ולא פינות לבי המיוחדות, לא יכלו לעזור להעביר ממני את הגזירה".

"والديّ وفقاً صامدين أمامي، وأمام ضربات الوباء، ما زالا يتذكران السنين، والمجهود الذي بذلاه لاكتساب طريقة نطق صافية، ثم بدءا يلحان لي، بحزّم، أن أكف عن ذلك، ويذكراني بمستقبلي الدراسي. تَوَسَّلَا إليّ، لكن ماذا أفعل؟ كيف أستطيع أن أخفي حنيني، وقد تجسّد حنيني فجأة في هذا الصوت الغريب عني، وأشعر بالضيق والأسى لأنه يصدر عني، لكنني لا أستطيع إيقافه بقرار في لحظة واحدة، فهذا الصوت لا يحجزه حاجز ولا يعوقه عائق. إذا واصلت التحدث بهذه اللهجة، لن تحصل على منح دراسية، قالها أبي، وكان صادقاً. إذا لم تعد إلى لهجتنا السليسة فلتتحمل ما سيحصل لك، قالتها أُمّي وكانت مُحقّقة، في كل مُقابلاتي، كان المحاضرون والمحاضرات مُندهشون من طريقة نطقي، يُحاولون أن يعثروا بداخلي على لُكنة أُخرى، تكون أكثر مُلائمة للجو الجامعيّ، على الرغم من أن الكلمات كانت هي الكلمات نفسها لكنها ثقيلة ومضطربة. كيف ستواصل دراستك، إذا تحدثت بهذه الطريقة، قال لي والدي وألح عليّ، لكن ماذا يمكنني أن أفعل؟ إنهما خائفان على مستقبلي فعلاً، لكن ماذا عن سكينتي قلبي المهوددة، وأحجار قلبي المنهارة وأركان قلبي المشحودة، لم يتمكنّا من مساعدتي، ولا رفع حُكم القدر عني".

"אבל אותם ימים של דאגתם לא היו אוזניים פקוחות לשמע דיבורם, ונעשתה שפתי חירשת ונעשה לי מבטאם זר ומרוחק, ונהניתי איך חולפים כך וכך הירחים ונבואות זוגתי מתגשמות ומשתנים רחובות ירושלים, רק הורי נשארים לבד עם אי-השתנותם. "

"في تلك الأثناء تزايد قلقهما، لكنني لم أصغ لحديثهما، وأصبحت لُغتي صماء، وأصبحت أشعر أن لهجتهما غريبة عني، وصرت استمتع بمرور الأيام والشهور، وراحت نُبوعات زوجتي تتحقّق، وشوارع القدس تتغير أمام ناظري، لكن أبي وأُمّي وحدهما تجمدا في مكانهما بلا أيّ تغيير".

*

והדיבור עם הסב ההמבהיר כי החזרה אליו היא בגידה בדור ההורים, והיא גם תמיד חזרה חלקית, חלקית מדי :

"והיה סבי מדבר אלי, שואל אותי בקולי האם יש סוף לסיפור הזה, ומה היסטוריה זו שלי מתערבת בשלך, איך באתי להפיר חייך, אני דור מדבר ואיך אתה קם לחדש אותי, אתה הדור חיכינו אותו שלא יהיה מבדיל בין עברו לעבר מוריו, כי כבר כאב מאוד עברנו, ונשארתי במדבר למאכל עופות דורסים בשבילך, כדי שלא תזכור אותי, שלא תהיה כואב כמונו, ואיך שיניך נוגסות שוב את מילותיי, ואיפה, מחוזות ירושלים אחרים, אין בתי-תה, אין חידקל חוצה את העיר לרחמים, אבל

أني لا מצאתי את מותי בירושלים, גם לא בעיר הולדתי, אני מת במדבר שביניהן, הרבה מדבר שתיקה".

"וكان جدي يكلمني، ويسألني بصوتي: أليس لهذه القصة نهاية؟ لماذا يختلط تاريخي بتاريخك؟ كيف جئت لانتهاك حياتك بهذه الطريقة؟ أنا من جيل الصحراء، كيف تَقُومُ وتَبْعُثُ في الحياة؟ إنك الجيل الذي انتظرناه، انتظرنا ألا يفصل بين ماضيه وماضيه مُعَلِّميه، لأن ماضينا مُؤَلِّمٌ جَدًّا، لقد بقيت في الصحراء آكل الطيور الجوارح من أجلك، حتى لا تتذكرني، حتى لا تتألم مثلنا، كيف تَغْضُ بالنواجذ على كلماتي مرة أخرى؟ وأين؟ في القدس، حيث لا مقاهي، ولا نهر دجلة يجري في المدينة نائراً بالرحمات، أنا لم أمت في القدس، ولا في مسقط رأسي، لقد مُتُ في الصحراء الفاصلة بينهما، صحراء الصمت".

המלצת הסב היא השתיקה, היא חלוקת מקומות בלב. הלב לא יכול להיות שלם ולכן הוא צריך להתחלק מדורים מדורים. והחשיבות של המשפחה והקהילה, רק אם אנחנו גם נלמד ערבית וגם נלמד אותה את ילדינו יהיה שינוי אמיתי:

"בנה אנפים בלבך, נכדי, היה אומר לי, עשה אותו מדורים מדורים, ושפן אותי באחד המדורים הנחבאים, ובשאר המדורים חייה. או עבור למדור השתיקה, כי השינוי אשר חשבת כי מתחולל פשוט מדי, ואם ידובר מבטא אחר מה ישתנה, האם אחיה שוב, האם תחייה אתה את חיי חדשים? די לך מן הרחובות, לך אל הורף, אותם לא ישכנע מבטאי, הם מכירים וכבר הניפו אלף מרידות. אולי שתיקה תשים בלבם פחד ההווה מן העבר והעתיד. ולמה לא תראה להם את סיפורך, אולי כך יתעוררו, אמר סבי כמעט משביע אותי מן המתים".

"يا حفيدي، أَعِدْ تقسيم قلبك، اجْعَلْهُ شُعْبَةً شُعْبَةً، وأسكنني في إحدى الشُعْبِ الخفية، وعش أنت في باقي الشُعْبِ، أو اعبر إلى شُعْبَةِ الصمت، لأن التغيير الذي تَحْسَبُ أنه يحدث بسيط للغاية، وحتى لو ظهرت لكئة مختلفة ماذا سيحدث، هل سأبعث من جديد؟ هل ستعيش أنت حياتي من جديد؟ كفاك ما حدث لك في الشوارع، اذهب إلى والديك، لن تَقْبِعَهُمَا طريقة نطقي، إنهما يعرفناها جيدا، وسبق أن تمردا عليها ألف مرة. ربما يَغْرُسُ صَمْتُكَ في قلوبهما خَوْفَ الحاضر من الماضي والمستقبل. لماذا لا تعرض عليهما قصتك، ربما يستفيقا. قال لي جدي هذه الكلمات وهو يستحلفني، تقريبا، بكل الأموات".

"ושתיקתי עוד ועוד הרבה זמנים, עד שהורי היו אומרים דבר, אם לא תדבר איך תקבל מלגה איך תמשיך בלימודיך ומה תעשה עם חייך, ואיה חיוכיך, לאן הלכו מקום מסתור, דבר, דבר בכל מבטא כי בא עלינו פחד השתיקה".

"وظللت صامتًا فترات طويلة، حتى قال لي والدي، تحدث، إذا لم تتحدث لن تحصل على منحة، كيف ستواصل تعليمك، وماذا تفعل في مستقبلك؟ أين ابْتِسَامَتِكَ، في أيِّ مَخْبَأٍ اِخْتَفَتِ؟ تحدث.. تحدث، بأية لكنة لأننا أصبحنا نخاف الصمت".

*

"אין חידקל חוצה את ירושלים, והמייתו לא משתיקה את הגבולות הקמים עלינו, הגבולים המפרידים ביני לבין עצמי, אני לא שם לא כאן, לא מזרח לא מערב, לא קולי עכשיו ולא קולות עברי, ומה יהיה בסוף. אילם אני הולך ברחובות וגם מעט חירש, הפעם רק חזותי טורדת את השוטרים, רק זקני העבות, ועקשנותי לא להוציא מילה מפי, שוב חודש תמוז הולך גווע בתוכי, ולמרות החום אני מתעטף במעילים לכסות על חגורות הנפץ של לבי. וכך מתוך נאמנות השוטרים למשימתם אני מובא אל בית-המעצר והוריי באים אחרי, לראות את בנם ואנה הוא מובל".

"تَهْرِجَةُ لَا يَجْرِي فِي الْقُدْسِ، وَهَدِيرِ مِيَاهِهِ لَا يُلْجَمُ الْحُدُودَ الَّتِي تُغَيِّرُ عَلَيْنَا، الْحُدُودَ الَّتِي تَفْصِلُ بَيْنِي وَبَيْنَ نَفْسِي، لَا أَنَا هُنَا وَلَا أَنَا هُنَاكَ، لَا شَرْقٍ وَلَا غَرْبٍ، لَسْتُ شَرْقِيًّا فِي الْغَرْبِ وَلَا غَرْبِيًّا فِي الشَّرْقِ، لَسْتُ صَوْتِ الْحَاضِرِ، وَلَا أَصْوَاتِ الْمَاضِي، مَاذَا سَتَكُونُ النِّهَايَةُ؟ أَسِيرُ فِي الشُّوَارِعِ أَبْكَمَا، شَبَهَ أَصَمِّ، وَهَذِهِ الْمَرَّةَ مَلَامِحِي فَقَطْ هِيَ الَّتِي تُزَعِّجُ رِجَالَ الشَّرْطَةِ، لِحَيْتِي الْكَثِيفَةَ فَحَسْبُ، وَأَصْرَارِي عَلَى الْأَخْرَجِ كَلِمَةً مِنْ فَمِي، وَيَمُرُّ شَهْرٌ تَمُوزُ مَرَّةً أُخْرَى، وَيَحْتَضِرُ بَدَاخِلِي. وَبِالرَّغْمِ مِنَ الْحَرِّ، ارْتَدِي مَغْطَفًا لِأَخْفِي الْأَحْزَمَةَ النَّاسِفَةَ الَّتِي فِي قَلْبِي. وَنَتِيجَةُ إِخْلَاصِ رِجَالِ الشَّرْطَةِ لِعَمَلِهِمْ يَفْتَادُونِي إِلَى الْمَغْتَقَلِّ، وَيَأْتِي وَالِدِي فِي أَثْرِي، لِيَعْرِفَا أَيْنَ احْتَجَزَ ابْنُهُمَا".

"אני שותק מול הוריי, ואיך יגיבו, אני שותק מול הוריי ומוסר להם את כל סיפורי שהסתרתי מהם, רומז הנה כאן כתבתי עליך אמא, וכאן עליך אבא. הנה אני כותב שירי התנגדות לעברית בעברית, אני מרבה את רמזיי, כי אין לי שפה אחרת לכתוב בה, מרוב בושה לא הורשתם לי דבר. והזמן הזה אוסר עלי שירה בזמן שהם מתגודדים עלי גדודים גדודים, מתגודדים גם עליכם, והשפה שהיתה לשפתי מצווה עלי להשתפך בה, להיות חליל ריק למשביה, עד שנפיק ביחד צליל, נהיה נאי צרוד יחדיו, נתחזה שפה אחרת, נעדרת. וזה באמת אותו סיפור שוב ושוב חוזר, כמה סיפורים יש לי, אמא אבא, כמה סיפורים יש לאדם, אותו סיפור הוא מנסה לספר כל פעם במילים מעט שונות, כל פעם מנסה לפתור מעט אחר את אותו סיפור בלתי נפתר, והאם אין אתם מזהים כאן גם את סיפורכם, בכל זאת מעט סיפרה לי שתיקתכם [בכל זאת הורישו משהו, דווקא דרך המתח והחוסר שיצר ההעדר]. הנה עכשיו ניסיתי לכתוב את הסיפור במבטא הערבי, אך מה עלה מכך, תראו היכן אנחנו נפגשים. קחו, קראו את סיפורי, אמא אבא, קראו את כל סיפורי שכך הסתרתי מכם שנים רבות, הרי גם אתם אותה גלות, אותה שתיקה, אותה זרות בין לב לגוף ובין מחשבה לדיבור, אולי תדעו כיצד תיפתר העלילה".

"التزم الصمت أمام والدي، ماذا يفعلان معي؟ أنا صامت في حضورهما، وأدفع إليهما بكل قصصي التي أخفيتهما عنهما، ألمح لهما: هنا كتبتُ عنك يا أمي، وهنا كتبتُ عنك يا أبي. ها أنا أكتب قصائد احتجاجية على العبرية بالعبرية، أزيد من استخدام الرموز، فليس لدي لغة أخرى استخدمها، من شدة الخزي لم تورثا لي شيئا. وهذا العصر يحرمني من نظم الشعر، وفي اللحظة التي يحتشدون فيها ضدي زمرا زمرا، يحتشدون ضدكم أيضا، واللغة التي أضحت لغتي تلزمني أن أثبت شجوني من خلالها، وأن أصير نايًا أجوفًا تُرسل فيه أنفاسها،

حتى نعرف معًا نعمة واحدة، ونصيرُ سوياً نايًا جريحاً، ونرطنُ بلغةٍ أخرى كنا قد فقدناها. والحقيقة أن القصة نفسها تتكرر مراراً ومرات. كم قصة في ذاكرتي يا أمي، كم قصة في ذاكرتي يا أبي، كم قصة في جعبة الإنسان؟ إنها نفس القصة، يحاول كل مرة أن يرويها بكلمات مختلفة، يحاول كل مرة أن يفك بعضاً من شفرة القصة المستعصية على الحل. ألا تميزان قصتكما هنا؟! مع هذا لقد أخبرني صمتكما ببعض من الإجابة. الآن فقط حاولتُ أن أكتب القصة بالنطق العربي، لكن ما نتيجة ذلك، انظروا أين نقف. خذنا قصتي وأقرأها، يا أمي، يا أبي، اقرأ كل قصصتي التي أخفيتُها عنكما سنواتٍ طويلة، فأنتما تعانيان من الغربة نفسها، ومن الصمت نفسه، ومن نفس الشعور بالاغتراب بين القلب والجسد، بين التفكير والنطق، اقرأها فربما تعرفان كيف يمكن حل هذه الغدّة".

"وهורי דיבור ראשון התכחשו, אמר אבא לא זה בנו ולא זה הזקן אותו גידלנו, אמרה אמא ואיפה, לנו אין מבטא הזה, אמרו ביחד לפקידים לא היה לו מאין לרשת מבטא זה, לא מן המשפחה הפנימית, סבא שלו אנוואר מת לפני לידתו, בן שלנו לא. דיבור שני רמזו, ואם לא תיטיב שאת נשוב הביתה ממתקן הכליאה מאוכזבי דורות, ואם תיטיב שאת ותעזוב את הסיפורים, את הסיפור הזה, את הדיבור הזה והשתיקה הזאת ותדבר עמנו בשפתנו, נשאר כאן עמך עד שתהיה נידון לצאת לחופשי, עד שנהיה כולנו יחד נידונים".

"وفي أول كلام يصدر عن والديّ تنكّر إليّ، قال أبي هذا ليس ابننا، ولم نربّي هذه اللحية، قالت أمي نحن لا ننتق بهذه الطريقة! وقالوا في نفس واحد للموظفين، كيف يكون ابننا، وليس لدينا من يرث منه هذا النطق، لا من أقربائه، ولا من جده أنور الذي مات قبل ولادته، إنه ليس ولدنا، ثم ألمح لي في كلامهما: إن لم تتغيّر، سنعود إلى البيتِ مُحَبّطين للأبد، وإذا تحسّن نطقك وترجعت عن القصص، عن هذه القصة، وعن هذه اللكنة، وعن هذا الصمت، وتحدثت معنا بلغتنا، سنبقى هنا معك حتى يفضّوا بخروجك حرّاً، أو يحكموا علينا جميعاً".

"ולא ידעו הורי כי שבתני אל לבם, לא ידעו, ולא ידעו כי פחדיהם כולם שבו עלי, לא ידעו".
 " ولم يدرِ والديّ أن محبّتي عادت تستحوذ على قلبيهما، لم يذروا، ولم يذروا أن كل مخاوفهما ارتدّت إليّ، لم يذروا ".

*

האוזניים השונות המקשיבות לסיפורים משנות אותם. כלומר ספרות היא פעמים רבות שאלה של קהל: מי הקהל שמקשיב לך, שקורא אותך, שמוכן לקרוא אותך, שאתה כותב לו, שאתה מדמיין שאתה כותב לו. זה מתחבר גם לשאלה של קהילה ספרותית, ובתוכה גם לשאלת המסורת

הספרותית, וגם לגיאוגרפיה אחרת: אפשרויות הכתיבה העומדות בפניך שונות בבגדאד ובתל-אביב, בירושלים ובקהיר, וגם האפשרויות להיות נקרא.

כך למשל אחד החסרונות הגדולים בגיבושה של ספרות מזרחית בארץ, הוא העדר ביקורת ספרותית המכירה לעומק את עולם הספרות הזאת והקשריה. לפעמים, והרגשתי כך למקרא מאמרו של מוחמד עבד על "אנא מן אל-יהוד", כל הרגשתי, אנחנו יכולים להיות מובנים הרבה יותר טוב בערבית, בקהיר, מאשר בישראל בעברית. בישראל הדיונים הללו הופכים פעמים רבות למאבקי סרק, בהם מאשימים אותנו שאנחנו מתבכיינים, שאנחנו עושים נוסטלגיה לעברנו בעולם הערבי, שהדיון כבר מיצה את עצמו כי למעשה הבעיות כבר נפתרו (והן כמובן עדיין רחוקות מפתרון, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה תרבותית). ותמיד יטרחו ויתקנו אותנו, מעולם לא הייתם ערבים, אתם יהודים, ובכל מקרה, עדיף לכם לא להיות ערבים, ובכלל איך אתם קוראים לעברית הישראלית עברית אשכנזית, ההטעמות במילים הן ספרדיות, וכולם סבלו כשעלו לכאן, זה קורה בכל הגירה, תראו את המערכון של אריק איינשטיין ואורי זוהר ב"לול".

בעיני כמה אשכנזים אנחנו מיד מתבכיינים, ואילו במצרים יש אפשרות מסויימת לקריאה אחרת, יותר פתוחה וסקרנית, שמותירה לנו מרחב נשימה מסויים. אבל יש לומר גם, למען האמת, שיש דברים שכנראה יובנו בשלב זה של חיינו רק בעברית, או רק בישראל, עם התארכות זמננו בישראל, מכיוון שהם פעמים רבות לא מוכרים כלל ברוב העולם הערבי. כלומר אולי במובן העמוק, מאחר שאנחנו כותבים במרחב ביניים שבין הישראליות לערביות (בדומה אולי לפלסטינים אזרחי ישראל), הרי שמעבר לקהל הפנימי שלנו, המזרחי, ואולי גם הפלסטיני-ישראלי המצוי בחוויה קרובה (מבחינה מוזיקלית רבים מהפלסטינים מקשיבים למוזיקה המזרחית, בספרות זה קיים פחות, כי מחסום ההזדהות, יחד עם השפה, עדיין לא קטן), אנחנו זקוקים, לשני הקהלים, הישראלי-אשכנזי והערבי (כלומר אנחנו, כיהודים-ערבים, זקוקים גם לקהל הערבי הלא יהודי, וגם לקהל היהודי הלא ערבי). ושתי הקריאות, בשתי השפות, העברית והערבית, משלימות האחת את השניה, וכל אחת מהן לבדה היא חסרה, ויש בכך כדי ללמד על זהותו של היהודי-העיראקי בישראל, ועל אפשרותו החצויה תמיד להיות מובן.

לכפילות הזאת כמובן שלעיתים גם מתלווה מבוכה מסויימת, במעבר בין המקומות שבהם הסיפור נקרא: ריב בתוך המשפחה נחשף לעיניים חיצוניות, הריב בינינו היהודים בני העולם הערבי ובין האשכנזים נגלה לעיניים הערביות, אבל גם הערבי הוא בן משפחה, וגם בינינו מתח היסטורי משפחתי, שמביך לעיתים שהאשכנזי יהיה מודע לו.

*

התרגשתי מאוד למקרא הדילמות שהציג מוחמד עבד בפתח מאמרו לגבי תרגום הסיפור לערבית. אכן אין הדברים פשוטים, וחשוב היה מאוד שהוא הציג את ההתלבטות לפני הקורא. במאמרו הוא שואל "האם המזרחים אתנו או נגדנו?". אני חושב שהתשובה על-כך, אם הייתי צריך להשיבה בשם כל המזרחים, היא אכן לא פשוטה, כי ההיסטוריה שלנו אכן הסתכסכה מאוד בשישים השנים האחרונות. אין ספק שלנו המזרחים, ואולי בכך אנחנו דומים לפלסטינים, הן אזרחי ישראל והן בשטחים, יש טרגדיה של הנהגה בדורות האחרונים, ויותר מדי פוליטיקאים המדברים בשמנו, כדי לקבל את ההכשר של המערכת הפוליטית ההגמונית, הציונית-אשכנזית, תופסים עמדות מליטריסטיות ומחביאים את הקשר שלנו לערביות. בגלל היותנו מיעוט, לאו דווקא מספרי, אנחנו המזרחים לכודים מזה יותר ממחצית מאה במצב בו אנו מתקשים לנווט את גורלנו בעצמנו.

לא הצלחנו להוות גשר לשלום, כפי שמזרחים רבים, משמעון בלס ועד תנועות פוליטיות שונות, קיוו שנהיה; מצד שני לא אנחנו יצרנו את הסכסוך, ובניגוד למה שטוענים כנגדנו, לא אנחנו המכשול העיקרי לשלום.

אנחנו, צאצאי היהודים מן העולם הערבי, היהודים-הערבים, אשר הורינו נולדו בבגדאד, בחלב, בצנעא, בקהיר, ברבאט, אבל עברו בגיל צעיר לישראל וויתרו על הערבית כמעט כליל, אנחנו שנולדנו כבר בישראל והעברית היתה לנו שפת אם, גם אם לא השפה הראשונה של אמותינו, ושהערבית היתה שפת הסבים והסבתות, לשון מילות הגנאי והחיבה, שפה שהיתה צל או רקע, מעט מוזיקה, מבטא, החברה הישראלית חשבה כי לא יוותר זכר בחיינו לערבית, ואנחנו חשבנו כי לעולם כבר לא ישמע קולנו שוב בערבית. ופתאום אנחנו מגלים, ואני משתמש כאן בלשון רבים כי אני חושב שהחוויה הזאת משותפת לרבים בני דורי, שלערבית נותר זכר בחיינו, אותו אנחנו רוצים להכיר יותר, להרחיב, להופכו ממקום מסתור ובושה למקום של גאווה ומקור אור, ופתאום אנחנו מגלים כי יתכן ולקולנו יהיה הד גם בערבית, כי השער לא נסגר לגמרי. זה נותן לנו תקווה, אני חושב שבתרבות הישראלית יש מקום נרחב לערביות, צריך להיות, גם בשל העובדה שחמישית מאזרחי המדינה הם פלסטינים, גם בשל העובדה שאנחנו חיים במזרח-התיכון ועלינו לחיות עם שכנינו בשלום, וגם כי לערביות ולערבית מקום מרכזי בזהותם ותרבותם של יהודי המזרח-התיכון, זאת שפתינו, שפת הדת, המוזיקה של התפילה, ולפיכך מקום מרכזי ביהדות.

אבל צריך גם לשרטט את התמונה הרחבה יותר: אני חושב, ואולי גם בכך אנחנו דומים לפלסטינים, שאנחנו המזרחים מרגישים במובן העמוק שנבדנו פעמיים במאה העשרים, על-ידי שתי התנועות הלאומיות, הציונית והערבית. בהקשר העיראקי הבגידה היתה על-ידי התנועה הלאומית העיראקית, ועל-ידי נורי אל-סעיד שעמד בראשות הממשלה, ויצר למעשה סוג של שיתוף פעולה עם בן-גוריון בעידוד הגירתנו-בריחתנו-גירושנו. על כן חייב להתקיים דיאלוג מחודש בינינו היהודים בני העולם הערבי ובין מרכז העולם הערבי, על הזיכרון, ההיסטוריה, התרבות.

אני חושב שלפחות בהקשר התרבותי, אבל לא רק, אנחנו המזרחים, המהווים מיעוט מדוכא מבחינה תרבותית, חברתית, כלכלית ופוליטית, יכולים לשאול את העולם הערבי את אותה השאלה, "האם אתם אתנו או נגדנו?" (מֵעַן אִם עֲלֵינָא), מכיוון שאנחנו זקוקים לסיוע שלכם, ובתוך העולם הערבי למצרים יש כמובן תפקיד מרכזי, כדי לשוב להיות תרבות הנמצאת בקשר מעמיק עם ההיסטוריה הערבית, השפה הערבית והתרבות הערבית. בישראל האוכל הערבי, וגם המוזיקה הערבית, לא נעלמו. אלו הדברים האחרונים שאדם מוותר עליהם או שוכח אותם. בשביל השאר, ובשביל להיות תרבות חיה ומשתנה, אנחנו זקוקים לקשר עם קהיר, עם דמשק, עם בגדאד, עם ביירות, עם רבאט, עם צנעא, קשר שאינו של שירותי ריגול וטייסי קרב, וגם אינו דיפלומטיה ו"מזרח-תיכון חדש" המשורטט בין עשירי האזור.

אני יודע שלפעמים קל לדבר על התרבותי ולשכוח מן הפוליטי. אבל אנחנו גם זוכרים שכמעט בכל דיבור על הסדר פוליטי (הן בישראל והן בעולם הערבי) טורחים לשכוח אותנו, וגם את הפלסטינים אזרחי ישראל, אשר נמצאים אולי במלכודים דומים לאלו שלנו, ואצל שנינו שלובים בדחייה התרבותי, הכלכלי והפוליטי. אבל ראוי לומר שאנחנו מפחדים פחות, אם לדבר בהכללות, מן המקום שצריך להיות לערביות בזהות של הארץ הזאת, ישראל ופלסטין, בכל הסדר פוליטי שימצא (וטוב יום אחד קודם), אם זה שתי מדינות, ואם מדינה אחת, הסדר אשר לא יפחד מזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים לארצם (בהקשר זה, אגב, נדמה לי שמאוחר מדי שאנחנו, פליטים מעיראק, מסוריה, מתימן, מאלג'יר וגם ממצרים, נמצא את מקומנו חזרה לארצות אלו). לפני כמה

שנים ראיינתי דוברי ספניולית, ספרדית-יהודית, בישראל, ואחת המרואיינות, לונה הלל, אשר היתה אז בת למעלה משמונים, ונולדה וגדלה בעיר העתיקה של ירושלים, אמרה לי בפשטות "אנחנו והערבים דם אחד", האישה היקרה הזאת בינתיים נפטרה, ואני רוצה לומר כמוה את אותו המשפט באותה הפשטות.

אני מצפה ליום בו יחקור סוציולוג מצרי, ודווקא מצרי, את ההיסטוריה המזרחית בישראל מנקודת המבט של התנועה הלאומית הערבית, ובעיקר של הפאן-ערביות, מבית מדרשו של גמאל עבד-אל-נאצר; והרי רק אצל המזרחים, מכל הקבוצות במזרח-התיכון, נוצר החיבור וההקמה של תרבות משותפת של קבוצה מכל חלקי העולם הערבי, הכוללת בתוכה לבנונים, סורים, עיראקים, תימנים, מצרים, לובים, אלגיראים, תוניסאים ומרוקאים – אנחנו הפאן-ערבים האמיתיים (יחד עם מספר קבוצות לא ערביות מהעולם המוסלמי, תורכים, כורדים, פרסים וכו'), כאשר חיבור זה, כמובן לא התקיים בהקשר פוליטי אשר עודד אותו, אלא דווקא כזה אשר התנגד לו וניסה להכשילו. הסיפור שלנו, המזרחים, אומר משהו לגבי ההיסטוריה הערבית ולגבי ההיסטוריה הישראלית. אנחנו נטלנו חלק בשתי התנועות הלאומיות, הערבית והציונית, ולא תמיד בזמנים שונים ולא דווקא על-ידי אנשים שונים. ושני הסיפורים מחקו אותנו מסיפורם במידות שונות. הגורל שלנו קשור הן לגורל היחס למיעוטים בתוך הלאומיות הערבית, הן למפגש הקולוניאלי של אירופה והמזרח-התיכון, והן לציונות ולתוצאותיה, והסכסוך הישראלי-ערבי.

*

אנחנו, סופרים ומשוררים מזרחים בישראל, התקווה שלנו לעתיד טמונה לטעמי בשני גורמים, בבית-הכנסת ובפלסטינים. אם איננו רוצים להיות שבויים כילדים חורגים במערב, כל הזמן בדילמה פוסט-קולוניאלית ובאי-הכרת העבר שלנו עצמנו, כאילו אנחנו מין מהגרים מהעולם השלישי לבירות העולם הראשון, אלו שני עולמות ההתייחסות העיקריים שלנו אשר יאפשרו לנו דיאלוג עם עברנו, והרחבת אפשרויות לעתידנו מתוך אוקיינוס התרבות היהודית-מזרחית, הדתית, ואוקיינוס התרבות הערבית (ואין אני רומז, כמובן, כי הקשר העבר החוץ יהודי היחיד של המזרחיים הוא ערבי; יש צורך להכיר את הקהילות המזרחיות השונות דרך העולמות המזרחיים השונים: הספרדי, הַבְּרָבְרִי, התורכי, הכורדי, הפרסי, ההודי וכן הלאה). אלו הסיכויים שלנו, בית הכנסת (וכפי שאמרה סמדר לביא: "כשסגרו בפני המזרחים את כל הדלתות בארץ, שכחו לנעול את דלת בית-הכנסת") והפלסטינים (שהם הקרובים אלינו גיאוגרפית כיום, למרות שההיסטוריה של רובנו המזרחים בני העולם הערבי מתחילה בארצות אחרות: עיראק, סוריה, לבנון, תימן, מצרים, לוב, תוניס ואלג'יריה).

אני חושב שכבוצה הגיע הזמן שלנו, מי שקוראים לעצמם מזרחים בישראל, בני היהודים-הערבים אשר כבר נולדו במדינת ישראל, לחזור לקשר ברור ונרחב עם העולם הערבי, לשוב ללמוד ערבית. ואנחנו זקוקים לדיאלוג בנושא הזה, זה לא יכול להיות חד-צדדי. ברור שאנחנו חלק מההיסטוריה של ישראל, ונושאים גם באחריות לחלק מן העולמות שלה כלפי הפלסטינים, אבל יש לזכור שאנחנו מבקשים את הדיאלוג הזה מתוך תחושה של אכזבה משתי התנועות הלאומיות אשר בחרו פעמים רבות לשכוח אותנו ולהניחנו בצד – הציונות והתנועה הלאומית הערבית. המאבק שלנו אינו רק פנים ישראלי, למשל המאבק שהיה על תוכניות הלימוד, שיהיה חצי אשכנזים וחצי מזרחים, כי חשוב גם ההקשר הכללי, שלא יהיה רק מערבי או אירופי, שיהיה בו חלק נכבד ערבי, וכן מן התרבויות האחרות של המזרח, התורכית, הפרסית, וכו'.

לשם כך עלינו ללמוד ערבית ועברית רבנית (על ארמיתיה), ולתרגם אותן אל ההווה, אם זה על-ידי הוצאה מחדש, ופירוש ותיווך של הספרות העברית לגווינה במזרח לאורך כל הדורות, ואם זה על-ידי תרגום של עוד ועוד מן הערבית לעברית, מה שהתחיל עוד בימי הביניים, כמו מקאמאת אלחרירי תרגם אלחרזי, כלילה ודימנה, ותרגום שנמשך בדורות האחרונים, הקוראן, אלף לילה ולילה, המוקדימה של אבן ח'לדון, נגיב מחפוז, מחמוד דרוויש, טהא חסיין, אמיל חביבי, אלטייב צאלח, אדוניס, אליאס ח'ורי, הודא ברכאת, חנאן אלשיח', ניזאר קבאני ואחרים. וצריך להרחיב עוד ועוד כדי שתהיה היכרות רחבה. אנו הספרות המזרחית בישראל בלי קשר לעולם הערבי נהיה כלואים בצמצום, מנותקים ממעיין השפע של הספרות הערבית.

רק עם שני אלו, אני חושב, אני יכול לא לכתוב שוב ושוב את אותו סיפור שבר, מול פניו של בן-גוריון, את הטיסה הנמשכת במטוס הזה שלא גומר לטוס לארץ ישראל, כדברי אמירה הס, או במעברה הזאת שמסרבת להתפרק ולאפשר מעבר, ולהיכנס אל תוך עולם המזרחי הרחב. אני רוצה לסיים באלף אלפי תודות למוחמד עבוד על הזכות שהעניק לי להיות, לפחות לגיליון אחד של "אל-הילאל", סופר ערבי. תרגומו היה מעין החזרה לשפת המקור, לשפתנו המשותפת.

סיוון-תמוז ה'תשס"ז, יוני 2007, ירושלים, קהיר.

חלומות בקיימברידג' / אלמוג פֶהר

2009

*

אם לומר את האמת, יש משהו מוזר בלנסוע לקיימברידג' כדי לדבר על יהודים-ערבים. אנחנו, הדור שלי, ילידי ישראל, צאצאים להורים שנולדו בארצות המזרח-התיכון עוד לפני תום התקופה הקולוניאלית, תחת שלטוןן של המעצמות הקולוניאליות, במקרה העיראקי אנגליה, במקרים אחרים צרפת ואיטליה, אנחנו באים לאנגליה כדי להזכיר את עברנו היהודי-ערבי, את ההווה שלו ואולי את האפשרות של עתידו, אנחנו באים לדבר באנגלית על היהודי-ערבי שהתפצל בין העברית והערבית, ואנגליה אינה סתם מקום, אינה מקום ניטראלי בהיסטוריה של היהודי-ערבי במאה העשרים, בהקשר של הקהילה היהודית-ערבית בעיראק היא היתה גם מקום להתנגד לו, כשליט קולוניאלי, אבל גם מקום לשאוף אליו, להתקנא בו, אפילו לדמיין עצמך כצאצא שלו, כפי שהתבטא למשל בשירתה של אמירה הס, שכתבה: **"אני בת בנדאד / מוכנה להשבע / ילידת לונדון אני"** (אמירה הס, וירח נוטף שגעון, עמ' 11).

אלבומי התמונות שלנו מלאים בצילומים של הסבים והסבתות בחליפות בריטיות, חלקם גם בשמות בריטיים. השלב הקולוניאלי בהיסטוריה של יהודי עיראק הוא השלב העיקרי של היהודי-הערבי המודרני, החילוני, הלאומי, לאחר השלטון העות'מאני הרב-לאומי ששם דגש על חלוקה לעדות דתיות; בשלב זה התרחש הניסיון של ההשתלבות של היהודי-הערבי בעיצוב הלאומיות העיראקית המודרנית, מתוך תפיסה חילונית וליברלית, כפי שאפשר לראות למשל בפרויקט חייו הפואטי והעריכתי של אנוואר שאול. חלק מן היהודים-הערבים היו שותפים בצמיחתה של התנועה הלאומית הערבית, ובעיקר בתנועות הלאומיות המקומיות בארצות השונות, ובהתנגדות לשליטים האימפריאליסטיים.

אבל הצבת של הקולוניאליזם הביא בסופו של דבר לניתוקו של היהודי-הערבי מן העולם הערבי: בין השאר עם הצורך שלו, אותו הוא הוריש גם לתנועות הלאומיות היהודית והערבית, לטהר קטגוריות, להחליט באיזה צד נמצאים היהודים-הערבים, היהודי או הערבי; וכמובן שעקב השימוש שעשו המעצמות הקולוניאליות ביהודים-הערבים כמיעוט מתווך בין השלטון הקולוניאלי לבין הרוב המוסלמי, מה שהוציא במידות משתנות את היהודים מקהילות הרוב בהן הם ישבו (וכמובן שהיו הבדלים גדולים בין השלטון הצרפתי והבריטי, כשהמקרה הקיצוני לכיוון אחד הוא אלג'יריה, ולכיוון השני הוא אולי עיראק); במקביל לכך החרף הניתוק בין היהודים-הערבים לארצותיהם, עקב עלייתה של הציונות, גם כן בחסות השלטון הבריטי, הקמתה של מדינת ישראל והמלחמות הישראליות-ערביות, שהביאו את רוב הארצות הערביות לעודד את היהודים לעזוב.

כך עלייתו ונפילתו של היהודי-ערבי המודרני והחילוני בעיראק קשורה, אם כן, לצבת הקולוניאליזם: היהודי שוב לא היה "דימי", בן-חסות, בארצותיו, ולא הגדיר עצמו כעדה דתית בקונטקסט עות'מאני רב לאומי, אך כעבור דור הוא נדחק החוצה דווקא בשל הסיבות הלאומיות. כך הזיהוי הציוני התקבל לבסוף גם בעולם הערבי, על פיו כל היהודים הם ציונים. הקולוניאליזם הביא עמו את חלוקות המזרח-מערב, כאשר היהודי המקומי התפצל בין היותו מזרחי כבן המקום, להיותו במקרים רבים מתמערב ו"שליח" ההתמערבות בארצו, למרות שבהתמערבותו, שהיתה נפוצה גם בחוגים לאומיים, לא היה שונה היהודי מחוגים אינטלקטואליים ערביים רבים במאה

העשרים, ולמשל מעמדותיו של גדול האינטקלטואלים הערביים במאה העשרים טאהא חוסיין, כאשר זה ניכר גם ביחסים פנים יהודיים, דרך רשת אליאנס, והמגע שבין יהודי העולם הנוצרי ליהודי העולם המוסלמי. אחר-כך הופעלו קטגוריות אלו, בצורה אחרת, על יהודי ארצות האסלאם בישראל, והיהודים-הערבים הפכו מזרחים, תוך דחיקת ערביותם (ויהודי מזרח-אירופה הפכו מערביים), ובעלי תסביך נחיתות לגבי היותם בני המזרח, הקשור בעברם תחת הקולוניאליזם, ולהווה הישראלי – תוך הפשטה בוטה של עברם ושל העבר האשכנזי על-ידי הממסד הישראלי.

כך באותו רגע שבו נולד היהודי-הערבי המודרני, עם שקיעת המודל העות'מאני, התחיל גם תהליך הביטול שלו, עם הפניה של היהודי מערבה, הפניה של מעצמות המערב אליו כמיעוט מתווך, עד לשיא הלאומיות הערבית, והציונית, והמאבק האנטי-קולוניאלי, שסיימו את הפרוייקט של היהודי-הערבי המודרני. על כן זה אולי מוזר ואירוני שאנחנו בני הקולוניות נפגשים עכשיו בקיימברידג' (אבל אולי זה גם המקום כיום שכנס כזה יוכל להפגיש בין יהודים-ערבים לבין ערבים לא יהודים, דווקא מחוץ למזרח-התיכון), אבל לצערנו בימים אלו הוא היה מתקבל באותה מידה כמוזר ולא-רלבנטי גם בירושלים, תל-אביב, קהיר או בגדאד. גם שם, הן בישראל והן בעולם הערבי, יצאנו אל מחוץ להיסטוריה, והופענו בשישים השנים האחרונות כיהודים-ערבים בעיקר כשם גנאי. מדי פעם כמובן "מגלים" את היהודים-הערבים, בישראל, במצרים, במקומות נוספים, אך כמעט תמיד זה גילוי ראשוני, חסר רצף וללא עומק, שאינו מחזיר אותנו ממש להיסטוריה אלא רק מזכיר את מידת הזרות שנוצרה בינינו לבין ההיסטוריה המודרנית.

*

אפשר לומר שיש לנו, כקולקטיב הערבי-היהודי, שלושה "חשבונות" עיקריים במאה העשרים עם אותם גורמים שהיו גדולים וחזקים מאיתנו והשכיחו אותנו, את התרבות וההיסטוריה שלנו, את הזהות שלנו; הם הפכו את זהותנו לבלתי-סבירה, אפילו בלתי-אפשרית (לא פעם ללא מחשבה מרובה, אך ההתמודדות שלהם עמנו ממחישה כמובן את הכשל הפנימי בתוכם, את המתחיות והסתירות, את הקשיים והצורך להיפטר מהם, ממיעוטים, מ"אחרים", את הרצון להפוך את הזהות לאחידה, לטהר, להבדיל מזרח ממערב, אויב מידיד, יהודי מערבי): עם התנועה הלאומית הערבית וההיסטוריה הערבית, עם הציונות ומדינת ישראל, ועם המעצמות הקולוניאליות, ובעיקר בריטניה וצרפת.

כדאי לזכור כי אם אנחנו נותרים רק עם חשבון אחד, אנחנו נותרים חסרים: כך למשל לפעמים אנחנו בודקים רק את היחס שלנו להיסטוריה הציונית באופן ביקורתי, אבל אם אנחנו רואים את המזרחיות והערביות רק דרך הציונות, אנחנו נותרים רק עם מחאה נגד מה שקרה בארץ, ללא אפשרות לראות מה היה מצבנו לפני המשברים שהתחוללו בארץ; דיאלוג כפול – עם הציונות ועם הערביות, ואולי עם האומות הקולוניאליות – מאפשר להרחיב את העולם של המזרחיות בארץ. כמעט אפשר לומר שלא היה לנו סיכוי לשרוד בין שלוש תנועות אלו, שעיצבו את פני המזרח-התיכון מחדש במאה העשרים, בשלב הפוסט-עות'מאני שלו, עיצוב שלא היה לנו סיכוי להיות חלק ממנו, כיוון שאנחנו היינו גורם שהפריע במשוואה: הקולוניאליזם מצד אחד העניק לנו יתרונות שאחר-כך פגעו בנו, ומצד שני החדיר את האנטישמיות הנוצרית והאנטישמיות הגזעית המודרנית, ובין הציונות לתנועה הלאומית הערבית הובהר לנו שאנחנו צריכים לבחור לעצמנו זהות חדשה, אחידה – או יהודים או ערבים, או ישראלים או עיראקים; ראו למשל את שירו של מואיז

בן-הראש "משם באתי": "באתי משם, תנועות היסטוריות גדולות ממני / ממשפחתי ומאלפי שנות עברי / חברו יחד, כדי שאבוא משם לכאן / הקולוניאליזם, הציונות, הלאומיות הערבית / והלאומנות, השואה ומלחמת העולם השנייה, / אימפריאליזם, ועוד איזמים רבים ודברים אחדים / כולם התנגשו בתוכי כדי שאבוא משם / לכאן. הייתי עלה נידף ברוח ההיסטוריה / ולא, איני מתלונן, כזה הוא האדם / חי לו מאות או אלפי שנים במקום אחד / ופתאום הרוח דוחפת אותו למקום אחר / אבל, אני זוכר, זוכר שאני בא משם / ממקום מושבי, ממקום מושב אבי, ממקום מושב סבי" (בספר "משם באתי", עמ' 57).

אצל שמעון בלס בספרו "והוא אחר" הגיבור מוצא "פתרון" לזהותו הערבית-יהודית אשר יאפשר לו להישאר בעיראק כאדם שלם, לא חצוי: הוא מוותר על יהדותו, מתאסלם, וכך הוא חושב שיהפוך לערבי שלם, ששייכותו וערביותו אינם מוטלים בספק. פתרון זה כמובן אינו מצליח באופן שלם, והוא מעלה סימני שאלה לגבי הפתרון המקביל בישראל, שהיה ויתור על ערביותו של היהודי-הערבי, והשתכנוזות (שנתפסה בארץ גם כהתמערבות, למרות שהתמערבות זו לא היתה קשורה תמיד לתרבותם של יהודי מזרח אירופה). שמעון בלס וששון סומך בחרו להישאר יהודים-ערבים, בחרו לא "לפתור" את זהותו, מה שהעלה עליהם כמובן חמת רבים בישראל – שהביאו אלפי עדויות לכך שיהודי העולם הערבי מעולם לא היו ערבים (המילה עצמה, "ערבי", בערבית, שינתה את אופיה לאורך השנים, משמעותה כשנאמרה בראשית המאה ה-20 היתה בדווי, ועל כן לא כללה יהודים כמו שלא כללה ערבים עירוניים, והיא למעשה קיבלה מובן מודרני, גם לאומי וגם תרבותי, בדיוק בדור המעבר שבו היהודים נעו אט אט אל מחוץ לעולם הערבי, כך שחלק מיהודי עיראק כבר חוו את המובן החדש של המילה "ערבי", ובארצות אחרות הרבה פחות). ובמובן רב הדור הזה, של ששון סומך ושמעון בלס, של היהודי-ערבי המודרני והחילוני, אפשר את קיומו של המושג הזה בעברית (ויצרו אותו, כמושג עברי חדש, כפי שגם מזרחיות היא מושג חדש, וכפי שגם המושגים של היהדות והערביות השתנו במאה האחרונה), והם שהעבירו אותו אל תוך התרבות הישראלית החדשה, עם האפשרויות שהוא פותח, והניחו את האפשרות שגם בני הדור שלנו יכירו אותו.

*

לכן במובנים רבים אנחנו קשורים למודל המודרני והחילוני של היהודי-ערבי, שנוצר במאה העשרים ושהוא זה שהשתמש בכינוי זה, יהודי-ערבי, ויצר אותו. אבל כדאי לשים לב, מבחינה היסטורית, למסגרות הזמן שאנחנו בוחרים, המכריעות את הפרספקטיבה שלנו: כדי לחשוב על רציפותו ההיסטורית של היהודי הערבי, ולא רק על ביטולו כתוצאה מההיסטוריה האלימה, יש לחשוב גם על היהודי-הערבי ה"קודם" (שכמובן גם המשיך להתקיים במקביל ליהודי-ערבי החדש), הלא מחולק, הדתי או מסורתי, וזאת כדי להבין שאין מדובר רק במודל יהודי-ערבי חילוני, של הצטרפות חלק מאנשי הרוח היהודיים לכתובה בערבית ספרותית, בפוצחא (שזה הקצנה עד אבסורד של ערביות, הרי רוב האנשים לא כותבים ספרות, וכך הקריטריון לערבים-יהודים קשה מהקריטריון לערבים לא יהודים, שעל-פי רוב גם אם לא ישתמשו בפוצחא יקראו ערבים), אלא גם ביהודי-ערבי דתי (גם אם בהקשר זה לא נעשה שימוש בהגדרה זאת, יהודי-ערבי), עם עומק הסימביוזה שלו, לא של פרטיקולריות יהודית בתוך תרבות כללית ערבית, אלא של יהדות שהיא ערבית, ושל ערביות שהיא יהודית.

יהודי-ערבי זה נולד עם הסתערבותם של רוב יהודי העולם הערבי מאז ימי רבי סעדיה גאון, הוא סעיד אבן יוסף אל-פיומי (בניגוד ליהודי הערבי הקודם לאיסלאם, בן עידן הג'אהליה, דוגמת

א-סמוואל, שעמו הזדהה, בדילוג היסטורי מרשים, אנוואר שאול בעיראק במאה העשרים, שכינה עצמו אבן א-סמוואל), הרבה לפני הלאומיות המודרנית והקולוניאליזם, וחלקו ממשך בקונטקסט הדתי, דרך בתי הכנסת ולמשל במוזיקה, כמשל אבל גם כמוקד זהות, במילים עבריות לשירי אום כולתיום, בשימוש בסולמות המקאם.

לכאורה זה מוזר שאנשים בני הדור שלי, אולי שלנו, מדברים על יהודים-ערבים, ועל הזהות היהודית-ערבית. אנחנו "כבר" גדלנו בבתיים בהם העברית ניצחה, בהם הערביות נוצחה, והפכה לשפה פנימית, שפה המדוברת בין דור ההורים לדור הסבים והסבתות, שפה שלא עברה אלינו מעבר למילות חיבה וקללה. אנחנו היינו אמורים להיות הדור אשר ישכח את הערבית, את עברנו הערבי, את האופציה ההיסטורית הערבית-יהודית, אולי גם הדור שישכח את כאב האובדן של הערבית. אז מה מביא אותנו בסופו של דבר אל המקום הזה? אל המחשבה על הזהות הזאת? יכול להיות שדווקא החוסר שהתגלה לפנינו, בתוך התרבות הישראלית, עם ניסיונות המחיקה הרבים שלה (גם של היידיש, של היהודי הגלותי, של היהודי המזרח-אירופי, עם הפחד שלה מהדת (ומהחרדים), מקהילה, וכמובן מהפלסטינים), היה חלק ממוקד המשיכה; נקודת האפס של ההגירה, שהסתירה את עברה מעבר לשפה אחרת, שבתחילה הוגחכה, נראתה לפתע כמסתירה דבר מה מיוחד, מעבר ליום-יום הישראלי הקשה והאלים.

*

מבעד לסדקים אפשר היה כמובן לראות את הערבית והערביות בכל מקום: קודם כל בבית (אבל כמובן שגם ברחוב, ובטלוויזיה, בבית-הכנסת, באוכל, במוזיקה, אולי פחות בספרות שלמדנו בבית-הספר), בשיחות של אמא עם סבא וסבתא, והדודים; ידעתי מילים בסיסיות כילד: אשלונו (מה שלומך בערבית עיראקית), כמה קללות; בסוף שיר, "חצר ירושלמית", שהיה אולי סוג של שיר שחרור (ואולי השיר "מזרחי" הראשון שלי במובן המודע), עם המעבר לירושלים (שהיה סוג של הרחבת מקום לערבית, למרות שירושלים היא גם מקום של עימות גלוי, ואולי דווקא בשל כך), ושיבה בחצר בית-הספר למוזיקה מן המזרח במוסררה בירושלים, והקשבה למוזיקה בערבית ובלאדינו, לנגינת העוד, כתבתי על סבתי: "שְׁלֶפְנֵי מוֹתָה / חֲזָרָה לְדַבֵּר רַק עֵרֶבִית, בְּלִי עֵרֶבִית", בחצי השנה האחרונה בחייה; סבי, עזרא גחטן, היה בכל חזותו ועמידתו זיכרון של עולם אחר, דור אחר, שמילא אותי בסקרנות, בהערצה וחיפוש, דור עדין מאיתנו, אצילי; בשיר "סב וסב", שפתח את ספרי הראשון, כתבתי עליו:

"בילדותי / כפות-ידי סבי / אוחזות אחר. // ובְּתִמוּנָה עִם אִמִּי / עֵתָה בְּחֹדֶר שְׁנָתָה / חֲלִיפֵת חִייוֹ / תּוֹפֵרֶת אֶת גּוֹפוֹ / גַּעְגּוּעֵי פִלִּיט. / שְׂמוֹנִים וּשְׁתַּיִם שָׁנִים / אֶרֶץ מִסַּע חִייוֹ / מִן הַדְּקִלִּים שֶׁלְחוֹף הַחֲדָקֶל / וְעַד לְמִזְרְקָה הַיִּשְׁנָה / שְׂבִינְתֵיִים נִהְרָסָה / בְּקִצָּה הַטֵּיִילֵת הַמּוֹבִילָה / אֶל חוֹף-יָמָה שֶׁל נִתְנִיָּה. // זִיכְרוֹן הוּא קֶרַע בְּבֶשֶׂר הַהוּוּה / וּבִתְמוּנָה בְּתוֹ מַחִיכֵת וִידָה עַל כְּתָפוֹ / וְהוּא מְרַצֵּן פְּנִים / מֵאֲחוּרֵיהֶם הַמִּזְרְקָה הַיִּשְׁנָה. / וְהָאֹפֶק הוּא גִיגִית הַיָּם-הַתֵּיכוֹן / אֲשֶׁר אֵינָה רוֹחֶשֶׁת כְּבוֹד לְנֵהוֹרוֹת. // בְּרִקְעָה כְּמֵה דְקִלִּים שֶׁל נוֹף / אֹתָם שֶׁתֵּלָה הָעִירִיָּה / וּבְבִשְׂרוֹ שֶׁתֵּל זְרַעֵי שֶׁפֶס לִבָּן / וְעֵינָבָה שְׁחוּרָה / מִסְמָנִים אוֹתוֹ עוֹלָם אַחֵר. / וְעוֹד רִגַע הוּא פּוֹתַח אֶת פִּיו / אֹמֵר חוֹסֶה-לְאָרֶס / וּמֵתְכוּוֹן לְאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל."

באותו שיר הודיתי בפני עצמי כי אני "מְפַחֵד לֵאבֹד / אֶת כָּל צַבְעֵי הַשְּׁפוֹת הָאֲחֵרוֹת", ניסיתי לתאר את תקופה זאת בחיי, בה: "שָׁנִים אֲנִי נֹזֵכֵר / בְּכָל הָעֵרִים הָאֲחֵרוֹת / אוֹתָן לֹא זָכַרְתִּי בִּילְדוּתִי". השם בגדאד, שעלה שוב ושוב בסלון המשפחתי, היה לי מיסתורי, לא מוכר, לא מובן היה

ממרחק של דור איך אמך וסבך וסבתך בני בגדאד, ואתה אינך יכול לבוא שוב בשעריה (כאילו צמחו בינינו לבינה הרי החושך); שתי חוויות מכוננות מבחינתי בחוויה הישראלית-עיראקית היו שתי מלחמות אמריקה-עיראק, עם פיצול ההזדהות בין ישראל לבין הסבל שעובר על עיראק, על עירך, עם ההתבוננות האובססיבית במסך הטלוויזיה המראה את הפיצוצים שם, והדיבור המשפחתי המתחדש על הרכוש האבוד בבגדאד; כבר במלחמה הראשונה, כשהייתי בן 12 וחצי, התעוררה הבנה ראשונית של האימפריאליזם המערבי-אמריקאי, וניסיון לנסח מחשבה אנטי-אימפריאליסטית (אשר עדיין אינה אומרת דבר על הפלסטינים). במלחמה השנייה כתבתי שני שירים לעיר, האחד "איכה ישבה בגדאד", שהיה קינה על חורבנה ונכתב בלילה הראשון למלחמה, והשני "בגדאד, שיר לימות שלום", שניסה לדמיין עתיד אחר דרך שיבה לעבר, אל השנייה על גגות בגדאד, אירוע החוזר בספרים רבים שנכתבו בארץ על בגדאד. אחר-כך נכתב גם סיפור בעל אותו שם כשם השיר, "איכה ישבה בגדאד", אשר עשה לראשונה את החיבור בין ההתבוננות על בגדאד, ואל המלחמה המתחוללת בה, ובין הקונפליקט הישראלי-פלסטיני, והמלחמה המתרחשת קרוב לבית.

מן הסיפור ההוא נולד הסיפור "אנא מן אל-יהוד", בו חוזרת הערבית אל פיו של הגיבור, כמבטא ולא כמילים, כמעין גלגול של מבטא סבו, בתוך הסביבה הירושלמית המסוכסכת בין ישראלים לפלסטינים, המפרידה יהודים וערבים, רוויית האלימות. במידה רבה החזרה המאוחרת אל הערבית, אישית, תרבותית, זהותית וספרותית, היא מבחינתי חזרה אל הסבים והסבתות, ותיקון מסויים למה שקרה להם ולתרבותם בארץ; אבל לצד זה כמובן שיש בכך גם בגידה בהורים, ובמאמצייהם הארוכים להיות ישראלים ללא ה"כתם" של ה"אחרות". העניין הזה הוא לא פתור, מן המקום שבו אנחנו נמצאים תיקון אחד הוא "קלקול" או בגידה בכיוון אחר, ואין פתרון פשוט, ונוסטלגי, של שיבה מלאה, חד-משמעית וחסרת רגשי אשמה. לצד זאת ברור לי שגם אם הגעתי אל הערבית מתוך תחושת החוסר שלי, עם אובדן הסבים והסבתות, נותרתי בה בשל השפע המצוי בה; ברור לי גם כי המבחן עתה הוא מה מקומה של שפה זאת אצל ילדי.

*

בנקודה הזאת אני רוצה לחזור לנקודה אחרת, לרגע מותו של סמיר נקאש, הסופר היהודי-עיראקי אשר הגיע בגיל 13 לישראל וכתב בה בערבית יום עד מותו, אולי הסופר הערבי-היהודי הגדול ביותר במאה העשרים. מותו של נקאש מילא אותי פחד עצום, כפי שמותם של סבי וסבותי היו רגעים של פחד, פחד מפני האפשרות שעולם שלם נעלם ללא תחליף, עולם עבר שלא הועבר, שחלף לפני שלמדת ממנו כל מה שהיית צריך ללמוד. וברגע מותו של נקאש רציתי להיות סופר ערבי, נעשתה בי תשוקה לכתוב ערבית, ועדיין לא ידעתי ערבית. אחרי חיים שלמים שביקשתי להיות סופר ערבי, פתאום ביקשתי להיות סופר ערבי. ולא כדבר הסותר את הבקשה הראשונה, העברית היא שפתי מילדות ואהבתי, אבל פתאום רציתי את ההתרחבות הזאת של הערבית. וגם הבנתי שבלי הערבית אני אכתוב שוב ושוב את אותו הסיפור, סיפור של רגע השבר, רגע ההגעה לארץ, החוסר של הערבית בתוכי ובתוך התרבות הישראלית, סיפור ההתנגשות המזרחי-אשכנזי (ומזרחיות כזוהות ישראלית, אשר מוחקת את מקורותיה הספציפיים בעולם הערבי) שרק הערבית תוכל לחלץ אותי מן המקום התקוע. רציתי שהוא לא יהיה הסופר הערבי-יהודי האחרון.

באותו זמן סיימתי את הפרק הראשון במחזור סיפורי "אמירה בת סלימה", שהתכתב עם מילות שיריה של אמירה הס, ונע סביב המעברה, סביב אותו שבר, סביב "לְעֵד אָטוּס בְּמָטוּס הָהָה שְׁלֵא גוֹמֵר לְטוּס לְאָרֶץ יִשְׂרָאֵל" (אין, עמ' 16), במילותיה של אמירה הס, וכתבתי לסיפור הקדשה:

"לסמיר נקאש, מגדולי המספרים היהודים-הבגדאדיים בכל הדורות, אשר התמיד במלאכת הכתיבה בערבית גם בארץ הזאת כשרובנו רחקנו ממנה ומלהגנו המיוחד. מותו העצוב בטרם עת של אחד מאחרוני הכותבים בעולם בערבית-היהודית-הבגדאדית בא עלי מעט אחר סוף כתיבת סיפור זה כאשר עסקתי בעריכתו ויש בו כדי לעורר חרדות ואין בו כדי לפתוח תקוות. אחר פטירת סמיר נקאש, והליכתו מאיתנו של יצחק בר-משה, אין לנו תקווה אלא בלאזור כוחות וללמוד את שפתנו מחדש, אנחנו שהננו דור שני ושלישי לשתיקתה, כך שיום אחד, בקרוב, נוכל לקרוא בספריו של סמיר נקאש, ושל הרבה אחרים, בלי שנצטרך לתרגום (ואולי, האם מותר לקוות? מי מאיתנו יחזור גם לכתוב בשפתנו?)"

אחר-כך, דרך התרגום של הסיפור "אנא מן אל-יהוד" לערבית בקהיר ב-2006, חשתי שהתגשם, ולו לגיליון אחד של כתב-העת "אל-הילאל", הרצון שלי להיות סופר ערבי. כי היום אנחנו כבר זקוקים למתווכים, גם אם נלמד ערבית, כדי "לכתוב" בעזרתם שוב בערבית. במובן הזה התרגום לערבית אינו סתם תרגום, אלא הוא במובן עמוק השבה למקור, למקום שממנו נכתב הסיפור, דרך השפה האחות, הערבית, הקיימת בי משחר ימי, גם אם אילמת, ומדברת אותי.

כפי שאמרתי, חשתי כי בלי הערבית אני אמשיך לכתוב שוב ושוב את אותו הסיפור הסובב סביב נקודת השבר, החוסר, המעברה, חסרון הערבית, ואפילו ההתקעות באוויר שהתבטאה אצל המשוררת אמירה הס. במובן מסויים הסיפור "אנא מן אל-יהוד" היה האחרון ברצף סיפורים שבמובן מסויים היוו ואריאציות האחד שלי השני ("איכה ישבה בגדאד", "אמירה בת סלימה"), ומהם פניתי למקורות היהודיים-ערביים הדתיים, ולסיפור היהודי-ערבי הדתי. ואחרי הסיפור "אנא מן אל-יהוד" הרגשתי שהלכתי את המרחק הגדול ביותר שאני יכול ללכת ללא השפה הערבית, ולכן כתבתי על המחסור בה, על המחסור במקורות הערביים שלי. והתחלתי ללמוד ערבית כדי לשחרר את הכתיבה שלי מהצורך לכתוב שוב ושוב על החוסר, מהצורך לכתוב שוב ושוב את אותו הסיפור, ובהדרגה הרגשתי שנפתחים לפניי עולמות חדשים.

*

התחלתי ללמוד ערבית בין השאר מתוך תחושה שרק היא תאפשר לי להשתחרר מאיזו תקיעות, שבלעדיה אכתוב שוב ושוב את אותו סיפור, שהוא תמיד סיפור של התנגשות מול הישראליות, עם העברית וכנגד העברית, ושדווקא הערבית יכולה להעניק מקום אחר, אלטרנטיבי, בטוח, להעניק מרווח נשימה וזיכרון של רגע לפני ההתנגשות, של הזמן שלפני המעברות והמלחמות. והערבית שלי, אני מאמין, משנה את העברית שלי, ואת היכולת שלי לכתוב בעברית.

באותו מובן של חוסר הערבית, והצורך להשלימו, חשתי חוסר מקביל וצורך להשלימו לגבי היהדות שלנו, היהדות המזרחית, היהדות שאחרי התנ"ך, שהחינוך בבתי-הספר הממלכתיים חילוניים בארץ התנתק ממנה. במובן הזה, שני הניסים שהתרחשו לנו בארץ, לאפשרות של התרבות הערבית-היהודית בארץ להוסיף להתקיים למרות ניסיונות המחיקה, הם בתי-הכנסת והפלסטינים. אי-אפשר למחוק את המוזיקה הערבית, בסולמות המקאם, מבית-הכנסת, את המבטא שבלעדיו הקורא בתורה אינו מוציא ידי חובה את הציבור, בלי ההגות והפרשנות והשירה והפילוסופיה וההלכה המשוקעת בקונטקסט ערבי. והפלסטינים, אשר אצלם מוסיפה הערבית להתקיים כשפה חיה גם מזכירים לנו שלא התרחקו גיאוגרפית מן הערבית, שאנחנו חיים בדיוק בנקודה שבין בגדאד לקהיר. וכמובן הנס שקדם לשני אלו הוא דור הסבים והסבתות שלנו, שהעניק לנו מטען משמעותי, זיכרון של אפשרות אחרת. ומבחינתי בשנים האחרונות החיים בירושלים גם הם

מאפשרים את האופציה הזאת יותר ממקומות אחרים, למרות ובגלל שזאת עיר מתוחה ואלימה כל כך (ירושלים זוכרת בניגוד לתל-אביב), בה השוטרים מזכירים לך שאתה נראה ערבי, ופונים אליך בערבית בבקשם תעודת זהות, בתוך הצפיפות של בתי-הכנסת והמואזינים, בפוליטיקה המיידית של מחסומים ומשטרות וחומות, שכל הזמן מנסה להפריד בבוטות, ואף-על-פי כן כל הזמן חושפת את הערבוב שבאזור הגבול הזה.

ופתאום אתה מגלה עולם שלם, ופתאום אתה מבין שהקרע הוא של ההגירה לארץ, שהיה קשה מאוד, והשבר שהתחולל בעולם אבותינו, הוא גם פוטנציאל לעושר עצום, תרבותית, אם מוכנים לקבל אותו, ושהרבה עדיין קיים, אף-על-פי שהיית בטוח שנעלם עם סבך. פתאום אתה מבין שהיחס לקרע הזה כדבר בלתי ניתן לאיחוי (כפי שמתייחסים פעמים רבות גם לקרע שחוללה המודרנה) הוא רומנטי, ולא זוכר כי גם בעבר היו קרעים, חלקם חמורים לא פחות וחלקם חמורים יותר, וחוסר היכולת לדמיין רצף לאחר שבר הוא שהופך שבר למוחלט, כאשר רצף ושבר הם שני דברים המאפשרים זה את זה, ולא אפשרויות קיצון אלטרנטיביות.

כמעט אף דור יהודי לפנינו, באלפיים השנים האחרונות, לא הסתפק בשפה אחת. תמיד היהדות שלהם היתה מצויה בכמה שפות. ואנחנו הצטמצמו לרגע לעברית, שהיא שפה נפלאה, אבל דרכי ההתרחבות שלה תמיד היו דרך השפות האחרות: הארמית, הערבית, היידיש, הלאדינו. והצטמצמו למסורת ספרותית אחת, אירופית, אם לומר את זה בהכללה שהיא כמובן לא מדויקת, כשאנחנו מוותרים על העושר של לשון החכמים היהודית, על העמקות של הפיוט העברי, על הזיאנרים של התרבות הערבית, למשל המקאמה והאָדב, שהולכים מעבר להבחנות הדיכוטומיות בין שירה ופרוזה, על הרומנסה הספניולית, על המעשייה היידישאית.

התרבויות האלו, השפות האלו, האפשרות שלהן להישמע כאן, בירושלים, בארץ, זה גם מאבק על אפשרותו של זיכרון, על אפשרות של רצף, על האפשרות של ספרות להיות גשר מעבר לטשטוש של ההווה, על האפשרות של הספרות להיות שולת פנינים מעברנו. ובלי זה יש פחד נורא של אובדן אוצרות רוח אדירים, שבלעדינו אין מי שיקרא, ובתוך זה יש הבטחה למודל ספרותי אחר: שהוא לא באיזו תמימות רומנטית של מקוריות, אלא מבין שכל סיפור נולד מתוך סיפור אחר, שאף אדם לא כותב לבדו שום דבר, שהוא לא בפחד נורא מעירוב ז'אנרים, בין שירה, פרוזה, היסטוריה, עיון, שהוא לא שקוע דווקא בתוך מודלים פסיכולוגיים של הבנת האדם, שלא חושש מעירוב קודש וחול, מאלוהים ומעירוב שפות.

המשורר ארז ביטון הוא אחת ההשפעות החזקות עלי בשנים האחרונות. יש לו שיר מפורסם בשם **"תקציר שיחה"**, בו הוא שואל את השאלה **"מה זה להיות אותנטי?"**, ומעלה שורה של הצעות, אחת מהן היא לצעוק בערבית-יהודית-מרוקאית באמצע רחוב דיזנגוף: **"אנא מן אל-מגרב, אנא מן אל-מגרב"**. בסופו של דבר כל ההצעות שהוא מעלה לא מספיקות, והוא **"נופל בין העגות"**. במעין שיר-תשובה שכתבתי לו, **"לארז ביטון, שיר בשני חלקים"**, דמיינתי את האפשרות שלי, דור אחריו, לרוץ באמצע דיזנגוף ולצעוק: **"אנא מן בגדאד, אנא מן בגדאד"**, אף-על-פי שלא נולדתי שם. משם התגלגלה השורה הזאת לשיר בשם **"הערבית שלי אילמת"**, בו עלה הפתרון לומר לשוטר הבודק אותך בירושלים, החושד בערביותך: **"אנא מן אל-יהוד, אנא מן אל-יהוד"**.

היחס לערבים ולערבית באמת הפך להיות קודם כל מרוחק. מרחק כזה שמנסה להתיר אותנו מהקשר העמוק איתם, שהוא בסופו של דבר בלתי ניתן להתרה. ואז משאירים את זה לנוגעים בדבר, למומחים: לאקדמיה ולמודיעין. מצטרף לזה זלזול עמוק בתרבות הערבית, שנובע מהשורשים של התרבות הישראלית באוריינטליזם האירופאי, ויחס אליהם כאוייבים. אני כמובן

חושב שהיחס הזה צריך להשתנות לקרבה עמוקה, להבנה שדיון בתרבות הערבית הוא דיון גם על עצמנו, שאנחנו לא יכולים להבין את עצמנו בלי הערבית. אני לא יכול להבין את עצמי בלי הערבית, כמו שאני לא יכול להבין את עצמי בלי הסידור והפיוט, ובלי הספניולית והגרמנית, ובלי הגולה.

רוח ג'דידה / רוח חדשה 2011 - מכתב בנות ובני יוצאי ארצות ערב והאיסלאם

בישראל לבנות ובני דורנו במזרח התיכון ובצפון אפריקה

אנחנו, כצאצאיות וצאצאים לקהילות היהודיות בעולם הערבי והמוסלמי, במשך ובמגרב, וכדור שני ושלישי של מזרחים בישראל, מתבוננים בהתרגשות רבה ובסקרנות עצומה בתפקיד המרכזי שתופסים באומץ כה רב הנשים והגברים בני דורנו ברחבי העולם הערבי בהפגנות ובמחאות למען חירות ושינוי. אנו מלאי הזדהות ותקווה באשר לעתיד המהפכות שזכו להצלחה, בתוניסיה ובמצרים, וחשים כאב ומתח לאור אובדן החיים הרב בלב, בחריין, תימן, סוריה ומקומות נוספים. המחאה של בני דורנו כנגד הדיכוי, כנגד משטרים משעבדים ומנצלים, והקריאה לשינוי, לחירות ולכינון משטרים דמוקרטיים, אשר יאפשרו את השתתפות האזרחים בתהליכים הפוליטיים, מסמלת רגע דרמטי בהיסטוריה של המזרח-התיכון וצפון-אפריקה שנקרע מזה דורות בין כוחות שונים, חיצוניים ופנימיים, אשר רמסו את זכויותיהם הפוליטיות, הכלכליות והתרבותיות של רוב אזרחיו.

אנחנו ישראלים, ואנחנו צאצאים ליהודים שחיו במזרח התיכון ובצפון-אפריקה במשך מאות ואלפי שנים. אבותינו ואמהותינו תרמו להתפתחות תרבות האזור, והיוו חלק ממנה. כך גם עבורנו, תרבות ארצות האיסלאם ותחושת השייכות רבת הדורות לאזור הן חלק בלתי נפרד מזהותנו. אנחנו חשים שותפות להיסטוריה הדתית, התרבותית והלשונית של המרחב המזרח-תיכוני והצפון-אפריקאי, אף על פי שדומה ש"נשכחנו" כבני היסטוריה זאת: ראשית בישראל, המדמינת עצמה כמצויה בין יבשת אירופה לבין צפון-אמריקה; שנית בעולם הערבי, אשר דומה כי קיבל פעמים רבות את הדיכוטומיה בין יהודים לערבים ואת הדמיון של היהודים כאירופאים, והעדיף להדחיק את ההיסטוריה של היהודים-הערבים כפרק שולי בעברו, או ככזה שכלל לא התקיים; ושלישית, יש להודות, בתוך הקהילות המזרחיות עצמן, אשר פעמים רבות, בעקבות הקולוניאליזם המערבי, הלאומיות היהודית והלאומיות הערבית, התביישו בעבר המשותף להן ולעמי ערב, וכך פעמים רבות ניסינו להשתלב בזרמים החזקים יותר בחברה, תוך מחיקה או צמצום של עברנו. ההשפעות ההדדיות העצומות בין התרבות היהודית לערבית היו נתונות לניסיון מחיקה קשה בדורות האחרונים, אך גם ניתן להבחין בסימניהן במרחבים רבים בחיים, ביניהם המוזיקה, התפילה, הלשון והספרות.

אנחנו מבקשים לבטא את ההזדהות ואת התקוות שלנו בשלב זה של מעבר דורות בהיסטוריה המזרח-תיכונית והצפון-אפריקאית, ומקווים כי הוא יביא פתח לחירויות ולצדק, ולחלוקה הוגנת של המשאבים של האזור, ופונים אל בנות ובני דורנו בעולם הערבי והמוסלמי בשאיפה לדיאלוג כן אשר יכיל אותנו בתוך ההיסטוריה והתרבות של האזור.

התבוננו בתמונות מתוניסיה ומכיכר א-תחריר בקנאה, לאור היכולת לארגן התנגדות אזרחית לא אלימה אשר הצליחה להוציא מאות אלפים אל הרחובות והכיכרות, ואילצה בסופו של דבר את השליטים להתפטר. גם אנחנו חיים במציאות שלטונית שעל אף התיימרותה להציג חזות נאורה ודמוקרטית אינה מייצגת חלקים נרחבים מאוכלוסיית המדינה, בשטחים ובתוך הקו הירוק, רומסת את הזכויות הכלכליות של רוב האזרחים, נמצאת בתהליך של צמצום החירויות הדמוקרטיות, ובונה חומות גזעניות מול תרבות המזרח היהודית והערבית. אך בשונה מאזרחי תוניסיה ומצרים אנחנו עדיין רחוקים מן היכולת ליצור סולידריות בין הקבוצות השונות כמו זו

שנראתה במצרים ובתוניסיה, להתאחד ולצעוד יחדיו, כלל התושבים, אל הכיכרות בתביעה למשטר צודק, אזרחית, כלכלית ותרבותית.

אנו מאמינים כי המאבק שלנו כמזרחים בישראל על זכויותינו הכלכליות, החברתיות והתרבותיות, נשען על ההבנה ששינוי פוליטי אינו יכול להישען על מעצמות המערב אשר ניצלו את אזורנו ואת אזרחיו לאורך דורות ארוכים. שינוי חייב לנבוע מתוך דיאלוג פנים אזורי, ומתוך חיבור למאבקים השונים המתנהלים כיום בארצות ערב, ובאופן ספציפי גם למאבקים של הפלסטינים בארץ ישראל, לזכויות פוליטיות וכלכליות שוות בתוך מדינת ישראל, ועצירת דחיקתם הגזענית, ושל הפלסטינים בגדה ובעזה, החיים תחת כיבוש צבאי, בתביעתם לסיום הכיבוש ולעצמאות.

במכתבנו הקודם (<http://arab-jew.blogspot.com>) קראנו בעקבות נאום אובמה בקהיר ב-2009 לעליית הזהות המזרח-תיכונית הדמוקרטית ולשותפותנו בתוכה. עתה אנו מקווים כי הדור שלנו, בכל רחבי העולם הערבי, המוסלמי והיהודי, יהיה דור של גשרים מחודשים, שידלגו על פני החומות והאיבה של הדורות הקודמים, ויחדשו את הדיאלוג העמוק, שאנחנו איננו יכולים להבין את עצמנו בלעדיו, בין יהודים, סונים, שיעים ונוצרים, בין ערבים, כורדים, פְּרָפְּרִים, תורכים ופרסים, בין מזרחים לאשכנזים, בין פלסטינים לישראלים. כבעלי עבר משותף אנו מביטים בהזדהות ובתקווה גם אל עבר העתיד. אנחנו מאמינים בדיאלוג הפנים אזורי, שמטרתו לתקן ולשקם את כל מה שנהרס בדורות האחרונים, כמפתח לחידוש מודל השותפות המוסלמי-יהודי-נוצרי של אנדלוס, בעזרת השם, אינשאללה, וכפתח לתור-זהב תרבותי והיסטורי של ארצותינו. תור-זהב זה לא יוכל להיווצר ללא אזרחות דמוקרטית שווה, ללא צדק חלוקתי כלכלי במשאבים ובהזדמנויות ובחינוך, ללא שיוויון בין נשים וגברים, וקבלת בני האדם כולם, על אמונתם, צבעם, מעמדם, מינם, נטיותיהם המיניות ועדתם, כחלקים שווים בבניית החברה החדשה לה אנו שואפים. אנו מחוייבים להשגת מטרות אלו, בדיאלוג מתמיד בין כל אזרחי האזור, ובדיאלוג שלנו עם יהודים מקבוצות שונות בארץ ובעולם.

عودة الروح: روح جديدة 2011

رسالة بنات وأبناء الجاليات اليهودية-العربية والإسلامية في إسرائيل إلى بنات وأبناء جيلنا في الشرق الأوسط وشمال إفريقيا:

نحن حفيدات وأحفاد الجاليات اليهودية في العالم العربي والإسلامي، في المشرق والمغرب، وكجيل ثالث من المشاركة في إسرائيل، نتابع بناتٍ كبير وبشغفٍ شديد الدور المركزي والشجاع الذي تتبناه نساء ورجال أبناء جيلنا في أرجاء العالم العربي في الثورة والتظاهرات من أجل الحرية والتغيير. كما نشعر بالتضامن والأمل في مستقبل الثورات الناجحة في كلِّ من مصر وتونس، نشعر بالألم والقلق الشديدين لفقدان الأرواح الغالية وسفك دماء الشعوب الزكية في كلِّ من ليبيا والبحرين واليمن وسورية، وغيرهم من شهداء الحرية في أماكن أخرى. إنَّ صرخة أبناء جيلنا في وجه الاضطهاد ووجه الأنظمة المستعبدة المستغلة المستبدة، ودعوتها إلى التغيير وللحرية وبناء أنظمة حكم ديمقراطية، تكفل مشاركة المواطنين في الحياة السياسية، وتمثل في نظرنا لحظةً مثيرة وحاسمة في تاريخ الشرق الأوسط وشمال إفريقيا. هذه المنطقة التي تمزقت منذ أجيال نتيجة التجابات والصراعات التي جرت بين قوى خارجية وداخلية مختلفة والتي سحقت الحقوق السياسية والاقتصادية والثقافية لغالبية مواطني هذه المنطقة.

نحن إسرائيليون وأحفادٌ وذريةٌ ليهود عاشوا منذ مئات بل آلاف السنين في الشرق الأوسط وشمال أفريقيا، حيث ساهم أبائنا وأمهاتنا في تطوير ثقافة المنطقة، وكانوا جزءاً لا يتجزأً منها. هذا هو الحال بالنسبة لنا نحن أيضاً؛ فالثقافة العربية الإسلامية والشعور بالانتماء المتجذر في نفوسنا، هما جزء لا يتجزأ من هويتنا ونظرتنا لذاتنا. نحن نحس بانتماء عميق للموروث الديني والثقافي واللغوي التابع للفضاء والواقع الشرق أوسطي والشمال أفريقي، على الرغم من أننا قد "نسينا" أو تم التناسي بأننا تابعون لهذا التاريخ وهذا المجال: بدايةً من طرف إسرائيل، والتي تتخيل نفسها بأنها واقعة بين قارة أوروبا وأميركا الشمالية؛ وثانياً من طرف العالم العربي، الذي وكما يبدو لنا قد قبل في العديد من المناسبات بهذا الانشطار وهذا التضاد بين العربي واليهودي وسلم بتخيل اليهودي على أنه عربي أو أوروبي، وأثر تناسي -أو قل دفع- التاريخ اليهودي-العربي جانباً، باعتباره جزءاً ثانوياً بالنسبة له، أو كأنه لم يكن أصلاً جزءاً من تاريخه.

ثالثاً يجب الاعتراف أيضاً بوجود خجل بهذا الموروث المشترك مع الشعوب العربية، في داخل الجاليات الشرقية ذاتها، نتيجة للاستعمار الغربي والحراك القومي اليهودي والعربي. وعليه فقد حاولت هذه الجاليات في العديد من المرات الاندماج والالتصاق بالتيارات الأقوى في المجتمع، مع محاولة محو أو تحجيم وتصغير ماضيها. لقد كانت هذه الثقافة وهذا التبادل الثقافي الضخم بين اليهودية والعربية ضحية محاولاتٍ عنيفة لمحوها وطمس معالمها في الأجيال الأخيرة، لكن يمكننا أيضاً أن نشاهد ثباتها واستمراريتها في مجالات ودوائر حياتية وثقافية مختلفة كالموسيقى والتعبد واللغة والأدب، وغيرها.

نريد أن نعبر أمامكم عن تعاطفنا وأملنا من هذه المرحلة التي يتم فيها انتقال زمام الأمور من جيل إلى جيل في الشرق الأوسط وشمال أفريقيا، كما نأمل أن يكون هذا الانتقال مدخلاً للحرية والعدالة، والتفاسم العادل لمقدرات

الأمة والمنطقة بين جميع المواطنين، بما يكفل العدالة الاجتماعية والتكافل الاجتماعي والمواطنة الكريمة لشعوب المنطقة الكرام.

كما نتوجه إلى بنات وأبناء جيلنا وأقراننا في العالم العربي والإسلامي آمليين بفتح حوار يتيح لنا المجال بأن نكون جزءاً من التاريخ والثقافة في هذه المنطقة.

لقد تابعنا بغيره وانبهار الصور القادمة من تونس ومن ميدان التحرير، وأعجبنا بالمقدرة على تنظيم معارضة شعبية سلمية استطاعت أن تدفع بمئات الألوف إلى الشوارع والميادين، تلك الجموع التي استطاعت في نهاية المطاف إجبار الحكام على التنحي جانباً والاستقالة. نحن أيضاً نعيش تحت واقع حكمٍ لنظام يقدّم للعالم صورة ديمقراطية ومستنيرة عن نفسه، إلا أنّ هذه الصورة وهذا النظام لا يمثلان شرائح واسعة من المجتمع واقعة تحت سلطته في المناطق المحتلة وداخل الخط الأخضر. فهو يسحق الحقوق الاقتصادية لغالبية المواطنين، وهو مستمرّ في محاولاته تضيق هامش الحريات والديمقراطية وبناء جدران عنصرية أمام الثقافة الشرقية العربية واليهودية. لكننا نختلف عن مواطني تونس ومصر ما زلنا غير قادرين على خلق تكافل اجتماعي وسياسي بين الفئات المجتمعية المختلفة، يُوحّد الصفوف ويعطينا المقدرة على الخطو قديماً بكلّ فئات المجتمع إلى الميادين، والمطالبة بنظام مدنيّ يكفل الحرية والعدالة الاجتماعية والثقافية.

نحن نؤمن بأنّ نضالنا كشرقيين داخل إسرائيل لتحصيل حقوقنا الاقتصادية والاجتماعية والثقافية، مدنيّ على فهمنا بأنّ التغيير السياسي لا يمكن له أن يعتمد على القوى العظمى من الغرب والتي لطالما استغلت منطقتنا وشعوبنا منذ أجيال عديدة. على التغيير أن يكون نتاجاً للحوار الداخلي في المنطقة، عبر التضامن والانضمام إلى النضالات المختلفة الجارية اليوم في البلدان العربية، وعلى وجه الخصوص نضال الفلسطينيين داخل إسرائيل لحقوقهم السياسية والاقتصادية والمساواة داخل إسرائيل، ووقف المدّ العنصري ضدّهم، إلى جانب نضال الفلسطينيين في غزة والضفة، الذين يعيشون تحت نير الاحتلال العسكري ودعم مطالبهم العادلة لإنهاء الاحتلال والاستقلال.

لقد سبق ودعونا في رسالتنا الأخيرة (<http://arab-jew.blogspot.com>)، وبعد خطاب أوباما في القاهرة عام 2009، إلى بزوغ الهوية الشرق أوسطية الديمقراطية ولمشاركتنا داخلها. أما الآن فنحن نأمل بأن يكون جيلنا -في جميع أنحاء العالم العربي والإسلامي واليهودي- جيل جسور حوار متجددة، يستطيع التعالي عن أسوار العداة بين الأجيال السابقة، مُجدّداً بذلك الحوار العميق الذي لا نستطيع أن نفهم ذاتنا من دونه. حوار بين اليهود والسنة والشيعية والمسيحيين؛ بين العرب والأكراد والبربر؛ بين الأتراك والإيرانيين؛ بين الشرقيين والأشكناز؛ بين الفلسطينيين والإسرائيليين. نحن على ثقة بأننا كأصحاب ماضٍ وموروثٍ مشتركين ننظر أيضاً إلى المستقبل بتعاطف وآمال عريضة. نحن نؤمن بالحوار الداخلي في منطقتنا، والذي يهدف إلى الإصلاح وبناء ما قد هُدم في الأجيال السابقة، كمفتاح لإعادة النموذج الإسلامي-اليهودي-المسيحي المشترك في الأندلس، وكمدخل بعون الله وبالتوفيق منه إلى عصرٍ ذهبي آخر لثقافتنا وتاريخنا وحاضرنا المشترك يكون أهلاً ومفخرةً لثقافتنا وماضينا العريق إنشاء الله.

هذا العصر الذهبي لا يمكن أن يحصل من دون تجذر المواطنة الحقّ والديمقراطية بما تعنيه من التداول السلمي للسلطة وسيادة دولة القانون وضمن الحريات واحترام الأقليات والعدالة الاجتماعية والمحاصصة العادلة لثروات ومقدرات الدول بين أفراد شعبها، وتساوي الفرص في التعليم ومساواة النساء بالرجال وقبول الناس أجمع على

اختلاف معتقداتهم وألوان بشراتهم ووضعهم الاجتماعي وموروثهم الثقافي وجنسهم وميولهم الجنسية وطوائفهم وأعرافهم ولغاتهم، كجزء لا يتجزأ من مساعينا لبناء هذا المجتمع الجديد الذي نصبو له جميعاً. نحن ملتزمون بمساعينا في تحقيق أهدافنا هذه، وفي استمرار الحوار الدائم بين كل مواطني المنطقة، وبحوارنا أيضاً مع فئات ومجموعات يهودية أخرى في البلاد وخارجها.

אמר חכם עבדאללה

אני הקטן חִזְקֵל בן אֶמֶל כינסתי כאן אמירות מורי ורבי חכם עובדיה בן גוֹרְגִיָּה, והשם ירחם אם חללתי שבתות מעט פה מעט שם כדי להעלות הדברים על הכתב, שלא נותר לי תמיד זמן בשאר השבוע מרוב טורח הפרנסה והימים, וחששתי לשכוח הדברים.

א.

אמר חכם עבדאללה: נאמן אני לשתי התורות, לתורת בבל ולתורת ארץ ישראל, שלידת אבותי בבגדאד העיר הגדולה לה', שישבו בה אוכלוסין גדולין והתורה היתה נישאת על כפיים, וירדו לירושלים בשל הצרות שפקדו אותנו, וירושלים נאה והדורה ותורתה מלוא הטנא, אך רחובותיה צרים, ואין היא מבטלת תורתנו הקדומה. שבתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל סופן להיקבע בארץ ישראל, דאמר רבי אֶלְעָזָר הַקַּפָּר, עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שייקבעו בארץ ישראל, דאמר רב יהודה אמר שמואל, כל ארצות עִסָּה לארץ ישראל וארץ ישראל עִסָּה לבבל, דאמר רב יהודה, כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה.

ב.

אמר חכם עבדאללה: אמר שאול בן עבדאללה, החכם הבגדאדי בעל ספר הפירושים לשירי רבי יהודה הלוי, "גבעת שאול", אותו כתב בהונג קונג, שרוב אחינו האשכנזים משתמשים בבשורה גם לטובה גם לרעה, ולנו בשורה לטובה ושמועה לרעה, ולא ידע שאול כמה צדק וכמה שונה היתה עברית שלו, הקרובה אצל שפת אחינו בני ישמעאל, שהיתה גם שפתנו, מן העברית של אחינו האשכנזים, הקרובה אצל שפות פולניה וגרמניה, שהביאו לארץ ישראל ועתה גם היא שפתנו. וחסד עשה עמנו הקדוש ברוך הוא בכך ששינה מבטא האשכנזים בעברית ממבטא הנכון, שהם מדברים שפה אחרת, שכנה לעברית אך אינה עברית, מין עברית של אירופאים, וכך בשפה זאת אנחנו מדברים ברחוב ואין מבזבזת לנו מכמות הדיבור העברי שקצב לנו הקדוש ברוך הוא לדבר עמו, כיוון שדיבור זה אינו עברי ממש, ויכולים אנחנו להקפיד על עברית הקדושה שלנו בשיחה עם האלהים בבית הכנסת ובבית המדרש ובספרים של קודש, בלי שהיא נמעטת או נפגמת.

ג.

אמר חכם עבדאללה: אישה שמייניקה את בנה ומגלה דדיה, אסור לקרות או לברך כנגדה אפילו היא אשתו, וכל שכן באישה אחרת, ויש אומרים דְכִיוּוֹן דְהַאיִשָּׁה דְרַכָּה לְגַלוּת דְדִדְיָה בְזִמְנָה הִינִיקָה, הרי הדדים נחשבים אותו זמן כמו כפות הידיים והפנים, ומותר לקרות או לברך כנגדם אפילו היא אישה אחרת. ושיער של אישה שדרכה לכסותו ערוה הוא, ואסור לקרות ולהתפלל ולברך כנגדו ואפילו בשער אשתו, ואין חילוק בזה בין אישה כעורה וזקנה וכיוצא, אבל בתולות שדרכן לילך פרועות ראש, וכן שערות של נשים שרגילין מעט מהן לצאת חוץ לצמתה וכיסויה בקצת ארצות, מותר לקרות כנגדן כיוון שדרכן בכך ורגילים בהם. והנשים בערי אירופא שדרכן לילך תמיד פרועי ראש, מותר לקרות כנגדן כיוון דכל הנשים דרכן בכך, ומותר לקרוא שם גם כנגד אשתו בשעה שהיא פרועת ראש, אבל שם בערי אירופא שדרכם של נשים ללבוש אנפילאות תמיד, ואין נראה אפילו כל דְהוּא מְכַפּוֹת רגליהם, הנה אורח ההולך שם מעירנו בגדאד, אף על פי שאשתו אינה נוהגת בכך, כי במקומה דרכן

של נשים לילך בכפות רגליהם בגילוי, הנה הוא צריך להיזהר שם בזה ולחשוב כפות הרגליים כולם ממקומות המכוסים, כפי מנהג המקום ההוא, ואסור לקרות כנגדן והן כערווה, ואפילו כפות רגלי אשתו שהוא רגיל בגילויין נהפכות ערווה לפניו שם.

ד.

אמר חכם עבדאללה: ודע כי אבותינו סיפרו לנו על רבנו הרש"ש, רבי שלום שרעבי הקדוש ז"ל, רבו של החיד"א, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, כשיצא מארץ תימן מצנעא בא דרך בומביי ובצרה לעירנו בגדאד, יגן עליה הרחמן, והיה בה עובר אורח כדי לילך ממנה לירושלים, דרך חלב ודמשק, להיות בירושלים ראש למקובלים בישיבת בית אל. וכאשר בא רבנו הרש"ש אצלנו היה מתעלם כדי לא להודיע עצמו שהוא חכם, אלא סוג אדם פשוט גר עובר אורח, ונתעכב פה עד שניזדמנה לו שיירה שהולכת לדמשק. ובזמן ישיבתו פה היה הולך ביום לישיבה שעל מצבת השיך יצחק גאון ז"ל, ויושב ללמוד זוהר הקדוש עמהם. ואומרים שכאשר היה לומד בזוהר פרשת בלק היה רבנו לומד הזוהר בהתלהבות ובקול רם, וכשהגיע לתיבות "כה תִּדְבֵּר" וגומר היה מוציא תיבת "כה" מפיו בחוזקה ותוקף לבו בכוח גדול. ויאמרו לו הזקנים היושבים שם: "מדוע אתה צועק בתיבת "כה" בתוקף ובקול גדול וקורא אותה בכוח גדול מאוד?", ויאמר להם בלשון ערבית של תימן בזו הלשון, "האדי אל כה חרקת קלבי", שפירושו זאת ה"כה" שרפה את לבי. עד כאן שמענו מאבותינו. נמצא שצדיק זה קודם שזרח אורו בירושלים תוב"ב, תבנה ותכונן במהרה בימינו, בא אל ארצנו ודרכו רגליו על רחובות עירנו, כדי שיהיו מניחים אותו עטרה בראש, ואשרי עין ראתהו, זכותו יגן עלינו. אמן.

ה.

אמר חכם עבדאללה: תלאות רבות ידענו לאורך שנות הגלות הארוכה, בחורבן ממלכת ישראל ביד אשור ובחורבן ירושלים ביד בבל, ואחר כך עוד רבות מיד היוונים והרומאים, ומיד הנוצרים ברדיפותיהם ובמסעי הצלב שלהם בארצותיהם ובארץ ישראל, ומיד המוסלמים שגירשונו ממדבריות ערב, ובארץ ספרד בין אספניה לאנדלוס, כפי שאמר המשורר הקדום רבי יהודה הלוי: "בין צבאות שְׁעִיר וְקֶדֶר אֶבֶד צָבָאֵי וְנִעְדָּר יוֹצֵא צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל. הִם פִּי לְחָמוֹ בְּמִלְחָמָתָם אֲנַחְנוּ נוֹפְלִים בְּמִפְלָתָם וְזֹאת לְפָנֵינוּ בְּיִשְׂרָאֵל", ובגירוש שגירשו אותנו ואת המוסלמים המלכים הקתולים אחרי שכבשו את גרנדה בתשעה באב בשנת ה'רנ"ב, ובגלות מוזע בארץ התימן בשנת ה'תל"ט, כפי שכתב המשורר הקדום רבי שלם שבזי: "אַל קָנָא וְקָנָא עַל עֲלוּבֵינוּ", ועוד הרבה תלאות. וגם כמה שנים שאננות ידענו, כשישב ראש הגולה בבגדאד בין מלכים, ובתור זהב זה בספרד המעטירה והיה רבי שמואל הנגיד שר באנדלוס, ובמלכות התורכים שקיבלונו לאחר הגירוש עד השנים האחרונות, ובארץ פה-לין שלנו על אדמתה כאזרחים. אבל עם כל זיכרון התלאות, כפראות וכאכזריות של האירופאים שפרעו בנו במאת השנים האחרונות לא ידענו כמוה מעולם ולא ידענו לתרץ, שהיכו בנו מן הטף לזקן, וראו אותנו כחיית השדה המותרת להריגה, גם בארצותיהם וגם בארצות כיבושיהם הרבות בארצות הערבי והתורכי, ואחר בשלטון הגרמני ותנוריהם. ולא היתה כברבריות הזאת קודם ולא ידענו לפרשה ולא היכרנו כך. ועינויים רבים שקראנו עליהם במגילת איכה ובספר איוב ובקצת חנה ובקינות תשעה באב החווירו, שהנה אצל הגרמני כל יהודי הפך איוב. ולא ראינו כמעשה הזה קודם, שיעשה בעם שלם כמעשה שנעשה באיוב, ולא יידע סופו, ושיהפוך עם שלם ויהיה כקין וכלמך.

.1

אמר חכם עבדאללה: בזמן האמוראים הוא זמן הגמרא, קראו לחכם בארץ-ישראל רבי ולחכם בבבל רב. אחר-כך כינו את ראשי הישיבות בסורא, פומבדיתא ובגדאד גאונים. וכשלמדנו לשון הערבי ודיברנו בו שוב לא יכולנו לקרוא לחכם רב, שהוא אלהים בלשון ערבי, ולא רבי, שהוא אלהי בלשון ערבי, והתחלנו קוראים לחכם חכם. והחכם חכם משום שהוא מלמד לתלמידי חכמים ומשום עיסוקו בחוכמה. ורב ורבי באים מן הריבוי, שהרב הוא אנשים רבים, אולי כל הדורות המגיעים עד אליו, וכן משום "אַחְרֵי רַבִּים--לְהֵטֹט" (שמות כ"ג, ב'), שהרב לבדו הוא כמניין עשרה וכמעין כנסת ישראל זוטא, ועוד שהוא לפי "אֶת הַי לְאֶלְפֵי רַבָּה" (בראשית כ"ד, ס'), שהוא בלימודו מקיים "יְפוצוּ מֵעִנְתֵיךָ חוֹצֵה" (משלי ה', ט"ז), שמן העין האחד הולכים יובלים ונחלים רבים. אבל שמו בא לו גם מן המריבה, שהוא רב את מלחמתה של תורת עם ישראל, שלא יהיו נוטשים אותה במדבר, וכן הוא רב את מלחמתם של ישראל עם התורה והדינים, שהם החוק, כדי להמתיקם ולהופכם לחסד. ועוד היפוכו של רב בר, שהוא מן הטבע וחסר הלימודים והנימוסין, ואילו הרב בא ומכניס לימודו כדי לשפר הבר ולהפכו עיר נושבת ושדה פורח ותלמיד חכם וכן המכבד את מולידיו, אך באמת מדרגתו הבאה, לאחר שהפך הבר לשדה פורח, היא להשיבו אל הבר, להשיב המילים מן הספר אל המלמול מפי היונק, האומר כל החוכמה שנמסרה לו מפי הגבורה בלשון שאין איש מלבדו היכול להבינה. ואנחנו כשאנחנו הוגים מילת רבי, אנחנו הוגים אותה רַבִּי, להבחין ממילת רַבִּי שהיא כנזכר אלהי בלשון ערבי.

.2

אמר חכם עבדאללה: רבנו יוסף חיים, שקורין אותו הבריות הן איש חי, היה חובש על ראשו הטורבאן, ובאמת כבר לא היה המנהג בדורו בין החכמים לחבוש הטורבאן על הראש, שכבר נטלו לעצמם כובעים מודרניים יותר. אבל הוא שידע ששוב אין המצנפת חביבה על הבריות, המבקשים להיות מודרניים ולאמץ את כובעי התורכים, התעקש להמשיך להעלותה על ראשו, והסביר באחת תשובותיו כל דרך לבישתה, ואם מותר לתקנה בשבת: "בענין המצנפת שהיו לובשין גדולי בני עמינו פה עירנו בגדאד, יגן עליה אלהים, מזה עשרים שנה נתבטלה, אך אנא עבדא עד היום אני לובש אותה, וזה סדר לבישתה: תחילה לובש על ראשו כובע עב וחזק שקורין: "כימא", והיא מלאה מצמר גפן מעשה מחט. ועל כובע זה לובש כובע אחר שקורין: "פִּיס", וכורך עליהם חתיכת בגד לבנה לחזקם, ואחר כך כורך עליהם הבד הגדול שקורין: "שאל", בכריכה מהודקת ומהודרת בכמה קיפולים זה על גבי זה מעשה אמן, שאין כל אדם יודע לכרוך אותה, ומחזיק אותה במחטים קטנים שתוחב בה, ובזה תהיה המצנפת הזאת חזקה שיוכל להסירה מעל ראשו, ולהחזירה כמה פעמים ביום, ועד חודש ושני חודשים ויותר תישאר בתיקונה כמו שהיא, לשום אותה בראשו ולהסירה ולהחזיקה שלא תתקלקל. ובאמת פה עירנו בגדאד, יגן עליה אלהים, היה המנהג פשוט לתקן המצנפת בשבת וביום טוב, ולא שמעתי מי שחושש בזה, אף-על-פי שבדור שלפנינו היו כל תלמידי חכמים וכל בעלי בתים הזקנים לובשים מצנפת זו".

.ח

אמר חכם עבדאללה: הנכון הוא לפרש לבני ביתו דברי ההגדה של פסח בלשון שמבינים. ואם גם בעצמו אינו מבין לשון הקודש, יאמר מתוך הגדה שהוא עם פירוש, ויאמר לאחר כל פיסקא בלשון

הקודש פיסקא בלשון ערבי או ספרדי או אשכנזי או איטלקי או שאר לשון. וכל שכן המאמר "רבן גמליאל היה אומר" וכו', שצריכין כולם להבין את הטעם של פסח מצה ומרור. ועל ההגדה נאמר "מצות ואכל את שבעת הימים ולא-יִרְאֶה לְךָ חֶמֶץ וְלֹא-יִרְאֶה לְךָ שָׂאֵר--בְּכָל-גִּבְלֶיךָ : וְהִגַּדְתָּ לְבְנֶיךָ בְּיוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעֶבְרַת זֶה עָשָׂה ה' לִי בְצֵאתִי מִמִּצְרָיִם" (שמות י"ג, ז'-ח'), ואיך תספר לבנך אם לא בלשונו? על כן נהגנו לכתוב בהגדה של פסח שהדפסנו בבגדאד: "סדר הגדה של פסח שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך היא, ונדפסה באותיות גדולות העברי, והערבי עם נקודות עם כמה הוספות, וסדר הפסח בלשון ערבי צח שיובן לכל אדם, עם שירים ושבוחות", שכמעט כל אדם נזקק היום לשָׁרַח פִּי אֶל-עַרְבִי. וכך כתבנו בראש סדר ההגדה: "יבדי אל-הגדה בחס ובנגם חלו ובפרחת אל-קלב, ויכוין לית'בת מצוות עשה מאל-סיפור יציאת מצרים", ופירושו, יתחיל את ההגדה ברגש ובניגון יפה ובשמחת הלב, ויכוון לקיים מצוות עשה של סיפור יציאת מצרים. וגם בהגדה של פסח "אהבת הקדמונים" במגרב כתבו לעורך הסדר: "וירגע יקולהא באלתפסיר אלערבי באש יפהמו אלפאמיליא דיאלו", ותרגמו ויחזור ויאמר אותה בפירוש הערבי כדי שיבינו משפחתו, ועוד הודיעו: "אידיא מא יפהמש בלשון הקודש יקדר יקולו בלסאן אלדי יערף והאדא תפסירהו בלסאן אלערבי", שהוא במילים עבריות: אם לא יבין בלשון הקודש יכול יאמר ההגדה בלשון שאותה יבין וזה תרגומה בלשון הערבי.

ט.

אמר חכם עבדאללה: בהגדה של פסח בנוסח בגדאד כתובים דברי ההדרכה הבאים לעורך הסדר: ימזגוין כוס שני ויכילינו קבאלו. וירפע אל קערה מן קדאמו. לחתא אל ולד יסאל בעד מה אכלנא ליש קאעד תשיל אל קערה? ובימינו זקוק הקהל לדברים חשובים אלו: מוזגים כוס שני ומותירים אותה מולם, ומרים הקערה לפניו, ומחכים עד שישאל הילד בשל מה אכלנו בלי לשבת ולמה תרים הקערה? ובעדה יוקף אל ולד ויסאלוהו, "מנין גית?" ויג'אוב: "מן מצרים", "ווין ראיח?" "לירושלים", "ואש זוואדתך?", ויקול מה נשתנה, אחרי כן יעמוד הילד וישאלוהו, "מאיפה באת?", ויענה "ממצרים", "לאן אתה הולך?", "לירושלים", "ומה הצידה שעמך?", ויאמר "מה נשתנה", ואדי'א מא אכו ולד יקרא הווי, ואם אין עמו ילד יקרא: "במא תגיירת האדי אל-לילה מן כל ליאלי, פי כל ליאלי ליס נחנא גאמסין לאונו מרא ואחדה, והאדי אל-לילה מרתין, פי כל אל-ליאלי נחנא אכלין כימיר יא פטיר, והאדי אל-לילה כולו פטיר. פי כל אל-ליאלי נחנא אכלין כיצ'אר יא מראר, והאדי אל-לילה כולו מראר. פי כל אל-ליאלי נחנא אכלין ושארבין, בין קעוד ובין מנתכין, והאדי אל-לילה כלתנא מנתכין". וקרובים הדברים לדעת לשון המשנה שאמרה: "מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו. ואם אין דעת בבן, אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? שֶׁבָּכַל הַלֵּילֹת אָנוּ אוֹכְלִין חֶמֶץ וּמִצָּה, הַלֵּילָה הַזֶּה – כֻּלּוֹ מִצָּה? שֶׁבָּכַל הַלֵּילֹת אָנוּ אוֹכְלִין שְׂאֵר יִרְקוֹת, – הַלֵּילָה הַזֶּה מְרֹר? שֶׁבְּכָל הַלֵּילֹת אָנוּ אוֹכְלִין בֶּשֶׂר צָלִי שְׁלוֹק וּמְבוּשָׁל, הַלֵּילָה הַזֶּה כֻּלּוֹ צָלִי? שֶׁבָּכַל הַלֵּילֹת אֵין אָנוּ מְטַבֵּילִין אֶפְּלֹ פֵּעַם אֶחָת, – הַלֵּילָה הַזֶּה שְׁתֵּי פֵּעַמִּים: ולפי דעתו של בן אביו מלמדו, מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מ"אַרְמֵי אַבְד אָבִי" (דברים כ"ו, ה'), עד שיגמור הפרשה כולה". רבי סעדיה גאון אמר בסידורו: "ממלאים כוס שני ואם יש שם ילד בר-דעת יעמוד על רגליו וישאל מה דבר הלילה הזה כפי שאבאר, והחכם שבתורה משיב לו תשובה שארשום אותה. ואם אין שם ילד בר-דעת הרי החכם הזה הוא השואל והוא המשיב. וזאת השאלה: מה נשתנה... וזאת התשובה: עבדים היינו...". ורבנו הגדול הרמב"ם אמר ב"משנה תורה" שלו, בהלכות חמץ ומצה: "מצווה להודיע לבנים ואפילו לא שאלו שנאמר "וְהִגַּדְתָּ לְבְנֶיךָ" (שמות י"ג, ח'). לפי דעתו של בן אביו מלמדו.

כיצד אם היה קטן או טיפש אומר לו בני כולנו היינו עבדים כמו שפחה זו או כמו עבד זה במצרים ובלילה הזו פדה אותנו הקב"ה ויוציאנו לחירות. ואם היה הבן גדול וחכם מודיעו מה שאירע לנו במצרים וניסים שנעשו לנו ע"י משה רבנו הכל לפי דעתו של הבן. וצריך לעשות שינוי בלילה הזו כדי שיראו הבנים ושאלו ויאמרו מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות עד ששייב להם ויאמר להם כך וכך אירע כך וכך היה. וכיצד משנה מחלק להם קליות ואגוזים ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו וחוטפין מצה זה מיד זה וכיוצא בדברים האלו. אין לו בן אשתו שואלתו. אין לו אישה שואלתו זה את זה מה נשתנה הלילה הזה. ואפילו היו כולן חכמים. היה לבדו שואל לעצמו מה נשתנה הלילה הזה".

י.

אמר חכם עבדאללה: קראנו בדברי רבנו יוסף חיים מבגדאד שאמר: "חייב אדם לספר בניסים ונפלאות שעשה השם יתברך לנו ולאבותינו, עד שתכריחנו השינה לישון", והוסיף על דבריו רבנו הגדול הרמב"ם בספרו "משנה תורה", בהלכות חמץ ומצה, שאמר: "מצוות עשה של תורה לספר בניסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמישה עשר בניסן, שנאמר זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים כמו שנאמר זכור את יום השבת. ומנין שביליל חמישה עשר, תלמוד לומר והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך. ואף על פי שאין לו בן, אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים וכל המאריך בדברים שאירעו הרי זה משובת. וצריך להתחיל בגנות ולסיים בשבת. כיצד מתחיל ומספר שבתחילה היו אבותינו בימי תרח ומלפניו כופרים וטועין אחר ההבל ורודפין אחר עבודת אלילים. ומסיים בדת האמת שקרבנו המקום לו והבדילנו מהאומות וקרבתנו ליחודו. וכן מתחיל ומודיע שעבדים היינו לפרעה במצרים וכל הרעה שגמלנו ומסיים בניסים ונפלאות שנעשו לנו ובחירותנו. והוא שידרוש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה. וכל המוסיף ומאריך בדרש פרשה זו הרי זה משובת". והוסיף רבנו הגדול הרמב"ם ללמדנו, אף על פי שהוא היה חי במצרים והיה בה איש גדול ורופא לבעל השלטון, וכתב: "ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים".

יא.

אמר חכם עבדאללה: אסור לעשות גבינה בחג שבועות, דאין לגבן ביום-טוב, אבל מה שקורין בערבי לַבֵּן, ובלשון לעז יְגוֹרְטִי, מותר לעשות ביום-טוב, אך אין לעשותו אלא מחלב שנחלב בערב-יום-טוב. וגם העליתי בסייעתא דשמאי דמותר לעשות "דוז דוֹנְדֶרְמָה", שהיא הגלידה, ביום-טוב. וזה המתקן ועוסק בדבר זה, ה"דוז דונדורמה", אף על פי שהוא משתכר ביום טוב שכר – מותר, משום שמחת יום-טוב, דיש תענוג הרבה בזה ה"דוז דונדורמה" ביום-טוב של שבועות, שהאוויר חם הרבה במדינות אלו, ויש בזה שמחת יום-טוב. אבל לחלוב ביום-טוב אסור, מפני דאין מותר לחלוב ביום-טוב אלא לתוך המאכל. ומי שיש לו בהמה בביתו עומדת לחלבה, יחלוב הגוי ויקח הגוי את החלב לעצמו. ופה עירנו בגדאד דרכם שיניח הישראל האורז בתוך הקדרה, ויוליך הקדרה עם האורז שבה לבית הגוי, ויחלוב הגוי על האורז בפני ישראל, כי צריך לחלוב תוך המאכל. ואז יוכל לחלוב בחג השבועות ולהכין האורז בחלב בחג השבועות, ויוכל לאוכלו בחג השבועות.

יב.

אמר חכם עבדאללה: תספורת אסור מדינא בשבוע שחל בו תשעה באב, אחד ראשו ואחד כל שער שבו, ויש נוהגין להחמיר משבעה עשר בתמוז. ובזקן: כל שמעכב האכילה מותר לספר. ופה עירנו אין אנחנו גוערים ביד המקלין בזה בחוזקה. ואסור מכוח המנהג לאכול בשר ולשתות יין בשבוע שחל בו תשעה באב. ויש נוהגין בזה מראש-חודש, ויש מן שבעה עשר בתמוז. ופה עירנו בגדאד יגן עליה אלהים נוהגין איסור מליל שני של חודש אב עד ליל עשירי.

יג.

אמר חכם עבדאללה: ויעמדו הוא ואשתו ובניו ובנותיו בשעת הברכה ובשעת הדלקת כל הנרות. ובליל ראשון מברכים שלושה ברכות: "להדליק", ו"שעשה נסים", ו"שהחיינו". ואף על גב דבנרות שבת נוסח הברכה הוא "להדליק נר של שבת", בנרות של חנוכה מברכין "להדליק נר חנוכה" ואין אומרים "שלי". ובנוסח ברכת "שעשה נסים" אין לומר "ובזמן הזה" עם ו', אלא בזמן הזה בלא ו', אף על פי שכתבו כך בכמה מחזורים. ובנוסח ברכת "שהחיינו" יש לומר "והגיענו לְזֶמַן הזה", כי הוא הזמן הידוע כמו בברכת "שעשה נסים" שאומרים "בימים ההם בְּזֶמַן הזה". וגם גר צדק שמדליק נר חנוכה יכול לברך "שעשה נסים לאבותינו" כמו שאומר בתפילה "אלהי אבותינו" וכו', וכן בברכת המזון שאומר "על שהנחלת לאבותינו" ועוד כיוצא בזה, שאברהם אבינו הוא אב גם לכל הגרים. וגר שנתגייר באמצע ימי החנוכה מדליק בשאר הלילות הנרות בברכה. ואחרי שהדליק נר ראשון יאמר "הנרות הללו אנחנו מדליקין וכו'" בנוסח המתוקן יפה שיש בו ל"ו תיבות, כמניין הנרות של כל שמונת הימים, ואין אנו אומרים בו "על המלחמות" כפי שמברכים אחינו האשכנזיים, אלא "על הנסים ועל התשועות ועל הנפלאות" בלבד. ואם לא ברך "שהחיינו" בליל ראשון יברך בליל שני. ויהי רצון שהשם יתברך יעשה עמנו נסים ונפלאות כמו שעשה לאבותינו בימים ההם בזמן הזה. ומנהג טוב לומר אחר הדלקת נר חנוכה "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" כל המזמור. ובגדאד אין שרים "מעוז צור ישועתי", שלא נודע שם.

יד.

אמר חכם עבדאללה: בחנוכה אין הולכים לבית-הקברות ביום יארצייט כנהוג, ומי שיש לו יארצייט בתוך ימי חנוכה ילך קודם חנוכה. אבל הולכין להשתטח על קברות צדיקים זכרם יגן עלינו אמן. וכן המנהג פה עירנו בגדאד שהולכין על מצבת אדוננו יהושע כהן גדול בתוך ימי חנוכה בערב ראש חודש, שהרי אין רגילות לבכות שם כמו שבוכים ליד קבר ביום השבעה או השלושים או השנה, שהוא דבר האסור בחנוכה.

אמר חזקל

אין חכם ניכר אלא בתלמידיו, ואין התלמידים ניכרים אלא ברבם, כפי שהמעיון והמים קשורים ביניהם וכפי שהדבר, הדיבור והדובר אחוזים, ועליהם נוספת האוזן. ועל כן אני הקטן אלמוג בן סמירה כינסתי כאן אמירות חזקל בן אמל, תלמידו של חכם עבדאללה בן גורגיה, למען ירוץ בהן הקורא וילמד מן הפרי על העץ ומן הבן על האב ומן התלמיד על מורהו. ואם נמצאתי מוסיף או מחסיר דבר מדברי המקור, ימצא בי הקורא את האשם, ואל ימצא בחזקל, ותבוא הברכה על כולנו.

א.

אמר חזקל: כתוב בסידור עוד יוסף חי, בקונטרס המצורף בסופו, קול יעקב, שחיברו הגבר יוסף חיים מזרחי בירושלים עיר הקודש, מעט מוסר על עניין אחד התלוי בהררים גבוהים, שאף על כל הטרדות הסובבות כל אחד ואחד מאתנו, בכלל ובפרט, מבית ומחוץ, ובזמנים מבולבלים אלו, נוכל בעבודה קלה לקיימו, והוא חיוב גמור מצד הדין ולא חסידות, והוא עניין הדקדוק במילות התפילה ונקודותיהן. ומתריע באוזני קוראיו הקונטרס שיש להדגיש בראויים להדגיש, שלא יהפוך חס וחלילה בעל גבורות לבל גבורות, או מאת ה' למת ה'. כי אם יחליף צִיָּה בשווא בימי הבלו, וחיריק בשורוק, וידלג אותיות, ויבטל מפיקים, ולא יתן רווח בין הדבקים, יעלו האותיות והנקודות שקלקל מלידתו ועד מותו, והן כולנה תעמודנה לפניו ותקטרגנה עליו, וייבקשו מריבונו של עולם שייפסק דינו לחומרה ולקשיות, שנאמר, פלוני זה ביזנו והכלימנו ומנע מאתנו להיות נמנים בכתר עליון. ועל כן עלינו להכיר כל אות עברי מאל"ף ועד ת"ו וכל תנועה עברית, שלא נכלים אף אות ולא נקלקל כל תנועה: שהאל"ף מוצאה בגרון, בפנים הלוע, פנים יותר מן הה"א אך פחות מן הח"ית, ויש להיזהר לא להחליפה בה"א ולומר בהימה במקום באימה, ובי"ת רפה שאבד מבטאה בגלילות ישראל בבבל, והבי"ת הדגושה שכל העולם מבטא נכונה, והגימ"ל הרפה שהיא מן הַחַד, ואצל הערבים קרובה לאות עי"ן, כבשם העיר עזה בלשונם וכשם בגדאד, ודומה היא לאות רי"ש שמבטאים עתה הישראלים, והגימ"ל הדגושה שיש לבטאה כמנהג העולם ולא כפי התימנים, שמבטאים גימ"ל כבמילה ג'ורג', ודל"ת רפה, שמוצאה בלשון כמנהג הבבלים והתימנים, ומצויה היא אף בשפת האנגלים, ודוחקים בשעת אמירתה הלשון בשיניים, וכך כשמזכירים שם אדני"י וכך באחד שנצטוונו להאריך בו, ואי אפשר להאריך בו בדל"ת דגושה, ויש להיזהר לא להחליפה בזי"ן, ודל"ת דגושה כמנהג העולם, וה"א מוצאה בגרון, בפתח הלוע, ויש להבדילה מן האל"ף והיו"ד, שלא יאמרו מלך אויב במקום מלך אוהב או יי"ה במקום יְהִיָּה, ווא"ו מוצאה מהשפתיים ואין לבלבלה בבי"ת רפויה ולהשוות אָבֶן לאָנוֹן, אלא כבערבית וכמנהג הבבלים והתימנים, וכאנגלים בַּשֵּׁם ויליאם בשפתם, וזי"ן מוצאה בשיניים, ויש להתיזה יפה שלא תישמע כסמ"ך ואז יחליפו תַּזְכְּרוּ בתַּשְׁכְּרוּ מלשון שכירות, וחי"ת מוצאה בגרון ולא כמודרנים, שהם מכלימים במקום להחלים, וזה יש להשריש לילדים עוד בתלמוד תורה ולהשיג במלמדיהם שיהיו יודעים לבטא האותיות כהלכתן, ובוודאי שגם מי שמקטנות לא למד לבטא החי"ת כהלכתה יוכל לשנות אם ירצה, וטי"ת מוצאה מהלשון ומבטאה יותר קשה מאות ת"ו דגושה, כמנהג כל הספרדים והתימנים, ואם לא יקפיד בה לא יבחין טבע מתבע, ויו"ד כמנהג העולם, ורק אין לבלבלה עם אל"ף ולומר שמע אֶשְׂרָאֵל, וצריך זהירות והשגחה בזה, וכ"ף דגושה ורפויה ולמ"ד ומ"ם ונו"ן כמנהגי כל אומות העולם, וסמ"ך אין מבדילים בינה לבין שי"ן שמאלית, ועי"ן מוצאה מהגרון ויש לאומרה ממש מתוך הלוע, בדיוק כמו

אותה הברה שאדם המקיא משמיע, שלא יעמיקו איון במקום הזקוק לעיון, ופי"א רפויה ודגושה כדרך שאר העדות, וצד"י מוצאה מהשיניים וסמוכה לאות סמ"ך אך חזקה יותר ולא כאשכנזים וכמודרנים, המבטאים צד"י כדרך אחת האותיות הגרמניות כהרכבה של ת"ו וסמ"ך, ולכן קשה להם ליהרר באומרם את צמח, ומבטאים אצמח, וקו"ף מוצאה מהחד כמוצא הכ"ף הדגושה רק שהקו"ף עמוקה יותר, כמו הקו"ף הערבית, ויש ליהרר בזה דאם לא כן אין הבדל כלל בין קינים לשון קן לכינים יצורים, ובין לבקר לשון ביקור ללבכר לשון ביפור, ורי"ש מוצאה מהשיניים ולא מהחד, באופן שהלשון רועדת על ידי הצמדתה לשיניים, ולא כמבטא המודרני, שהוא כמו גימ"ל הרפה שלנו, אלא כמו רי"ש הונגרית כפי שקוראין היום, ושי"ן ימנית ושמאלית דרך עולם, ות"ו רפה מוצאה מהלשון כשמצמידים הלשון לשיניים, וישנה בשפת אנגליה, ואין לנהוג כמנהג האשכנזים, שהפכו הת"ו הרפה לסמ"ך ממש שאין מבדיל בין ממית לממיס ובין לתקן עולם ולסכן עולם, ות"ו דגושה כדרך תבל ויושבי בה.

ב.

אמר חזקל: סיפר לי חכם עבדאללה שכבר פנו אליו אנשים רבים ושאלו: כיצד תאמר לנו שעלינו להחזיר עטרה ליושנה ולחדש דרך אבותינו ואמותינו כקדם, ואנחנו חיים בזמנים אחרים, ואין לנו חיים אחרים שנדע כיצד היו סבותינו מתפללים בבגדאד, וכיצד היה דרכם להשיח איש עם רעהו במקנס? שכבר עברנו ארצות וימים ותקופות ולשוונות, ואבותינו הלכו למנוחות, ונטלו עמם העטרה על יושנה ועל חידושיה, ואנחנו כאן בארצות החיים טרודים באנחות. ובאמת הוטרדתי בשאלותיהם ובתחילה לא ידעתי כיצד אני משיב להם, עד שאמרתי להם: ואומרים אתם איש לאחיו אני חוזר הביתה? השיבו הן, אמרתי, וכי אין אתם מוטרדים בכך שהבית כבר אינו אותו הבית ואתם כבר אינכם אותם אנשים? לא הבינו, אמרתי, שוב ושוב אנחנו חוזרים אל הבית ושוב ושוב הוא משתנה ואנחנו משתנים, שהחזרה לשון מליצה היא, וגם השיבה והתשובה, וגם אבותינו ואמותינו היו משיבים עטרה ליושנה חדשות לבקרים, וכי חיו הם בזמנם של גאונים או בזמנם של תנאים או בזמנם של נביאים? אבל היו קוראים בספריהם, או שומעים בעלילותיהם, ומכניסים אותם בין כל מה שלמדו מהוריהם ומה שלימדו לילדיהם. וגם אתם לכו וקראו בספרים מצנעא ומחלב ומגריבה ומאיזמיר ומאספהאן, וגם מאומן ומליטא ומצפת, והכניסו אותם בין כל מה שלמדתם מהוריהם ותלמדו את ילדיכם, שאם אין לך ישן אינך יכול לחדש, שתורתנו נקראה תורת חיים שכל הזמנים וכל המקומות בתוכה, וכל מה שעתידיים ילדינו ותלמידינו לחדש כבר נשמע בסיני.

ג.

אמר חזקל: כשעמדתי עם ציחלה תחת החופה הודיע חכם עבדאללה את הציבור: מחזיר אני המנהג לנפץ כוס של חרס אל הקיר, כפי שהיה בבגדאד, ולא כוס זכוכית על האדמה שהחלו נוהגים בארץ, אבל עליך להיות נזהר, המשיך בדבריו ופנה אלי, שלא יפגעו בכלתך השברים. ועוד אמר: קידוש האישה בטבעת מנהג גויים אשכנזים שנתחבב על ישראל הוא, וכך אנו נוהגים היום, וקודם היו ישראל מקדשים בשווה פרוטה, עדיף מטבע עשוי כסף או זהב, ומניחים בכף נשותיהם ואומרים הרי את מקודשת לי בזה כדת משה וישראל, ומוכן הייתי לקדשכם בפרוטה ובשווה פרוטה, אך הדור השתנה.

ד.

אמר חזקל: שביתת קול המואזין בשכונתי החדשה הותירה את אוזניי בצפייה בלתי משתלמת, עד שהתחלתי הולך יום לבית-הכנסת, ערבית, שחרית ומנחה. למה לנו רק שלוש תפילות ביום, שאלתי את חכם עבדאללה, למה אנחנו לא קוראים בעוז ממגדלים. חכם עבדאללה סיפר לי על אברהם בן הרמב"ם, שבבית-הכנסת שלו היו מתפללים על שטיחים בכריעה מוסלמית, ואני סיפרתי לו על אגור שאול, שקרא לעצמו אבן אל-סמואל, בן משורר הגיאקה הערבי-יהודי, והספיד במסגד בגדאד את ראש-ממשלת עיראק בקצינה מפוארת. ערב שבת אחד כששליח הציבור ירד לפני התיבה וקרא את הקדיש באחד מסולמות המקאם הצלחתי סוף סוף לשמוע שוב את המואזין קורא למאמינים לעבודת האלוהים. אם לא זימרו הלוויים בבית-המקדש בירושלים במנאליים ערביים בעודם מנצחים ומרננים בנגינות, במזמורים, בשירים על הגתית, על עלמות שיר, על יונת אלם ודאי נטלו את הפסוק "על-ערבים פתוה תלינו פנרותינו" (תהלים לק"ז, ב') ופירקו כל הברה להרבה צלילים בכוונה גדולה.

ה.

אמר חזקל: אנחנו יושבים ומאזינים לפוג אל-נחיל שוב ושוב ובוכים, כבר לא מבינים את המילים, עדיין לא מבינים את המילים, ובוכים, לא יודעים אם בוכים עלינו, או על בגדאד של חלומותינו, או על בגדאד של היום הזה, של הטלויזיה והפצצות, אם בוכים אנחנו על מה ששכחנו, או על מה שעוד לא נזכרנו בו. ואנחנו גולים ובוכים, בוכים וגולים, ובעקבות מואיז בן-הראש, אפילו מגלותנו אנחנו גולים.

ו.

אמר חזקל: בתשעה באב שמעתי את חכם עבדאללה קורא המגילה בערבית של יהודי בגדאד: "כפי גילסת וחיידה ולקריי כפירת אל-קום, סארת פארמלה כפירת אל-שעוב, סת בלי מדן סארת לתאדי כיראג': איקה ישבה בךד העיר רבתי עם--היתה פאלמנה רבתי בגוים שרתי במדינות--היתה למס: בפא תבפי בליל ודמעתיא עלא כידהא ליס להא מסלי מן גימיע מחבינהא, גימיע אצחאבהא גדרו ביהא, סארו להא לעדואן: ככו תבכה בליקה ודמעתיא על לחיה--אין-לה מנחם מכל-אהביה כל-רעה בגדו בה היו לה לאיבים: תהוגילת יהודה מן אל-פקר ומן כתירת אל כידמה, הי גילסת בל-שעוב לס וגידת ראהא, גימיע פאלבינהא לחקוהא בין אל-מצ'איקין: גלתה יהודה מעני ומרב עבדה-היא ישבה בגוים לא מצאה מנוח כל-רדפה השיגוה בין המצרים" (איכה א', א-ג').

ז.

אמר חזקל: אמר לי חכם עבדאללה, בוא ושמע ממילות פיוטו של חכם ששון בן רבי מרדכי, שהיה נכד משה בן מרדכי המכונה שנדוך, נשיא קהילת בגדאד, לחודש אלול. שנולד חכם ששון בשנת תק"ז ונפטר בשנת תק"צ, והיה בעל מופת וחיבר ספרים רבים בנגלה ובנסתר. וכתב עליו רבנו שלמה בכור חוצין: "הרב החסיד הזה הוא מפורסם לתהילה לכל באי שער עירנו והזקנים אשר בשער מספרים ממנו נפלאות וחושבים אותו לאיש אלוהים נורא, כאחד מן הראשונים כמלאכים. והוא בחכמתו עשה ספרים הרבה, כולם טהורים, כולם ברורים". והיה הוא בעל קול ערב ושימש הוא כחזן ב"צלאת אל-כביר", בית-הכנסת הגדול בבגדאד. ומסופר שפעם אחת כנעצרו הגשמים בבגדאד,

והקהל נמצא במצוקה גדולה, עלה חכם ששון לתיבה והתחיל לומר את הפיוט "מדבר עבדכון קודמכון", שהוא מצא בסידור החלבים, ומיד ירדו גשמים, ומאז אותו היום נתקבל במסורת בידי יהודי בבל לומר פיוט זה בתיקון הגשם והטל בתפילת שמיני עצרת וביום ראשון של פסח. וכך כתב חכם ששון בן רבי מרדכי בפיוטו לחודש אלול: "אתה עומד בצל קיקיון חלול / מלון שומרים שוכני צריפים ולול / מראהו כהר גבוה ותלול / פתע תִּמָּס יהלוך כמו שבלול / איכה תפריד העילה מהעלול / ותשים מסלול סרפד ונהלול / פתאום תראה עצמך ערום ושלול / פקח עיניך והסר תבלול / היום כוסך הוא רוויה וצלול / הן עתה ספר מעשיך גלול / הוא מלא תוך ומרמה ותעלול / שם לשון חרב בפיך להילול / איך נטשתו לרמיה ולחילול / האם תמצא לך מענה ומילול / עת ילחוך עפר וינטוש גילול? / ידיד עד אן ביוון מצולה צלול / אחוז בחבל נחלה ומסלול / עולה להר הקודש ברוב פילול / ותדרוש את ה' כי בא אלול".

ח.

אמר חזקל: אמר לי חכם עבדאללה: כשגלינו מירושלים לבגדאד, נטלנו מעט מירושלים של מעלה שנוכל לחיות בבגדאד של מטה. ועתה שגלינו מבגדאד לירושלים, אם לא נביא מעט מבגדאד של מעלה, לא נצליח לחיות בירושלים של מטה.